Ankerl Géza

NYUGAT VAN, KELET NINCS

OSIRIS

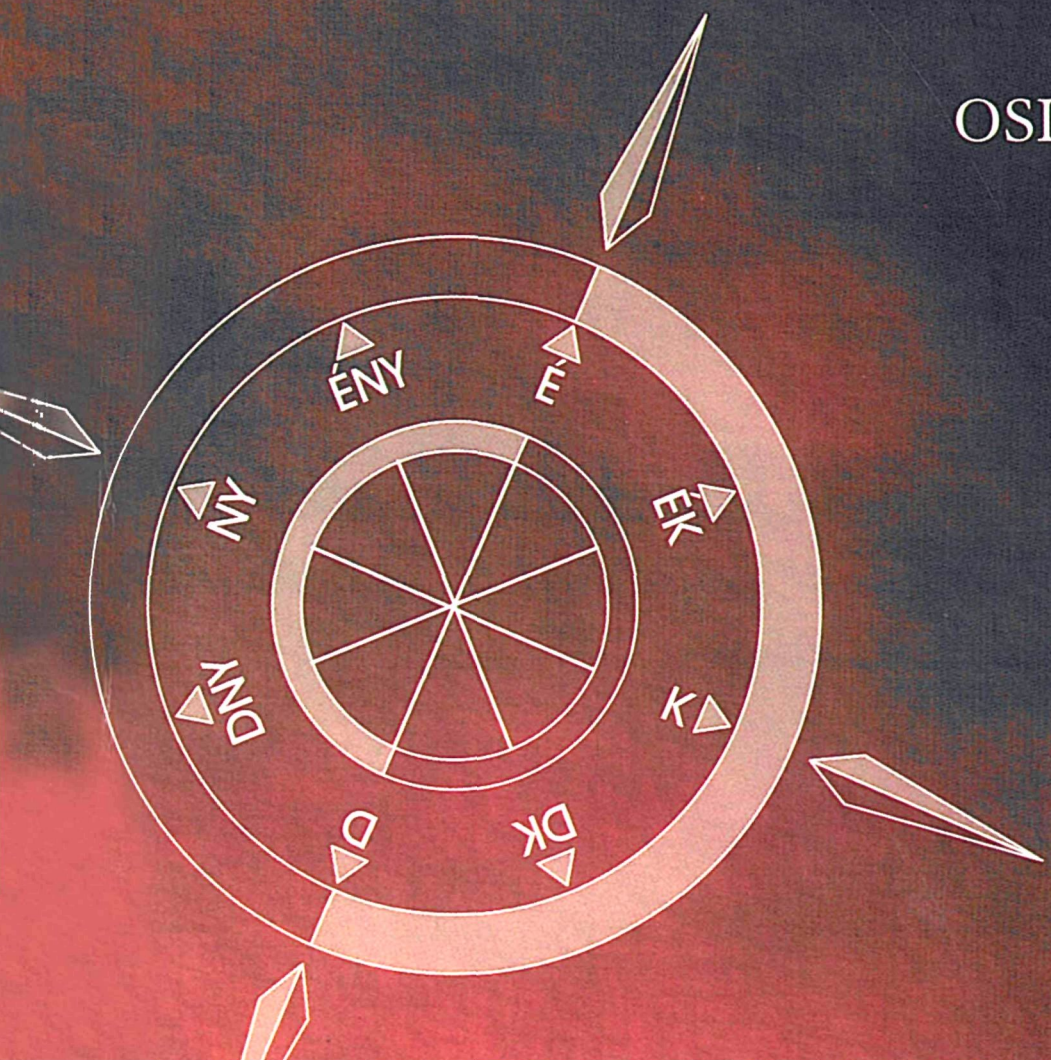

ANKERL GÉZA

NYUGAT VAN, KELET NINCS

Értől az Óceánig

ANKERL GÉZA

NYUGAT VAN, KELET NINCS

Értől az Óceánig

OSIRIS KIADÓ

BUDAPEST, 2000

A kötet megjelenését a Magyar Könyv Alapítvány támogatta

© Ankerl Géza, 2000
© Osiris Kiadó, 2000

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest
Felelős kiadó az Osiris Kiadó igazgatója
Olvasószerkesztő Császár Zoltán
Műszaki szerkesztő Kállainé Horváth Andrea
A nyomdai előkészítés és a sokszorosítás az Osiris Kft. munkája
Tördelő Lipót Éva
ISBN 963 379 649 0

TARTALOM

Ezredvégi beszélgetés Ankerl Gézával

SZEMPONT(OK)

A politika egydimenziós tudománya

Képviseletiség, többpártrendszer és többségi döntés

ESSZÉK

Európai kisebbségek, magyar tanulságok

A Kárpát-medence magyar nyelvterületeinek fenntartása

Autonómia és nyelvhasználat

Az anyanyelv és a többi nyelv használata egy „keveredéses" társadalomban

Globalizmus: az angol és a többi anyanyelv

Európa részeinek koherenciája

Európa sajátossága és kisajátítása magyar szemmel

Az Észak-atlanti szövetség és a Földközi-tenger szirénhangjai

A NATO együttélése a többi civilizációval

Nyugat van, kelet nincs: „The west-side story"

Nyugat-kép és gazdasági reform

Exportáldozat a világgazdaság oltárán

A globális tolerancia jövője

A világ anglo-amerikai magánosításának terve és a többi más írásmódú civilizáció

Anyanyelv és kultúrközösség, írás és civilizáció

SZINTÉZISEK

Szociálökológiai stratégia a Kárpát-medence őshonos magyarsága fennmaradásáért

A különböző anyanyelvű, fajú és gazdálkodású (háztartású) népességek kölcsönösen hasznos együttéléséről

FORRÁSOK

TÁRGYMUTATÓ

Ezredvégi beszélgetés Ankerl Gézával*

Mi késztette az emberek és régiók közti kapcsolatok kutatására?

Miután hazám sorsa 1956-ban annak elhagyására kényszerített, a külhonban való tanulás és oktatás nyomán rá kellett ébrednem arra, hogy amit fiatalon mint egyetemes ismeretet és értékrendet sulykoltak belém, azt más kultúrkörökhöz tartozó kollégák és diákok nem tartják evidensnek. A tárgyi, megbízható, egyetemes érvényű tudás keresését viszont nem adtam fel, s ez arra késztetett, hogy kultúrkörök azonosításával, elhatárolásával módszeresen foglalkozzam.

Szaktárgyamnak, magának a szociológiának is két irányzata, mondhatni „közönsége", „piaca" van: az egyik irányzat, a látványosabb, jobbára önkényesen (a „kivételekkel" szembeállított) kiválogatott ún. tipikus tények alapján, sokszor erősen érzelmi töltetű kifejezésekkel úgy prezentálja a társadalmakat, hogy az bizonyos ideológiai és politikai irányzatok cselekvésmódját utólagosan igazolja, legitimálja. Ez leggyakrabban tudományosan eldönthetetlen vitákba torkollik. E kategóriába tartozik a szintén önkényes kérdésfelvetésekkel operáló úgynevezett közvélemény-kutatások jó része is, mert ahelyett, hogy kemény tényeket állapítana meg, iparkodik a közvéleményt ráolvasással befolyásolni (self-fulfilling prophecy).

A másik visszafogottabb hangvételű, tudományos irányzat a szociológus személyes véleményét tudatosan igyekszik a háttérbe szorítani, s a megfigyelhető társas magatartásokból vett módszeres mintavétel alapján igyekszik az azok között fellelhető rendszeres összefüggéseket felfedni, leírni. Az utóbbi megállapításai ismeretelméletileg megbízhatóbbak s így maradandóbbak.

Az ilyen jellegű ismeretszerzés érdekében egyik utóbbi kutatásunk arra igyekezett tárgyilagos feleletet találni, melyek Európa szociológiailag koherens régiói.

A kommunikáció a társas élet szubsztrátuma: „érintkezés" nélkül társadalom nem létezik.

Ezért azt kerestük, hogy Európában mik az egyes vidékek telefonálóinak szokásai, melyik vidékkel beszélnek elsősorban. Összehasonlítottuk tehát a véletlen hívások adta elméleti eloszlást a tényleges hívásmegoszlás statisztikájával, s arra az objektív következtetésre jutottunk, hogy viszonylag intenzív kommunikációjuk alapján a Finno-Skandináv, a Benelux államok és a volt Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai Európa térképén szociológiailag azonosítható régiókat képeznek, míg például az annyit emlegetett földközi-tengeri Dél-Európában ez egyáltalán nem állapítható meg.

Írásaiban Ön figyelemre méltó gondolatokat vetett föl a globalizáció problémaköre kapcsán; nemcsak tényeire, hanem a körülötte kibontakozott ideológiai mozzanatokra is rámutatott. Mit jelent a globalizmus mint ideológia?

A globalizációnak, mint a legtöbb jelenségnek, két egymástól megkülönböztethető oldala van. A globalizáció önmagában egy technikatörténeti tény, amire egy másik aspektus szinte árukapcsolásként rárakódik, bizonyos jelentéseket ráolvasnak, betudnak neki. A globalizáció, mint ilyen, teljesen közismert és nyilvánvaló tény. Arról van szó, hogy a távközlés és a távolsági közlekedés révén a világ minden pontjával rendszeresen érintkezhetünk. A távközléssel azonnali összeköttetésre tudunk lépni a „két intelligens érzékszerv" (Szent Ágoston), a látás

* F1997 – MTV interjú és a *2000* folyóirat

és a hallás révén. Ezen korlátozott érzékeléses érintkezést kiegészíti egy másik, szintén tárgyilagosan leírható jelenség; az, hogy a hangnál is gyorsabban repülő tömegközlekedési eszközök azt is lehetővé teszik, hogy valaki bárhol bárki mást sűrűn fel is keressen, és így köztük, mind az öt érzékszerven keresztül, intenzív jelenlét-kommunikáció jöjjön létre, sőt hogy egymással esetleg közösüljenek, s utódot nemzzenek. Ez egy vitathatatlanul új tény a világtörténelemben.

De a globalizációba a történelmi szükségszerűség örve alatt egy bizonyos ideológiát is bele lehet olvasni, amit globalizmusnak nevezhetünk. Tudniillik a globális érintkezés egy lehetőség. Mint az Európa szociológiai feltérképezésére vonatkozó előző példa is mutatja, a kommunikációs hálózat csak egy virtualitás. Hogy azt milyen mértékben használom fel, hogyan s milyen vonatkozásban, irányban válik ténylegesen kommunikációs folyamat hordozójává, az tőlem függ. Az már nyilván egy ideológiai tétel azt állítani, hogy mivel most lehet mindenhová telefonálgatni, ezért ezt maximalizáltan kell felhasználni, s nem meggyőződésemnek megfelelő módon optimalizálni. Ez olyan, mint mikor valakinek vesznek egy rádiót, s azt szüntelenül bömbölteti pusztán azért, mert lehet bömböltetni.

S a mai világban uralkodó erőviszonyokat szemlélve feltűnik, hogy nem feltétlenül fűződik a világ minden népének és kultúrkörének egyező érdeke ahhoz, hogy a tömegközlés eszközei maximálisan ontsák – gyerekekre, felnőttekre egyaránt – (el)szórakoztató reklámaikat. Az egyirányú kisugárzási hálózat révén a maximális diffúziót erőltető globalizmus sajátos érdekeket szolgál, tehát nem valamiféle átgondolt világméretű egyetértésen alapuló érdekről van szó. E folyamatban kölcsönösségről nem beszélhetünk. Ugyanis Hollywoodból s más, főleg anglo-amerikai médiaközpontokból, akár műholdas közvetítés révén, számos film jut el Kínába, Thaiföldre és más kultúrvidékekre minden jelentős viszonosság nélkül. A világban ténylegesen lezajló tömegközlési folyamatok a kölcsönös függés globalista tételére mint üres ideológiai retorikára rácáfolnak. A kölcsönös függésről szóló szónoklás csak arra szolgál, hogy egyes kultúrák, pontosabban egy egész civilizáció – a nyugati civilizáció s annak vezető erejével, az Anglo-Amerikai Egyesült Államokkal az élen – saját elképzeléseit masszív eszközökkel ráerőltesse másokra.

Úgy tűnik, hogy a globalizmusnak gazdasági rugói vannak?

A globalizmus bizonyos alapvető doktrinális előfeltevésekre épül, elsősorban az ökonomizmusra, amelyet gazdasági fundamentalizmusnak nevezhetünk. A jelenlegi szekularizált nyugati civilizáció mértékadó körei a gazdasági szempontot tartják a társadalmi folyamatokban meghatározónak. Ez éppen úgy érvényes a marxizmusra, amely tulajdonképpen a ricardói közgazdasági iskola tanának egyik leszármazottja – mondhatni egy üdvtörténeti olvasata – mint a neoliberalizmusra. A felvilágosodás szerint az ember az ésszerű állat, s az ésszerű, számító viselkedés és szervezés otthona *par excellence* a gazdasági szféra, az ember felemelkedésének feltételezetten valódi forrása. Az ideológiai csúsztatás abban rejlik, hogy a tapasztalati tények minden módszeres megfigyelésével ellentétben el akarja fogadtatni, hogy egyrészt minden, ami a piac összehangolta magángazdaságban lesz lebonyolítva, a lehető legracionálisabb erőforrás-allokációt, felhasználást biztosít, másrészt a nem gazdasági, nem számító indítékú cselekvésmódok lekezelendők, alsóbbrendű, „fejletlen” társadalmak jellemzői.

E divatos világképnek egyik alkalmazása a globalizmus, amely el akarja hitetni, hogy a szélesebb munkamegosztás, szakosítás és így a méretgazdaságosság (*economy of scale*) nevében az ország- és kultúrhatárok semmibevétele révén terjeszkedő világkereskedelem korlátlan növelése megváltja az egész emberiséget világméretű nyomorától. A globalista utópia szerint

az államok és határaik semmibevétele nyomán olyan egyre összefüggőbb, egyre közvetettebb termelésmódú (vö. Böhm-Bawerk) s így tőkeigényesebb világgazdaság épül, ahol az egyre olcsóbbá váló áruk a szükségleteket szinte minden terhes munkakötelezettség nélkül is ki tudják majd elégíteni. Ez a kommunizmus holnaputánra ígért „aranytojásának" neokapitalista változata, amely így nagyon talpraesetten a teóriának a valóságon való hitelesítését, megmérettetését a távoli jövőbe tolja ki. A világgazdaság oltárán bemutatott exportáldozat e paradicsomi állapotok ígéretes eljövetelének egyik kardinális szertartásává vált, amelyet a nemzetközi börze istenített üzérei elégtétellel nyugtáznak.

A konkrét vizsgálatok azt mutatják, hogy az export mindenáron és minden területen való növelésének hajszolása nem akármelyik, akármilyen helyzetben lévő országnak feltétlenül előnyös; sőt világgazdasági haszna sem egyértelmű. Vegyük kissé közelebbről szemügyre a tényleges helyzetet!

Még a nyugati liberális modellállamok is, ha rejtve is, adózóik filléreiből dotálják a mezőgazdasági és a más exportra szánt árukat, ami eleve megakasztja a világgazdaságnak a külkereskedelem által való racionalizálását.

Különösen mulatságos az a szertartás is, amellyel minden államfő gazdasága szervezetlenségét és tehetetlenségét az exportja elégtelenségére akarja tolni, s ezért államvizitjére vállalkozókat visz magával. Azok ott kicsomagolják termékeiket mint afféle csecsebecséket. Természetesen a vendéglátó ugyanazt műveli, s közös végkövetkeztetés csak az elvárt közhely lehet, hogy a (szakroszent) külkereskedelmet növelni kell – elhallgatva a hiszékeny közönség előtt, hogy mivel a világ összes exportja és importja összesen csak nulla lehet, ha az egyik fél az export maximalizálásával akarja társadalmát megváltani, avval a másikat a pokolra ítéli, mert annak mindent importálnia kell. Az exporterőltetés egy ámokfutás.

De függetlenül a kivitel és behozatal egyensúlyától, a külkereskedelem válogatás és nyakló nélküli növelésének más rákfenéje is van. A nemzetközi kereskedelem a kereskedés legkényesebb, legkockázatosabb, válságnak leginkább kitett formája. A nemzetgazdaságokat ugyanis még más államok stabilitásától is függővé teszi. E többletkockázatokat a létrehozott – a szabad versenyt is megtévesztő – állami exportgaranciák is elárulják. (S a szokásos exporthitelre való vásárlás tovább növeli.)

Megjegyzendő, hogy a „hosszú távú" nemzetközi munkamegosztás a különböző veszélyességű féltermékek ide-oda szállítgatásával a környezetszennyeződés veszélyét is tetemesen növeli.

De a külkereskedelemnek az egyes országok érdekei szerinti optimalizálása helyett való maximalizálásának legkárosabb következménye az, hogy a világpiactól való függés a kormányokat tehetetlenné, fásulttá és szociális retorikájukat cinikussá teszi. Ugyanis amíg a nemzetközi káoszból hasznot húzó transznacionális oligarchia befolyása világméretű, addig a népjólétet szolgáló és a piacot törvényesen rendező állami-politikai szervezés nemzeti szinten maradt.

Pedig, bár a nemzetközi (össze)függés kiterjesztését a munkamegosztással indokolják, valójában a sok spekulációs szkripturális tőkeforgalom az áruforgalomnak százszorosa.

Mennyiben teremthetik meg e felismerések a globalizmus okozta társadalmi, gazdasági és politikai visszásságok felszámolásának feltételeit?

Sajnos, a globalizáló gazdaság ésszerűtlenségeinek és visszásságainak felismerése nem elégséges azok kiküszöböléséhez, mert – mint már utaltunk rá – az anglo-amerikai eredetű, de most már multi- és főleg transznacionális pénzügyi csoportoknak a befolyása elképesztő méreteket öltött és érdekük bizonyos fokú nemzetközi áttekinthetetlenség, rendezetlenség, káosz

fenntartása. E transznacionális „vándor”-holdingok szabadon választották a hontalanságot, s abban a banánköztársaságban vagy operetthercegségben ütik fel székhelyük sátrát, amely pillanatnyilag a számukra a legelragadtatóbb adóparadicsom, hogy aztán a legkisebb felajánlott kedvezményért onnan elrepüljenek és más lobogóval hajózzanak tovább.

A problematika nagy horderejű és nem operettlibrettóba illő téma. E holdingok olyan pénzügyi eszközök fölött rendelkeznek, amelyekkel nemcsak egyes hercegeket és kiskirályokat lehet implicite megzsarolni – vagy megvesztegetni –, hanem az államok jelentős részét. 1995-ben a világnak a *Fortune* folyóirat által felsorolt legnagyobb 500 vállalata közül 139-nek nagyobb volt a bevétele, mint a világ 180 országa közül 120-nak a bruttó hazai termelése (BIP); vagyis csak az országok egyharmadának, 60-nak van e vállalatokét elérő termelési volumenje. Mármost, ha tekintetbe vesszük, hogy egy-egy állam nem a bruttó hazai termelése felett rendelkezik teljességében, hanem csak saját költségvetése felett, rádöbbenünk arra a valóságra, hogy az államok csak 20%-ának, alig három tucat államnak van gazdasági erőforrása szükség esetén ellenállni e vállalatok kihívásának; feltéve, hogy a megválasztott kormánypárt már kampánya során nem volt kénytelen elköteleznie magát az ország legjelentősebb transznacionális vállalata irányában. Mint egy-egy ország vagy vidék legjelentősebb munkaadója, az áttelepedéssel való fenyegetéssel könnyen sajtolhat ki egy-egy kisebb államból egyoldalú adókedvezményeket, sőt dotációkat sokszor a belföldi (kis- és közép)vállalkozók terhére. (Gyógyír erre csak az államok megerősítése, s a kis államok összezárkózása, szövetsége lehet.)

E nemzetközi és nemzetek feletti mamutholdingok léte magára a világgazdaság racionalitására is kihat, mert – mint azt *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism* című könyvünkben már utaltunk rá – az ellenőrzésük alá vont vállalatok révén oligopol-jellegű helyzeteket teremtve úgy veszik kezükbe a nagy elosztási hálózatokat, hogy árukapcsolás és más, piacot megkerülő tranzakciók révén a világgazdaság számottevő részében a minőség- és árverseny mechanizmusait eldugaszolják. A piaci kiválasztódást a holdingok közti globális befolyásharc váltja fel. Így válik Glóbuszunk gazdasági anyagcseréje az autonóm, sokszor önellátó konglomerátumok belügyévé.

Úgy tűnik, hogy nem ez az egyetlen terület, ahol a gazdaság irracionális folyamatokat hoz létre?

A gazdaság uralta mai társadalomberendezésben a termelési szféránál a fogyasztás még irracionálisabb vonásokat mutat.

Ugyanis ha a gazdaságban a termelékenység nő is, a személyes jövedelemeloszlás ahelyett, hogy csökkentené az osztályok és régiók közti jövedelemkülönbségeket, azokat növeli, s következésképpen ahelyett, hogy a gazdasági növekedés társadalmi haszna a munkaerő széles körű bővített újratermeléséhez is szükséges alapszükségletek kielégítésében csapódna ki, a „márkás” luxuscikkek fogyasztás az, ami elsősorban bővül.

E jelenséget még felfokozza az, hogy a vállalatok kereskedelmi propagandájuk, hírverésük révén az „áruismertetés” monopóliumát élvezik, amit önköltségként le is vonhatnak az adóból. Pedig minden szociálpszichológiai elemzés azt mutatja, hogy az amatőr vevőknek szánt fogyasztói cikkek reklámjának egész technikája nem a választás ésszerűsítését szolgálja, hanem éppen az ellenkezőjét.

A „jó”, vagyis hatékony reklám a képet előnyben részesíti a szöveggel szemben, az érzelgősséget a megfontoltsággal, a szórakoztatást az ismertetéssel szemben, a rövid határidős „kiárusításokkal” pedig a rövidzárlatos elhatározásmódot a megfontoltsággal szemben. E látszólag mindent – szappant, képviselőt, elnökjelöltet – eladni képes szofista technika beeszi

magát, ráüti bélyegét a közgondolkozásra is. A *public relations* és arculatformálás érdekében hátán hordozva, eltűrve mindenféle „hasznot nem hozó, haszontalan" tevékenység költségeit, mint tömegszórakoztatás, sport, kultúra és így tovább, fő *szponzora* a nélkülözhetetlen jótevője színében tündököl. A reklámozás valódi társadalompolitikai hatásai másként festenek; ugyanis minél haszontalanabb, lényegtelenebb egy árucikk, annál érdemesebb azt hirdetni, s így a legtöbb reklámráfordítást vonzza magára.

Mint azt *Az ember kibontakozása a gazdaságpolitika perspektívájában* című doktori értekezésemben már évtizedekkel ezelőtt kifejtettem, az elmondottakat figyelembe véve ésszerű társadalmi érdek fűződik a kereskedelmi propaganda korlátozásához, sőt annak a fogyasztókat masszívan felvilágosító társadalompolitikai ellensúlyozásához is. E kérdés „rekapitalizált" hazánkban különösen aktuálissá vált.

A globalizáció kapcsán az elemzők – a növekvő méretű munkanélküliség mellett – a társadalmak kettéhasadására, a középrétegek felmorzsolódására, egy 20%-os gazdag és egy 80%-os szegény réteg kialakulására mutatnak rá.

Ha a nyugati civilizációhoz tartozó geopolitikai egységen belül Skandináviából kiinduló délnyugati irányú vonalat húzunk meg, ennek mentén egyre nagyobb jövedelem- és vagyonkülönbségekbe ütközünk; tehát általában Amerikában nagyobbak e különbségek, mint Európában és Délen is, mint Északon. Az USA-ban például 1996-ban a 350 vezető cég vezéreinek átlagjövedelme az átlagos családok keresetének 60-szorosát tette ki. A tőkések és a bérből (és a munkanélküli segélyből) élők közti osztálypolarizáció azóta csak tovább nőtt, hogy a kommunizmus mumusa letűnt, s a tőkés világtársadalom magára maradt, mert a mobilis transznacionális holdingok szabadabban maximalizálhatják profitjukat. Az MIT-n mind Thurow, mind Krugman elismeri e jelenséget, csak magyarázatuk eltérő. Thurow többet tud be a globalizmusnak, Krugman pedig amerikai endogén faktorokat hibáztat.

Az alapvető probléma az, hogy láthatólag a tőkés társadalom belső mechanizmusai kikoptak és önkorrigáló automatizmusai nem működnek megfelelően a nemzetközi monopolizálódás körülményei közepette.

A tőzsdén folyó szerencsejáték jól mutatja a pénzügy és a reális gazdaság közti törést. Valamikor ha egy vállalat elbocsátott munkásokat, ezt rossz jelnek tartották, s részvényeinek értéke csökkent. Ma az elbocsátásokat a szakszervezeteken aratott diadalként a tőzsde a részvények felértékelésével nyugtázza. A tőzsde – mint a tőkével rendelkezők ma már elektronikus zárt világkaszinója – külön játszmát játszik, hiszen még a termelés – pontosabban a forgalom és az eladás – növekedése nem hozza feltétlenül magával a munkanélküliség csökkenését, mert a tetszőleges behozatal révén a termelés és a fogyasztás, valamint a foglalkoztatottság és a termelés – úgyszintén a termelékenység és a béremelés – közti nemzetgazdasági összefüggés szabályai elvesztették érvényüket; következésképpen a Gazdaság mint a közjólétet biztosító Aranyborjú az új generáció szemében elvesztette mindent maga alá rendelő, páratlan csillogását.

Azt a rendellenességet, hogy a magángazdaság nem tudja sem a munkaképeseket foglalkoztatni, sem pedig az alapszükségletek egészét fedező fizetőképes keresletté tenni, avval a retorikával igyekeznek a tőkések igazolni, amely szerint vállalataik a magas adóterhek miatt versenyképtelenekké válnak. Valójában az okozati összefüggés éppen az ellenkező. Mint történelmileg is a szocialista mozgalmakat a tőkés társadalom visszásságai gerjesztették, hozták életre, úgy általában a munkanélküliséget nem az adókibúvókat vadászó adószedők okozzák. Ugyanis a felmondott, utcára dobott munkásokat és családjaikat valakinek el kell tartania. S mióta a királynak nincs vagyona, ki más teheti, mint az állam a beszedett adókból?

Az elmondottakból azt az általános következtetést vonhatjuk le, hogy az állami ellenőrzés alól elszabaduló tőkés gazdasági globalizáció maximalizálása magától nem halad valamiféle elképzelt, egységes világtársadalom, „globális falu” közjója irányába, s nagy szükség mutatkozik olyan politikai szabályzásra, amely a gazdaság mellett más társadalmi erőforrásokra támaszkodva a közjó szempontjából optimalizálhatja a nemzetközi és nemzetgazdaságok működését.

Ez a népuralmi elveknek és intézményeknek a gazdasági szférára és a nemzetközi kapcsolatok egészére való érvényesítését követelné meg. Ennek azonban nem látni jeleit.

Megítélésem szerint korunkban a képviseleti demokráciának három alapproblematikája rajzolódik ki. Az, hogy mindenkinek van aktív választójoga, többé nem kérdéses, viszont a képviseleti demokráciákban az ún. passzív jog, a megválaszthatósághoz való jog tényleges gyakorolhatósága került előtérbe. Az utóbbihoz ugyanis tetemes pénzforrások kellenek. Az, aki saját eszközökkel indul, eleve a tőkés osztályhoz kell hogy tartozzon. Ha pedig ezek felett maga nem rendelkezik, pénzelői irányában el lesz kötelezve. A kampányfinanszírozást szabályozó törvénykezések ellenére ez elkerülhetetlen. Az amerikai elnökválasztásokra vonatkozó közvélemény-kutatások kiderítették, hogy az utolsó választás hat jelöltje közül a lakosság java része négynek a nevét sem tudta. Ezért bizonyos értelemben kecskére bízzák a káposztát: ugyanis az, akit megválasztottak és újra akarja választatni magát, csak tapintatosan tudja ellenőrizni azt a vállalkozót vagy csoportot, amely segédkezett a megválasztásában. Az egyes vállalatok elleni látványos hatósági fellépések gyakran csak különböző holdingok közti vetélkedések és befolyásuk érdekütközéseit tükrözik, s nem egy egyetemesebb, osztályok feletti közjó keresését. Még az amerikai külpolitikai nézetkülönbségek is gyakorta csak az olajvállalatok és a hadiipar érdekellentétének megnyilvánulásai.

A demokrácia másik kardinális kérdése az, hogy a szimplifikátorok a népuralmat a többségi döntés elvének érvényesülésével azonosítják. A demokrácia alapelve az egyetértés keresése; fő ígérete, hogy mindenkinek egyenlő joga van a boldoguláshoz, s egyben egyenlő beleszólási joga a közakarat kialakításához. Ezt a többségi döntési eljárás csak akkor valósítja meg, ha a társadalom elég homogén ahhoz, hogy az alapértékek, -érdekek és így a célkitűzések annyira hasonlóak, hogy mindenkinek egyenlő esélye van felváltva a többségben lenni. Mihelyt egy társadalom akár osztály-, akár vallási, akár faji alapon annyira megosztott, hogy a többségi csoport szisztematikusan blokkban szavazva állandóan diktálni tudja a közakaratot s kizárni a többit, a többségi döntés elvének alkalmazása a demokrácia értelmét visszájára fordítja. A megosztott társadalmakban, mint Ciprus vagy Észak-Írország, éppen azért törekszik állandóan a kisebbség az országhatárok megváltoztatására, hogy így törjön ki a kizártsági helyzetéből.

A harmadik kérdés, ami foglalkoztatott, a pártok politikai következetességének fogalma. Arra a belátásra jutottam, hogy egyrészt a jobb- és baloldali fokozatos, egydimenziós besorolás semmitmondó, mert egy-egy párt szociálpolitikailag lehet baloldalibb, míg társadalompolitikailag konzervatív, másrészt a pártok számára a „politikai következetesség” nem valamiféle elméleti társadalmi modellre vonatkozó koherenciát jelent, hanem egyszerűen azt, hogy azon meghatározott társadalmi csoportnak az érdekeit nem szabad sértenie, amelyre befolyása épül.

Hogyan érvényesülhet nemzetközi szinten az egyetértés demokratikus elve? A kirajzolódó globális erőviszonyok közepette erre nem látszik túl nagy esély.

A mai összefüggő világban nem létezik egy átfogó kormányzási modell, amely a különböző népek és társadalmak közös érdekeinek és közakaratának érvényesítését szavatolná. Az említett transznacionális alapon megszervezett mamutholdingok működése társadalompolitikai kihatásainak ellenőrzése az elvben egyenlően szuverén 180 állam hatáskörébe tartozik. Az

viszont nyilvánvaló, hogy az amerikai demokrácia belső gyarlóságai ellenére az USA kevésbé van kitéve a nemzetközi oligarchia zsaroló nyomásának, mint Magyarország. Egyébként szemben az általánosan népszerűsített képpel, az amerikai törvényhozás sok vonatkozásban nacionalistább, mint az európai, hiszen például a *mass media*k és a légitársaságok többségi részvényei nem kerülhetnek idegen kézbe.

A népek közakaratának nemzetközi képviselete és megszervezése gyerekcipőben jár. Államközi szerződések és nemzetközi szervezetek szerepe korlátozott, s ellenőrizhetetlen demokratikus mandátummal rendelkező lobby-csoportok – ún. nemzetközi „polgári" szervezetek (INGO) – igyekeznek a politikai hézagokat betölteni.

A hét legnagyobb nemzeti jövedelemmel rendelkező nyugati ország államfői (ún. G-7) – beleértve Japánt – minden szerződéses keret nélkül rendszeres összejöveteleken összehangolják pénznemük és gazdaságuk védelmét a nemzetközi üzérkedés viharaival szemben.

Az 1995-ben, éve genfi székhellyel létrehozott Világkereskedelmi Szervezet (WTO), mint neve is mondja, csak a nemzetközi kereskedelmi verseny szabadságának csősze akar lenni, a nemzetközi tőkepiacon belül a különböző rövid távú devizaspekulációk rendszabályozása sem esik hatáskörébe. Egyelőre Kína és Oroszország kizárása egyetemességét is csökkenti.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete kétségtelenül politikai feladatvállalása és egyetemessége folytán is a leguniverzálisabb világszervezet. A távol maradó Svájc és pár más kivétellel, a világ államainak apraja-nagyja egyenlő félként vesz részt a Közgyűlésén. De éppen ez az „egyenlősdi" az, ami egyesek szerint azt sóhivatallá teszi. A világszervezet Biztonsági Tanácsa azonban már olyan hatalommal van felruházva, hogy az államok közt lefolyó békés érdekegyeztetés eredményességét még fegyveres közbelépéssel is ki tudja kényszeríteni. Ezt ténylegesen is végre tudja hajtani, állandó tagjainak, a nagyhatalmaknak közreműködésével. Az öt nagyhatalomnak nyilvánított állam a BT-nek azonban nemcsak állandó tagja, hanem egyenként vétójoggal is rendelkezik. Ennek következménye, hogy ezen öt államot a többi állammal a Világszervezet részéről semmilyen szankció nem érheti. Egy másik alapvető hiányossága a Biztonsági Tanácsra épülő globális közhatalomnak az, hogy nem egyetemes elvek határozzák meg összetételét. A II. világháborúban győztes, de múltbéli európai nagyhatalom, mint Anglia és Franciaország, állandó tag, míg egy olyan, egy egész civilizációt jelentő államnak, mint India, nincs ilyen státusa; hasonlóképpen az egymilliárd embert felölelő Iszlám Konferencia országainak állandó képviselete sincs intézményesítve. A hidegháború befejezése óta az anglo-amerikai nagyhatalom *de facto* egyeduralmat igyekszik gyakorolni. Azonban a Szovjetunió felszámolását követő történelmi átrendeződés még nem ért véget, s egy hatékony politikai világauktoritás elképzelhetetlen anélkül, hogy az Anglo-Amerika vezette Nyugat a többi élő civilizáció geopolitikai egységeivel, Kínával, Indiával és az arabo-muzulmán államokkal ne keresse a diktátum helyett az egyetértést.

Képes-e a globalizáció egy egyetemes világcivilizációt kialakítani?

Mint megállapítottuk, a globalizáció a gyors és egyszerű távközlés és -közlekedés kifejlődése révén a különböző civilizációkhoz tartozó népeket hozza szellemi, anyagi kapcsolatba és keveredésbe. Az egyetemes világtársadalom kialakítására vonatkozó „északatlanti-nyugati" ajánlat világos. Ez egyrészt arra a feltételezésre épül, hogy a nyugati civilizáció eldönthetően minden szempontból a legfejlettebb; tehát egyetemes emberi értékrendjének terjesztése jelenti az emberiség jövőjét. A népek összeolvadásának prototípusa, mintaképe pedig a kozmopolita New York-i „melting-pot" lenne. Az angol nyelvű kultúra nemzetközi előuralma alatt bizonyos fokú faji keveredéssel más kultúrák fűszereznék a New York-it, s közben viszont azt masszívan terjesztenék a *mass media*k világszerte, beárnyékolva a helyinek bélyegzett összes

más civilizációt – minden komoly „műsor-ellenszolgáltatás” nélkül a többi civilizáció részéről. A kereskedelmi propaganda által egyoldalúan kisugárzott túlnyomóan anglo-amerikai Globális Gondolat több-kevesebb türelemmel várná be, hogy a többi ún. Lokális Gondolat hogyan zsugorodna össze mind térben, mind időben, mind szellemben a turistákat szolgáló ünnepnapi folklórrá. A külkereskedelem növekedése teremtette egyoldalú gazdasági függések és a katonai erőfölény elegáns fitogtatása tovább siettethetné a globalizmus által elvárt beolvadási folyamatot.

Valójában e nemes szekularizált misszionáriusi buzgalom nem nyugszik egy egyetemes értékrenden. Az emberi értékek univerzálisak. Nevelésem sokáig azt is elhitette velem, hogy a görögök „kalokagathia”-ja, Szép, Jó és Igaz, s a polgári forradalom felvilágosodásának szentháromsága – a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség eszméje – konvergálnak, s harmóniát teremtve egymásra találnak. Valójában azonban az emberi értékek egymást súrolják, torzsalkodnak és versengenek egymással, mint a hindu istenek. Ezért rangsorolni kell azokat. Az értékek sajátos rangsorolása pedig már más-más civilizációt határoz meg.

A nyugati business civilizáció piacdemokráciáját árusító vigécek tévedésben vannak, amennyiben azt hiszik, hogy az univerzálisnak kinyilvánított emberi jogi kódex, s főleg annak ugyancsak a Nyugat által fixált végrehajtási utasításai egyetemesen elfogadott értékrendet képviselnek. Magának az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 30 cikkelye közül jobbára csak 3-4 politikai és szabadságjog foglalkoztatja a nyugati politikai elitet, míg például az emberhez méltó megélhetéshez való jognak szentelt XXV. cikkelyéről hallgat a világ előtt Glóbuszunknak hajléktalanok sok százezres táborával megáldott leggazdagabb országa.

Egyetemes érvényű jogrendet nem lehet egyszerűen egy civilizációnak, a Nyugatnak bölcseleti hagyományaiból levezetni. Bernard Shaw-nak igaza van, amikor azt mondja, ne tedd a másikkal azt, amit szeretnéd, hogy veled tegyenek, mert lehet, hogy más az ízlése. Egyetemes elveket felállítani csak úgy lehet, hogy más kontinenseken más társadalmakban élők véleményét is kikérjük. Így hamarosan rájövünk arra, hogy más-más civilizációnak más értékrendje van. A nemzetközi beavatkozásról mást gondolnak. A közösségek jogairól mást vallanak. Végső soron jobb lenne nem is egyetemes emberi jogokat (és kötelességeket!) sorolgatni, hanem az emberi méltóság tiszteletben tartásának elveit felállítani. Ez jobban tükrözné azt, amire mindenütt a notabilitások és a névtelenek egyaránt áhítoznak.

Ha kényszeredetten is, de a nyugati világ elfogadná, hogy több élő civilizáció létezik, akkor a kibontakozó világméretű együttműködést nem a terjeszkedő, törtető gleichschaltolásban keresné, hanem föderatív úton.

Hogyan tett szert erre a „globális” világlátásra?

Klasszikus képzésünk teljesen eurocentrikus, s más civilizációk jobbára csak mint múltbeli jelenségek, az európai előzményei kerülnek szóba. Az ilyen műveltség az embert a világ más tájain elszigeteli, kozmopolita metropoliszok szellemi gettójába kényszeríti. Ezt az egyoldalú szemléletet az utóbbi negyedszázadban igyekeztem módszeresen levetni – méghozzá úgy, hogy nem tértem át más civilizációk bálványozására. Mint társadalomtudósnak felsőbbrendűségi érzés nélkül kell megállapítanom, hogy az emberiségnek az északatlanti-európai civilizáció geopolitikai határain kívül élő óriási többsége másként látja a világot. Ehhez hozzásegített az, hogy az ENSZ különböző szervezetei számára a világ városiasítására vonatkozólag tanulmányokat végeztem Latin-Amerikában, Afrikában, előadásokat tartottam Japánban, Kínában és Koreában. E munkák bizonyították be számomra végérvényesen, hogy az ún. harmadik világ is egy mesterséges nyugati konstrukció, amely megengedi a mai ökocentrikus nyugati világnak, hogy kizárólag gazdasági szempont szerint rangsorolja a világ országait.

Egy negatív értékelésről van szó – mint Mahbubani Kishore szellemesen megfogalmazta 1992-ben, *The West and the Rest* –, amely folytán a civilizációk kulturális dimenzióit a gazdaság elhomályosítja, és egyben a harmadik világon belül uralkodó óriási különbségeket is.

Az UNESCO-nak készült tanulmányunkban megállapítottuk, hogy a különböző önálló civilizációkat három nagyban autonóm tényező sajátos társítása „enyvezi" együvé.

Először is, egy-egy civilizáció több, saját nyelvvel rendelkező kultúrából állhat, de egy írásmód jellemzi. A felületes európai szemlélő számára az írás csak a nyelv egy többé-kevésbé fonetikus rögzítése. Anélkül, hogy itt részleteznénk, megállapíthatjuk, hogy a világ nagy vallásai Szent Írásának egy írás(mód) a hordozója. Az Iszlám Konferencia Országait a Korán tanításának arab írása köti össze, a devanagari a hindukat, s az univerzista (*san je jiao,* három-világnézet-egyben) kínai civilizáció egységének éppen az eredetileg képekre épülő írásmód a letéteményese. Sőt még az ortodox és a nyugati kereszténységet is a latin és görög-cirill különbözteti meg egymástól, mint azt világosan láthatjuk a szerb–horvát nyelv kapcsán.

Az egyező írásmód hagyományt hordozó „vezérfonala" mellett a kollektív önfenntartás, megélhetésmód, divatos kifejezéssel termelési mód a második megkülönböztető tényező, amelyben meghatározott munkamegosztás egyesít egy társadalmat. Erre vonatkozólag is elterjedtek Európában szimplifikáló elképzelések, ilyen például az ún. ázsiai termelési mód, amelynek tetemes szakirodalma keletkezett. Természetesen ahogy ázsiai civilizáció mint ilyen nem létezik, ázsiai termési mód sincs. Mert ugyan Izrael, Irán és Kína között mi a közös azon kívül, hogy a kontinenset, amelyen e három ország található, Ázsiának nevezték el?

Egy-egy civilizáció harmadik kapcsa a kollektív fajfenntartásból, rokonságból származó összetartozás tudata. *A tehetetlenül születő emberi csemete anyjával már az anyaméhben kezd tapintással kommunikálni,* mígnem megtanul sajátos módon az anyanyelvén beszélni. Örökölt életritmusok, közös ősökre utaló nevek, hasonlóság mind közös tőre emlékeztetnek, amelybe az ember akarva-akaratlanul beleszületik. A nyugati civilizáció professzionalizált altruista szabályai szerint minden segély elsődlegességét felebarátaink közül, függetlenül személyétől, csak a veszélyeztetettségi foka dönti el. A tapasztalat viszont a szolidaritási struktúrákban más elsődlegességeket árul el: ha egy folyóparton például jobbra valakinek a magzata vagy atyafia fuldoklik, balra meg egy idegen, minden kettős elkötelezettséget félretéve a legtöbb ember először jobbra siet segíteni. A származás és a faj elkerülhetetlen, de sok félreértésre és -vezetésre lehetőséget adó kérdés, ezért gondosan kell kezelni. Egy svéd például minden további nélkül észreveszi egy afrikain, hogy nem ősi svéd család leszármazottja; tehát jelei szembetűnőek, viszont az emberi nemnek meghatározott számú fajba való besorolása – s annak bizonyos mentalitásformákkal való társítása – tudományosan eldöntetlen vita tárgya. Ezt használták ki nemrég Richard Herrnstein és más fajvédők, hogy a fajok hierarchizálásával hallgatólagosan rasszizmust terjesszenek.

A globalizmus nyelvi kísérőjelenségéről, az angol nyelv világuralmi aspirációjáról közzé tett egy figyelemre méltó tanulmányt. Amerikai közegben élve mi késztette erre?

Mint ahogy megállapítottuk az írásnak civilizáció-meghatározó szerepét, a nyelv sem csupán közlési eszköz, hanem a fogalomalkotással a gondolkodás- és érzésmód, a kultúra szerves része. Az élő nyelv anyanyelvi státusa révén egy-egy nyelvközösség örökölt köztulajdona. Ezért politikailag sem lényegtelen kérdés, hogy a nemzetek egymás közt melyik anyanyelvén érintkeznek. E nyelv „kiválasztódása" se nem spontán folyamat eredménye, se nem valamiféle kultúrsemleges nemzetközi szakértői bizottság elhatározása, amely a nyelvek erényeit – szépségét, egyszerűségét, formálhatóságát – mérlegelve a legalkalmasabbat jelöli ki. A Lausanne-i Egyetemen angolt tanító skót Peter Trudgill kicsit nyers, de kijózanító fogalmazása szerint egy

hivatalos nyelv és egy tájnyelv között az a különbség, hogy az államnyelv egy ágyútűzzel támogatott nyelvjárás.

Ami mármost az angol nyelvet illeti, anélkül, hogy részletekbe mennénk, köztudott, hogy írása nem egyszerű, mert két irányban is fonetikailag „kétértelmű". Elterjedését az angol világbirodalom hordozta. Ezt a szerepet ma az egyetlen hegemonikus szuperhatalom, az USA látja el. A sokarcú hatalom önkényes erejével párhuzamosan természetesen az „amerikai" nyelv terjeszkedésében fontos szerepe van annak, hogy számos technológiai felfedezés amerikai műhelyből származik; ugyanis a különböző (szak)területeken a felfedezésekre a kezdeményezők megnevezése gyakorta ráragad. A 20-as években, mielőtt a tengelyhatalmak elkezdték és elvesztették a II. világháborút, több természettudományos publikáció jelent meg (a fonetikusan írt és szintén elég szabad szóalkotású) német nyelven, mint angolul.

Az angol nyelv jelenlegi előretörését józanul kell szemlélni. Kétségtelen, hogy különösen a hidegháború vége óta a világon uralkodó hatalmi konstelláció mellett a távolságokat szélsebesen és szinte ingyen áthidaló technológiák – mint az Internet – amerikai eredete jelenleg szinte ellenállhatatlan hátszelet ad az angol nyelvnek, s tegyük hozzá, a nyugati civilizációnak általa implicite népszerűsített amerikai változatának. Azonban semmilyen társadalmi trendet nem szabad egyszerűen egyenesvonalúan a jövőbe extrapolálni. Aki azt várja, hogy mikor fog Glóbuszunkon minden beszélgetés – vagy akár csak azok java része – angolul folyni, sőt mikor lesz az emberiség anyanyelve az angol, végtelen várakozásra rendezkedhetik be. Jelenleg az emberiségnek csak 10%-a beszél valamennyire angolul, míg több mint 20%-a kínaiul; s ha a magát globálisnak nevező *mass mediá*ban, mint a CNN és a nemzetközi élet más területein uralkodó is az angol nyelv, ez több okból sem jelenti azt, hogy az az emberiség egyetemes nyelve. Az emberek legintenzívebb, nélkülözhetetlen érintkezésmódja a (minden közvetítő eszköz nélküli) jelenlét-kommunikáció, amelyben minden érzékszerv részt vehet. Továbbá figyelembe veendő az is, hogy míg a nemzetközi kommunikáció olyan kis országok számára, mint Magyarország vagy Svájc, létfontosságú, olyan civilizációs államóriások, mint Kína vagy India számára nem bír ugyanavval a fontossággal. Ott a belföldi élet nagy önállósága miatt még az elit is ritkán használja a latin írást és az angol nyelvet. A nyelvek világversenyét nem szabad a nyugatcentrikus angol-francia-német nyelvi rivalitásra leszűkítve kezelni. Általában az európai nyelvek és az írásmód nemcsak terjednek, de használatuk a dekolonizáció óta egyes régiókban vissza is esett, így a muzulmán világban és nemrég Hongkongban is.

Az emberiség demográfiai fejlődése sem kedvez az angol anyanyelvűeknek. Magában az angol nyelv fellegvárában, az USA-ban az angolszászok 1996-ban szükségesnek látták, hogy anyanyelvük egyeduralmának védelmében kényszerítő, soviniszta törvényhozási eszközökhöz nyúljanak, nehogy szabad versenyben a spanyol nyelv használata bárhol is a jövőben megelőzze az övékét.

Világméretekben az anglo-amerikanizáló fonokratikus globalizmus problematikája a Földünkön az élőlények biodiverzitásának megőrzéséért vívott harcra emlékeztet. Ha történelmi szükségszerűségként elfogadjuk, hogy mindig csak egy nyertes lehet, s a jelenleg gyengébb, védtelenebb kevésbé „hasznos" élőlényeknek, fajoknak el kell tűnniük, akkor a haladás egymásutánisága nevében a világon az egymás mellett élés változatosságát számoljuk fel. Ez analogikusan érvényes a Nyugat mellett most is élő más civilizációk sorsára. A nemzetközi tolerancia elve elsősorban nem azt kívánja meg, hogy más civilizációból Nyugatra vándorló egyének beolvasztásában türelmesek legyünk, hanem hogy a világ egyetemes civilizációjának építésénél a kínai, indiai és az arab-muzulmán civilizáció saját geopolitikai egységeiben működő műhelyeket partnerként tiszteljük, még ha más is az észjárásuk, értékrendjük és

jogfelfogásuk. Szívesen látogatunk más kontinensekre nemcsak azért, mert ott más tájakat látunk, hanem mert e kultúrtájakon, természetes geopolitikai környezetükben más az emberek mentalitása, mint az esetleg ugyanonnan származó amerikai bevándorlóé.

A kínai és más élő mamutcivilizációk ismerői számára egyébként is ámokfutás annak elképzelése, hogy Anglo-Amerika oly mértékben elkápráztatja őket, hogy kollektív identitásukat spontánul feladják. A Nyugat tudatlan gőgje viszont saját világrendje erőltetésével harmadszor is egy világégést robbanthat ki.

SZEMPONT(OK)

A politika egydimenziós tudománya

Több mint harminc éve annak, hogy a nácizmus elől Amerikába menekülő frankfurti szociológus, Herbert Marcuse megírta *Az egydimenziós ember*-ben a marxizáló neohegelianizmus apologetikáját, s ezzel majdnem egy időben a lengyel, eredetileg marxista–leninista Leszek Kolakowski megkísérelte *Az ember alternatíva nélkül* című esszékötetében a „következetes baloldaliság" fogalmát arra az időre átmenteni, amikor az abszolút szembenállás Ilja Ehrenburg „olvasztotta" hidegfrontja a gyengülés jeleit mutatta.[1] Időszerű bizonyos távlatból megint szemügyre venni, hogy a politikai élet tudománya túllépett-e a hidegháborúban beidegződött apokaliptikus, de mindenesetre manicheus látásmódon, s megtalálta-e – legalábbis a tapasztalati tudomány ágában – a tárgyilagos, kiegyensúlyozott leírás módját.

A politikai dogmatika területén az 1688-as angliai egyéni emberi jogi nyilatkozat nyomán fokozatosan kialakuló, lényegében az „alkotmányos" westminsteri típusú képviseleti demokrácia különböző nyugati változatai[2] ma egyeduralkodó modellekké váltak – legalábbis amennyire ezt a globális aspirációjú angol–amerikai hegemónia ma világszerte meg tudja valósítani. Ebben az általános összefüggésben a politikai világ dualista szemlélete két vonatkozásban merül fel: egyrészt a Nyugat politikai folyamatainak felfogásához, értelmezéséhez és megértéséhez a francia és az angol képviselőház ülésrendje szerinti „jobb- és baloldal" mértékül vételében, másrészt a Nyugat jelzett globális politikai ideológiájától eltérő összes nem nyugati típusú politikai berendezést egy kalap alá vevő, sommásan az archívumba szorító vagy éppen démonizáló el- és megvetésében. Az utóbbi kérdéskör, amely az egész nem Nyugatot – az úgynevezett harmadik világot – a „Kelet" tudománytalan fogalmába igyekszik gyömöszölni,[3] kimerítőbb fejtegetésre vár. Ez az írás tehát teljesen a nyugati (bel)politikai folyamatok kétpólusos kezelésének van szentelve.

A politika mint a bal- és jobboldal kötélhúzása

A korszerű tudományos érvelés elvben módszeres megfigyelésekre és abból eredő induktív levezetésekre épül. Valójában azonban még az úgynevezett egzakt tudományokban is – nyíltan vagy burkoltan – a meggyőző bizonygatás összetett érvelésmódja érvényesül, a hipotézisek, megállapítások plauzíbilissá tétele.[4] Egy-egy átfogó séma, modell általános elfogadottsága, „evidenciája", szakkörökbeli elterjedtsége, népszerűsége, tapasztalati és logikai bizonyítottsága mellett és sokszor helyett annak esztétikumára,[5] áttekinthetőségére, egyszerűségére, könnyen emlékezetbe véshetőségére támaszkodik. A megcáfolhatatlanságot elégséges kritériumnak tekintő legújabb kori pesszimista ismeretelméletnek hangzatos előítélet-halmazok, egész (mitologizáló) világképrendszerek köszönhetik szakkörökbeli közkedveltségüket. Anélkül, hogy a kozmogóniába, az asztrofizikába vagy a végső, „valóban" oszthatatlan elemi részecske, vagyis az atom elméletében elmerülnénk, megállapítható, hogy a két és három dimenzióban „leképezhető" modellek (vö. Bohr bolygómintájú atommodelljével) elfogadottabbak, mint más összetettebb, „sok-" (n + 3) dimenziós modellek.

A minket érdeklő politikatudomány mai formájában sokkal fiatalabb, s a serdülőkort megillető összes szabadosságra, elnézésre igényt tart, olyannyira, hogy gyakran a megtévesztésig hasonlít az újságíráshoz. Miután a politikai rendszerek nagyobb lélegzetű áttekintését átengedte az etnológiának és az antropológiának, praktikusan ráhúzta az egész politológiát a nyugati képviseleti rendszernek a választások legitimálta kaptafájára mint ideológiára, és

szűkkeblűen felsorolt tételeinek verifikálását lényegében az újraválasztás előrejelzésének és előmozdításának képességére bízta. A virágzó és kifizetődő (közvélemény-) kutatásra bízni a tapasztalati politikatudományt[6] valahogy úgy hat, mintha a pszichológia és a szociálpszichológia a marketingben merülne ki.

De tekintsünk bele a közvetett demokrácia mai problémakörébe! A választások legitimálta képviseleti rendszer gyerekkorában az általános szavazati jog volt a vívmány. (Megjegyzendő: ez most is ahhoz van kötve, hogy valakinek lakcíme és állampolgársága legyen.)

E problematika ma már idejétmúlt. Az egyenlő jogokra épülő demokratikus legitimációs rendszer mai gyakorlata más kérdéseket vet fel, s hagy válasz nélkül. Kinek, miért és hogyan van reális lehetősége arra, hogy megválasszák? Vajon minden politikai áramlat egyenlő eséllyel vetélkedik-e, s a társadalom minden csoportja méltányos képviselethez jut-e az adott rendszerben? Mindenki képviselve érezheti-e magát, s azonosul-e képviseletével oly mértékben, hogy szép időben, zord időben egyaránt érdemesnek tartja legalább az urnákhoz járulva részt venni a politikai döntéshozatali folyamatokban? S végül mennyiben és milyen feltételek mellett redukálható a népakarat a többség véleményére?

E problémakör kapcsán a jobb- és baloldal párharca lekerül a napirendről, s helyébe az a törésvonal kerül, amely a szuverén nép és az úgynevezett elit között húzódik.

Az elitizmus apologétái a választásról lemondó névtelen, képviselet nélküli választópolgárokat felelőtlen, önérdekét is elhanyagoló, amorf tömegként kezelték, mígnem fontos politikaszociológiai munkák[7] a képviselői elitet egyszerűen az establishment részeként, az oligarchiához tartozó „rend"-ként határozták meg, beleértve a baloldali és liberális pártok képviselőit.

Szemben az istenivel, a népfelségi legitimációt kereső rendszerek számára a politikai döntési folyamatokban való tényleges részvétel demonstrálása létfeltétel. Korunkban a porondon levő elit tömegmozgósítása két fő teátrumot hozott létre: az egyeduralkodó bolsevista („többségi") establishmentnek az ellenséggel szemben egységet mutató, harsányan csasztuskázó tömegceremóniáját, valamint a minden lehetőséget felölelő pluralizmust, a kápráztatóan színes vásári változatosságot. Az előbbi összeomlott, így ma csak a másik hitelességével érdemes foglalkozni.

A mai társadalom politikatudománya az angol – angol–amerikai – képviselőház dramaturgiáját tekinti zsinórmértékének a Westminster jobb- és baloldal politikai értelmet adó ülésrendjével. Így Európában szimbolikusan egy kétvégű, egydimenziós dróton sorba ültetett jelöltek alkotják a politikai színteret. Az angolszász pragmatizmus a választás lehetőségét még ki nem záró minimumra, kettőre redukálta a valódi befolyással, kormányzási eséllyel rendelkező pártok számát, míg az individualistább beállítottságú franciák vagy magyarok felaprózottabb frakciókba tömörülnek. A lényeg az, hogy a politológus szemléletesen mindet egy vonal mentén sorolhassa be, s e jobb- és baloldal jellemezte sémában csak fokozatosan történhessenek a „politikai vonalon" csuszamlások. A jobb és a bal e kötélhúzásában szükségképpen van – a szakadék szélén, a politikai világvégeken – marginális szélsőjobb és szélsőbal, amely e képletben elérhetetlen távolságra van egymástól, s amellyel szalonképes párt nyíltan nem paktál, kötélhúzását nem hangolja össze.

Mint minden humántudományi területen, különösen a politikában, ahol a propaganda nagy szerepet játszik, két címkézést kell – kellene(!) – megkülönböztetni: a szuggesztív önelnevezést és a módszeres megfigyelés eszközeivel megállapítható megjelöléseket. Az önelnevezések sorában jelenleg a leggyakrabban a munkáspárti, szocialista, szociáldemokrata, liberális, köztársasági, polgári, kereszténységszocialista, kereszténydemokrata, konzervatív és nemzeti jelzőket találjuk. (A legköltőibb gondolattársító elnevezésekkel az aránylag fiatal török köztársa-

ság büszkélkedhet.) Ezt a névjegysort igyekszik a politológus kommentátor a szélsőbal és balközép, szélsőjobb és jobbközép[8] jelzőkkel a kötél két vége közt elhelyezni, hogy aztán előre látható legyen: egyik vagy másik párt jobbra vagy balra mozgolódva, fészkelődve melyik választót riasztja, veszíti el, s melyiket nyeri meg. Ennek a kényelmes, de erőltetett, egydimenziós képnek az a rákfenéje, hogy bár sokatmondó, több marad ki belőle, mint amennyit a politikai életből valóban feltár, egyenleteiből megfejt.

A politikai mozgalmak, akár pártnak, frontnak, fórumnak vagy éppen tömörülésnek nevezik magukat, nem képviselnek elméletileg koherens, axiomatizálható doktrínarendszert, ugyanis aszerint, hogy a gazdasági, a családi, a kulturális vagy a vallási életre vonatkozó tételekről van-e szó, ezen az egydimenziós tengelyen más-más helyre tehetők. Vajon miféle önkény sorolhat jobbra vagy balra kereszténytyszocialistát és szabaddemokratát? Valójában a marxi és más politikai szentírások kétértelműségei nem akadályozták, sőt, inkább elősegítették e meghatározások terjedését azzal, hogy más-más értelmezők egyaránt felismerik magukat benne, szinte magukra találnak, s egymásra is mint közös hivatkozási alapra.

Magának a baloldaliságnak, a centrizmusnak, a jobboldaliságnak vagy a szélsőségességnek a politikai értelmezése is túl esetleges ahhoz, hogy általános mércéül szolgáljon. Ha a baloldaliság a konzervatív restaurációt tagadó, utópisztikus gyökerű, újat teremtő, konstruktív beállítottságot jelent, vajon melyik jelenlegi európai parlamenti párt ismeri fel benne magát? S vajon a konzervatívellenes megújhodást, mindenki felszabadulását, emancipációját, egyenjogúságát, önállósulását hirdető liberális tradíció hogyan ismerheti fel magát abban, hogy pártjai egyszerre védik a tulajdontalanság és az örökléses tulajdonosság szentségét és szabadságát?

A politikai következetesség valódi logikája

Az elmondottak azt a látszatot keltik, hogy a politikai következetesség retorikai kategória, mondhatni, üres szólam, amelyet csak a mozgalmak vezetői használnak „tisztogatás”-ra.

A politikai folyamatok tüzetesebb megfigyelése mégis azt mutatja, hogy a politikai következetességnek meghatározott értelme van. Ez azonban távolról sem az általános közjót értelmező valamiféle doktrína elméleti-logikai koherenciájában leledzik, hanem magának a politikai megmozdulásnak az érdekmeghatározásában. Minden politikai kezdeményezés egy-egy társadalmi csoport – lehet az széles népréteg vagy oligarchikus, lobbizási képességgel (ütőkártyákkal) rendelkező úgynevezett elit hálózat – saját maga meghatározta érdekeit érinti. Mármost egy-egy politikai mozgalomnak van egy esetleg heterogén, de meghatározott (tömeg)bázisa, amely közéleti létének, sikerének letéteményese. Ha a mozgalom mégoly eklektikus értékrendjéhez, programatikus kívánságlistájához egy korifeus olyan új értékeket akar hozzáfűzni, amelyek társadalmi bázisának érdekeivel ellentétesek, a „politikai következetlenség” bélyegét nyomják rá. Azt is mondhatni, elvesztette politikai iránytűjét vagy – lévén a politika művészet – ösztönét. E megállapítás nem akarja hitelesíteni azt a marxista feltételezést, hogy a lét határozza meg a tudatot, a gazdasági érdek az összes többi folyamatot. Ugyanis az érdek itt nem szükségképpen pekuniáris, hanem az egész választott életmód, társadalmi szokásrendszer védelmét vagy megszerzésének reményét jelenti. Az életmódnak pedig mind létfenntartási, mind családi-származási, mind kulturális-hitrendszerbeli meghatározói vannak.

A liberalizmus következetessége

Nem a szabadelvű mozgalom iránti rokon- vagy ellenszenvünk késztet arra, hogy az elmondottakat éppen vele illusztráljuk, hanem mert az általa exponált individualizmus volt a westminsteri típusú közvetett népképviseleti kapitalista rendszer játékszabályainak az alapja, s a nyugati világ köztudatában az utóbbi négy évszázadban betöltött központi szerepe[9] folytán óhatatlanul normatív előjogokhoz is jutott a politikai tanok és mozgalmak pluralista vetélkedésében.

Dióhéjban azt mondhatjuk, hogy a minden egyén önállóságát hirdető szabadelvűség, mint a társadalmi-politikai élet szervezésére szolgáló alkotmányos szabály, alapvető kettősséggel terhes, amit egész szellemtörténete és a köréje csoportosuló – utilitárius és más – tendenciák belharcai is dokumentálnak. Ugyanis egyrészt minden emberi lénynek, egyénnek az önbirtokláshoz[10] való jog adja a (magán)tulajdonjoghoz mint alapvető joghoz a „jogcím"-et, másrészt viszont éppen a korlátlan szabadsággal örökölhető magántulajdon az, ami a szabadságjogoknak a birtokosok és a csak saját munkaerejüket birtoklók általi egyenlő gyakorlását illuzórikussá teszi, beleértve az úgynevezett esélyegyenlőséget is.

Mármost, ha a szabadelvűség becsült értékei, mint a piac objektív igazságszolgáltatását megteremtő laissez-faire, s a munkanélküliekre, hontalanokra és pénztelenekre is kiterjedő emberi méltóság[11] közt a mindennapi életben ellentmondás lép fel, s azok között választani kell, a kenyértörés kimenetele nem kétséges: a tőkeerős réteg csorbítatlanul megőrzi érdekeit. A liberalizmus fő áramlata mindig következetesen harcolt azért, hogy „legalább" a befektetőkereskedő réteg, az oligarchikus elit ugyanolyan (cselekvési) szabadságot élvezzen, mint a származási arisztokrácia és a papság, a „karok és rendek" a múltban élveztek. A szabadelvűség jelenkori (ortodox) tanmesterei – mint a közgazdász Hayek, M. Friedman, a szociológus Aron és Dahrendorf, továbbá a politológus Isaac Berlin – vázolta társadalmi rendet joggal nevezik divatosan piacdemokráciának. Történelmi tény az is, hogy a liberális jelzőjű demokrácia hívei nem egyforma erőbedobással harcoltak a tekintélyelvű társadalmak ellen aszerint, hogy azok a magántulajdon jogát korlátozták-e vagy nem (vö.: Franco, Pinochet.)[12]

A képviselők és a képviseletlenek

A nyugati politikatudomány kiemelkedő feladata, hogy a polgároknak a közügyekbe egyenlő beleszólási jogot adó, népfelségi legitimációs rendszer alapelvének megvalósulását a demokrácia különböző képviseleti változataiban ellenőrizze. Cikkekben és könyvekben is rámutattunk arra, hogy naivitás lenne általános elvként elfogadni azt, hogy ha mindenkinek lehetősége van a mások meggyőzéséhez szükséges nézeteit kifejteni a nagy nyilvánosság előtt (s vajon e jog a mai megatársadalmakban hol létezik?),[12a] valamint szabad a „pártos" szervezkedés, akkor a többségi döntés elve szolgálja legjobban mindenki boldogulását. Valójában ma számos társadalom szociálisan, nemzetiségileg és/vagy vallásilag annyira megosztott, hogy nem a közös célok más-más definiálásáról és azok elérésének módozatairól szól a disputa, hanem a más-más kollektív érdekek egyeztetéséről. Ha az összetartás elsődlegesen etnikai és más csoportszinteken bontakozik ki, a kijegecesedett frontok miatt távolról sincs mindenkinek egyenlő esélye arra, hogy egyszer majd ő is a többségben legyen (például Cipruson a törökök).

A szociálpszichológiából jól ismert a pozitív és a negatív megerősítés (reinforcement) jelensége. Ha egyes rétegek arra a következtetésre jutnak, hogy *a)* olyan egyének, akik az

érdekeiket képviselnék, a médiák hallgatása miatt vagy a pénzforrások hiányában még a jelöltségig sem juthatnak el,[13] vagy *b)* a rájuk adott szavazat eleve haszontalan a – kerületi vagy többségi (one take all) – választási rendszer fondorlatossága folytán, vagy *c)* a mégis megválasztott képviselőjük a képviselőházban az örökös kisebbségi alulmaradás szerepére van ítélve, ez arra a logikus következtetésre készteti őket, hogy a választási folyamattól távol maradjanak, a legaktívabb részt pedig arra, hogy a választási hadjáraton kívül fejtse ki politikai tevékenységét. A megválasztási quorumok és népszavazások alkotmányos megszüntetése a képviselők életét pillanatnyilag kényelmesebbé teszi, viszont hosszabb távon a népi részvétlenség[14] delegitimálhatja a politikai rendszer egészét.

Az előző fejezetben a jobb- és baloldali kötélhúzásban megnyilvánuló pluralista színjátékról esett szó. Mi ennek az állításnak az alapja? Ha ma Európában vagy Amerikában a végrehajtó hatalom megszerzésére esélyes pártok szövetségrendszerét programjaik összefüggésében vizsgáljuk, megállapítható, hogy praktikusan bármely, a médiák által szalonképesnek címkézett, kormányzásra hivatott párt bármely másikkal koalícióra léphet. Így „kohabitált" a „baloldali" Mitterrand a „jobboldali" Chirac-kal, így alkothatnak nagy- és kiskoalíciókat a pártok a német nyelvterületeken, vagy így kaphatott egyszer jobb-, egyszer meg baloldali támogatást Dini Rómában. Ezt az összeegyeztethetőséget, összeférhetőséget a középutassággal magyarázzák.

A kényelmes „hatpárti egyezségek"-nek azonban messzemenő implikációi is lehetnek. Ugyanis az egyes programokban a specificitás hiánya, a megfogalmazott alternatívák hiánya vagy mesterséges leszűkítése, a szent és sérthetetlen érdekek közös tabuinak respektálása teszi lehetővé az egyezséget. Viszont az érem másik oldala az, hogy ez teszi a választást tét nélkülivé, illetve személyek közti vetélkedéssé redukálja azt. Így süllyed könnyen a választási hadjárat a magánéletben vájkáló személyeskedések mocsarába. Az elektoralista politikai iskolában túlzottan is megtanulták a sikeres politikusok az árukiszerelés fortélyait: egyazon cikket is bő választékként lehet bemutatni – más-más elnevezéssel és más-más csomagolásban. Az is igaz, hogy e rögtönző politikába a közönség idővel belefásul, s az urnáktól való elfordulást aztán az úgynevezett politikai elit a megválasztási quorumok eltörlésével igyekszik eltussolni.

A marginalizált politikai mozgalmak

A politikai bábjáték mumusa a szélsőség, amely nem a színpadon, hanem magában a közönség körében üti fel a fejét. Ha egy politológus a hatalom birtokosait befolyásolni akarja, elég, ha a (populista) szélsőségek ördögét a falra festi. A „populizmus"[15] mint gyűjtőnév általában a meglevő birtoklási és hatalmi viszonyok radikális, de nem marxista megkérdőjelezőit illeti, olyan bélyeg, amely gyakran a megkérgesedett képviselőelitnek a nyájas népet lekezelő álláspontját ostorozó-stigmatizáló megnyilatkozásokat hivatott elhallgattatni. Valójában az egydimenziós politikatudomány képernyőjéről mindaz, ami nem merül ki a jobb- és baloldali választási kampánycsatában, eo ipso kimarad. Ezért is marad a politológia számára rejtély, hogy a kommunizmusból kiábrándult választó miért nem mozdul, mint egy cserebogár, kicsit „jobbra", a szociáldemokraták balszárnya alá, miért „csap át" a populistákhoz, s vice versa, holott azokat a jobb–bal vonalon a legnagyobb távolságnak kellene egymástól elválasztania. Az összes magyarázat, amellyel szolgálhat, a tömeg ösztönös irracionalitásában rejlik. A széles tömegek, úgymond, politikai műveletlenségükben nem képesek még saját érdekeiket sem felismerni és szavazataikkal szolgálni, mint azt a burzsoázia teszi – mintha csak volna valamiféle, az önérdek felismerését szankcionáló diploma.

Kockázatos vállalkozás olyan, a parlamenti életből kimaradt vagy marginalizált politikai mozgalmak időnkénti – s a politikában mi nem időnkénti? – népszerűségét értelmezni, amelyek a társadalomban felállított tilalomfák valamelyikét nyíltan és módszeresen nem tisztelik, s esetleg választásokon kívüli módszerekkel is hajlandók politikai céljaik eléréséért küzdeni. Ezért nevezik radikálisnak is ezeket, a szó eredeti értelmében.

A következőkben a problémakört egy konkrét ország kapcsán hozzuk közel. Azért választottuk Franciaországot, mert el akarjuk kerülni azt a hibás nézetet, mintha a „szélsőségriadó"-t keltő, sajátos politikai eljárású mozgalmak egyszerűen az elmaradt vidékek és népek politikai analfabetizmusának volnának a termékei, s a nem respektált népképviseleti államok intézményei szűkkeblűségének és a polgárok számottevő része munkanélküliség vagy más alapon való tartós marginalizálásának volna normális következménye. Egyébként, mint már említettük, a francia politikai élet az, amely pártjainak képlékenységével és egymásba folyásával nagyon hasonlít a magyarra.

A francia példa

Köztudomású, hogy az európai latin államokban a tulajdon- és jövedelemegyenlőtlenség hagyományosan a legnagyobb. Korunk nagyarányú munkanélkülisége mellett ez tovább nőtt. Ma azonban az eredetileg keresztény tradíciójú Franciaországnak egyszerre saját elhamarkodott gyarmatosító politikájának következményeivel is szembe kell néznie. E politika vak volt, mert Algériát nemcsak gyarmatosították, hanem, megyéket létrehozva, be is kebelezték magába az anyaországba, ezzel természetesen megkönnyítve a vándorlást. A válást, Algéria elszakadását követő átköltözési hullámok nyomán Franciaországban az iszlám lett a második vallás. Attól függetlenül, hogy a szabad vándorlás előnyeiről mit tart egy szociológus, nyilvánvaló,[16] hogy nagyon eltérő embercsoportok hirtelen és tömeges beáramlása súlyos együttélési problémákat vet fel még egy olyan országban is, amely, szemben Angliával, jogilag teljesen szekularizált. (A helyzetet tovább súlyosbította a nyugati hatalmak és főleg Franciaország implicite hozzájárulása ahhoz, hogy a többpártrendszer bevezetésekor Algériában a többség ne juttathasson olyan muzulmán indíttatású kormányt hatalomra, amely esetleg sértheti a nyugati érdekeket. A többségi döntés demokratikus elvének ezen önkényes felfüggesztése Algériát huzamos destabilizációra ítélte.)

Magában Franciaországban – mint mindenütt – az alulról jövő integrációs igény a legkedvezőtlenebb helyzetben levő néprétegektől különleges áldozatot és alkalmazkodást követel. Így volt ez Indiában, a kasztok alsó „kibővítésekor",[17] valamint az Egyesült Államokban is, amikor a fajilag integrált körzeti iskolákban az íreknek kellett az afro-amerikai tanulókat befogadniuk, míg a toleranciából leckét adó angolszász *homesteader* elit (WASP) egyszerűen visszahúzódott a magániskolák exkluzivitásába. (S ez az exkluzivitás nem kizártságot, gettót jelent, amelynek kapuja kívülről van bezárva, hanem elzárkózást, kizárólagosságot.)

A francia választási statisztikák azt mutatják, hogy a – főleg az idő viharainak különösen kitett külvárosokban lakó – választók mintegy negyede következetesen olyan politikai mozgalmakkal rokonszenvez, amelyek nem tisztelik az establishment tilalomfáit, s így semmi esélyük sincs arra, hogy egymással „kohabitálva" (egy gyékényen árulva) vagy koalícióra lépve az uralkodó elit azokat kooptálja. A választások elemzése azt is felfedi, hogy míg a „váltógazdálkodás"-ban kormányzó pártok konvencionális szavazótáborai egy közlekedőedényben működnek, addig az establishmenttel szemben bizalmatlan „szélsőjobb- és szélsőbaloldaliak" ahelyett, hogy a szalonképes jobb- és baloldal rezervoárját képeznék, együttesen alkotnak egy közlekedőedényt, még ha e pártok korifeusai egymással összeférhetetlenek is. Nevezzük

nevén a dolgokat: a Francia Kommunista Pártban és a Nemzeti Frontban azok keresik érdekképviseletüket, akik úgy érzik, hogy mind a *mass-media* diktálta életmódsémák és -normák, mind a fennálló vagyon- és jövedelemelosztási rend marginalizálja, sőt kizárja őket.

A bolsevista birodalom önleleplezése és összeomlása a Sztálin, majd a magyar népfelkelést – a csecsenföldi háború brutális módjára – leverő Hruscsov mögött felsorakozó Francia Kommunista Párt meghasonlásához vezetett. Szavazóinak nagy része átpártolt a Nemzeti Fronthoz. Jóllehet e mozgalomra bízta több mint egymillió francia állampolgár az érdekképviseletét, a választási törvény fortélyai folytán a politikai egyenlőség őshazájában a nemzetgyűlésben mégis képviselő nélkül maradt.

A politológiának e jelenségek szenvtelen, tárgyilagos leírása volna a feladata. Rámutatni arra, hogy a Nemzeti Front törvényes párt, s így az egyenlőség elve alapján jár neki a törvényhozó hatalomban való méltányos részesedés. Az államtudományra tartozna az is, hogy a népuralmi rendszerek ilyen rendellenességeinek legitimációs következményeire felhívja a figyelmet (vagy adott esetben azon politikai mozgalmak alkotmányellenességét bizonyítsa). Ezzel szemben az állam finanszírozta Nemzeti Kutatási Alap (CNRS) kincstári társadalomtudománya pártos módon egy párt elleni harc propagandájához készíti a tömegkommunikáció számára az érveket.[18]

Lehet, hogy az internacionalista elkötelezettségből a szabadelvű kozmopolita pártosságba átcsapott vonalas akadémia e megállapításokra olyan olvasatot igyekszik majd ráhúzni, ráerőltetni, mintha az bizonyos, általuk nem láttamozott pártnézetek apologetikája volna. Ez az ismeretelméleti és legitimációs problematika kicsavarását jelentené, mert, mint címe jelzi, ezen írás éppen a politikatudomány pártatlanságáért szólal fel. Függetlenül attól, hogy egy politológus hisz-e abban: egy meghatározott párt krízismegoldásokat hordoz a tarsolyában vagy nem, deontológiailag az álláspontok kiegyensúlyozott bemutatása a feladata, s általában a képviseleti rendszer alapvető diszfunkcionálásának elemzése, amely meggátolja a legszélesebb politikai választék kialakulását.

A képviseletlenség, a politikai döntéshozatalokból való módszeres kizárás, a svájci mintájú népszavazási szelepeknek az establishment általi elzárása, a legális csatornák számának csökkentése szaporíthatja az utcai erőszakkitöréseket, a terrorakciókat, a zabolázatlan sztrájkokat.

Jóllehet hazánk hagyományos politikai kultúrája eddig megóvta a kormány tagjait attól, hogy álarcos felkelőkkel kelljen tárgyalniuk – mint 1996-ban a francia belügyminiszternek az elfajult korzikai helyzet miatt kellett tennie –, a középrétegekre is kiterjedő, statisztikailag világosan kimutatható elszegényedés, a legális ügyletekkel aligha magyarázható nagy vagyonok hirtelen halmozódása, valamint a sokoldalú, eluralkodó külföldi befolyás mértéktelen erősödése idején időszerű hazánkban is a népfelség tényleges érvényesülési módjaival foglalkozni.

Végkövetkeztetések

Nemcsak a volt bolsevista világrendszer országaiban, hanem Nyugaton is a politikai mozgalmaknak, pártoknak a szélsőbaltól a szélsőjobbig terjedő egyenes vonalon való felsorakoztatása manapság semmitmondóvá vált,[18a] s ha már az egyszerű szemléletességet keresi a politológus, a pártok körkörös jellemzése közelebb áll a valósághoz, mert a (választó)polgároknak a pártok közt megfigyelhető erős fluktuációja az úgynevezett szélsőjobb- és szélsőbaloldal között is jelentkezik. Mindez nem tudható be egyszerűen a tömegek politikai iskolázatlanságának. Ugyanis a pártok programja és politikája sokszor a megkülönböztethetetlenségig

átfedi egymást, maguk a politikusok is könnyen átállnak vagy „átülnek” – nemegyszer opportunista meggondolásból – egyik pártból a másikba. S a pártokat főleg azért nem lehet egy vonal mentén felsorakoztatva jellemezni, mert társadalom-, szociál- és gazdaságpolitikai doktrínáik nem alkotnak egy koherens egészet. Így a politikai következetesség fogalma csak abban az értelemben ölt valóban testet, hogy egy-egy mozgalom egy társadalmi csoport vagy éppen hálózat érdekeinek következetes szolgálatához kötődik, amely a közvéleményre gyakorolt különböző módozatú masszív befolyásával megszerzi a képviselőinek újraválasztásához szükséges szavazatokat, vagy legalábbis ezzel kecsegtet.

A végrehajtó hatalmat koalícióban vagy felváltva gyakorló politikai elitnek a népszavazástól és népi kezdeményezésektől való teljes függetlenedése egymással színpadiasan civakodó, de összefüggő establishment képévé áll össze a névtelen választók félretolt,[19] de számbelileg nem feltétlenül elhanyagolható hányada szemében. Így fordulhat elő, hogy olyan országokban, mint Svájc vagy Magyarország – ahol a népszavazást, a közügyek közvetlen népi ellenőrzését szolgáló barométert még nem semmisítették meg, hallgattatták el egészen – bizonyos ügyek a hangadó, többségi országgyűlési pártok együttes eltanácsoló, elvető véleménye ellenére pozitív népi válaszra találnak.

A beavatott „újságírók” és kincstári politológiai hírmagyarázók igyekeznek a meglevő hatalomelosztást, a status quót védő konformista pártok számára az alkotmányosság jelzőjét kisajátítani, holott a politikai döntések elfogadható demokratikus legitimitációjának létérdeke, hogy a népakarat ne az urnáktól való távolmaradásban fejeződjön ki, vagy más, a szó szoros értelmében vett erőpróbában csapódjon ki. Ezért nem tanácsos és ildomtalan az establishment tabuit feszegető mozgalmakat a politikai arénában – a populizmus, a fasizmus, a bolsevizmus, a nacionalizmus vagy a fundamentalizmus címkéivel, mondhatni, bárcájával – úgy diszkvalifikálni, mintha nem is törvényesen engedélyezett pártokról volna szó. Ezeknek a pártoknak a politikatudományi kezelése nem szabad hogy egyszerűen a szerzők politikai meggyőződésének, gusztusának kinyilatkoztatásává váljék. A teljes politikai spektrum szabad játékát gáncsoló vonalas politikatudomány lejáratta és lejáratja saját magát, s kizárólagosságával veszélyezteti magát a képviseleti demokrácia szilárdságát, állandóságát.

JEGYZETEK

[1] Ehrenburg, I.: *Olvadás.* Szamizdat kiadás, Budapest, 1954. Kolakowski, L.: *Der Mensch ohne Alternative. Von der Möglichkeit und Unmöglichkeit Marxist zu sein.* München, 1960, 142–162. l. Marcuse, H.: *One Dimensional Man.* New York, 1964.

[2] Arblaster, A.: *The Rise and Decline of Western Liberalism.* Oxford, 1984, 72. l.

[3] A harmadik világ fogalma úgy él a köztudatban, mintha csak a Hruscsov-féle „világtrojká"-hoz kötődne. Valójában az ötvenes években a demográfus Alfred Sauvy használta a szót először a francia forradalomban megjelenő „harmadik rend" mintájára, amely a nemességgel és a klérussal egyező jogokat követelt. Girault, J. et al.: *Le Tiers Monde.* Párizs, 1977, 6. l. A bipolaritás megszűnte óta a világhatalomból kizártak heterogén csoportját alkotják a nem nyugati államok. Mivel a muzulmán, kínai és hindu civilizáció közt nincs több közös vonás, mint köztük és a Nyugat között, tudománytalan a „Kelet" szónak társadalomtudományi értelmet adni. Vajon mi más lehet a Londoni Egyetemen működő Keleti és Afrikai Intézet tantárgyainak közös nevezője, ha nem az, hogy volt angol gyarmatokkal foglalkozik?

[4] Föllesdal, D. et al.: *Rationale Argumentation: Ein Grundkurs in Argumentations- und Wissenschaftstheorie.* Berlin, 1986.

[5] Lásd a Tarskit követő Bochenski I. M. könyvét: *Die zeitgenossische Denkmethoden.* Bern, 1954.

[6] P. Braud *La Science politique*-jában (Párizs, 1982, 19–33. l.) a modern politológiai kutatásokat jellemzően két fejezetre osztva tárgyalja: „közvélemény-kutatás" és „mások".

[7] A modern elitteória az olasz Paretóig és Moscáig megy vissza. A korszerű amerikai kérdésfelvetést C. Wright Mills *Power elit*je (1956) hozza, amely a business, a kormány és a katonai-ipari komplexum vezetői között működő szétválaszthatatlan közlekedőedényt mutatja be. Mindazonáltal a politikatudomány összefüggésében R. Michels „oligarchiai vastörvénye" (*La sociologia del partito politico nella democrazia moderna,* 1912) marad az alapvető kiindulópont, leírva, hogy mind a szocialista, mind a liberális pártokban, mind a szakszervezetekben (s tegyük hozzá, mind a bolsevista pártban, mind a zöldek mozgalmában) fellelhető a választók és választottak, a megbízók és megbízottak, a delegálók és delegátusok schismája, s az utóbbiak a névtelen tömeggel szemben örökölhető oligarchiát alkotnak. Roniger, L. és A. Gunes-Ayata (szerk.): *Democracy, Clientelism, and Civil Society.* New York, 1994.

[8] Ebből a Fradi lelátójára emlékeztető „tudományos" terminológiából aztán olyan épületes formulák születnek, mint „a jobbközép politikát folytató balközép" (*Népszabadság,* 1996. január 31., 3. l.).

[9] Liberalism has been, in the last four century, the outstanding doctrine of western civilisation... Laski, H. J.: *The Rise of European Liberalism.* London, 1936. (Lásd az 1962-es kiadást, 5. l.)

[10] Általában a szakirodalom Locke-nak tudja be a „selfpossession" posztulálását. Ő írta (*Two Treatises of Government. Second Treatise.* 5. fejezet, 44): Man (by being Master of himself, and Proprietor of his own person, and the actions or labor of it) had still in himself the great foundation of propriety. Valójában Richard Overton ezt már harminc évvel előbb, 1646-ban megfejtette az *An arrow against all tyrants*-ben. A német Max Stirner és Nietzsche megfogalmazza az individualizmusban rejlő abszolút egocentrizmust. Ankerl, G.: *Sociologies allemands. Études de cas en sociologie histroique et non-historique.* Párizs-Neuchâtel, 1972. 67. l.

[11] Kant I.: „every man is to be respected as an absolute end in himself," nem pedig „as a mere means to some external purpose".

[12] A liberális mozgalom jelenlegi álláspontjairól és állapotáról J. Rawls (*Theory of Justice.* Cambridge, MA, 1971, magyarul: *Az igazságosság elmélete.* Osiris, 1997 és *Political Liberalism.* Cambridge, MA, 1993) és Robert Nozick (*Anarchy, State, and Utopia.* London,

1974) vitája, valamint Isaac Berlin (*Against the Current.* London, 1979), C. B. Machpherson (*Life and Times of Liberal Democracy.* Oxford, 1977), A. Arblaster (id. mű) és Robert Paul Wolff (*The Poverty of Liberalism.* Boston, 1968) művei adják a legjobb tájékoztatást. E cikk szerzője a *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism* című könyvében részletezte álláspontját.

[12a] Kerbel, M. R.: *Remote and controlled: media politics in a cynical age.* Boulder, CO, 1995. Giorgi, L.: *The Post-Socialist Media: What Power the West? The Cleaning Media Landscape in Poland and the Czech Republic.* Aldorshot, VT, 1995.

[13] Az amerikai elnökválasztások vagy fél tucat kanditátusának a közönség még a nevét sem ismeri meg. Charles Lewis könyvének (*Buying of the president.* New York, 1995) végszavában a helyzetet a következőképpen írja le: magyarán *(simply stated),* a társadalom leggazdagabbjai finanszírozás útján – hónapokkal azelőtt, hogy egyetlen szavazásra is sor kerülne – előre megszűrik, előválasztják *(preselect),* ki legyen életképes jelölt... A jelöltnek a nép általi megválasztása a tulajdonképpeni választásnak már csak utójátéka *(afterthought).* Lewis ezek alapján jut arra a következtetésre, hogy az elnökválasztási hadjárat se nem lóverseny, se nem szépségverseny, hanem egy óriási árverezés *(auction).* Ezért beszél Robert Krulwich barterkultúráról.

[14] Tableau sociologique et démographique de la non-participation. In *INSEE Première,* 397, 1995. július és 414, 1995. december. Curtis Gans, az amerikai választáskutatási intézet igazgatója szerint, mivel 1996-ban a választásra jogosultaknak csak 49%-a szavazott, s 1998-ban már csak 36%-a, a demokráciát egy meghibásodott termosztát irányítja.

[15] Történelmileg a populizmus az amerikai farmerok 1891-92-es lázadásából ered, amely állami beavatkozást követelt a bankok és a vasutak monopóliumából adódó „agrárolló" ellen. Mivel a marxista–leninista történelmi materializmus monopolizálta a baloldaliság fogalmát, a munkásosztály és élcsapata vezető szerepét félreértő „népközeli, népbarát narodnyikokat" az egydimenziós politikatudomány a jobbszélre tolatta.

[16] Ankerl, G.: 25 theses on migration, on society mixed with natives and immigrants and on relation between societies of different civilizations. In *Europa Ethnica,* 1994/2., 70–72. l. Magyar fordításban lásd: *Magyar kisebbség,* 1995/2., 170–174. l.

[17] Lásd: Ankerl, G. In *Valóság* 1995/1., 21. és 31. l.

[18] Taguieff, P.-A (CNRS, kutatási igazgató) és mások: *Combattre le Front national.* Párizs, 1995.

[18a] Needham, R. (szerk.): *Right and Left: Essays on Dual Symbolic Classification.* Chicago, 1973. Giddens, A.: *Beyond Left and Right: the Future of Radical Politics.* Stanford, CA, 1994.

[19] Scotson, J. L.: *The Established and the Outsiders.* Newbury Park, CA, 1995.

Képviseletiség, többpártrendszer és többségi döntés.

A modern polgári demokrácia alapintézményeinek funkcionális és legitimációs problémái

A *demokrácia* címszava alatt olyan társadalmi berendezkedéseket sorolunk együvé, amelyeknek közös vonása, hogy a hatalom egyenlő felek akaratából tevődik össze, s a közakaratban való egyesülés az együttműködő felek mindegyikének jólétét, boldogulását – mondhatnánk boldogságát – hivatott szolgálni. Ez a magasztos formula Ch. A. H. de Tocqueville[1] szerint a politikai rendszerek számos változatára illik.

A demokráciának korok és civilizációk szerint eltérő értelmezése nem tárgya e tanulmánynak. Csak annak a történetileg kialakult formának a jelenlegi állapotával foglalkozunk, amelyet bölcseletileg Hobbes, Locke és Rousseau neve fémjelez; az angol típusú, mondhatni Westminster-demokráciával, amit általában a nyugati, polgári, parlamenti demokrácia modelljeként tartunk számon.[2] Nem is a szigetország konkrét politikai intézményeiről van elsősorban szó, hanem az ún. modern, liberális politikai rendszernek arról a *modelljéről,* amely a múlt században, London ipari és birodalmi hegemóniája időszakában alakult ki, és vívta ki magának a haladó világ figyelmét. (A „liberális" megjelölés például onnan ered, hogy 1810-ben a spanyolok is be akarták vezetni az angol parlamenti rendszert.) Manapság a világ államai közül azok, amelyek nem ezt a politikai mintát követik, mentegetőzni kénytelenek, hogy gazdasági-társadalmi fejlettségük nem érte el még azt a fokot, ami ennek a politikai szisztémának az átvételéhez és működtetéséhez szükséges.

Míg a második világháború idején az államok *életképességének* kérdései álltak a politikai szociológiai gondolkodás középpontjában, az utóbbi évtizedekben egyre inkább a rendszerek *legitimitásának* problémái kerültek előtérbe.[3] Ennek magyarázata részben a társadalmat „fenntartó" s egymással bizonyos rendszert alkotó tekintélyekbe (az állami, igazságszolgáltatási, vallási és családi autoritásokba) vetett hit megrendülésében, részben a parlamenti választások mechanizmusaiban háttérbe szoruló, gyakran kirekesztett, kívül maradt radikális ellenzék fellépésében rejlik.[4]

A legitimitás gondolatkörén belül szeretnénk a következőkben néhány alapvető problémát tárgyalni, mégpedig a nyugati, észak-atlanti országokban tapasztalható jelenségek, fejlemények alapján, a politikai rendszer működésének legmarkánsabb jellegzetességeire koncentrálva.

Mi a szóban forgó politikai rendszerek alkotmányos alapja? Hogyan biztosítják politikai alapintézményeik a (politikai) hatalom hatékony gyakorlását, s ennek kapcsán a rendszer legitimitását? Ahhoz, hogy az észak-atlanti világrenden belül egy rendszer teljes jogú legitimitást nyerjen, alapvető követelmény három politikai intézmény megléte. Ezek: 1. a parlamentáris, képviseleti, vagyis *közvetett* népszuverenitás elve; 2. a többpártrendszer és 3. a többségi döntés elve. Első pillantásra úgy tűnik, hogy e három formális elv ama liberális alapgondolatnak logikus alkalmazása, amely szerint a közhatalom nem más, mint az egyenlően boldogulásra termett partnerek szerződéséből származó népszuverenitás gyakorlati kifejeződése.[5] Hiszen az embereknek társadalmi helyzetükből, feltételeikből adódóan eltérőek az érdekeik, s még hasonló neveltség esetén is más-más elképzeléseik vannak a közjó mibenlétéről és határairól. Természetesnek látszik az is, hogy ki-ki érdekei érvényesítése és nézetei elfogadtatása céljából a hozzá hasonlókkal társul, velük pártot alakít. A társadalom intézményeinek, szervezeteinek működése kollektív elhatározások és döntések folyamatában valósul meg.

Ennek során azonban sem állandó, teljes egyetértésre nem lehet számítani, sem az nem engedhető meg, hogy a vétójog alkalmazásával patthelyzet, döntésképtelenség álljon elő – vagyis a többségi döntés elvét kell alkalmazni. Végül a mai, sokmilliós mamutállamok működtetése, kormányzása elképzelhetetlen a képviseleti elv elfogadása nélkül.

Vizsgáljuk meg, hogy a „liberális alapeszme" ezen elvi logikája hogyan fest a gyakorlatban, hogyan funkcionál a három politikai alapintézmény a mai nyugati politikai életben.

A képviseletiség elve – avagy a népszuverenitástól a (ki)választottak szuverenitásáig

Mint már említettük, a képviseleti demokrácia abból az egyszerű, gyakorlatias meggondolásból indul ki, hogy nagy népességszámú országokban a közügyeket össznépi alapon nem lehet megvitatni. Ezért valamennyi – mondjuk 10 000 –, alapjában egyetértőnek feltételezett állampolgárt egyvalaki képvisel. Ez a látszólag technikai, a közügyek kezelhetőségét szem előtt tartó rendszer azonban – az elhatározásokba beleszólók körének redukálásával – manipulálhatóvá, „árnyhatalmak" által rejtett módon befolyásolhatóvá teszi nemcsak a parlamenti vitákat, hanem magát a képviselő-testületet is. Ezzel szemben a klasszikus görög demokráciában – jóllehet a választási jog nem terjedt ki a népesség egészére – a képviseleti mechanizmus nem adott lehetőséget a manipulációra, mivel az egymással egyenlő „értékű" jelöltek rotáció, illetve sorshúzás útján töltötték be a tisztségeket. (Ennek a kifogástalan népképviseleti elvnek a következetes alkalmazásától napjainkig még a plebejus beállítottságú nyugatnémet környezetvédő, „zöld" párt is visszahőkölt.)

A jelenkori nyugati képviseleti demokráciák esetében (az újra nem választás és esetleg a visszahívhatóság Damoklesz-kardja ellenére is) a népszuverenitás szimbólummá sorvadt, s a tényleges szuverenitás a plutokrácia talaján önmagát újratermelő – s magát elitnek nyilvánító – politikusréteg, nem annyira választottak, mint inkább több értelemben is kiválasztottak kezébe került. E helyzet kialakulását egyes írástudók – mint például Locke vagy Montesquieu[6] – akarva-akaratlanul is elősegítették elitista teóriáikkal. A példás brit demokráciában is a parlament alkotmányosan a szuverenitás letéteményese,[7] és sem egyéneknek, sem pártoknak, parlamenti csoportoknak nincs népszavazásra bocsátási (vagy elrendelését kezdeményező) joguk, amely a törvényhozásban szavatolhatná a népszuverenitás érvényesülését.

A nemzeti szinten zajló választásoknak a nagy hatású tömegközlési eszközöktől való függése – ezzel együtt mind költségesebbé válása – az a körülmény, amely lehetővé teszi rejtett hatalmak, befolyások érvényesülését a választási hadjárat során. Ez nyíltabb formában úgy jelentkezik, hogy a megválaszthatóságnak előfeltétele a képviselő személyes vagyonossága, kevésbé nyíltan pedig oly módon, hogy lepénzelik a jelölteket, illetve finanszírozzák a választás költségeit azok a csoportok, amelyeknek a választás bizonyos kimenetele érdekükben áll. A képviseleti rendszernek a cenzustól (a választójog bizonyos feltételeitől, így például a vagyontól) való burkolt függése annál nagyobb mérvű, minél több állampolgárt hivatott képviselni az erre megválasztott személy. Ily módon a plutokrácia – főleg jól szervezett lobbicsoportjai révén – az alapvető érdekeit sértő, radikális programmal induló jelölteket ellenjelöltek, idomított, megszelídített opponensek („Őfelsége ellenzéke") indításával és finanszírozásával örökösen sakkban, illetve árnyékban tudja tartani.

A törvényhozói és végrehajtói hatalomnak ez a rejtett pénzügyi függése a politológusok munkái nyomán[8] természetesen már több évtizede ismert, s bekerült a köztudatba. A problémát az uralkodó formalista gondolkodásmódnak megfelelően procedurális (rendtartási) eszközökkel, törvényekkel igyekeztek megoldani, vagy legalábbis a súlyát csökkenteni. Az

egyik ilyen procedurális eszköz a választási hadjárat finanszírozási forrásai közzétételének előírása volt; ha már nem egyenlőek az indulási esélyek, legalább tudjon róla a választó. (Az előírás mögött egy másik meggondolás is volt, nevezetesen a rejtett külföldi támogatások meggátolása. Ennek éle elsősorban a baloldali mozgalmakat segítő nemzetközi szolidaritás ellen irányult.) A szóban forgó procedurális eszközt többek között az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, az NSZK-ban és Japánban alkalmazták.

Hogy a nyilvánosságra hozatal milyen és mekkora nyilvánosságot jelent valójában, az attól függ, hogy a plutokrácia mennyire tartja kézben a tömegközlési eszközöket. A választási folyamatnak és a jelölteknek a pénzügyi hatalmaktól való függetlenítésére irányult az 1968. július 22-ei nyugatnémet törvény, amely lehetővé teszi a választási hadjárat állami finanszírozását, éspedig annak arányában, hogy melyik pártnak hány választója volt. Ez nyilvánvalóan a már fennálló pártokat segítette. Svédországban az esélyek kiegyenlítésére irányuló állami beavatkozás közvetetten, a tömegkommunikációs eszközök választási célokat szolgáló finanszírozásán keresztül történik. Az 1978-as brit törvény *(Representation of People Act)* a választásokra fordítható pénzösszegeket korlátozza – amit többek között „természetbeni" szolgáltatási hozzájárulásokkal lehet megkerülni. Az 1974-es egyesült államokbeli rendelkezés *(USA Election Campaign Act)* a titkos finanszírozási folyam másik végén igyekezett zsilipet állítani: törvényileg korlátozta azt az összeget, amelyet a választásokhoz hozzájárulók egyedileg fizethetnek. Ezt a törvényt a jelölteket támogatók azóta ún. politikai akcióbizottságok (PAC) alakításával és alapítványok létrehozásával kerülték meg. Főleg az utóbbi törvényileg nem korlátozott költség-hozzájárulást tesz lehetővé, és így a vagyonos pénzelők befolyása érvényesülését. A *Washington Post* 1985. november 4-ei vezércikkében azonban kételkedik azzal kapcsolatban, hogy bármilyen procedurális eszköz segítségével megvalósítható lenne az esélyek egyenlősége. „Óhatatlanul van egyfajta hidraulikus nyomás a választási hadjáratba fektetett pénz mögött, s mihelyt az elkerülhetetlen hézagot (a jogban, törvényben) megtalálják, a pénz ott kiárad." Ha egyszer egy társadalmi rendszer lehetővé teszi, hogy egyének mamutvagyonok fölött személyesen rendelkezzenek, akkor ennek további felhasználását, szétosztását formális intézkedésekkel megakadályozni vagy akár befolyásolni ahhoz hasonló, mintha egy csőrepedés ellen úgy akarnánk védekezni, hogy az elöntött helyiség ajtaját kulccsal lezárjuk.

A többpártrendszer mint egypártrendszer – avagy az „alkotmányhű" frakciók koalíciója

Machiavelli, az újkori politológia megalapítója szerint az alkotmány egy államrend konstitutív törvénye, alaptörvény, amely a társadalmi együttélés jogi kereteit átfogóan és hosszú időre rögzíti. Mivel az alkotmány végső soron az uralkodó hatalmi viszonyok kifejezője, sarkalatos cikkelyeinek módosítása a *hatalmi viszonyok átalakulása nélkül* valószínűtlen; az alaptörvény nem léphet túl a politikai erőviszonyokat tükröző funkcióján. Jóllehet számos, Nyugaton jelenleg is érvényben lévő alkotmány (még az 1958-as V. francia köztársasági alkotmány is) erőszakos cselekmények, illetve fenyegetések árnyékában, sokszor sebtében, az újonnan kialakult politikai erőviszonyok elfogadtatására, törvényesítésére jött létre – mégis, a liberális nyugati polgári demokráciák elvben a szabad és egyenlő felek közötti társadalmi szerződés Rousseau-i eszményében jelölik meg legitimitásuk alapjait.

E demokráciák alkotmánya bizonyos közös vonásokat mutat, amelyekben egyrészt az „alkotmánytisztelő párt" fogalma gyökerezik (az alkotmány elfogadása például az NSZK-ban a pártok működésének törvényes előfeltétele), másrészt a polgári-liberális mintára készült

alkotmány az egyik feltétele annak, hogy az említett államok a világ sorsát diktálni igyekvő, „példás észak-atlanti civilizációt" megtestesítő exkluzív szövetségbe bebocsátást nyerjenek. E közös vonások sorába tartozik az államhatalom és az össznépi döntések hatásköreinek – s esetleg Locke és Montesquieu nyomán[9] a törvényhozói, végrehajtói és igazságszolgáltatási (bírói) hatalom hatáskörének – többé-kevésbé szigorú elhatárolása. Ezen alkotmányok többségének szerves része az egyéni, magánszféra bizonyos, általánosságban vett sérthetetlenségének biztosítása, valamint a „marginális" nézetek iránti intézményesített türelem kinyilvánítása. De a legáltalánosabb, s legkevésbé megfellebbezhető vonásuk bizonyos gazdasági és birtoklási jogok biztosítása.

Nevezetesen:

– a termelési eszközök magántulajdonához való jog elismerése,

– a tőkét befektető egyének és csoportok közötti szabad verseny lehetősége,

– a piaci egyensúly révén kialakult elosztási viszonyok azonosítása a közjóval.

A gazdaságból eredő hatalom korlátozása sokáig fel sem merült – még a piaci egyensúlyból fakadó visszásságok korrekciójának szükségessége sem –, mivel épp a vázolt feltételek mellett kialakult egyensúly szolgált magának a közjónak a definiálására.

E tanulmányban azonban nem a polgári-liberális alkotmányokban nyíltan vagy burkoltan meglévő értékrendek, értékprioritások elemzése és kritikája a feladatunk. Arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy mihelyt az elvileg megválasztható, illetve a hatalomra jutás tényleges esélyével rendelkező pártok sorából kiszűrik, eliminálják azokat, amelyek az alkotmányt egészében véve nem fogadják el, olyan jelentős megszorításra kerül sor, hogy a *fennmaradt pártok* – akárhányan legyenek is – *alternatív programjainak skálája a lényeges kérdésekben szükségképpen leszűkül,* átfedi egymást. Olyannyira, hogy a különböző pártok programjai között az eltérés esetenként alig lesz nagyobb, mint amilyen egy-egy párton belül a különböző politikai árnyalatú csoportok, frakciók platformja között mutatkozik.

Az a tény, hogy egyidejűleg több olyan párt létezik, amely – akár egyedül, akár az összeegyeztethető ideológia talaján, más pártokkal koalícióra lépve – kormányra juthat, önmagában véve még nem jelenti a politikai alternatívák skálájának kibővülését az egy párton vagy a pártok népfrontba (vö. francia népfrontkormányok) tömörülésén alapuló szisztémával szemben, mert a programok pluralitása merőben névleges is lehet. A képviselő-választás, szemben a népszavazással, kétértelmű, mert a választás egyszerre irányul valamilyen programra *és* személy(ek)re, ami megteremti annak lehetőségét, hogy a program észrevétlenül háttérbe szoruljon, s a személyek közötti választás kerüljön előtérbe, más szóval, a program homogenizálódik, miközben a választó személyek között differenciál. A választási pluralizmus ily módon a passzív választójog gyakorlását előkészítő *jelölési folyamat* szabadságára, és a *több jelölt közötti választásra* korlátozódik.

A televíziós választási hadjárat különösen alkalmas – és hajlamos – arra, hogy a jelöltek közötti személyes (esetenkénti személyiségbeli) különbségeket látványossá tegye, s ezzel elfedje a mögöttük álló pártprogramok egyhangúságát. A többpártrendszer politikai színpadának ez a működés- és hatásmechanizmusa a tőkés társadalom egy másik szférájával mutat analógiát. A fogyasztói piacnak azzal a manipulációs technikájával, amely a választási lehetőségek bőségét szimulálva másodlagos különbségekkel igyekszik a vevőt elkápráztatni, zavarba ejteni és választását racionális alapról emocionálisra terelni. Az Egyesült Államokban például a Pathmark nagyáruházban a vevő elé tett mintegy 22 000-féle árucikk közül sok csak eltérő színű csomagolásban, vagy éppenséggel a márkaadó névmágiájában különbözik egymástól.[10] Ez a jellegzetesség a politikai élet mindennapi gyakorlatában is lépten-nyomon

megmutatkozik, s számtalan példával illusztrálható. Nyugaton a pártok közötti kiegyenlítődés szemmel látható; a baloldali szerepet játszó párt jobbszárnya átfedi a jobboldali párt balszárnyát, esetenként még azon is túlnyúlik. Ennek következtében ismert politikai személyiségek is átléphetnek egyik pártból a másikba anélkül, hogy politikai nézeteiken komoly revíziót kellene végrehajtaniok – legfeljebb politikai barátaik egy részétől kénytelenek megválni. Így kezdhette például Ronald Reagan politikai karrierjét a Demokrata Pártban és kerülhetett az elnöki székbe a Republikánus Párt jelöltjeként – egy olyan országban, ahol csak két „hivatalosan regisztrált" párt van. Mitterrand francia elnök politikai életútja is gazdag ilyenféle fordulatokban – s ez csak azok szemében tűnik köpönyegforgatásnak, akik nem látnak el a polgári demokráciák többpártrendszerének lényegéig.

Ha a többpártrendszer legitimitása a nézetek természetes szóródására, a megoszló közvéleményre épül – s nem egyszerűen személyi összefonódásokról, hagyományos és sokszor örökölt összeköttetéseken alapuló politikai oligarchiák változó kimenetelű hatalomosztozkodásáról van szó,[11] mint például Svájcban is –, akkor semmiképp sem igazolható az angolszász államokban kialakult kétpártrendszer (mint a többpártrendszer szimulálásának legolcsóbb megoldása). Fel kell azonban vetni azt a kérdést, hogy a korábban említett gazdasági és birtoklási jogokat más értékeknek alárendelő,[12] úgymond „alkotmányellenes" pártok szabad alakításának joga, lehetősége önmagában véve miért nem elégséges ahhoz, hogy ezek választások útján – a szavazók többségének akarata esetén – valóban hatalomra is kerüljenek. Említettük már, hogy ennek megakadályozására szolgál eleve az alaptörvényt nem tisztelő pártok kirekesztése a politikai szférából (NSZK), kifinomultabb módja pedig a közvéleményalakítás, a befolyásolás mechanizmusának manipulálása.

Az olyan mamutállamokban, mint például az USA, ahol csak kevés számú, országos sugárzású tömegközlési eszköz létezik, a „csúcsmédiáknak", a három fő televíziós hálózatnak (ABC, CBS, NBC – mindegyik félszáznyi fiókállomással) a választási hadjáratokban perdöntő szerep jut, amihez természetesen igen jelentős pénzforrásokra van szükség.[13] A választási hadjáratokban való felhasználásuk több száz millió dollárba kerül – ez mintegy százezer átlagamerikai egyéves keresetének felel meg –, s egyre költségesebb. Ezekben a televíziós hálózatokban csak a két párt favoritjai kapnak nyilvánosságot. Így például az 1984-es elnökválasztásnak hivatalosan nem két, hanem összesen hat jelöltje volt, de – az országos tömegkommunikációs hálózat egyenlőtlen hozzáférhetősége folytán – a lakosság 99%-a a két fő esélyes jelöltön kívül nemhogy a többiek nevét nem tudta, de még létezésükről sem szerezhetett tudomást. Márpedig a jelölt nevének és programjának ismerete nyilvánvalóan nélkülözhetetlen feltétele minden valós megválasztási esélynek.

Az ilyen nagy hatású, de költséges „élmédiák" finanszírozása jórészt hirdetések révén történik. A dolgok logikájából következik, hogy a gazdasági és birtoklási jogok által törvényesített és védett plutokráciának nem érdeke az e jogokat háttérbe szorító, ilyen értelemben „alkotmányellenes" jelöltek támogatása. Sőt, az az érdeke, hogy marginális helyzetbe kényszerítésükkel, a privát lét szférájába való visszaszorításukkal politikai tehetetlenségre kárhoztassa őket – és eszerint is jár el. A tömegközlési eszközöknél közvetlenebb nyilvános fórumok – mint például a londoni Hyde Park Corner – nagy szabadsága a járatlan turistát talán megtéveszti, de aki tisztában van az ilyen és hasonló „fórumoknak" az egész rendszerben betöltött alárendelt, „villámhárító" szerepével, annak arra a meggondolásra kell jutnia, hogy az ilyen „szabadságsarkok" nem jelképeznek semmit, hacsak a demokratikus szabadságjogok karikatúráját nem. Innen ugyanis semmiféle hatásos, hatalomra jutó politikai mozgalom el nem indul – ez a tömegkommunikációs áradat partszegélyén nem több, mint egy közép-európai kávéházi asztaltársaság politikai tereferéje.

A plutokrácia árnyékában kormányzásra szánt pártok a felkínált szűkös politikai alternatívákhoz képest aránytalanul zajos és költséges választási hadjáratokat vezetnek; hegyek vajúdnak és egerek születnek... Van, ahol a gazdasági és birtoklási jogokat aláíró – s ezzel a kiváltságos viszonyokat újratermelő – alkotmányvédő pártok váltakozva részesülnek a kormányzás biztosította előjogokból, míg másutt kisebb-nagyobb koalíciókba tömörülve osztozik a politikai oligarchia – változó arányban, de vég nélkül – a hatalmon. (Svájcban például a koalíció akkora, hogy az összes alkotmányvédő párt egyszerre megfér benne.) A népképviseletre hivatkozó modern nyugati demokráciák legitimitását a lakosság azzal csorbítja meg, hogy *többségében* nem vesz részt a választásokon – eltekintve néhány helytől (Belgium, Schaffhausen kanton Svájcban), ahol az urnáktól való távolmaradást bírsággal sújtják. S mivel egyik nyugati állam sem meri megkockáztatni, hogy egy-egy képviselő megválasztása szavazati quorumhoz (a választók bizonyos részvételi arányához) legyen kötve – mert ez valósággal megtizedelné, kiürítené a képviselőházat –, kénytelenek beérni a kisebbségi megbízás alapján történő kormányzással.[14]

Képtelenség lenne azt feltételezni, hogy a társadalmi erőviszonyok kijegecesítésére, egyszersmind konzerválására szánt alkotmány „alkotmányos úton való megdöntése" lehetséges. Minden rendszernek – önmaga stabilizálása végett – érdekében áll a hatalmat mindaddig az őt legitimáló intézmények keretei között gyakorolni, ameddig ez egyáltalán lehetséges, vagyis amíg a hatalom az alkotmány keretei között megtartható. A rendszerstabilizálás egyik lehetséges, bár szélsőséges és kockázatos módja a forradalmi változásokra törő pártok bevonása a részhatalom gyakorlásába – a plutodemokrácia keretein belül. A Francia Kommunista Párt bejutott 1981-ben a központi kormányba alárendelt szerepben: ún. *„junior partner"*-ként, „csendestárs"-ként csak mellékes miniszteri tárcákhoz jutott, ezzel szemben osztoznia kellett a hárommilliós munkanélküliségért viselt – cseppet sem mellékes – politikai felelősségben.[15]

Sajátos módon azonban a *karhatalom* és a *televízió* sohasem került békés, vagyis választásos-népszavazásos úton a plutokrácia alapintézményeit el nem ismerő politikai párt kezébe.

Jóllehet – ahogy Max Weber elemzéseiből ismert – a nyugati polgári demokráciák a *tradicionális* (öröklésre és szokásjogra épülő), valamint a *karizmatikus* legitimációval szemben a *racionális-legális* legitimációra hivatkoznak (vagyis a jogállamra, amely írásban rögzített, nyilvánosságra hozott, általános és kötelező érvényű „rendszabályok" révén hivatott a gazdaság és társadalom folyamatos és ésszerű működését lehetővé tenni) –, amikor a választásos hatalomátruházás a hatalommegosztás alapjait fenyegeti, e rendszerek nem kezelik fétisként a jogállam fogalmát, hajlandók túltenni magukat saját legitimizációs logikájukon. Több alkotmány – így például a francia V. köztársasági alkotmány (16. cikkelye) – lehetőséget ad arra, hogy békeidőben is politikai rendkívüli állapotot hirdessenek ki, felfüggesszék az állampolgári jogokat és a demokratikus mechanizmusok, fórumok működését, megsemmisítsék a választási mandátumokat a parlament azonnali feloszlatásával, s „újrajátszást" rendeljenek el, egészen addig, amíg a választások a hatalmi struktúra kívánt irányú elmozdulását nem eredményezik. Válsághelyzetek megoldására szolgálhatnak a fegyveres erők: a karhatalom vagy a hadsereg – mintegy „deus ex machina" gyanánt – magához ragadja az államhatalmat. Különösen a perifériára szorult kapitalista országokban gyakori ez, ott, ahol a tőkésosztály gyengén szervezett. Példa lehet erre Törökország – az Európa Tanács egy időben felfüggesztett tagja –, ahol a hadsereg húszévenként (1960, 1980) lép fel a haza megmentője szerepében, s hozza vissza az országot a plutodemokrácia európai keretei közé.

A többségi döntés elve – megosztott társadalmakban

A többségi döntés elve a modern demokrácia alapvető, hovatovább abszolút ismérve lett, előfeltétele minden érvényességre igényt tartó döntésnek. A politikai haladás ezen a téren arra a követelésre redukálódott, hogy az aktív és passzív szavazati jog (jelöltethetőség és megválaszthatóság) terjedjen ki a nagykorú népesség *egészére,* nemi, vallási, jövedelmi, iskolázottsági, származási és etnikai megkülönböztetés nélkül. Márpedig a szóban forgó alapelv alkalmazásának egy megosztott társadalomban nincs feltétlen létjogosultsága.

A többségi döntés valójában – még ha túlnyomó többségről van is szó – csak a teljesen egyenlőnek elismert résztvevők (például parlamenti képviselők) egyetértő elhatározását fejezheti ki, illetve helyettesítheti, *merőben pragmatikus okokból.* (Vagyis az egyhangú, konszenzusos határozat nem egyszerűen a többségi döntésnek egy szélső esete, hanem elvi alapesete.) A modern politikai gyakorlat a többségi döntések érvényességének *feltételes* voltára fátylat borít, ily módon a mögötte meghúzódó struktúra a szociális robbanások bekövetkeztéig rejtve marad, s csak ilyen alkalmakkor tűnik elő, még a szakközvélemény számára is meglepetéseket okozva.

Az egyhangú elhatározás elvének helyettesítése a többségi elvvel lényegében két meggondolásra épül. Közülük az egyik, hogy nagyobb intézmények, szervezetek csak úgy tudnak folyamatosan működni, ha a döntések, határozatok a többségi elv alapján – az ellenvélemények, -javaslatok dacára is – meghozhatók. Számos történelmi példa – így a lengyel országgyűlés klasszikus esete, újabban az ENSZ Biztonsági Tanácsa vagy az Európai Közös Piac üléseinek gyakorlata – mutatja, hogy már magának a vétójognak az elismerése és alkalmazása is mennyire megbénítja az ilyen intézmények, testületek működését. Ha pedig a résztvevők mindegyike nem csak tiltó, megakadályozó, hanem statuáló joggal is rendelkezik (vö. Montesquieu, Mirabeau, Benjamin Constant), akkor a hatás még megsemmisítőbb. (Ezzel kapcsolatban azonban mindjárt azt is meg kell jegyezni, hogy a megegyezéses alapon, egyhangúlag hozott határozatok maradéktalan végrehajtásának nagyobb a valószínűsége.)

A többségi döntés elve mellett szóló másik meggondolás alapvetőbb princípiumra épül. Eszerint még ha egy-egy elhatározás, döntés nem szolgálja is egyenlő mértékben a többségben lévők és a kisebbségben maradottak érdekeit és boldogulását, végső soron mindenki érdekei jobban kielégülnek, és mindenki jobban boldogul a többségre alapozott, folyamatosan és hatékonyan funkcionáló rendszerben, mert előbb-utóbb mindenki része lehet a váltakozó és változó összetételű többségnek, s ily módon végül is ki-ki megtalálja a számítását. Ez az eszmefuttatás azonban csak akkor van összhangban a *demokratikus egyenlőség alapelvével,* ha valószínűség-számítási alapokon beigazolható, hogy mindenkinek megközelítőleg ugyanakkora esélye van bizonyos gyakorisággal többségbe kerülni a döntéshozatalok sorozatában. A modern liberális társadalomfelfogás abból indult ki, hogy minden egyén egyetlen (lásd Max Stirnernél[16]), értéke végtelen, és közös érdekek alapján szerződik, szövetkezik társas életre. Nem lehet tehát egyes társadalmi csoportok érdekeinek állandó háttérbe szorítását vagy alárendelését azzal indokolni, hogy a többségi döntések sora nagyobb „összboldogsághoz" vezet, ha ez a nagyobb „összboldogság" mindig csak egy bizonyos többség haszonélvezetéből adódik (még ha túlnyomó többségről van is szó), s ha ebbe az örvendetes össztársadalmi nyereségbe végül is sohasem foglaltatik bele *minden* egyén boldogulásának maximalizálása.

Mi teszi mármost aktuálissá e kérdés alaposabb elemzését? A modern demokratikus államok jó része ún. nemzeti állam, e fogalom azonban valójában etnikai, vallási ellentétekkel és osztályhegemóniákkal mélyen megosztott társadalmat takar. A probléma különösen krónikussá válik akkor, ha az állampolgárok alapvető identifikációs elemeivel – anyanyelv, etnikai hova-

tartozás, osztályöntudat – összefüggő választóvonalak mélyek, és ráadásul összefüggő rendszert alkotnak olyannyira, hogy *gettószerűen* elzárják a társadalom tagjainak egy részét attól a többségtől, amely a boldogulása felett dönt. Míg a nyugati közvéleményt formáló médiák „megértik" és jogosultnak mutatják a földkerekség más zónáiban fel-feltörő erőszakos cselekményeket – amelyek megkérdőjelezik az állam kizárólagos erőszak-alkalmazási előjogát –, „értetlenül" állnak azon tény előtt, hogy ilyen cselekmények a modern liberális demokráciákban is előfordulhatnak.[17]

A polgári társadalmi rend ideológusai szemében ugyanis e rend legitimitása egyetemes és örökérvényű – egyfajta politikai perpetuum mobile –, hiszen intézményesítve van minden érdekkonfliktus feloldásának békés, szavazásos módja.

A mindennapi politikai gyakorlat persze egészen mást mutat. Ha bizonyos társadalmi csoportok a kormányzásból való gyakorlati kizárásukra rendszerint belenyugvással reagálnak is, azért itt-ott lángra kap a hamu alatt régen szunnyadó parázs. Tekintsük például az angolszász politikai rendszereket. Az USA rezervátumaiba visszaszorított indiánoknak – a lakosság alig egy százalékára apadt, bár újabban ismét növekvő számú etnikumának – akaratáról csak „incidensek" (Wounded Knee, 1973) alkalmával szerezhet tudomást legalább részlegesen a világközvélemény. Az Egyesült Királyság észak-írországi tartományában és Kanadában (főként Québecben) fel-fellobbanó nyugtalanságok mind azok mentén a „lövészárkok" mentén zajlanak le, amelyek egyszerre választják el az ír (illetve francia-kanadai) katolikus és szegényebb lakosságot a szervezett „establishment"-et alkotó tőkeerős, domináló angol nyelvű rétegtől. A fenti eszmefuttatás alapján az is nyilvánvaló, hogy az ENSZ-csapatok (kanadai és más egységek) által elválasztott görög és török ajkú, szegényebb mohamedán lakosságból álló Ciprusi Köztársaságot a görög többségi kormány csak nagyon kérdéses demokratikus legitimitással képviselheti. S a példákat lehetne szaporítani.

A modern nyugati államokban e problémák megoldására elvileg a kétkamarás képviselőház hivatott. A létező kétkamarás rendszerek azonban gyakorlatilag nem tudnak e feladatnak megfelelni, mivel olyan intézménycsökevények, amelyek eredendően más történelmi körülmények között felmerült problémák orvoslására jöttek létre. Ilyenek például az angol Lordok Háza vagy a francia szenátus. De még az olyan, államszövetségi eredetű, kétkamarás alkotmányos rendszer is, amilyen a svájci, merőben anakronisztikus – részben hódítások nyomán létrejött (Jura, Ticino) – kantonhatárokat és maradványszuverenitásokat szentesítő intézmény, amelyben a kantonokat elválasztó határvonalakat sem nyelvi, sem vallási, sem más, szociológiailag releváns mai kritériumokhoz nem képesek igazítani.

Egy, a többségi döntésekkel összefüggő további méltánytalanság és önkényesség – vagy ennek legalábbis a lehetősége – következik abból, hogy az összességek, entitások határainak meghúzásától függően más és más csoport élvezheti a többségben levés előnyeit. Például Kanada egészét véve alapul a francia nyelvűek kisebbségben vannak, de Québecben többségben (Québec egyes részein azután ismét kisebbségben). Észak-Írországban a protestánsok vannak többségben, de az egész ír szigeten nem. A svájci Jura-vidéken (ennek sajátosságai folytán) más a népszavazás eredménye, kimenetele aszerint, hogy a voksokat községenként, járásonként vagy a történelmi Jura-vidékre mint egészre vonatkoztatva számoljuk.

Mindezek alapján állítható, hogy bár a többségi elv alkalmazása – a kisebbség esetleges sakkban tartásával – elég tartós és hatékony uralmat tud teremteni a mélyen megosztott társadalmat befoglaló államban is, ennek a hatalomnak azonban sokkal inkább a beletörődés, mint más, egyetemesebbnek tartott legitimáció az alapja. (Utaltunk már rá, a beletörődésnek sokféle árnyalata lehet: a teljes passzivitástól a fel-feltörő ellenállás pacifikálását követő belenyugvásig.)

Konklúzióként: a modern demokráciák legitimitásának történelmi viszonylagossága

A modern nyugati típusú jogállam legitimitása is viszonylagos, akárcsak minden más létező és valaha létezett – sokszor egészen más civilizációkhoz tartozó – rendszeré. Felsorolt intézményei több okból sem eredményeznek olyan egyetemes és abszolút legitimitást, amely mindent átfogna, és amellett képes lenne kereteket biztosítani maguknak az intézményeknek a történelmi túléléséhez is. A jelenlegi nyugati többpártrendszer *hatékony,* de a kormányzásig elvezető politikai aktivitásra csak azoknak a pártoknak ad lehetőséget, amelyek nem lépnek túl bizonyos alkotmányos határokat, vagyis elfogadják tilalomfáknak a rendszer olyan alapintézményeit, mint a termelési eszközök tőkés magántulajdona. Az „alkotmányhű" pártok ilyenformán még válságos helyzetekre sem válaszolhatnak bizonyos privilégiumok felszámolásával. Ez a rendszer természetes inerciája.

A kormányra jutást a „szalonképes" pártok monopolizálják, a *„nagy nyilvánosság"* (a csúcsmédiák, a legnagyobb hatású tömegközlési eszközök) pénzügyi függőségben tartása révén (ezt nevezi a szakirodalom plutodemokráciának). Nem találták fel a nyugati jogállamok alkotmányos rendjével a „politikai perpetuum mobile"-t sem, mert ez a rend nem élheti túl azokat a meghatározó hatalmi viszonyokat, amelyeket konzervál. A történelem nem igazolja példákkal azt a feltevést, hogy kényelmesen, csupán az urnákhoz járulva – a politikai akaratnyilvánításnak az alkotmányba előreláthatóan beépített választási és népszavazási procedúrái révén – megváltoztathatók az *alapvető* hatalmi viszonyokat újratermelő intézmények. A történelmi példák inkább azt mutatják, hogy ha ilyen radikális változások fenyegetik a fennálló rendet, akkor az establishment először a választási játékszabályok megváltoztatásával igyekszik a „törvényes felforgatásnak" elejét venni. Vagy ha ez nem elég erős ellenszer, akkor semmisnek tekinti a szavazási eredményeket (mandátumokat), hogy újrajátszás révén számára kedvező fordulatot érjen el. Ahol pedig az uralkodó polgári establishment nem elég erős, tapasztalt és fortélyos, kénytelen az utolsó eszközhöz folyamodni: az ideiglenes karhatalmi-katonai hatalomátvételhez, a jogállam alapintézményeinek (a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalomnak) fenyegetéssel való sakkban tartásához vagy – legalább részleges – felfüggesztéséhez. Az ilyen „deus ex machina" által az ún. alkotmányos garanciák éppen kritikus helyzetekben válnak névlegessé.

Természetesen a mai liberális demokráciák legitimitása mögött vannak egyetemes elvek is, ezek azonban nemcsak ennek a rendszernek, hanem egyben számos más eszmekörben fogant és más civilizációban gyökerező államrendnek a létjogosultságát is igazolják. Egy rendszer ugyanis, ha képes egy meghatározott területen, országban úgy gyakorolni a hatalmat, hogy az *folyamatosan és hatékonyan funkcionál,* maga e tény által elnyeri legitimitását – nemzetközileg is –, azon az alapon, hogy a társadalom működésben tartása lehetetlen a lakosság – minimális – legalább hallgatólagos beleegyezése, közreműködése nélkül. A különböző politikai rendszerek legitimációjának skálája széles, a támogató jóváhagyástól a hallgatólagos elfogadásig terjed. A jelenlegi nyugati demokráciák a „köznép", az egyszerű állampolgár számára sem jelentik a népszuverenitásos hatalomgyakorlásnak olyan felülmúlhatatlanul magas szintjét, amely mintegy történelmi végproduktum formájában mindenkinek egyenlő esélyeket biztosítana öndefiniálta boldogulása számára. (Vö. F. Fukuyama: *The End of the History and the Last Man.* New York, 1992.) A churchilli szofizma értéke is, miszerint az angol westminsteri parlamentáris rendszer a „legrosszabb államforma, kivéve az összes többit", attól függ, hogy melyik társadalmi réteg szempontjából nézzük: a liverpooli munkanélküliek, a londoni hajléktalanok vagy az ún. elit aspektusából. A társadalmi visszásságokkal foglalkozó irodalomnak pedig egyik fonák sajátossága, hogy mivel – per definitionem – írástudóktól származik, s mivel a lét legalábbis részben meghatározza a tudatot, az „elit" sérelmeinek, boldogulásának kérdései aránytalanul nagy teret kapnak benne.

JEGYZETEK

[1] Lásd A. H. de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique.* 4. köt. Párizs, 1953.

[2] Lásd R. R. Alford: *Party and Society: The Anglo-American Democracies.* London, 1964. A westminsteri parlment, úgymond „a parlamentek anyja" csak 1801 és 1921 között gyakorolt teljes szuverenitást a brit szigetek felett. Lásd N. Davies: *The Isles: A History.* Oxford, 2000.

[3] Lásd J. Rotschild: Political Legitimacy in Contemporary Europe. In *Political Science Quarterly,* 92. évf. 3. sz. 1977.

[4] A politikai (állam-)hatalmat egész általánosságban az legitimálja, hogy a lakosság tartósan és felségjog alá tartozó egész területen általában – mindennapi életében – a hatóság által elvárt kereteken belül tevékenykedik. Mármost Max Weber, mint a XX. század polgári társadalmának egyik vezető ideológusa, az általa megkülönböztetett három fő legitimációs típus, nevezetesen a tradicionális (hagyományra épülő, örökléses), karizmatikus („államalapításra" vagy forradalmi-felszabadító vezérségre épülő személyes) és legális (általánosságban procedurális) legitimációs (létjogosító) típus közül a társadalom modernizálása és racionalizálása folyamatában az utóbbit nyilvánította univerzálisan felsőbbrendűnek. (J. G. Merquior: *Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy.* London, 1980.) A jelen tanulmány az utóbbi legitimációs típus azon válságával foglalkozik, amely a közjó érvényre jutása – vö. munkanélküliség – és a közakarat kifejezése (I. Wallerstein: Societal Development, or Development of the World-System? In *International Sociology,* 1. évf. 1. sz. 1986. 5. l.) nagyon is részleges voltából ered. (A. Wolfe: *The Limits of Legitimacy. Political Contradictions of Contemporary Capitalism.* New York, 1977 és [Szerk.: A. Moulakis.] *Legitimity/Legitimité.* New York, 1985. Az utóbbi az 1982. június 3-án és 4-én a firenzei Európai Egyetemi Intézetben szervezett konferencia anyagát tartalmazza.)

[5] Lásd A. Arblaster (*The Rise and Decline of Western Liberalism.* London, 1984. 15. l.): „individualism is liberalism's metaphysical and ontological core".

[6] Az elit modern előjogainak a mérnök V. Pareto – az ún. Lausanne-i közgazdaságtudományi iskola folytatója – szolgáltatott meritokratikus megalapozást (V. Pareto: *The Mind and Society.* New York, 1936. [angol fordítás], míg C. W. Mills (*The Power Elite.* New York, 1956.) kritikusan felülvizsgálva a fogalmat, a szociológus realizmusával a tömegek által sokszor utánzott *establishment* fogalmához hozza közelebb. (A kérdés neomarxista tárgyalását lásd Th. B. Bottomore: *Elites and Society.* London, 1964. című könyvében.)

[7] Mivel e cikk nem a közvetlen és közvetett demokráciának elvont szinten, általánosságban való összehasonlítására van hivatva, hanem az utóbbi egy konkrét történelmi formája működésének kritikai elemzésére, az angol mintademokráciában, gyakorlati szinten, a népfelségnek a képviselő-testület – mint választott elit – felségjoga felé való elcsúszása jól illusztrálja mondanivalónkat.

[8] Lásd K. A. Bollen: Issues in Comparative Measurement of Political Democracy. *American Sociological Review,* 45. évf. 1980. 370–390. l.; R. Michels: *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchic Tendencies of Modern Democracy.* New York, 1958.; (Szerk.: R. G. Braungart) *Research in Political Sociology.* Greenwich, CT, 1985.

[9] Montesquieu (*A törvények szelleme.* XI. könyv, 5. fejezet) kifejezetten csak azt az alaptörvényt nevezi alkotmánynak, amely a választott népképviseletet szigorúan elkülöníti a végrehajtói és bírói hatalomtól. Az 1789-es és az 1891-es francia alkotmány előszavaként átvett francia Emberi és Állampolgári Jogok Nyilatkozatának 16. cikkelye a három hatalom szétválasztását az alkotmányosság általános feltételévé teszi. Az alkotmány fogalmának eme történetietlen és civilizációcentrikus leszűkítését – konstitucionalizmusként – a politológiai irodalom ma már elavultnak tekinti, olyan felfogásnak, amely minden összehasonlító alkotmánytudományt eleve szubjektivizmusra kárhoztat. (Az Egyesült Királyságban például a végrehajtói hatalom elvben nem függetlenebb a törvényhozó testülettől, mint annak valamilyen állandó bizottsága.)

[10] Philip Bernardnak, a Bostoni Egyetem szociológiatanárának egy újabb felmérése arról számol be, hogy például a *Nine Lives* elnevezésű macskaeledel 23 különböző ízváltozatban kerül az áruházak polcára, s a 157 fajta Revlon szájrúzs között 41-féle piros van. Kérdés, hogy hogyan marad ilyen, a reklám által mesterségesen felfokozott és a figyelmet elterelő környezetben ideje és ereje az átlagamerikainak arra, hogy alapvetőbb opciók közötti választáson töprengjen. (Lásd Ankerl, G.: *Concept de l'investissement dans l'homme comme aspect de la politique de répartition.* Sirey, Párizs. 1966. 207. l.)

[11] Lásd B. Denitch: *Legitimation of Regimes: International Frameworks for Analysis.* Beverly Hills, CA, 1979. 66. l.; J. Meynaud: *Les groupes de pression.* 5. köt. Párizs, 1958–63.

[12] Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának egy elfeledett cikkelye a 23., amely első bekezdésében a munkához való jogot mondja ki.

[13] Köztudomású, hogy a nagy amerikai televíziós hálózatok hasznot hajtó magánvállalkozások, amelyeknek birtoklása azonban nem teljesen szabad, hanem külön állami bizottság által rendszabályozott és ellenőrzött. Egyébként külföldi nem is birtokolhatja őket.

[14] A választások alkalmával a szavazásra jogosult állampolgárok gyakran alig egyharmada járul az urnákhoz. Így a kormánypárt az állampolgároknak nagyjából 10-20%-ától kapja a mandátumát.

[15] Megjegyzendő, hogy a hajdani népi demokratikus Lengyelország is juttatott antagonisztikus gyökerű mozgalmaknak a kormányban „hatalmi parcellákat", így katolikus mozgalmaknak mint társutasnak.

[16] Lásd M. Stirner: *Der Einzinge und sein Eigentum.* Leipzig, 1845. Ankerl, G.: *Sociologues allemands.* Paris–Neuchâtel, 1972. 67. és 299. l., valamint Ankerl, G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice in a Competitive Society.* Cambridge, MA, 1978. 7. l.

[17] Lásd D. Willer és B. Anderson: *Coercion: The Elementary Theory and its Applications.* New York, 1981. Guinier Lani: *The Tyranny of the Majority: Fundamental Fairness in Representative Democracy.* New York, 1994.

ESSZÉK

Európai kisebbségek, magyar tanulságok

Észrevételek

Még a „nemzeti” államokból álló újkori Európában is számos saját nyelvvel bíró, kisebbségi sorban élő néppel találkozhatunk. E kisebbségek között a kárpát-medencei magyarság olyan csoport, amelyről az európai példák alapján megállapíthatjuk, hogy tartós fennmaradása egyáltalán nem kilátástalan. A siker a választott stratégia átgondoltságán és a kollektív kitartáson múlik.

A baszkok, az eszkimók, a rétorománok – csak néhány kisebbséget említünk – se állami létre nem tekinthetnek vissza (ahol nyelvük általános használatnak örvendene), se lélekszámuk nem jelentős, és egy olyan hátország sincs szomszédságukban, ahol többségében élnek „nyelvtársaik”. Maga a tény, hogy – Ausztriát kivéve – minden szomszédos országban százezres tömbökben él a magyarság, azt sugallja, nem kell siránkozni, ebből erőt lehet meríteni, jogos önbizalmat. Ehhez járul még, hogy a határon túli magyarságnak mindenütt vannak összefüggő településegyüttesei. Ezek a népcsoportok a környező államok viszonylagos kicsisége következtében az összlakosságnak jelentős százalékát teszik ki. Így kevésbé hasonlíthatók az olaszság tengeréhez képest csekély számú dél-tiroli német anyanyelvű lakossághoz, inkább a belgiumi francia vallonokhoz, vagy a svájci francia romandokhoz mérhetők, akik századok óta élnek Franciaország szomszédságában, mint hazájuk hű polgárai. Ezek a kisebbségek teljes anyanyelvi intézményrendszerrel rendelkeznek, beleértve több önálló egyetemet is. (Svájcban például az alig egymilliós francia nyelvű lakosságnak három önálló és egy kétnyelvű egyeteme van).

Feltehetjük a kérdést: a magyar kisebbségek miért nem jutottak eddig hazájukban hasonló szociálökológiai egyensúlyba? Továbbá, mit lehet annak érdekében tenni manapság, hogy a kisebbségi magyaroknak ne kelljen sóvárogva kacsintgatniuk az anyaország felé?

A kisebbségi nép számára alapvető a ragaszkodás az *anyanyelvhez,* az általa (többségben) *lakott vidékhez,* vagyis *szociálökológiai értelemben* egymáshoz. Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy a világszerte zajló városba áramlásnak mesterségesen kellene gátat szabni, folklórt ápoló skanzenek, rezervátumok megteremtésével, hanem csak azt, hogy e vándorlás elsősorban az anyanyelvi többség által lakott vidékre, városba történjen.

A kisebbség belső összetartása – a színjátszástól kezdve az énekkultúra ápolásán keresztül más kulturális tevékenységekig –, társadalmi élete és tevékenysége nélkül nem lehet gyakorlati, konkrétan megnevezett anyanyelvi jogokat kivívni. Hasonló, jórészt társadalmi eszközökkel végigvitt küzdelem árán tudott Svájcban a jurai francia lakosság 1979-ben a német többségű Bern kantontól elszakadni, pedig egy új kanton megteremtésére se példa nem volt, se alkotmányjogi keret. Az, hogy egy lakóhelyén többségben élő kisebbség jogot szerezzen arra, hogy az összes társas életfunkciót anyanyelvén bonyolíthassa le, nemigen következett be az úgynevezett „anyaország” állami – jogi, politikai, oktatási, anyagi – és társadalmi támogatása nélkül. Az európai tapasztalatok arra mutatnak, hogy egy kurd állam nélkül a törökországi kurdok az idők végezetéig „hegyi törökök” maradnak.

A konkrétan megnevezett és pontosan felsorolt autonómiajogok többnyire csak úgy kerültek bele az országok alkotmányába vagy törvényeibe, hogy előzőleg vagy többoldalú nemzetközi egyezmény (például békeszerződés) tárgyát képezték, vagy kétoldalú szerződésekben szerepeltek. A szuverenitásukra sokat adó államok közt előfordult az is, hogy a két fél különkülön egyidejű, egyező ünnepélyes nyilatkozatot (esetleg az ENSZ által jóváhagyatva) tett.

Ilyen nyilatkozatok rendezték 1955-ben az Észak-Schleswigben élő német anyanyelvűek jogait Dániában. A dél-tiroli németek jogait az 1947. február 10.-ei olasz békeszerződés foglalta keretbe (amit az 1946. május 5.-ei párizsi olasz–osztrák megállapodás előzött meg), s a békeszerződés IV. függeléke lett. Az ausztriai szlovének és horvátok nyelve viszont úgy lett hivatalos Burgenland, Stájerország és Karintia azon vidékein, ahol többségben vagy nagy számban élnek, hogy jugoszláv követelésre beiktatták az 1955-ös osztrák államszerződésbe, majd az osztrák alkotmány 8. paragrafusa lett, és törvényerejű rendeletek pontosították. A mintegy tízezres burgenlandi magyarság jogait viszont az államszerződés 7. cikkelye meg sem említi.

Ha mármost a Kárpát-medencei négymilliós magyar kisebbség tételesen megnevezett jogait vizsgáljuk, igen ritka példákat találunk csak rá. Jóllehet mindenütt a magyar kisebbség a legnépesebb, sorsát vagy egy kalap alá veszik elenyésző számú más kisebbségekével, vagy konkrétan megnevezve az alkotmány, illetőleg a törvénykezés tudomást sem vesz róla. Bár az 1947. február 10-ei román békeszerződés tiltja a magyarság elleni politikai, gazdasági és jogi diszkriminációt – akárcsak a német anyanyelvűekkel szemben az olasz békeszerződés –, azonban a Moldova (ahol alig-alig él több román, mint magyar Erdélyben) után sóvárgó egységes Románia alkotmányának 22. cikkelye csak általánosságban szól az összes úgynevezett „együttélő nemzetiség" nyelvének megyei szintű hivatalos használatáról, de sem a jó kétmilliós magyarság nincs konkrétan megnevezve, sem a későbbi törvényhozás nem pontosította ezt, és az 1971-es rendelet is csak a törvények lefordításáról rendelkezett. Hol vagyunk az 1945. februári – valószínűleg csak a békét kötő nagyhatalmak elkápráztatását szolgáló – Nemzetiségi Statútumtól!

A csehszlovák szövetségi alkotmány (az 1968/144. számú alkotmánytörvény) legalább sorra megnevezte a magyarság jogait, de a kitelepítés folytán jelentős számbeli veszteséget szenvedett népcsoport, amely Szlovákia lakosságának több mint 10%-át teszi ki, az „államalkotó cseh és szlovák nemzethez" képest – az ő jóvoltukból – a nála sokkal kisebb számú német, lengyel és ukrán nemzetiséggel élvez egyező jogokat. A törvényhozás ezeket a jogokat nem is írta körül, az adminisztratív gyakorlat meg folyton nyirbálta, a szlovákiai nyelvtörvény pedig teljesen megfosztja tartalmától.

Jugoszlávia eredetileg hat szláv államalkotó népet ismert el, ezek saját köztársaságot alkottak. A magyarság a kilenc nemzetiség egyike, s az alkotmány 269. cikkelye szerint a törvényeket albánul és magyarul is közzé kellett tenni. Jóllehet több albán élt Jugoszláviában, mint macedón, és a magyarság száma is majdnem felülmúlta Montenegró lakosságáét, a szerb alkotmány ennek a két nem szláv nemzetiségnek a jogait a Vajdaság és Koszovó Szerbián belüli autonómiájának megnyirbálásával tovább csökkentette, amely az 1999-es koszovói háborúba torkollott.

Ukrajnában a Kárpátalján egy tömbben élő magyarságot az 1970-es népszámlálás szerint a nemzetek, nemzetiségek és nemzetiségi csoportok sorában az ukránok, oroszok, zsidók, fehéroroszok, lengyelek és bolgárok mellett csak az „egyebek" között említik.

Ez az áttekintés csak illusztrálja azt a tényt, hogy a magyar kisebbségek jogai – létszámukhoz mérten – meglehetősen „aránytalanok". Hogy miért van ez így, azt gyakran azzal magyarázzák, hogy a második világháború végén Magyarország a vesztes hatalmak közé tartozott. Valójában szomszédaink közül egyértelműen nem sorolható a győztes államok közé sem Románia, sem Horvátország, sem Szlovákia, és Ausztria sem. Egy másik magyarázat szerint a magyar politika a győztesek diktálta békeszerződések tárgyalásakor Trianon óta általában elsősorban a határkérdésekre összpontosított. S végezetül épp az etnikai határokat figyelembe nem vevő elcsatolások következményeképpen a kétoldalú tárgyalásoknál Magyarország

etnikai homogenitása miatt eleve hátrányos helyzetbe kerül. A horvát kormányt kivéve alig lehet egyforma mértékű kölcsönös érdekeltségről beszélni, hiszen a magyarországi szerbek, románok, szlovákok aránya igen csekély a szomszédos országokban élő magyarokhoz képest. Így a magyar kormány csak több területre kiterjedő közös együttműködést javasolva számíthat hasonló érdeklődésre a szomszédoknál.

Ami mármost a kisebbségi jogokat biztosító nemzetközi egyezmények tartalmát illeti, a kulcsfogalom az arányos *egyenlőség.* Az anyanyelv gyakorlásának jogi és gyakorlati lehetővé tétele növeli az illető népcsoport összefogását és befolyását, vagyis csökkenti hátrányos megkülönböztetését. Mivel azonban politikai kérdésről van szó, az olyan megnyilatkozások, hogy minden anyanyelvnek azonos jogállása van egy országban, politikai naivitás vagy képmutatás megnyilvánulása, amely arra használható, hogy a jelentősebb kisebbségek jogait felhígítsák, a kérdés súlyát csökkentsék. Az analóg vagy arányos egyenlőség elve viszont azt mondja ki, hogy a kisebbségek abszolút és relatív számuk, valamint területi koncentráltságuk függvényében egyenlő jogokat élveznek. Ahol kevesen vannak, ott helyhatósági önkormányzatban, az annak megfelelő jogokkal; ahol többen, ott járási vagy megyei szinten érvényes jogokkal; ahol pedig még többen vannak, hozzá még jelentős területen is, ott állami szinten érvényes jogokkal rendelkezzenek!

Ez így jelent méltányos és egyenlő jogokat, hiszen ha az államhatárok megváltoztatásával egy állam területének megnövekedésével együtt jelentős kisebbséget kapott, akkor e kisebbségnek magasabb szintű, önálló intézményeket kell biztosítania. Hogy egy aktuális példával fejezzük be: az analóg (arányos és nem *univoc,* vagyis egyöntetű) egyenlőség alapján épp annyira indokolt, hogy a Magyarországon tízezreket kitevő szlovákok önálló középiskolájuk van, mint az, hogy a több százezret kitevő szlovákiai magyaroknak önálló felsőoktatási intézményük legyen.

A Kárpát-medence magyar nyelvterületeinek fenntartása

Nyugati példák és nemzetközi jogi eszközök

Nincsenek abszolút természetjogi elvek arra vonatkozólag, hogy valaki a maga választotta „életútját" feltétlenül anyanyelvén járhassa be. Ám ez az írás azon – Európában abnormális – helyzettel foglalkozik, hogy vannak olyan elcsatolt magyar települések, sőt járások és megyék, amelyekben még a többségben lévő magyarság sem használhatja a nyilvános életben rendszeresen az anyanyelvét.

Itt most nem lesz szó búsmagyarkodásról, sem szónoklásról, hanem arról, hogy hogyan járuljunk hozzá a vesztett háborúk okozta visszásságokat megváltoztató akcióprogramhoz külföldi példák és a nemzetközi joggyakorlat elemzésével. Tehát világosan kijelölt célokról, „példás" megoldásokról, hatékony eszközökről, utakról-módokról ejtünk szót.

A *cél* az, hogy az utódállamok magyarjai többségének biztosítva legyen, hogy életük java részét *anyanyelvükön* élhessék meg – munkában, közéletben, szórakozásban – anélkül, hogy életpályájuk megcsonkulna, előmenetelük csorbát szenvedne; s hogy ugyanez leszármazottaiknak is biztosíttassék, magyar nyelvű oktatással az óvodától a doktorátusig.

Miért kell az anyanyelv használatára összpontosítani a figyelmet?

1. A *kommunikáció* minden társadalmi együttélés szubsztrátuma.

2. Az embereknél az (anya)nyelv a társadalmi öntudat *elsődleges* hordozója. (Ezt legjobban a más nyelvű diaszpóra tudja.)

3. A nyelv, a szóértés nemcsak a kulturális együttérzésnek, hanem az egész szociálökológiai együttélésnek, *megélésnek* alapja.

4. Ahol egy (anya)nyelvet a mindennapokban *köznyelvként nem lehet* vagy nem akarnak használni, ott annak tanulása luxussá válik, kedvteléssé, csökevénnyé.

5. A nyelvhasználat konkrétan érzékelhető, megfigyelhető. A kisebbségek elleni diszkrimináció nem is elsősorban a foglalkoztatási arányszámukkal mérhető, hanem azzal, hogy ők is, mint a többiek, saját *anyanyelvükön dolgozhatnak-e* vagy sem, illetve milyen mértékben.

Egy valláshoz elég Isten és egy hívő – az meglehet egyház nélkül –, de a nemzet „nyelvében él", s az anyanyelv „közhasználati joga" kollektív jog, amely így eleve függ a beszélők viszonylagos számától, területi koncentrációjától, valamint őshonosságuktól. (Sajnos, e három mennyiség egyike sem diszkrét, hanem folytonos nagyságra utal, s így jogi alkalmazásuk mérlegelés kérdése.)

E megkerülhetetlen szociológiai igazság abból derül ki, hogy az önrendelkezési jog a többségnek jár ki, s Szlovákiát lakosságának viszonylagos száma nyomán nevezik Szlovákiának. A számszerű többség, főleg a „Westminster-demokráciákban" jogcím a hatalomra, s egyben az érvényesítés eszköze.

A „nemzet"-közi élet vagy 180 államnak nevezett országának csak egytizede tekinthető egynyelvűnek, és ezeknek is több mint felében (88-ban) a fő nyelv a lakosság egynegyedének nem anyanyelve.

Svájc és Kanada is az utóbbiak közé tartozik. Milyen alkotmányos megoldást találtak rá és hogyan, milyen történelmi folyamatban? S mit tanulhat ebből az utódországok Kárpát-medencei magyarsága, amely jelenleg is két szék között ül, mivel egyrészt nem asszimilációérett elenyésző kisebbség, másrészt nem éri el a mágikus arányszámot, a lakosság egynegyedét?

Svájccal tehát nem önmagában, mint valamiféle különlegességgel foglalkozunk, hanem csak annyiban, amennyiben a magyaroknak okulásul szolgálhat – a szociológia tolvajnyelvén szólva – mind „ideáltipikus" alkotmányával, mind „reáltipikus" gyakorlatával.

Dióhéjban: Svájc történelmileg négy német kanton (vármegye) *szövetségének* fokozatos kiterjedéséből nőtt össze, s lett húsz kantonból és hat félkantonból álló konföderációvá. Francia és olasz nyelvterületek meghódítása révén vált ténylegesen többnyelvűvé. A nem német nyelvek hivatalos elismerése először a kantonok alkotmányaiban történt meg (vö. Freiburgéval), s a kantonokkal való érintkezésre vonatkozott, és csak 1848-ban jelent meg a szövetségi alkotmányban. Ebből is látható, hogy a kantonhatárokat nem tudatosan, a nyelvhatárokat követve húzták meg – inkább a vallás, mint geopolitikai faktor hozta létre őket (lásd a félkantonokat). A Szövetségi Alkotmány szerint a kantonok egyenlőek és határaik sérthetetlenek (5. §).

A nyelvi okokból való szétválás egyetlen példája Jura kantonnak 1979-es, népszavazás révén való létrehozása. A francia nyelvű Jura-vidéket a bécsi kongresszus (1815) csatolta Bern kantonhoz. S magának egy kantonnak – a Jurának – egy országon belül való létrehozása is több évtizedes, bombamerényletekkel tűzdelt, szívós politikai harcba került, mert (az egynyelvű) Németország (29. és 118. §) és az USA alkotmányával (V. §) szemben a svájci alkotmány nem ismer új kanton létrehozására vonatkozó eljárást. E harcban egyébként a francia kantonok egyáltalán nem nyújtottak egyértelmű segítséget jurabeli „nyelvtársaiknak". Így is, a népszavazási egységek önkényes szétvágásával, sikerült a hat jurai járásból hármat Bern kantonnak megtartania – egyelőre. De e politikai folyamatnak még nincs vége.

Ebből is levonható az a történelmi tanulság, hogy a nyelvi jogokat védő és fennhatósági előjogokat csökkentő változás még egy kompromisszumokra viszonylag leginkább kész többségi nemzetű országban sem hullik „mannaként" az érdekelt népcsoport ölébe, egy eltökélt gárda tartós politikai kiállása, küzdelme nélkül.

Mi a jelenlegi jogi és tényleges helyzet a négynyelvű Svájcban?

Az 1874-es Szövetségi Alkotmány 116. §-a felsorolja, hogy Svájc három hivatalos nyelve a német, a francia és az olasz. (A 107. § még azt is előírja, hogy a Szövetségi Bíróságban, amely azonban nem alkotmánybíróság, mindhárom nyelvnek legyen képviselete.)

Ezen alkotmányt azóta átlagban tizennégy havonta módosította a nép. 1938-ban – paradox módon – Hitler azon fenyegetése nyomán, hogy Svájcot felosztja a három „nyelvrokon" szomszéd között, a 116. §. 1. pontja új fogalmat vezet be; nevezetesen, hogy az országnak négy nemzeti nyelve van, a rétorománnal. Így elismeri, hogy bár a szövetségi ügyekben elvben a három hivatalos nyelvet egyenlően lehet használni, a Graubünden kantonban kb. 50 000-es kisebbség beszélte rétoromán is hivatalos – s szövetségi szinten *kisebbségi* – nyelv, amely külön védelmet igényel. E védelem egyébként hatástalan rezervátumpolitikának bizonyult. Ugyanis a rétoromán nyelvvel csak eldugott falvakban tud megélni valaki – vagy a rétoromán*ból*, valamelyik, a német nyelvterületen felállított kutatóintézetben –, ugyanis aki a modern városba költözik, ott nem tud rétorománul szót érteni. (Megjegyzendő, hogy a rétoromán helyzetét, mint a legtöbb eltűnő nyelvét, súlyosbítja, hogy egyetlen város többsége sem beszéli, ráadásul öt nyelvjárásra is oszlik. Az 1999-es új alkotmány külön támogatást ír elő [70.5. §] a rétoromán és olasz nyelv megőrzésére és előmozdítására.)

A rétorománok sorsa azt példázza, hogy ha egy nyelvcsoport egyetlen közigazgatási egységben sem tehet szert többségként egy várossal rendelkező, önkormányzatú területre mint bázisra, akkor képtelen hosszú távon fennmaradni, főleg, ha nincs mögötte azonos nyelvű szomszéd állam sem.

Mi a helyzet a két hivatalos, de számszerű kisebbségben lévő nyelvvel? Négymillió német ajkúra jut vagy egymillió francia ajkú és több mint kétszázezer olasz ajkú állampolgár (akiknek számát felülmúlja a portugál és délszláv idegenek száma, sőt a félmillió olaszországi vendégmunkásé is).

Közigazgatásilag az ország tizenhét (tizennégy teljes és három fél-) német, négy francia, egy olasz, s a kétnyelvűek közül két német–francia, és egy német–rétoromán kantonból áll.

A kantonok a nyelvhasználati, kulturális, oktatási, adóztatási ügyekben önállóak; egymással a szövetségi állam részvétele nélkül is köthetnek regionális megállapodásokat, akár mindnyájan is, vagy pl. csak a francia nyelvűek (de ez utóbbi ritka). (Az 1999-es alkotmány 56. §.) Belső ügyeiket saját, egymástól eltérő alkotmányaik rendezik.

Anélkül, hogy az összes alkotmányt ismertetnénk, kiemeljük, hogy az egynyelvű kantonokban egy a hivatalos nyelv. Pl. a franciákban csak a francia, míg a kétnyelvűek közül a nyelvek teljes egyenjogúságát csak Freiburg alkotmánya biztosítja, 1990 óta.

Ez a nyelv területiségének elve, amely a gyakorlatban is biztosítja azt, hogy az élet természetes hullámzásait megengedve, az ország egyetlen hivatalos nyelvének használata sem csökken hosszú távon. (A francia anyanyelvűek arányszáma még nőtt is.)

A közéletben – a megvalósíthatatlan személyes jogokra épülő nyelvhasználat helyett – az őshonost védő, területi nyelvhasználat elve gyakorlatilag érvényesíthető. Ha pl. egy olasz ajkú vagy akár az országot alkotó többségi(!) németséghez tartozó állampolgár Genfbe költözik, a kanton hatóságaival csak franciául érintkezhetik. (A szövetségi hatóságokkal természetesen akárhonnan kommunikálhat a négy szövetségi nemzeti nyelv bármelyikén. Lásd az 1999-es új alkotmány 4. és 70.1. §-ait.)

A nyelvterület és általában a területiség a svájci állam fontos szervezési elve. Míg jogilag a svájci állampolgárság az *őshonosságon* alapszik, addig szociológiailag a svájci honszeretete lényegében egyfajta nemes lokálpatriotizmus, *(ott)honosságtudat.* Jóllehet Svájcban nem az angolszász *jus soli,* hanem a *jus sanguinis* elve érvényesül (vagyis a svájci szülő gyermeke svájci, függetlenül születési helyétől), mégis valaki az alapján állampolgár, hogy ősei egy bizonyos településről származnak, s mivel e település egy bizonyos kantonban van, így s (csak) ezért svájci állampolgár (43. §). Az új állampolgár is egy meghatározott helységben, községben lesz honos.

Megszívlelendő, hogy a svájci hazaszeretetét nem a német többség szeretetéhez köti, hanem elsődlegesen az „(ott)honossághoz" (vö. Felvidék, Erdély, Bácska, Kárpátalja), ahonnan lehetetlenség kiűzni, kitelepíteni (43. §). Így területeket is csak őshonosok népakaratával lehet átcsatolni, s nem lakosságától megtisztítva (vö. Jura).

Svájcban a különböző nyelvű és kultúrájú népek összetartását egyébként maga a semlegesség is elősegíti, főleg amikor külföldön franciák, németek vagy olaszok állnak egymással hadban. Pl. 1914-ben, Belgium német inváziójakor a semlegesség mentette meg Svájcot a polgárháborútól. (Vö. vajdasági és baranyai magyarság semlegessége a horvát–szerb viszályban.)

A szövetség törvényhozása kétkamarás. Az országgyűlés a kantonok államtanácsából és a népképviseleti tanácsból áll. Jóllehet a két ház mindegyikének el kell fogadnia a törvényeket, de az említett népességi számadatok alapján világos, hogy mivel a „felsőházban" a kantonok

számuk arányában vannak képviselve, az „alsóházban” pedig az állampolgárok arányában, s minden határozathozatalhoz csak egyszerű többség kell (88. §), a nem német nyelvűeknek még együttesen sincs tényleges vétójoguk. (Sőt távolmaradással sem tudják a gyűlést határozatképtelenné tenni, mert ehhez újra 50% kellene, 87. §; vö. a ciprusi alkotmánnyal.)

A szövetségi kormány hét egyenrangú tanácsosból áll. A választásnál a különböző anyanyelvűek nagyjából arányosan vannak képviselve, s választásuknál a tanácsosok többnyelvűsége is egy szempont, de mindez nincs az alkotmányba vagy törvénybe iktatva.

Hogy mennyire nem a jogi garanciák vagy a hézagok kihasználásának lehetősége a döntő, hanem a különböző érdekeket egyeztető kompromisszumra, megegyezésre, kiegyezésre való készség, ezt az is mutatja, hogy Tito hiába másolta le Svájc alapintézményeit Jugoszlávia alkotmányában. *A „számító” svájci politikai bölcsesség része, hogy mind a többnyelvűség megkívánta tetemes fordítási költségeknél, mind az „ésszerűtlen” politikai „megye”-határok felszámolásánál fontosabb a többnyelvűség tisztelete, s nem a rövidlátó gazdaságosság; tapasztalatból tudván, hogy a polgárháborúk – sőt sokszor már a kiadós tüntetések is – költségesebbek, több veszteséggel járnak. (Vö. az érzéketlen romániai, szlovákiai „regionalizálási” kísérletekkel mint a kisebbség feldarabolásának eszközeivel.)*

Szövetségi szinten tehát elvben három munkanyelv van, de gyakorlatilag csak a német és a francia használatos, s a főbb dokumentumok eredeti szövege német.

A nyelv használásának jogosultsága nem lehet független az azt beszélők viszonylagos számától. (Hiszen, mint már utaltunk rá, a többség is ezen az alapon jut önrendelkezési joghoz.)

Szociológiailag az alapvető feladat az, hogy a lakosság viszonylagos anyanyelvi megosztását e nyelvek viszonylagos használata „arányosan” kövesse. Felmérések mutatják, hogy egy-egy csoport tagjainak nyelvi megoszlása önmagában nem biztosítja az anyanyelvek arányos érvényesülését. Tehát Svájcra is vonatkozik az általános elv: *a különböző anyanyelvűek egyenlősége nem azáltal valósul meg, hogy arányosan osztják el az állásokat, hanem hogy mindenki anyanyelvét a „struktúrában” arányosan használja. Csak ez a méltányosság ad az anyanyelvvédelemnek célszerű alapot, mert biztosítja az anyanyelv használhatóságát, tehát megtanulásának hasznosságát, s így fennmaradását.*

Egyébként nemcsak azáltal kerülhet egy nyelv aránytalanul hátrányba, hogy kevesebben beszélik, hanem egy nyelv mindenkori presztízse is szerepet játszik érvényesülésében. Svájcban a francia nemzetközi befolyása, tekintélye segítette érvényesülését, de most az angol előretörésével a franciának mint összefogó második nyelvnek a szerepe gyengül. (A kanadai Montrealban, mint látni fogjuk, pl. csak a kisebbség beszél angolul, de az igazgatótanácsokban mégis ezt a nyelvet használták. Ha egy nemzetiség alsóbbrendűnek tartja anyanyelvét a környezetnyelvnél, kihal. Nancy C. Dorian: *Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death.* Cambridge, UK, 1989.) A svájci szövetségi megértést intézményesen erősítendő, az érettségiző első idegen nyelvének egy másik nemzeti nyelvnek kell lennie.

A kultúra területén a nemzeti tömegtájékoztatás (rádió, tévé) – ami szövetségi ügy – intézményei a nyelvterületek szerint decentralizáltak. A francia és olasz adók nemcsak függetlenek a némettől, hanem fizikailag is a megfelelő nyelvterület szívében funkcionálnak. Az államilag elismert oktatás természetesen az illető kanton – egyetlen vagy két – hivatalos nyelvén folyik.

Ami a felsőoktatást illeti, az is teljesen „decentralizált”. Az adatok beszélnek: a szövetségi hatáskörbe tartozó műegyetemi oktatási intézmény egyike német, a másik kizárólag francia nyelvű, és e nyelvterület szívébe, Lausanne-ba van telepítve. A kantonális egyetemek közül három francia, öt német és egy kétnyelvű.

Mindent egybevetve minden kétszáznegyvenezer franciára esik egy egyetem. *Ezt átszámítva az utódállamok magyar kisebbségére Szlovákiában legalább kettő, Erdélyben nyolc(!) és a Vajdaságban is egy-két kizárólag magyar nyelvű egyetem kellene hogy legyen. Ez mutatja, hogy az utódországokban az egyetlen egyetem követelése mennyire minimalista.*

Megjegyzendő, hogy mivel a maradék Magyarország nagyon homogén, a kölcsönösség és az arányos egyenlőség elvének alkalmazása alapján a hazai kisebbségeknek csak anyanyelvű középiskola jár.

Kanadát 1867-es alkotmánya szerint „két faj" – későbbi terminológia szerint „nép" – alapította, az angol és a francia. Az alkotmány azonban nemcsak e két népnek az eszkimók és indiánok feletti győzelmét tükrözi, hanem azt is, hogy az 1759-es angol győzelem révén Franciaország a párizsi szerződésben (1763-ban) lemondott az egész „Új-Franciaországról", s az ún. Québec-szerződéssel (1774) csak ezen tartományban tudta speciális státussal a francia életmód fennmaradásának feltételeit, vagyis a francia nyelv – az angol szokásjoggal (*„common law"*-val) szemben –, a francia polgárjog és a katolikus vallás szabad gyakorlását biztosítani.

Az önkormányzatú Kanadai Dominiumot megteremtő 1867-es alkotmány (1) az angol parlamentarizmust és (2) az USA föderalizmusát kombinálta, valamint (3) megengedte a lakosság akkor 25%-át kitevő franciák azon többségének, amely Québecben él, az angol mellett anyanyelvének használatát a tartományi gyűlésen, és a szövetségi kormánnyal való érintkezésben is. A francia nyelv fennmaradását az biztosítja, hogy Québecnek és a többi tartománynak az oktatásban és más releváns területeken kizárólagos (törvényhozási) joga van (91., 92. és 93. §). A franciákban azonban leginkább a katolikus egyházuk „tartotta a lelket" (vö. a lengyelekkel).

A földrajzi mobilitás, a csökkenő népszaporulat, a városokba vándorlás s más európai bevándorlások (ma a lakosságnak csak 26%-a angol anyanyelvű és a harmadik legbeszéltebb nyelv a kínai) és a történelmi változások (az egyházi befolyás csökkenése, új jogfilozófia stb.) nyomán az alkotmányt azóta átlagban ötévenként változtatták.

A franciák egyrészt a változó körülmények közt igyekeztek „külön társadalmat" alkotó jogukat az új demográfiai helyzetben is megőrizni, s másrészt a többi tartományba rekedt kisebbségi nyelvtársaiknak ugyanolyan jogokat biztosítani, mint amilyeneket az angol kisebbség élvez Québecben.

Az angolszászok viszont (1986-ban) a szaporodó nem francia kisebbségek (vagy egy-egy millió német, ukrán, olasz, s ma még több kínai) jogaira hivatkoztak, őket mozgósították, s így igyekeztek a franciákat a teljes jogegyenlőségért folyó harcukban kijátszani. A többség elterjedt taktikája, hogy minden kisebbségnek számától függetlenül ígér jogokat, hogy így elkenhesse a kérdést, s a sokféleség adta bábeli nyelvzavar ürügyén végül is még a legnagyobb kisebbségnek sem kell megadnia számottevő kollektív politikai jogokat.

A franciák széles körű, szívós és „több fegyvernemű" küzdelemben szövetségi szinten elérték nyelvük teljes jogegyenlőségét, viszont mivel a többi tartományban francia nyelvtársaik nem jutottak a québeci angolokéval egyenlő jogokhoz, Québecben a két nyelv teljes egyenlőségét igyekeztek eltörölni. E küzdelemben a francia pártok a szeparatizmus Damoklesz-kardjával fenyegetőztek, a nép utcai megmozdulásokkal, titkos csoportok pedig erőszakos cselekedetekkel vettek részt. (Kanadai felmérések azt mutatják, hogy a kétnyelvűség terjesztése esetén újra a nagyobb presztízsű vagy a többség nyelve „özönli el" a másikat, pl. 1983-ban 2,2 millió francia tanult angolul, de csak egymillió angol franciául.)

A új alkotmánytervezetet, az 1990-es ún. Meech-tavi megegyezést – amely Québec vétójogkövetelését a tartományi jogok általános szélesítésével akarta leszerelni, egyben az

eszkimóknak (Nunavuttal Kanada egyötöde lenne a tizenhétezer inuité) meg az indiánoknak (akik nem tudtak egységes frontot alkotni) is területi jogokat adva – 1992-ben nem fogadták el, s az ország új alkotmány nélkül maradt. *A kanadai példa azt mutatja, hogy a kisebbség joghelyzete az államalapítás körüli – és más nemzetközi – szerződésekben gyökerezik.*

Ha egy-egy tartományban a kisebbségi nyelv többségben van, azon nyelv tényleges alkotmányos jogvédelme a tartományi jogkörök bővítésével érhető el. (Elazar D. a föderációból a konföderációba való átmenetről beszél cikkében: *International and Comparative Federalism.* In *Political Science and Politics,* 1993. VI, 190-195.)

A kisebbség azonban mindig csak aktív, szívós, többdimenziós politikai küzdelem révén tudja kiharcolni, és a változó körülmények között állandó éberséggel megtartani jogait.

A dél-tiroli német ajkú lakosság kollektív jogainak, a Bolzano megyének egy megállapodáscsomag és végrehajtási naptárral meghatározott speciális autonómiastátust biztosító egyezmény által való védelme – amelyet multilaterális nemzetközi (béke)szerződés nyomán Ausztria mint védőállam elsősorban kétoldalú tárgyaláson „járt ki" – mind tartalmában, mind lebonyolításában számunkra tanulságos lehet. (A csomagterv és az *Operationskalender* részleteit lásd az *Österreichische Aussenpolitische Dokumentation 7.* különlenyomatában és az 1992. októberi szám 15–49. oldalain.)

A dél-tiroli háromszázezer osztrákot ugyanis szintén 1918-ban csatolták el. Bolzano megyében többséget alkotnak, míg Trentinóban a ladin kisebbséggel együtt szórványban élnek (vö. Erdéllyel és a Székelyfölddel). Az olasz állam eredetileg egységes szervezetű, mint a román. Olaszországon belül viszont az osztrák kisebbség a lakosságnak 1%-át sem teszi ki, míg minden Kárpát-medencebeli utódállamban – Ukrajnát kivéve – a magyar ajkúak elérik a 10%-ot, és lélekszámuk is nagyobb a dél-tiroliakénál. Tehát méltányos lenne nekik legalább a dél-tiroliakéval megegyező jogokat biztosítani.

A dél-tiroliaknak az oktatásban megyei törvénykezési fennhatóságuk és végrehajtó hatalmuk van, 1988 óta pedig költségvetésük és közéleti nyelvhasználati joguk is. A 137 szükséges intézkedést az ún. „Dél-Tirol-csomag" részletezi – kiegészítve egy 18 pontos *Operationskalender*-rel, aminek alapján Waldheim és Moro 1969. december 1-jén Koppenhágában megegyezhetett a viszályt lezáró osztrák nyilatkozat szövegében. Az intézmény tartósságát az biztosítja, hogy e státus az érintett lakosság beleegyezése nélkül meg nem változtatható, s Olaszország elismeri Ausztriát mint patronáló országot, amely végső soron a Hágai Nemzetközi Bíróságnál kérheti számon a bilaterális megállapodás betartását. E megegyezést három erő harcolta ki: Ausztria nemzetközi erőfeszítései, a dél-tiroli politikusok szívós kitartása és az aktivisták eltökéltsége.

E példához viszonyítva a magyarság számbeli súlya ellenére hátránnyal indul. Ugyanis a párizsi békeszerződések körül Nagy Ferencet és Gyöngyösi Jánost elsősorban a határkérdés foglalkoztatta (*Magyarok a Kárpát-medencében;* Budapest, 1989, 307–315.), és csak Románia békeszerződésébe került (1947. II. 10.) halvány utalás a nem román nemzetiségűek egyéni politikai és más jogaira – egyébként ennek alapján került a román alkotmány 22. cikkelyébe utalás a nem román nemzetiségű megyékbeni köznyelvhasználatra (kisebbségi statútum, magyar autonóm terület). Az 1955-ös osztrák államszerződés és az 1959-es szövetségi alkotmány (7.3. §) megemlíti a szlovén és a horvát nyelv használati jogát, de a magyarét nem. Evvel szemben az olasz békeszerződés módosított 10. cikkelye és IV. függeléke révén Gruber osztrák miniszterelnök be tudta vétetni a dél-tiroli német ajkúak kollektív jogainak megemlítését, az erről szóló olasz–osztrák egyetértést még azon melegében megerősítette Párizsban a – szóbeli és írásbeli – Gruber–De-Gasperi-megállapodás (1946. IX. 5.). Mivel

azonban az olasz kormány ezután a „füle botját se mozgatta", Kreisky – zsidó származású! – osztrák külügyminiszter az ENSZ-ben kiharcolt 1960-ban és 1961-ben két határozatot, amely felhívta a világszervezet figyelmét a dél-tiroliak sorsára (1497/XV. és 1661/XVI.). Ezek nyomán jöhetett létre a Waldheim–Moro-egyezmény.

A dél-tiroli konfliktusnak a felek által elfogadott rendezése az 1992-es olasz–osztrák levélváltásokkal zárult le, több évtizedes huzavona után. Ám nemcsak hangzatos retorikai vagy jogi-formális válasz született a kérdésre: egyrészt a megkövetelt 137 intézkedést részletesen pontosították, másrészt a végrehajtási utasításokat és a rendszer működésbe lépését is megvárták (vö. *Verfassungsrecht und Völkerrecht;* Köln, 1989).

A kisebbségi helyzetben lévő népek anyanyelvének fenntartása mindig kombinált politikai erőfeszítések eredménye – amennyiben megfelelő stratégia révén a kínálkozó alkalmat jó időzítéssel megragadták (pl. új állam alkotása, államok szétesése, világmegrázkódtatást követő békeszerződések okozta jogfolytonosság megszakadása idején). A szóba jöhető, szigorúan véve politikai, társadalmi-mozgalmi és esetleges kényszerítő eszközök mellett vizsgáljuk meg a nemzetközi jogi utat-módot.

A jogi eszköz lehet két- vagy többoldalú (egyetemes, regionális) nemzetközi szerződés, alkotmány, törvény vagy rendelet, illetve azok kombinációja. Egyetemes nemzetközi egyezmények az ENSZ égisze alatt születnek, azonban az ENSZ eddig kevesebbet tett a kisebbségi jogok meghatározása, az előírások ellenőrzése és a végrehajtásuk kikényszerítése érdekében, mint a Népszövetség.

1966 decemberében az ENSZ-közgyűlés elfogadta (2200 A/XXI) az *Állampolgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezményének* 27. §-át: „Azokban az államokban, amelyekben etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbség él, nem szabad azokat, akik ehhez tartoznak, megfosztani azon joguktól, hogy közösségük többi tagjaival élvezzék, gyakorolják vallásukat, vagy használják saját nyelvüket." A megfogalmazás mutatja az individualista amerikai befolyást. Kollektív jogokról az ENSZ alapokmánya szellemében csak a dekolonizációt jelentő „népek önrendelkezésével" *(self-determination)* kapcsolatban van szó (545 A/VI, 637 A/VII), ami állammá alakulást jelent, nem pedig *self-rule*-t, *self-government*-et (önkormányzatot) vagy *homeland*-et (hazát).

Függetlenül a 27. § szabad értelmezhetőségétől, az ENSZ az emberi jogok genfi bizottsága révén gyakorol megfigyelő szerepet. A határozatok, ajánlások végrehajtásának kikényszerítése a Közgyűlésre és a Biztonsági Tanácsra (BT) tartozik. A Közgyűlés elítélhet, ill. felfüggesztheti a tagságot. A BT rendelkezik csak olyan eszközökkel, amelyek a nemzetközi egyezményeknek valóban jogi jelleget kölcsönöznek, mert végrehajtásukat erőszakkal is kikényszerítheti.

A BT révén az ENSZ évtizedünkben egyre több kisebbség lakta területre küldött fegyveres békefenntartó „járőröket", de általában csak közvetlenül fenyegető háború vagy polgárháború esetében (pl. Ciprus, különböző ex-jugoszláviai missziók, kurdok). Az ENSZ kisebbségeket sohasem védett meg fegyverrel.

Regionális megállapodásokat illetően a helsinki egyezmény (Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet – EBEÉ, 1975) – amely maga csak lábjegyzetet szentelt a nemzeti kisebbségek és regionális kultúrák kérdésének – emberi jogi része keltett reményeket az 1990-es koppenhágai és az azt követő 1991-es genfi „főtisztviselői" konferencia nyomán, de a kollektív jogok elismeréséről szó sem lehetett. Közben az EBEÉ-határozatok végrehajtását elősegítendő Prágában egy titkárság is alakult. A jugoszláv válság azonban megmutatta, hogy e konferencia inkább vitafórum, s még ünnepélyes határozatai sem kényszeríthetőek ki. S

mivel egyre többen válnak a most már EBESZ (Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet) európai tagjai közül az Európa Tanács (ET) tagjává, mind a jogalkotás, mind a határozathozatal Strasbourgba helyeződik át. (Az ET véleményez, ajánl, határoz és direktívákat ad.)

A kikényszeríthető kisebbségi egyezmények szempontjából Európában szinte egyetlen örvendetes jelenség, hogy végre van Európában Németország mellett egy másik nagyhatalom is, Oroszország, amely érdekelt a kisebbségvédelemben, mert birodalmának elvesztésével huszonötmilliós orosz kisebbséget hagyott maga után. A magyarságnak ez elvben kedvezhet multilaterális egyezmények megfogalmazásában, de végrehajtásuk kikényszerítésében aligha, mivel Magyarország szomszédai, Romániát és Ausztriát kivéve, szláv utódállamok.

Az 1950-es *Emberi Jogok és Szabadság Védelmének Európai Szerződése* 14. §-a védi az egyént többek közt az anyanyelvi diszkrimináció ellen. Eredetileg ehhez a kisebbségvédelemnek szentelt külön jegyzőkönyvet akartak csatolni. 1973-ban és 1976-ban azt a miniszterek bizottsága szükségtelennek ítélte sajnos, de az ET 1177. (1992) *Ajánlása* (12.) osztrák javaslatra ezt újra felvetette, mert úgymond, e szerződés ellenőrzési záradéka aránylag hatékony. Az 1201. (1993) *Ajánlás* mellékletében foglalt *Pótjegyzőkönyv*et (amely a 7.4. és 11. §-t kivéve csak egyéni jogokról szól) még 1993-ban elfogadták (vö. 9. pont).

1992. november 5-én az ET elfogadta a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájá*-t. Ez az ENSZ és az EBEÉ fenti deklarációira, valamint az ET-nek az említett 1950-es szerződésére hivatkozva leszögezi, hogy „a regionális vagy kisebbségi nyelveknek a magán- és közéletben való használata elidegeníthetetlen jog".

1. A jogok alkalmazási területei kimerítően (8–13. cikkelyek: oktatás, közélet, média, kulturális, társadalmi és gazdasági élet), de elég szabad fogalmazásban fel vannak sorolva, érvényesítésük gyakorlati feltételeivel együtt. Tiszteletben tartásuk megkövetelésében és ellenőrzési folyamatában az érdekelt kisebbségnek és szervezeteinek aktív szerepet jelöl ki.

2. Ezen előrehaladás azért volt lehetséges, mert végre világosan az anya*nyelv*ről van szó, nem véve azt más kisebbségiségekkel, a vallással, fajjal, nemzetiséggel egy kalap alá, a jogi tárgyilagossággal sokszor megfoghatatlan „etnikum" címszó alatt.

3. A Charta helyesen választja el a „tősgyökeres", őshonos lakosság anyanyelvvédelmét az új bevándorlók jogaitól (1. a), akiknek problémájával másik szerződés hivatott foglalkozni (pl. a majdnem kétmillió törökével Németországban).

4. Elsősorban olyan nyelvet véd, amely *egy vidéken* elterjedt (1. b), mondhatni többségi, de az országban kisebbségben van. Másodsorban védi a nyelvterület nélküli csoportokat, a diaszpórát, ha az a szétszórt lakosság szükséglete és kívánsága (1. és 7.5.). E lakosságot kötelező e jogáról tájékoztatni (6.).

5. A szerződés „végzetes" gyengéje, sőt kétértelműsége is, hogy bár kifejezetten a kisebbségben lévő, nem hivatalos nyelveket védi (1.a.ii), viszont másutt a kisebbségi hivatalos nyelvvel is foglalkozik (3.2.); s nem írja elő, hogy milyen feltételek mellett *kell,* hogy egy kisebbségben lévő nyelv *hivatalos nyelv* legyen.

6. Az államalapító nemzet(ek) teremtette alkotmányjogi „kész helyzetek" védelme érdekében előírja, hogy az államhatárokat és szuverenitást e konvenció nem veszélyeztetheti (5.), sőt a hivatalos nyelv előjogait sem (8.1., 10.2.e). Mindez szükséges, mert csak így lehet a nemzetállamokat aláírásra bírni – de ezzel veszít is jogteremtő erejéből.

7. Ha közvetetten is, a szerződésben a regionális nyelv, mint ilyen, *nyelvterületi privilégiumot* teremt, mert a „létező vagy új közigazgatási egységeknek nem szabad e nyelv használatát akadályozniuk" (7.1.b). Ez fontos előírás, hiszen az asszimiláció erőltetésének egyik régi,

„bevált” eszköze, hogy a regionális többséggel rendelkező kisebbségek jogainak megyei, járási, sőt községi szintű gyakorlását a vidékeknek önkényesen „racionálisabb”, „gazdaságosabb” közigazgatási egységekre való (újra)felosztásával akarják megakadályozni. (Sajnos azonban az aláíró állam ezen 21.1. cikkely esetében is fenntartással élhet.)

8. Egy nyelv nyilvános használatát mint kollektív jogot természetesen az azt anyanyelvként beszélők száma, *koncentrációja* indokolja (1.b), olyannyira, hogy a III. részben felsorolt jogok majdnem mindenütt (8.: anyanyelven folyó oktatás szintje, kiterjedése, intézményes önállósága; 10) ettől függően fokozatosak (i–iv), figyelembe véve a kisebbség számbelileg kifejezett követeléseit is (7.5.,8.1. a.iii). Sajnos a kisebbségi nyelv egyetlen jogának megadását sem teszi kifejezetten a „nyelvtársak” bizonyos arányszámától kezdve – pl. ha helyi többséget képviselnek – kötelezővé. (Az „elégséges szám” [8.1.a.i.] a szerződés szellemében *implicite* hatósági méltánylás, és a kisebbség követelésének nyomatékossága adta politikai egyensúlyra van bízva.)

9. A szerződés végrehajtását és kikényszeríthetőségét tekintve inkább emlékeztet egy minimális jogokat felsoroló, több választásos kívánságlistára, mint egy törvényre.

a) A Charta az ET-nek csak az azt aláíró tagjaira vonatkozik, viszont nem tag is aláírhatja (20.1.), s így az aláírás az ET-be lépés feltételének is megtehető.

b) Az aláíró választhat a III. rész cikkelyei közül, de legalább harmincötöt „le kell nyelnie az étlapon szereplő nehéz falatokból”, ebből az oktatás és a kultúra területén legalább három, a többin pedig legalább egy-egy előírást (2.2.).

c) Fontos az a gyakorlatias előírás, hogy a ratifikáláskor *meg kell nevezni, melyik jog melyik kisebbséget illeti meg* (3.1.).

d) Szemben az „emberi jogok” védelmével, itt az ET *semmilyen bírói intézményt vagy szankciót nem ír elő,* s elvben ha egy állam helyzete „túl forró lesz”, hat hónap elég a „megfutamodáshoz”, a szerződés felmondásához (22.2.) (vö. Észak-Korea akciója az atomsorompó-szerződés esetében).

e) Végeredményben tehát a nemzetközi politikai és általános európai közvéleményre van bízva a szerződés betartásának kikényszerítése, ezért készít az ET minisztertanácsának az általa kinevezett szakértői bizottság rendszeresen (15., 16.3.) ajánlásokkal ellátott jelentést, amelyet a Tanács nyilvánosságra hozhat, és kétévenként az ET főtitkára is köteles a végrehajtásról beszámolni a parlamentnek (16.5.). Ebből a mechanizmusból az is következik, hogy az olyan kisebbségnek (vö. a magyarokat a baszkokkal), amelynek *az ET-ben van védőállama,* van némi lehetősége a nyomásra.

f) Pozitív eleme a szerződésnek, hogy a kisebbség kinyilváníthatja álláspontját, mert nemcsak az államok jelenthetnek a szakértői bizottságnak, hanem a kisebbségek szervezetei is (16.3.), amelyeknek létrehozását, sőt a védőállammal való kapcsolatukat is szorgalmazza a Charta (7.1.e és i, valamint 14. és 15.2.). Beadványaikat a szakértői bizottság sem hallgathatja el a jelentésében.

Az e Charta adta jogvédelmet az ET más határozatai egészíthetik ki. Előzőleg az ET több *Ajánlás*t is elfogadott a kisebbségek jogairól (vö.1134/1990). Az 1992. II. 5-ei 1177-es felveti egy Európai Kisebbségi Tanács létrehozását (10.) és az ET közvetítő szerepét a konfliktusok (i) megfigyelésére és felmérésére (ii), tanácsolásra és megelőzésére (iii), tárgyalás és egyeztetés előmozdítására (16.).

Az *Önkormányzatok Európai Chartája* (1985) a „nyelv-charta” 7.1.b cikkelyével együtt olvasva a nyelvterületek autonómiáját kedvezően pontosíthatja. (Az 5. § szerint a helyhatósági

körzetek határait lakosságuk megkérdezése nélkül nem szabad megváltoztatni. A 10. § pedig biztosítja a helyhatóságok jogát a másokkal való társuláshoz és más országbelivel való együttműködéshez.)

Mindent összevetve nyilvánvaló, hogy az ilyen és más, még kötelezőbben fogalmazott multilaterális szerződésektől sohasem várható el a jogoknak „tálcán szervírozása" – már csak azért sem, mert a legtöbb szerződést rövid úton fel lehet mondani, és megszegésük megtorlására nem áll rendelkezésre karhatalom, de még bírói joghatóság sem. Ezért a kisebbségek kollektív jogainak kiharcolása főleg kétféle erőfeszítés eredője: a nyelvközösség maga követel jogokat erőteljesen, szervezetten és tartósan (ami egy demokráciában nem jelenti erőszak alkalmazását); a védőhatalom pedig olyan szerződés(ek)et tud kötni az illető állammal, amelyek széles körű kölcsönös érdekeken alapulnak, és betartásuk mindkét állam érdeke.

Az ET „nyelvszerződése" maga sem tagadja, hogy csak minimális követelményeket tartalmaz, s hogy egyrészt más szerződésekkel kiegészítendő, másrészt tiltja, hogy a már kivívott jogoknak e minimumra való leszállításával egy állam a kisebbség helyzetét rontsa (4.2.). Ezért lenne *elégtelen és hibás stratégia az ún. európai normákat a követelések legfőbb mércéjévé tenni, mert ez adott helyzetben a kisebbséget nemcsak segítheti, hanem le is szoríthatja a küszöbre.* Így is lehet értelmezni a szlovák és a román kormány azon félrevezető nyilatkozatait, hogy ők az „európai normákat" akarják betartani, s „az úrhatnám magyarságot csak privilégiumaitól megfosztani". Az egyezmény félreérthetetlenül kizárja, megbélyegzi az ilyen, szellemével összeegyeztethetetlen, visszaélő magyarázatot (4.2. és 7.2.).

A kisebbségi jogok biztosítását kereső helyes stratégiában a jog fontos eszköz, de el kell kerülni a *jogfetisizmust* (vö. Fritzpatrick, P.: *The Mythology of Modern Law;* London, 1992). Maguk a szerződések, alkotmányok és törvények az adott társadalmi-politikai erőviszonyok alapján álló rendet akarják előírásaikkal maradandóvá tenni, s nem valamiféle „örök érvényű természetjogot" rögzítenek. Az erőviszonyok kész helyzetekre és birtokon belüliségre épülnek.

A jogrend nem tévesztendő össze az erkölcsi renddel, mert az előbbi csak akkor létezik önállóan, ha tételesen kifejezett, tehát ellenőrizhetően végrehajtható jogokat és kötelességeket ír elő, s a végrehajtást minden eszközzel, beleértve a koerciót is, ki tudja kényszeríteni.

A nemzetközi szerződések betartása világkormány és -karhatalom hiányában kevésbé kikényszeríthető, mint a nemzeti törvényeké, amelyeknek szintén megvan a „behajthatósági határa".

Tehát minél inkább részei a nemzeti törvénykezésnek a nemzetközi megegyezések, annál egyszerűbb és biztosabb végrehajtásuk és a jogorvoslat (még ha a nemzetközi szerződés elsődleges is a nemzeti törvényekkel szemben). Ezért helyes a nemzetközi megállapodások előírásainak legalább az ország alkotmányába való felvételét követelni.

Az alkotmányok elvben – már elfogadtatási eljárásaik miatt is – maradandóbbak, mint a törvények, de ez is csak viszonylagos. (Mint jeleztük, a svájci alkotmányt az utóbbi évszázadban tizennégy havonta módosították; s jóllehet, büszkék vagyunk írásos kultúránkra, törvénykönyveinkre, Angliának például nincs írott alkotmánya.)

Végül megjegyzendő, hogy a lakosság által soha nem követelt „jogosultságok" elvesztik érvényüket.

A realitások talaján maradva *összefoglalóan* megállapíthatjuk, hogy sem az ún. „civilizált világ", sem Európa *nem rendelkezik jelenleg olyan multilaterális egyezménnyel, amely meghatározott összetételű többnyelvű országnak az anyanyelvek fennmaradását biztosító alkotmányos berendezést írna elő.* Az ún. „európai normák" csak „küszöb-követelmények", amelyek a

kisebbségnek és képviselőinek a kollektív jogokért való politikai kiálláshoz adnak jó alapot, létjogosultságot.

Többnyelvű államban a szövetségi típusú alkotmány ideális berendezkedésnek tekinthető, de ha ennek elérésére nem kínálkozik történelmi alkalom – vagy elszalasztották –, más formulák is jelenthetnek megoldást, pl. egy autonóm vagy külön státussal rendelkező nyelvterület; főleg, ha egy (szomszéd) védőhatalommal kötött *bilaterális szerződés* pontosítja feltételeit, és folytonosan garantálja végrehajtását. Mivel éppen Magyarország megcsonkítása révén keletkeztek nagy magyar kisebbségek, a bilaterális megegyezés csak *arányos* kölcsönösséget ajánlhat fel, de nem szimmetrikusat.

Egy kisebbségi anyanyelvű nemzetiség fenntartása nem szűkebb értelemben vett kulturális, hanem tágabb, *szociálökológiai feladat,* mert a nyelvnek a nyilvános (köz)élet összes funkcióját kell hordoznia, s ez a modern, urbanizálódó világban csak akkor valósítható meg, ha a kisebbség valamilyen városban, ill. összefüggő településhálózatban (megye, járás) többségben van, ott összpontosítja intézményrendszerét (média; pedagógiai akadémia, amely a fokozás taktikájával egyetemmé növelhető stb.), s anyanyelvének ottani általános használatához nemcsak az írók, hanem az őshonos nép egésze is eltökélten ragaszkodik.

A jogszabályokban meg nem nevezett és többségi nyelvterülettel egyáltalán nem rendelkező kisebbségeknek nincs reális kilátásuk anyanyelvük megőrzésére. Ezért kell legalább e nyelvterület(ek)re vonatkozó *lex specialis* által a legszámosabb kisebbség széles körű önkormányzatát biztosítani, választott testülettel, amely illetékes a közéleti, kulturális, oktatási nyelvhasználat, a letelepedés, a helyi karhatalom és az adóztatás kérdésében, hogy így a volt magyar terület őshonos lakói számára legalább magyar nyelvterület maradjon.

Ennek megvalósítása *geopolitikai erőpróba,* amelybe a jog és a kultúra is belejátszik; de amely nem hozhat sikert az érdekeltek stratégiai tisztánlátása, aktivitása és egységes szervezettsége nélkül. Szövetségeseket keresve hiba volna alsóbbrendűségi komplexusból azt elfogadni, hogy a probléma csak „tipikusan kelet-európai" (vö. Észak-Írországgal). Az Európai Uniónak két írásmódja, kilenc hivatalos és negyvenöt beszélt nyelve van. A legtöbb nagyhatalom rejtett kisebbségekkel terhes egységállam, s így csak harci cselekmények esetén hajlandó a kisebbségekre felfigyelni (vö. Hernaud, G.: *Conflicts ethniques en Europe;* Genf, 1991). Önámítás volna ezt elfelejteni, s az erre alapított stratégia zsákutcába visz.

A marosvásárhelyi *Európai Idő*-ben 1993-ban júliusban megjelent cikkem címére emlékeztetek: *Kisebbség, segíts magadon, az Isten is megsegít.*

Autonómia és nyelvhasználat

Összefoglalás

A saját nyelvvel rendelkező kisebbségek fennmaradását illetően az anyanyelv általános, mindennapos (testületekben, iskolában, tömegközlésben és másutt) munkanyelvként való használata a döntő és kézzelfogható vívmány.

Nincsenek ún. európai normák, amelyek jogilag előírnák, hogy minden nyelvvidéken vagy településen (legalább) az ottani többség nyelve hivatalos legyen; következésképpen az európai normák csak küszöbök, amelyek csak az erőszakos, erőltetett beolvasztásnak vetnek gátat, nem garantálják azonban a nyelvterületnek – a kisebbségnek mint ilyennek – fennmaradását.

Ezért a fennmaradás jogának kivívása érdekében nem elég, ha egy népcsoport ezen normák törvénybe iktatását megköveteli. Nyugati példák is mutatják, hogy az anyanyelvhasználat mindig politikai harc eredménye, amelyben a nemzeti törvényhozás csak egyik eszköz, illetve a politikai–társadalmi harc eredményhirdetője.

Pedig még az egyéni jogok területén is csak azok számára létezhetik tényleges jogegyenlőség, akik saját anyanyelvükön tudnak szülőföldjükön boldogulni.

Napjainkban se szeri, se száma a jó hangzású alapítványoknak, amelyek más és más felállásban csatasorba állítják a specialistákat, hogy az államokon belüli kisebbségek robbanékony problémáit szimpóziumokon,[1] konferenciákon részletekbe menően megtárgyalják. A kérdések rendezésére vonatkozó charták és tervezetek – mint Carringtoné Jugoszlávia számára – papírra vetésében sincs hiány. Ezen írásnak nem az a célja, hogy ezeket szaporítsa. Nem is kínálunk olyan elvont szintézist, amely akármilyen társadalomban élő akármelyik kisebbséget kielégít. Szkeptikusan hallgattuk nemrég egy nemzetközti értekezleten azt a londoni egyetemi tanár által posztulált tételt, hogy a demokráciákban az anyanyelvi, vallási, faji vagy éppen „asztrológusokból" (alkalmilag) összeálló excentrikus kisebbségek problémáira egyetemes érvényű válasz adható.

Mindenesetre tényként megállapítható, hogy a széteső bolsevista birodalom és a peremén szétbomló – az ENSZ–NATO gondviselése alá került – délszláv szövetség területén most is tartó véres folyamatokat az individualizmus, (elit) kulturalizmus és juridizmus „szentháromságára" alapozó nyugat-európai geopolitika eddig nem tudta megállítani – mint ahogy nem tette Baszkföldön és Korzikában sem. (S vajon az ír szigeti kötés majd tartósnak bizonyul-e?) A nemzeti kisebbségek kérdése Észak-Írországtól Csecsenföldig terjedő általános európai probléma maradt.[2]

Írásunk mindennemű közép-európai kisebbségi problémák megoldását ígérő elvont magatartáskódex helyett azon „egyoldalú" stratégiailag lényeges elvekre, meggondolásokra összpontosítja a figyelmet, amelyek a jelenlegi konkrét történeti és geopolitikai helyzetben a trianoni és párizsi békeszerződés nyomán nagyvonalúan más államok fennhatósága alá rendelt magyarság (önazonos) szociálökológiai fennmaradása számára közvetlenül relevánsak.

Mert tény és való, hogy e békediktátumok paradox módon a Kárpát-medence táján egyetlen kvázihomogén (nemzet)államot teremtettek, csonka Magyarországot.

A hatékony célszerűséget keresve három kérdéskörre keresünk feleletet:

1. A kisebbségi sorban élő őshonos magyarság fennmaradása számára miért éppen *anyanyelvének* a mindennapi életben való általános használatának elérése az elsődleges cél?

2. Miért kulcskérdés a többségi döntés elvére épülő demokratikus Európában a *többségében* magyarok lakta körzetekben az *önkormányzat* testületeinek és intézményeinek elsősorban ténylegesen magyar *„struktúrnyelven"* való működtetése?

3. S végül: hogyan lehet ezt az ún. európai normák tejútján lebegő *autonómiaképzet* árnyékában jogszabályzási és nem jogi, de nem is illegális politikai eszközök összjátékával realizálni?

Az anyanyelv tényleges körkörös használata a magyarság fennmaradásának kézzelfogható követelménye

Az egyéni szabadságjogok maximalizálása a liberalizmus egyik vezérelve, s igyekszik a társadalmi élet szervezésében a magatehetetlenül világra jövő embernek a születési helyéből és szüleitől származó mindennemű kötöttségétől és kötődésétől eltekinteni. Ez a szociálökológiai valóságtól elvonatkoztatott világkép azt kívánja meg, hogy az ember mindennemű azonossága önakaratából legyen levezethető, hogy az akárhová elvándorolt, bolygó *egyén* minden alap, eredeti háttér (origin) nélkül is kedvére megválaszthassa azt az (ön)azonosító kategóriát, amelybe pillanatnyi kedve szerint tartozni szeretne (*aspirational reference group,* szemben a *membership group*-pal),[3] s az államnak aztán „kutya kötelessége" ezt elismernie, következményeit viselnie.[4]

A Hobbes, Locke és Rousseau különböző jogbölcseleteit eklektikusan felhasználó, elvontan és általában „bizonytalan összetételű etnikai csoportok"[5] (társadalmak, államalkotó népek, vagyis nemzetek) és egyének jogairól intézkedő álláspont azonban magán visel egy legalábbis az európai őshonos lakossággal bíró társadalmak valóságától idegen „preszociológiai" jelleget.

Mindenesetre a mi vállalásunk itt az, hogy egy olyan őshonos nép szociálökológiai azonosságának szülőföldjén való megőrzésének stratégiájához szükséges releváns ismereteket sorakoztassunk fel, amely saját, sőt sajátos nyelvvel rendelkezik.[6]

1. A magyarságot az a nyelv, amelyet mint anyanyelvet oszt, lényegileg meghatározza. A magyarság egy életérzés és -felfogás, amelyet a nemzedékek hagyományát szociálökológiailag összekötő *anya*nyelv kikovácsolt idiómáiban teljesen kifejez. Az anyanyelv a társadalmi öntudat mélyen ülő hordozója; mint materiális kultúra annak egészét[7] tükröző kicsiszolt éle.

2. „Nyelvében él a nemzet." Az anyanyelvnek tényleges, de facto, mindennapos *teljes körű használata* az, amely legjobban, legteljesebben és legkonkrétabban demonstrálja – érvényesülésének foka teszi „mérhetővé!" – a magyar azonosságú közösségek szociálökológiai fennmaradását.

3. Az anyanyelv használata nem egyszerűen és kizárólag, szűkebb értelemben vett kulturális jog,[8] hanem embercsoportoknak *szülőföldjén való szociálökológiai fennmaradását* szolgáló alapvető eszköz, a *megélhetés munkanyelve.* Az anyanyelv általános használata nélkül maga az anya- és szaknyelv *tanulása* is elveszti az őt a társadalom szervezetében megillető helyet, s vasárnapi iskolai kedvteléssé korcsosul. Az anyanyelv értéke éppen mindennaposságában rejlik.

4. A nyelvek – mint a kommunikáció eszköze – az emberi társadalmak szubsztrátumai, s mind származásuk, mind működésük alapján nem egyének, hanem *közösségek* birtoka, s haszná-

latára azon tömbben élő közösségek természetesen formálhatnak jogot, amelyek azonosságát (alanyiságát) az egymás közt használt (közös) anyanyelv adja. Ez vonatkozik kifejezetten a Kárpát-medencében területelcsatolás révén különböző kisebbségi sorsokba került, kisebb-nagyobb csoportokban élő magyar tömbökre. Azon egyénnek, aki – mint e sorok szerzője is az 1956-os orosz invázió nyomására, vagy bármilyen más nyomásra – kénytelen-kelletlen elhagyja népcsoportja szülőhazáját, otthonát (és diaszpórát képez), fel kell adnia azt a reményét, hogy kenyerét anyanyelvén keresse meg és sorsa nem vagy csak nagyon másodlagosan lehet magyar ügy. Így a Regátba, Constancába elkeveredett székelynek anyanyelvén való megélésre való egyetlen esélye, hogy felkínálnak neki egy erdélyi munkahelyet, s Erdélybe visszavándorol.

Első látásra az anyanyelv használatának *mindenki számára való egyéni alanyi* jogon való követelése nagyvonalú megoldásnak látszik, azonban alaposabb átgondolás után a kisebbségek anyanyelvi jogainak kiteljesítése és átfogóvá tétele helyett – fonák módon – valójában ellenkezőjét produkálja: e jog elsekélyesítését és ellehetetlenítését.

a) Ugyanis a mindenhol minden izolált egyénnek alanyi alapon kijáró „elidegeníthetetlen" anyanyelv-használati jog a kisebbség kategóriájához tartozást mint egy *negatívumot* jeleníti meg, mint az országos többségi vagy hivatalos nyelv nem-beszélését, egyfajta analfabetizmust.

Így a kisebbségi helyzetben lévő egyed leereszkedően csak mint egy hendikeppel „sújtott" egyén érdemli ki a privilégiumot, az úgynevezett „pozitív megkülönböztetést", hogy tolmácsot biztosítsanak számára – ideiglenesen addig, amíg a hivatalos nyelvet el nem sajátítja.

Az ilyen költség megadja az effajta kisebbségi anyanyelvvédelem egész (implicite) burkolt vagy nyílt békés asszimilációs perspektíváját: minél előbb elérendő, hogy („legalábbis" az új generációnak) az országos többség nyelve, s nem az anyanyelve legyen első (munka)nyelve: következésképpen a szakoktatás nyelve ne az anyanyelv legyen.

Az anyanyelv művelése csak mint a sátoros ünnepeken megjelenő *kulturális hobbi* lesz megtűrve, bizonyítva közvetetten az anyanyelven való tanulás feleslegességét.

b) Az ilyen költséges, mesterséges „tolmácshoz való (kivételes) jog" nyilvánvalóan[9] csak eleve átmenetileg, ideig-óráig tartható fenn, hogy nyájasan „rávezesse" a kisebbséget anyanyelve haszontalanságára, feladására.

A kisebbségben lévő egyének összességének mint egy egyszerű statisztikai halmaznak anyanyelv-használati joga tehát ezen nyelv *pozitív* kommunikációs értékét éppen elhomályosítja, sőt kioltja.

c) Valójában az egyes vidékeken *többségi tömb*ben élő azonos anyanyelvű őshonos közösségek nyelvhasználati jogának az elszigetelt bolygó-(be)vándorló egyedek[10] „tolmácsolási jogából" való származtatása, jogi levezetése egy liberális ideológiai kelepce az anyanyelv fájdalomcsillapítóval való lassú felszámolásához vezető úton.

d) Az átcsatolás következményeképpen más államban jelentős tömbben élő *őshonos* magyar ajkú lakosság anyanyelv-használati joga éppen azt jelenti, hogy a magyar a magyarral magán és közügyekben egyaránt, egymással anyanyelvén érintkezhessen, intézhesse testületi és más társas ügyeit anélkül, hogy mesterségesen az egyik magyar szavát szlovákra vagy románra kellene fordítani azért, hogy aztán a másik magyar számára szlovákból vagy románból újra magyarra kellene visszafordítani. (A tömbmagyarság anyanyelv-használati jogának ezen oda-vissza tolmácsolási jogra való redukálása olyan karikatúrába illő helyzeteket teremt, mint azt Karinthynak jól ismert Herz-szalámi körbefordítási sztorija olyan találóan írja le.)

A fő feladat tehát elsősorban arra az erőltetett, mesterséges helyzetből eredő problémára természetes megoldást keresni, hogy együtt, tömbben élő őshonos magyar településeken „nyelvtársaink" közös (köz)ügyeit, a tanulást, a munkát, megélhetésüket – nem lehet elégszer hangsúlyozni – a legtermészetesebb módon az anyanyelvükön bonyolíthassák le egymás közt, esetleg annak ellenére, hogy ezt egy államnyelv őrei akadályozzák vagy egyszerűen tiltani akarják. Tehát itt egyáltalán nem – mint a diaszpóra esetében – többletköltséggel járó egyéni kivételezésről van szó, hanem az adott körzetben éppen a gyerekszobában az anyától ingyen elsajátított nyelvnek a mindennapi életben való többletköltség- és többleterőfeszítés-mentes általános használatáról.

Hogy mennyire az anyanyelvnek a közösségek nyilvános, mindennapos eljárási és munkanyelvként való használata ragadja meg a magyar népközösségek fennmaradásának lényegét, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a többé-kevésbé gyors asszimilációra számító többségi nemzetek sovinisztáinak sokkal kevesebb kifogásuk van az ünnepnapi és muzeális hagyományőrzés ellen (főleg, ha ez a magyar nyelvközösségek szívétől távol, a pozsonyi, bukaresti ún. „hungarológiai intézetek" keretében történik), mint az anyanyelvnek tanácskozásokon, híradásban, oktatásban s okiratokon, közzétételben, névadó anyakönyvi bejegyzéseken és helységnevek megjelölésében való használata ellen. *Verba volant scripta manent* (a szavak elrepülnek, az írás marad) – az államnyelv kizárólagosságának propagátorai a kisebbségi nyelv írásos használata ellen még jobban ágálnak, mint a beszélése ellen, s az anyanyelvű (felső)oktatás megvonásával, legalábbis képletesen, annak (helyes)írás(tudás) nélküli archaikus tájbeszéddé való süllyesztéséről álmodnak.

Ugyanis amíg egy népközösség anyanyelvén tud megélni, s még a városba vándorláskor sem kell nyelvterületét elhagynia, e szociálökológiailag „tősgyökeres", önálló (nyelv)területet képező népességét színváltoztatással csak az egyke fenyegeti. A városok uralása egyébként a jövő, a modernség ügye. Konkrétan hosszú távon a Kárpát-medence magyar töltésének megmaradása Marosvásárhely, Csíkszereda, Székelyudvarhely, Beregszász, Dunaszerdahely, Révkomárom és Szabadka magyar többségéhez való ragaszkodásán múlik. Sajnos eddig a bevándorlók nem jöttek eléggé a magyar falvakból, s ezért rontott a (be)vándorlás a magyar városok összetételén. Pedig Markó Béla, az RMDSZ elnöke olyan találóan jellemezte a helyzetet 1995-ben: „Ha elindulok Erdély egy bizonyos pontjáról valahová, akkor kétszáz kilométeren át úgy járhatok-kelhetek, hogy magyar szót hallok. Ez erőt ad."

E meggondolások alapján jutunk arra a következtetésre, hogy egy saját nyelvvel rendelkező közösség szociálökológiai azonosságának tartós megőrzése a szülőföld, a nyelvterület anyanyelvű önkormányzásának ügye, amely sem az általános egyéni emberi jogok kategóriájába tartozó ún. „perszonális autonómiából", sem a szűkebb értelemben vett kulturális jogokból le nem vezethető, mert az egyik demagóg módon túl sokat ígér, „bizonyít", a másik meg túl korlátozó.

A tömbmagyar körzetek önkormányzatainak struktúrnyelve

Olyan politikai-társadalmi berendezés után kutatva, amely egy területelcsatolás révén más anyanyelvi többségű ország fennhatósága alá került kisebbségi tömbmagyarság fennmaradását hathatósan biztosítja, bukkanunk az autonómia fogalmára. Az autonómia szónak azonban nincs a (nemzetközi) politikai-jogi gyakorlatban egyértelmű meghatározása.[11] Általában a politikai autonómia az önkormányzat, önigazgatás, a *self-government, home rule, devolution, autonomie, décentralisation, Selbstverwaltung* kifejezésekkel szinonim.[12]

Az autonómia szóhoz való görcsös ragaszkodás nem feltétlenül ildomos: egyrészt túl kiterjedt használatánál fogva (vö. perszonális autonómia) úgysem elégséges, másrészt gyakran szeparatista riadalom keltésére is fel lesz használva (jóllehet francia változatának magyar nemzetközi közjogi fordítása nem más, mint „önkormányzat").[13]

Az önkormányzat jelentése és a formája (a neki kijáró jogszabályhozatali, -bontó és -pótló, valamint intézkedési, gazdasági), önállósági foka, amelyet felvesz – hogy helyi, földrajzi, történeti „geopolitikai" helyzetek adta kihívásokon úrrá legyen, feladatokat megoldjon – más-más részlegességű lehet; ahogy kialakulása is fokozatos, s elérése lépcsőzetes lehet.[14]

Milyen meghatározott reális döntéshozatali és végrehajtási önállóságra van szüksége egy nyelvi közösség területi egységének, hogy az fel ne morzsolódjon?

Az önkormányzati egységek önállósága a tartományok, államok konföderációja és az egységállamok helyhatósága közti skálán mozog. Az önállóságnak több dimenziója és ismérve van. Soroljunk fel néhány fontosabbat!

Csak közvetlenül a körzet választotta testületnek vagy hatósági személynek lehet tényleges önállósága, állhat a saját lábán.

Az állami fő- és a helyhatóság jogszabályzási hatáskörének megosztása dönti el az önállóságot, főleg ami a közjogi „nyelvhasználat-választást" és az oktatási nyelvet illeti. Alapvető, hogy a megosztásnál a fel nem sorolt „szuverenitások", hatáskörök melyik félre maradnak.

A határozathozatalnál fontos, hogy van-e a helyhatóságnak saját hatáskörében mérlegelési joga; a végrehajtáshoz pedig az, hogy rendelkezik-e saját rendfenntartó közeggel és helyi (esetleg választott) igazságszolgáltatással.

A gazdasági önállóságot a saját vagyon, a direkt adóztatás mértéke és a szabad költségvetés határozza meg.[15]

A közigazgatás logikájából kifolyólag fontos, hogy az önkormányzás minél magasabb szinten valósuljon meg, mert, eleve, egy települési önkormányzat a szubszidiaritás elvének szigorú tiszteletben tartása esetén sem várhatja el ugyanolyan hatáskörök decentralizáció révén való ráruházását, mint egy járás vagy megye.

Végül a decentralizáció élesen megkülönböztetendő a dekoncentrációtól. Ez utóbbi látszatdecentralizáció s abban áll, hogy a központi hatóságok szerveit földrajzilag széttelepítik (delokalizálják) anélkül, hogy azok valóban – a szubszidiaritás elve szerint – a közvetlenül érdekeltek, a helyi lakosság saját ügyeiben való önálló döntéshozatalát növelnék. Így pl. egy prefektus (főispán) vagy szubprefektus akárhol is van, s akármennyi ügyet intéz maga, jogosítványa alapján mindig központi döntéseket hajt végre, s ha delegált hatalmát túllépi vagy az állami főhatóságnak nemtetszésére végzi, az visszahívhatja, hiszen kinevezett tisztviselő.

Mármost pontosabban az önkormányzás miben szolgálhatja az anyanyelv általános, nyilvános közéleti használatát?

Félreértések elkerülése végett kiemelendő, hogy a tömbmagyarság anyanyelvének közéleti használata, a magyar nyelv mint a közügyi struktúra (munka)nyelve a tét; s ez egyáltalán nem tévesztendő össze avval a követelménnyel, hogy a magyarok a közintézményekben számarányuknak megfelelően legyenek képviselve.[16] Ugyanis számos többnyelvű államban az anyanyelvi kisebbségek a közhivatalokban többségben vannak, de az állami előírások önmaguktól annyira elidegenítik őket, hogy még egymás között is – és az ügyfelekkel – más

nyelven való érintkezésre kényszerülnek. Márpedig az anyanyelv használatának elérése nélkül minden dencentralizáció a magyarság fennmaradása szempontjából „tárgytalan" erőfeszítés.

Számos írásunkban kifejtettük, hogy a demokrácia az egyenlőség és a meggyőzés által elért megegyezés, egyetértés elvére épül,[17] s a többségi döntés mechanikus elve ezt csak a nyelvileg vagy másként nem alapvetően megosztott társadalmakban biztosíthatja. Mégis ahogy Szlovákiát azért hívják Szlovákiának, mert többségében szlovákok lakják, s Romániát Romániának, a westminsteri demokráciát követő Európán belül a kisebbségi anyanyelv de facto használatának legitimizálása számára még a legjobb érv, hogy – ha már, akkor – a többségi elv egyetemesen alkalmazandó, vagyis olyan körzetekben, ahol a magyar van többségben, az legyen az elsődleges köznyelv.

Az ésszerű szervezés szubszidiaritási[18] elve megköveteli, hogy a közügyeket közvetlenül azon, az érdekeltekhez legközelebb fekvő alsó szinten szabályozzák, intézzék és hajtsák végre, amelyet az általános koordináció követelménye még megenged.

Az anyanyelvű önkormányzás (önszabályzás) olyan társadalmi berendezkedés, amely lehetővé teszi – kényelmességi, gazdasági és általában a *bon sens* (józan ész) okán – az élethez szükséges kapcsolatok minél nagyobb, java részének azon nyelven való lebonyolítását egy közigazgatási egységen belül, amely az érdekelt körzet zömének anyanyelve, vagyis azon a nyelven, amelyet a többség természetesen a legkönnyebben és legfélreérthetetlenebbül beszél.

Az Európa Tanács (ET) 1201-es Ajánlásának a szlovák–magyar alapszerződés által „törvényesített" 11. cikkelyének alkalmazása jogalapot teremt a magyar többségű körzetek különleges jogállású önkormányzására.

Figyelembe kell azonban venni (főleg) az újdonsült – vagy éppen háborúskodó – nemzetállamoknak a többségi döntés elvét kihasználó kizárólagossági törekvéseit; s ezért a politikai pragmatizmus elve alapján legcélravezetőbbnek az a stratégia látszik, amely a közügyi nyelvhasználatnak a helyhatósági önkormányzatok (a helyi népességi adottságoknak megfelelően) saját hatáskörükben való megválasztását igyekszik elérni. Az ilyen történelmi helyzetekben tehát a kisebbségi anyanyelv használata szempontjából a legkívánatosabb a maximális dereguláció, nevezetesen az, hogy nincs alkotmányosan meghatározott kizárólagos hivatalos nyelv.

Ami az „európai normalizálást" illeti, a születő Európai Uniónak már majdnem egy tucat hivatalos, ha nem is munkanyelve van, több, mint akármelyik más nemzetközi szervezetnek, az Európa Tanácsot és az ENSZ-et beleértve.

A különböző országok közügyeiben használható nyelvek átfogó vizsgálata azt mutatja, hogy azok sem megjelölésükben, sem kiterjedésükben nem egységesek.

Svájcban jelenleg 3 „hivatalos" nyelv van, de 4 „nemzeti", Grönlandban a dán mellett a grönlandi eszkimó a „fő hivatalos nyelv",[19] Dél-Tirolban[20] az olasszal (mint hivatalos nyelvvel) a németnek egyező státusa van,[21] míg az Aoste völgyében az olasz és a francia alternatív közjogi nyelv.[22] A finnországi Åland szigeten a svéd nyelv státusa[23] a példatárban érdekes megoldást jelent. Kanadában két szövetségi nyelv van, míg egyes tartományokban csak egy.[24] A „kimúlt" trieszti statútum (1947. II. 10.) eredetisége abban állt, hogy az olaszt és a szlovént hivatalos nyelvvé teszi e területen, de emellett az alkotmány megengedi, hogy meghatározott körülmények között a horvát is mint harmadik hivatalos nyelv legyen használható.[25] A flamandok és a franciák főleg Brüsszelért folyó közismert vetélkedése elhomályosítja a nemzetközi köztudatban, hogy Belgium mintegy százezer német lakta Eupen-Malmédy vidékén a német is közügyi nyelv, annak ellenére, hogy az kevesebbnek, mint az összlakosság 10%-ának anyanyelve.[26] A vegyes nyelvterületeken a kisebbség nyelvét „kiegészítő nyelvnek" hívják.

A környező országok közül a magyar anyanyelvűek jogi helyzetét elfogadhatóan csak az 1993-as szlovén alkotmány rendezi, amelynek 5. cikkelye szerint „az állam védi és biztosítja az őshonos olasz és magyar nemzeti közösség jogait", míg a 11. cikkely szerint „Szlovéniában a hivatalos nyelv a szlovén nyelv. Azon közösségek területén, ahol az olasz és a magyar nemzeti közösség él, az olasz vagy a magyar is hivatalos nyelv." Nagyon lényeges, hogy a magyar nemzeti közösség anyanyelve név szerint van megemlítve, nem egyszerűen a „kisebbségek" és az ahhoz tartozó személyek negatív (vagyis nem szlovák, nem román, nem ukrán) statisztikai kategóriahalmazaként.

Az eddig elmondottak nyomán a magyar nyelvű önkormányzás számára milyen lehetőségek, stratégiai elképzelések kínálkoznak?

Az 1992. XI. 5-én az ET által elfogadott nyelvi (keret)szerződés címe: *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartája*. A nemzetközi tapasztalat a kisebbségben lévő nyelvek fennmaradása jogi feltételeit illetően azt mutatja, hogy ha és ahol a kisebbségnek nincs arra reális politikai esélye, hogy összállami szinten a többség és a kisebbség(ek) nyelve teljesen egyenlő hivatalos státust nyerjen, célravezetőbb stratégia a nyelv regionális hivatalosságáért küzdeni, mint utópisztikusan a nyelveknek összállami szinten való teljes egyenlőségéért. De még ott is, ahol ezen törvényes egyenlőség létrejött, mint a svájci és a kanadai szövetségi államban, a kisebbségi nyelvnek mindig van egy autonóm, sajátos többségi regionális bázisa, hol használata kizárólagos vagy legalább elsődleges.[27]

Különösen egy egységállamon belül, ahol egy nemzet az anyaország képletében fejezi ki azonosságát, a regionális többségű kisebbség anyanyelvének az egész országra kiterjedő egyenlősége aligha lehet reális politikai célkitűzés. Következésképpen a magyar kisebbség anyanyelvének csak regionálisan nüanszírozott közügyi használatát érheti el, mégpedig úgy, hogy azon körzetekben, ahol a magyarság többségben van, a magyar de facto az elsődleges közügyi nyelvvé válik, vagyis a magyar előnyt élvez. Még ezt is csak szívós erőfeszítés árán lehet megvalósítani, mert a nyelvhasználatnak kétségtelenül hatalmi vetületei vannak, s ez a belső szuverenitáson való valamelyes osztozkodást jelent.

Az 1978-as spanyol[28] alkotmány, többek közt, arra tanít, hogy azon nyelvek jogainak regionális elismerése könnyebb, amelyek az ország „főnyelvével" egy családot alkotva „átérthetők", mint a kasztíliai és a katalán, vagy a szlovák[29] és a cseh. Ennek megfelelően a legnehezebb eset az, amikor a kisebbség nyelve feltűnően más *írásmódot* használ (amely egy másik civilizációhoz köti). Ez az eset a Vajdaságban és a Kárpátalján. Még szerencse, hogy a XX. században Walachia (Oláhország) áttért a cirillből a latin írásmódra (körülbelül egy időben avval, hogy Törökország elhagyta az arab írásmódot).

A többségi döntés elve eluralkodásának elfogadása – kénytelen-kelletlen – arra késztetheti az egyes területeken többségben lévő kisebbségeket, hogy a közigazgatási határoknak ilyen alapon való módosítását követeljék. Ez azonban kétélű fegyver. A meglévő közigazgatási egységeknek a többségi nemzet törvényhozása által való átszervezése, „racionalizálása" ugyanis a beolvasztásnak egyik legfondorlatosabb s egyben leggyakoribb eszköze. Feldarabolják, eltüntetik éppen azon körzeteket, ahol egy kisebbség még többségben van. (Lásd az ismétlődő szlovákiai kísérleteket az „észak–déli irányú" közigazgatási feldarabolásra.)

A jelenlegi nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy – talán Belgiumot és a svájci Jura kantont kivéve – olyan békés körzethatár-átrajzolás nem történt, amely azt célozta, hogy népszavazás vagy egyszerű népszámlálás révén a körzetek nyelvileg homogénebbé váljanak.[30]

Ahogy nincsenek egyébként egyetemes nemzetközi egyezmények a népek önrendelkezési jogára vonatkozólag,[31] arra, hogy népszavazás révén bármely „nép" elnyerheti egy államtól

való elszakadását, úgy arra sincs általános tilalom, hogy egy független ország területi egységeit újraossza. Így a helyi többségben lévő, fenyegetett kisebbségeknek a helyzet megőrzése a mentőöve, az, hogy egyes nemzetközi szerződések a népesség etnikai összetételét megváltoztató átszervezést – a lakosság megkérdezése nélkül – tiltják.[32]

Mivel egy elvet és az ellenkezőjét egyszerre nem lehet érvényesíteni, sokkal helyesebb politikai stratégia a jelenleg magyar többségű közigazgatási egységek határainak és népességi összetételének védelmére összpontosítani az erőfeszítéseket, és ott, ahol a magyar többség ingatag, mint pl. Marosvásárhelyen, az elvándorlásnak – és az egykének! – elejét venni, s a falvakból és a szórványból a magyarság *odavándorlását* előmozdítani.

Az alapszerződés szerepe a jogszabályzási és más erőfeszítések stratégiai összjátékában

Az anyanyelv használata egy komplex vektorok hatásának kitett társadalmi erőmezőben játszódik le, s nem egyszerűen különböző szintű jogszabályok (deduktív) alkalmazásának játszótere – minthogy az anyanyelv adminisztratív-közigazgatási használata sem jelenti szükségképpen a „csúcsot". (Vö. az angol mint „második" nyelv elterjedésével.) Az anyanyelv széles körű, lehetőleg teljes körű használata mindig politikai-társadalmi harc eredménye, amelyben a törvényhozás az egyik eszköz.

Mint elöljáróban leszögeztük, a magyarság Kárpát-medencei szociálökológiai fennmaradása azon múlik, hogy a (többségi) tömbmagyarság anyanyelvével „körkörösen", mindennap nyilvánosan élhessen (beleértve a körzet közügyeit). Csak ez ad értelmet az anyanyelv elsajátításának, élő nyelvként való továbbadásának.

Hogy anyanyelvét egy nemzeti kisebbségi közösség megőrizze, ahhoz elsősorban saját szociálpszichológiai gátlásait kell legyőznie; nevezetesen az az eltökéltség kell, hogy az ismeretleneket a tömbmagyar települések közterein, hivatalaiban, üzleteiben kezdeményezően elsősorban magyarul szólítsa meg. Ehhez nem kell se ET-s, se alapszerződési, se állami jogosítványra várni![33] Hibás tehát egyoldalúan az adminisztráció nyelvére összpontosítani a politikai munka figyelmét: szociológiailag szólva, a magyart egyértelműen a „körzet környezetnyelvévé" kell tenni!

Mindenekelőtt azt a többé-kevésbé nagy teret, ahol azt semmilyen törvény nem tiltja, a nyilvános életet de facto kell beszélt és írott magyar szóval és aktivitással teljességgel kitölteni. A magyar nyelv ügyét dinamikusan kell kezelni: a nyilvános – gazdasági, kereskedelmi, munkahelyi, tömegközlési, társadalmi – életnek hitvalló kitöltése a történelemben már csodákat művelt, meggyőzve a többséget, hogy e nyelv kiirthatatlan. A politikai tett mindig készhelyzetek jogi kodifikálására, elfogadtatására irányul és nem fordítva. A magyar nyelv tényleges Kárpát-medencei használata tehát nem egy Strasbourgból vagy Pestről jogcikkelyek formájában leszálló manna, hanem mindenapi „utcai" jelenség; ugyanis a helyileg többségben lévő kisebbségi nyelvcsoport bizonyos értelemben birtokon belül van, s ha ez nem tetszik a másiknak, nem akarja a magyart megtanulni, neki kell fűhöz-fához futnia orvoslásért, amely procedúra időigényes, fárasztó, s a kimenetele bizonytalan.[34]

Mivel egy jogállamban minden, ami nem tilos, nem előírt, az szabad, az egykamarás többségi döntésű egységállam esetében a szabadelvűek elsősorban nem az egyéni jogokon alapuló kisebbségi törvény vagy nyelvtörvény előmozdításával segíthetik elő a kisebbség csoportos fennmaradását, hanem egy liberális deregulációval.[35]

Elsődlegesebb feladat tehát a jogszabályzási szabad teret, *no-man's-land*-ot magyar kommunikálással minél teljesebben kitölteni, mint jog- és rendszabályzási követelésekkel előállni esetleg anélkül, hogy ehhez a magyarság mozgalmai átgondolt stratégiát, taktikát, cselekvési tervet dolgoztak volna ki.

A legtöbb követelés valóban a belső szuverén hatalom döntési és akciószabadságán való osztozást jelenti. Következésképpen természetes ellenállásba ütközik. Így volt és van ez nemcsak Romániában, Szlovákiában, Szerbiában és Ukrajnában, hanem Finnországban, Olaszországban és Észak-Írországban is. A követelésnek ezért csak akkor van valamilyen foganatja, vagyis vezet alku után megegyezéshez, ha visszautasítása esetére a kérőnek-megkövetelőnek van a gyermeteg siránkozáson, „búsmagyarkodáson" túl életképes sakkhúzása, stratégiai alternatívája.

Ilyen alternatíva például a munkásmozgalom számára a sztrájk.

A „nyelvtársak" számára ilyen lehet a „nyelvsztrájk", mint végső politikai eszköz; nevezetesen egy paktum a kisebbségben lévő magyar képviselők között, amely szerint a parlamentben csak magyarul beszélnek, míg csak egy monopolisztikus totalitárius oktatási vagy nyelvtörvény le nem kerül a napirendről, vagy nem fogadják el a javasolt módosításokat. Határozott lépések nélkül ugyanis a politikai porondon az erősebb fél ritkán hajlandó egyezkedni.

Ami a politikai alkukból eredő kompromisszumot illeti, az egy anyanyelvű közösségek körzetei nyelvhasználatát védő jogszabályok arzenáljában – mint ismeretes – vannak (jog)érvényes többoldalú egyetemes és regionális (európai), valamint kétoldalú nemzetközi szerződések. Ezenkívül vannak még „paralegális" eszközök mint ünnepélyes nyilatkozatok, ajánlások, szerződéstervezetek, amelyek betartásáról valamelyest a nemzetközi közvélemény nyomása gondoskodik, s a nemzetközi szokásjogba is beépülnek (Hannum id. mű, XIX. l.). Mindazonáltal az utóbbiak „jogereje" a megerősített szerződésekével nem ér fel. Nemzeti szinten az alkotmány, törvények és törvényerejű rendeletek nyújtanak védelmet – vagy tartalmaznak (kizárólagosság megkövetelésével) többé-kevésbé burkolt tiltást.

Korunk összes többé-kevésbé szerencsés körülmények közt megfogamzott és megfogalmazott európai nemzetközi egyezményének visszatérő közös kitétele, hogy elítél minden olyan intézkedést vagy törvényt, amely egy anyanyelvi kisebbség meglévő szabad nyelvhasználatát korlátozza, csökkenti, (szokás)jogait megnyirbálja. Ezért is fontos a de facto helyzet, a status quo.

Az időszerűség megköveteli, hogy ezen összefüggésben értékeljük röviden az alapszerződéseknek a magyar anyanyelvű önkormányzás és önigazgatás elérésére vonatkozó relevanciáját, jelentőségét.

A kárpátaljai magyarság sorsát érintő ukrán–magyar alapszerződést már 1991-ben írták alá, remélve, hogy az biztosítja az ottani 200 000, főleg a beregszászi járásban élő magyarság közös ügyeinek anyanyelven való önálló lebonyolítása intézményes feltételeit. 1991-ben Kárpátukrajna hányatott vidékét[36] a kijevi parlament kisebbségitörvény-tervezete területi nemzetiségi önkormányzattal kecsegtette. A simulékony magyar tárgyalófél – mint sok más esetben – jellegzetesen áldozatul esett annak a régi tárgyalási taktikának, amely alapján a másik fél, ez esetben a határok „örökösítése" érdekében, tényleges engedményeket csikar ki az ígéretek mézesmadzagának megcsillogtatásával, tervezetekkel, amelyeket aztán a szerződés megkötése után egyszerűen levesznek a napirendről, vagy a lényegét kilúgozva annyira módosítják, hogy még egy gazdasági szabad övezet[37] sem lesz a beígért Magyar Autonóm Körzetből – sem egész Kárpátalja önkormányzatából. Ennek ellenére ezen alapszerződést Magyarország minden fenntartás nélkül – s az akkori kormánypártok sorainak szétzilálása árán is – 1993-ban ratifikálta.

Ilyen tapasztalatok, előzmények után jött létre a magyar–szlovák egyezmény.

1. Magyar szempontból a szerződés ékköve a 15 cikk 4. b pontja, amelyben a magyar kormánynak sikerült „visszahalásznia”[38] az ET 1201. (1993) számú ajánlását. Ennek 11. pontja azon őshonos nemzeti kisebbségi lakosságnak, amely többségi tömbben él, különleges jogokat ír elő arra vonatkozólag, hogy megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatással vagy különleges státussal rendelkezzen (az állami törvényekkel összhangban). Ezen cikkelyt az alapszerződés szlovák nemzeti joggá teszi. Mindazonáltal megfogalmazásában „alkotmányjogi jellegű” és még nem tételes *„self-executing”*[39] jogszabály, amely a szerződő felek további pontosítása nélkül közvetlenül lenne alkalmazható.

Ezzel kapcsolatban a magyarság teendője nyilvánvaló: a magyar–szlovák vegyes bizottsággal karöltve (15.6.) e magyar anyanyelvi körzetek jogi és tényleges berendezésén munkálkodni. Nevezetesen a szlovák kormánytól számon kérni, hogyan akarja a regionálisan többségben élő magyar kisebbség különleges státusát megvalósítani, vagyis a „11-es kakukktojást kikölteni”. Az alapszerződés 15.4.b cikkelyéhez hozzáfűzött, a jogok „individualizálására” utaló félmondatnak nincs valódi jogi következménye; de arra utal, hogy a szlovák kormány az 1201-es Ajánlás 11. – és 12.[40] – cikkelyének önkormányzati koncepcióját nem spontánul, hanem csak harcok, konfliktusok árán fogja alkalmazni. A 11. cikkely azon megszorítása, hogy e jog csak a nemzeti törvények keretében alkalmazható,[41] „szinte” elesik avval, hogy az alapszerződés ratifikálásával az maga törvényerejű.

2. Ezen túl azonban az alapszerződés mind tartalmában, mind tételes megfogalmazásában, mind a végrehajtást biztosító mechanizmusok kérdésében elmarad az indokolt elvárásoktól. Stratégiailag szerencsésebb lett volna a magyar kormánynak meglévő európai (alap)szerződésekből mint példákból kiindulnia, s nem ún. *„európai normákat”* emlegető dokumentumokból. Ezen multilaterális szerződések általában saját implicit bevallásuk szerint[42] is csak küszöbértékeket jelentenek; olyan biztonsági hálókról van szó, amelyek az egyes jogaikért harcoló kisebbségi akrobatákat attól látszanak védeni, hogy erőszakos asszimiláció ne terítse le őket.

3. Ha már az alapszerződés az európai chartákra épült, akkor a bevezetésbe és a 15. cikkelybe az európai keretszerződésekből átmásolt egyes előírások helyett sokkal megnyugtatóbb lett volna az alapszerződés által az utódállamokat arra kötelezni, hogy pontosítottan csak minimális fenntartásokkal[43] iktassák nemzeti törvénybe a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartá*-ját (148/1992) és az *Önkormányzatok Európai Chartá*-ját (122/1985). Ugyanis e kettőnek legszigorúbb alkalmazásából a nyelvterületi autonómiát össze lehet rakni, méghozzá a kollektív jogok körüli „jogbölcseleti csetepaté” nélkül.

4. Az alapszerződés hiányosságai és az árulkodó, sokszor esetlen megfogalmazások egyrészt a koraszülöttségre, másrészt sántító alapfilozófiájára vezethetők vissza.

A szerződő feleknek ugyanis el kellett volna ismerniök, hogy egy konkrét történelmi helyzetre akarnak megbékítő választ adni, amely egyoldalúan nagyszámú magyar kisebbséget eredményező területátcsatolásból keletkezett.[44] Ezért lett volna helyesebb kiindulópont hasonló nyugat-európai helyzetekre felelő (az Ålandi svéd és a dél-tiroli német ajkúakra vonatkozó) szerződésekből mint mintákból[45] kiindulni.

A vesztes háborút követő két párizsi békediktátum után az 1995-ös párizsi stabilizációs konferencia (ütem-)diktátumát most már szabadon elfogadó, „másodszor felszabadult” Magyarország erőltetett menetben nem választhatta azt a gondos munkával és kemény egyezkedésekkel kikövezett, évtizedekre kinyúló utat, amely az olasz–osztrák békeszerződéstől ezen alapszerződés ún. dél-tiroli (operatív) csomag-egyezményéhez vezetett. Annál is

elfogadhatatlanabb a szlovák–magyar alapszerződésben a tételes operatív mellékletek hiánya, mert a katonai (4.2.) és környezetvédelmi (9.2.) kérdéseket mégis „külön megállapodás" szabályozza. E hiányosságot a kisebbséggel foglalkozó 15. cikkely részletessége sem tudja ellensúlyozni.

Mármost egy területelcsatolásból származó utódállammal kötött alapszerződés lényege, hogy az új állam természetes történelmi létbizonytalanságát határgaranciákkal csillapítják, míg cserébe a kisebbségbe került nagy őshonos néptömb bizonyos belső önállóságot kap. Ehelyett az alapszerződés igyekszik „vakon szimmetrizálni" a szlovákiai tömbmagyarság és a magyarországi (kistelepülési sziget- és) szórványszlovákok egyéni jogai között. Így redukálódnak[46] az anyanyelvhasználati jogok gyakorlatilag arra, hogy azon a kisebbséghez tartozó egyéneknek, akik nem beszélik a „hivatalos nyelvet", joguk van tolmácsolásra, esetleg ideig-óráig kétnyelvű oktatásra.

A 12.6. cikkely ügyetlenül egyenesen a „másik állam nyelvét" említi, kvázi megerősítve, implicite még „alájátszva" a szlovák államnyelv monopóliumára.

5. Ami az alapszerződésben vállalt kötelezettségek jóhiszemű megvalósítását és számonkérését illeti, az egy meghatározatlan számú tagozatból álló és csak ajánlási joggal felruházott vegyes bizottságra (15.6.), valamint a két államfő évenkénti egyezkedésére hárul. S kötelező nemzetközi döntőbíráskodás nincs meghatározva (5.3. és 21.2.).[47]

Zárszó

A kisebbségi sorba került magyarságnak szülőföldjén önazonossága elvesztése nélkül való fennmaradása se nem egyéni jogi, se nem kulturális jogi, de még nem is kizárólag törvényhozási kérdés, hanem egy átfogóbb szociálökológiai feladat. „Nyelvében él a nemzet", s az anyanyelvnek a közösségben a megélhetésért folyó mindennapos közös harcban való hasznosítása ad neki pozitív értelmet; különben használata tolmácsolásra, illetőleg sátoros ünnepek folklór kultúrestjeinek kirakateseményeire szorítkozik. A szociálökológiai fennmaradáshoz pedig egy olyan kontinuumot kell teremteni,[48] ahol anyanyelvének használata ténylegesen a társadalmi élet minden területén, ha nem is kizárólagos, de legalább elsődleges úgy, hogy a magyar e körzeten belül előnyben legyen, s nyelvváltoztatás nélkül meg tudjon élni, minden szinten kibontakozni s – ha kell – még faluról városba is vándorolni. Ennek elérése a jelenlegi Európában főként e közösségek saját politikai-társadalmi erőinek – a törvény nem tiltotta – sokoldalú, intenzíven kiálló és kezdeményező mozgósításán múlik. A nemzetközi szervezetek és (Magyarországgal mint hátországgal fedezett) kétoldalú szerződések is csak kiegészítő-szubszidiáris befolyást gyakorolhatnak – ahogy a blokk-többség uralta nemzeti parlamentben játszott törvényhozói munka sem címszerep, mert a törvények is csak a több színterű politikai csatározások adta társadalmi békekötés eredményhirdetői.

JEGYZETEK

[1] Bakos Ferenc (*Idegen szavak és kifejezések kéziszótára.* Akadémiai, 1994, 741. l.) szerint a görög szimpózium első jelentése: „lakoma, étkezéssel és némi iddogálással összekötött magasabb színvonalú beszélgetés".

[2] Egy, magyar szakkörökben elterjedt nézettel szemben a nemzeti kisebbségek problémája egymagában nem korlátozódik Kelet-Közép-Európára, amelyet a „fejlett Nyugat már rég megoldott". Valójában ez egész Európára, sőt az egész világra kiterjedő probléma. (Hernaud, G: *Conflits ethniques en Europe.* Genf, 1991.)

[3] Shibutani, T. – Kwan, K. M.: *Ethnic Stratification: Comparative Approach.* New York, 1965. Mivel szociológiai tény, hogy az anyanyelvet a kiskorú sajátítja el, nem lehet egyetérteni az EBESZ 1990. június 29-ei határozatának 23. pontjával: „national minority is a matter of a person's individual choice..." Mindenesetre ez nem vonatkozhat az anyanyelvi kisebbségekre. (*International Legal Materials,* 1305, 1990.)

[4] A „szabad önazonosításhoz" való egyéni jogra épülő 1994-es (szórvány- és szigetkisebbségekre szabott) szabadelvű magyar kisebbségi törvény alapján németnek sorolhatták be magukat egyesek, mert ez jelenleg divatosabb, rangosabb, akárcsak a hírhedt Volksbund idején történt. (A határtalanul versatilis szabad öndefinícióhoz való korlátlan jogról lásd: *Autonómia és integráció.* Budapest, 1993, 33–39. l.)

[5] Udell, J.: *Toward Conceptual Codification in Race and Ethnic Relations.* New York, 1979, 28–30. l. *Minority Right Group: World Directory of Minorities.* London, 1990. *Autonómia és integráció,* 21–22., 29. l.

[6] Ankerl, G: The natives' right to speak Hungarian in the Carpathian Basin. *The Hungarian Quarterly,* 35. kötet 1994, 7–23. l. Ankerl Géza: Szociálökológiai stratégia a Kárpát-medence őshonos magyarsága fennmaradásáért. *Új Magyarország,* 1991. június 17.

[7] A szociálnyelvész Trosborg Anna (*Interlanguage Pragmatics.* New York, 1994) kimutatja a „nyelviség, a nyelvi kompetencia monolitikus voltát, mert idegen nyelv elsajátításához sem elég a szavak, a kiejtés és a nyelvtan elsajátítása, hanem úgynevezett pragmalingvisztikai és szociolingvisztikai szabályokat is mélységükben el kell sajátíttatni".

[8] A bécsi deklaráció II. függeléke egyéni kulturális jogokról szól [ET:CM (94)161, 13(5). l.] Wilhelm, B.: *Autodétermination et culture.* Doktori értekezés, Genfi Egyetem, 1992.

[9] Ezt teljesen alátámasztják az új szlovák nyelvtörvény alapelvei: az „államigazgatási alkalmazotthoz", ha magyar is, nem szólhat a másik magyar hivatalosan magyarul, hanem csak „tolmács kirendelésére van joga". Szlovákiában általában mindennek az államnyelven kell történnie, s csak lefordíthatók más idegen vagy külföldi nyelvre, értsd alatta a magyar anyanyelvű szlovák állampolgár nyelvét. A kölcsönös megértésnek arra kell épülnie, hogy a nem szlovák anyanyelvűek elfelejtik anyanyelvüket. A szlovák nyelv „tisztelete" az állami lojalitás mércéje.

[10] Villey, M.: *Philosophie du droit.* Paris, 1984, 145–151. l. A mai nyelvi jogi vitáról jó áttekintést ad Skutnabb Tove et al.: *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination.* New York, 1994.

[11] Ezért is lehet szabadon egyéni vagy perszonális autonómiáról is fantáziálni, amely jogot aztán az egyén, ahová csak megy, elvben magával vihet.

[12] Hannum, H. (szerk.): *Documents on Autonomy and Minority Rights.* Dordrecht, 1993. Elazar, D. J.: International and comparative federalism. *Political Science & Politics.* 1993. június, 190–195. l. Lafont, R.: *Autonomie de la région à l'autogestion.* Párizs. 1976. Lásd Wilhelm Betty idézett doktori értekezését.

[13] Önkormányzatok Európai Chartája (122). A *local self-government*et a francia *autonomie locale*-nak fordítja, akárcsak a spanyol alkotmány.

[14] *L'État autonomique: forme nouvelle ou transitoire en Europe.* Nizzai konferencia. Párizs, Economica, 1994.

[15] Knapp, B.: *Précis de droit adminstratif.* Bázel, 1982, 306–308. l.

[16] Dél-Szlovákia helyi önkormányzati képviselőinek, polgármestereinek és parlamenti képviselőinek 1994. január 8-ai komáromi országos nagygyűlése példamutató pontosságú állásfoglalásában is a számbeli arányosság betartása csak másodlagos követelés. *Az önkormányzat az önrendelkezés alapja.* Komáromi Lapok Kiadó, 1995.

[17] Ankerl, G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice is a Competitive Society.* Cambridge, MA, 1978, 7. l. Ankerl, G.: Variation of the concept of tolerance according to different civilizations. *Democracy and Tolerance.* Párizs, UNESCO, 1995, 68–69. l.

[18] Önkormányzatok Európai Chartája, 1985. október 15. 4. 3. cikkely.

[19] *Home Rule Act 577.,* 1979. november 29. 9. l. („Principal language is Greenlandic") és 9.2 (two official languages) cikkely.

[20] Dél-Tirolról lásd: Ankerl, G.: A Kárpát-medence magyar nyelvterületeinek fenntartása. *Magyar Szemle,* 1993/9., 912–913. l., a legújabb fejleményekről pedig Lamius Antonio cikkét az *Europa Ethnica* 1994/3–4. számában.

[21] Az 1992-ben „szentesített" 1972-es autonómiastatútum-csomag 57. és 58. cikkelye. Az *Österreichische Aussenpolitische Dokumentation* 7. számú különlenyomata.

[22] Az olaszországi Valle d'Aostában a francia nyelv az olasszal alternatíve használható, kivéve a bírósági okiratokban (VI. fejezet 38. cikkely, G. U. no. 59, 1948. március 10.). Figyelembe veendő, hogy Dél-Tirolban a német és az olasz nyelv közt nincs meg ugyanaz az „átértés", mint az olasz és a francia között. Langereau, M.: *La Vallée d'Aoste: minorité linguistique et région autonome de la république italienne.* Montefleury, 1968, 181–202. l.

[23] Hosszú tárgyalások után az 1991. augusztus 16-ai finn törvény 6. fejezetének 36. cikkelye elismeri, hogy Ålandon a svéd a hivatalos nyelv. A 21. cikkely szerint az iskolába finntudás nélkül is fel lehet venni a tanulót. Åland esete azért is érdekes, mert, mint Szlovákia esetében, Finnország azelőtt Svédországhoz tartozott, s átcsatolás által kerültek a svédek kisebbségi sorba.

[24] A nyelvi kisebbségek problémája nem tipikusan kelet-európai probléma, s a megoldáskeresés sem európai sajátosság. Így például az indiai parlamentben a hindi a hivatalos nyelv, de részben az angol is, s tizennégy más nyelven is fel lehet szólalni (az írásmód rögzített, az a *dévanágari*). Lásd cikkünket: *Valóság* 1995/1., 21–23. l., *Magyar Szemle* 1993. szeptember és *The Hungarian Quarterly,* 1994. tavasz.

[25] „The Constitution determines in what circumstances Croat may be used as a third official language."

[26] Ankerl, G. – Pereboom, D.: Európa részeinek koherenciája. *Magyar Szemle,* 1995. április, 433. l. Belgiumban az 1995. májusi választásokat már az 1992-es új alkotmány szerint tartották meg. Ennek szellemében a központi szövetségi intézményekbe választott képviselők számát csökkentették, míg a három regionális (Vallonia, Flandria, Brüsszel) és a négy tájegységi testületbe való választás új képviseleteket teremtett.

[27] Mind a kanadai, mind a svájci (rétoromán) felmérések azt mutatják, hogy egy nyelv elsődlegességi bázis nélkül az átmeneti kétnyelvűségen át felszámolódik. Levine, Marc V.: *The Conquest of Montreal: Language Policy and Social Change in a Bilingual City.* Philadelphia, 1990.

[28] Az 1978-as spanyol alkotmány 3.1. cikkelye szerint a „kasztíliai spanyol az ország hivatalos nyelve", de elismeri az „other Spanish languages"-t (3.2.) és a „different language varieties of Spain"-t is (3.3.). Először négy tartomány (1979. december 18.) – Baszkföld, majd Katalónia,

Galícia és Andalúzia – kap „Autonomy Statue”-t (ahol a katalán, illetőleg a baszk az elsődleges hivatalos nyelv), majd az autonómia összesen tizennyolc tartományra terjed ki. Az alkotmány 148. és 150. cikkelye részletezi a különböző tartományok egymástól is eltérő jogait.

[29] Az 1995. májusi szlovák „államnyelv-törvénytervezet” történelmi áttekintésében olvasható: „A szlovák nyelv a szláv nyelvek nagy családjához tartozik”, s „a szaloniki testvérek megalkották az eredeti szláv ábécét (glagolita)”.

[30] Fontos nemzetközi közjogi tény az új nemzetközi határokat illetően az is, amit az EU Tanácsa 1991. december 17-én *Vezérelvek a kelet-európai* és *szovjetunióbeli új államok elismeréséhez* címmel adott közzé: az új kelet-európai határokat illetően – így a jugoszláv tagköztársaságok esetében is – az *auti possidetis juris* elvet alkalmazták, vagyis a határokat érintetlenül ismerik el. Így kizárták a határ-újrarajzolást. Europe, 5632.

[31] Nem lehet elégszer ismételni, hogy az ENSZ az önrendelkezés elvét csak a dekolonizáció adta történelmi helyzetre alkalmazza (545 A/VI, 637 A/VII. self-determination), s az világosan megkülönböztetendő az önkormányzattól (self-government, autonomie), amely csak az állam belső szuverenitását érinti. E kettőnek az összekeverése riasztja sokszor el a kormányzatokat az önkormányzás megadásától. Hurst, H.: *Documents on Authonomy and Minority Rights.* Dordrecht, 1993. XIV. l.

[32] Az *Önkormányzatok Európai Chartájá*nak 5. cikkelye, amelyre a komáromi állásfoglalás helyesen hivatkozik is, valamint a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartá*jának 7.1.b cikkelye. Ezt a magyar–szlovák alapszerződés is átveszi (15.2.d).

[33] Ezért fontos, hogy most már például a felvidéki Együttélés mozgalom irodája is magyarul szólal meg elsőnek, s a révkomáromi magyar városi főiskola is kilépjen katakombájából.

[34] Egy de facto helyzet megvédése mindig könnyebb, mint egy újnak a létrehozása. Ezért is volt Domokos Géza részéről politikai hiba az, hogy a volt erdélyi Magyar Autonóm Tartomány román (alkotmány)jogi precedensét 1989-ben nagyvonalúan leírta az RMDSZ politikai érvelési eszköztárából.

[35] Az elcsatolt tömbmagyarságnak az államnyelvek kizárólagossága ellen kell harcolnia, mint az írek tették az angol államvallás ellen.

[36] Tóth, I.: *Autonómia. Kárpátaljai vágyak és a valóság. Autonómia és integráció.* Budapest, 1993, 64–91. l. Botlik József: *Hármas kereszt alatt.* Új Mandátum Könyvkiadó, 1997.

[37] Hegyek vajúdnak, egerek születnek – csak esetleg a kis magyar Salamonban, Csapnál lesz egy szabadkereskedelmi övezetnek nevezett „átrakodó szabadkikötő”.

[38] „Visszahalászásról” azért beszélünk, mert a magyar kormány – Románia és Szlovákia nagy örömére – engedte, hogy az 1994. november 10-ei Európai Kisebbségi Keretegyezményből kihagyják e cikkelyt, pedig Gyenge András, a külügyminiszter nemzeti kisebbségi biztosa a keretegyezmény ratifikálásakor az Országgyűlés külügyi bizottságában azt nyilatkozta, hogy e dokumentum „összeállításában Magyarország aktívan részt vett”. (*Népszabadság,* 1995. június 22.) Az ET 1201/1993-as ajánlását az ET 1995 áprilisában Frunda György RMDSZ-szenátor fellépése jóvoltából 508-as határozatában megerősítette. A keretegyezmény pozsonyi parlamenti megerősítésénél a magyar koalíció tartózkodott, mert mint az Együttélés elnöke, Duray Miklós elmondta: „nincs jogi tartalma, nem alkalmazható közvetlenül, s nem is ellenőrizhető nemzetközileg a betartása”. (*Népszabadság,* 1995. június 23.)

[39] Az ET CAHMIN ad hoc bizottság (doc. 7109/1994. június 21-én) a 9. pontban „programme-type provision”-ról, „objectives”-ről beszél. „Such provisions – which will not, in principle, be directly applicable (»self-executing«) – will leave a margin of appreciation to the States Parties.”

[40] Az ET 1201-es ajánlásának 12.1. pontja kimondja: „Jelen jegyzőkönyv egyetlen rendelkezése sem értelmezhető úgy, hogy az csonkítja vagy korlátozza... a nemzeti kisebbségre vonatkozó kollektív jogokat..."

[41] Az alapszerződés törvényerőre emelkedését megelőzendő, a szlovák kormány Nemzetiségi Tanácsa által 1995 májusában elfogadott *Az államnyelvről szóló törvény alapelveinek tervezete* 11. elve kendőzés nélkül kimondja, hogy e (soviniszta-totalitárius) törvény elfogadását siettetni kell, hogy 1995. szeptember elsején életbe lépjen, s megelőzze a kisebbségről szóló törvényt (lásd: indokolás). Ugyanígy igyekezett a szlovák kormány egy területi újrafelosztási törvényt még az alapszerződés megerősítése előtt keresztülhajszolni, s így, mint Duray Miklós találóan mondta: ez „megkérdőjelezné az alapszerződés hatályát és értelmét".

[42] Az ET 148/1992-es Regionális vagy kisebbségi nyelvszerződése 4., 4. c, 8. c cikkelyét felvették az alapszerződés 15.4. a pontjába.

[43] Ezt követelte helyesen az 1994. januári komáromi állásfoglalás. Az alapszerződésbe való beiktatása esetén e chartákat nem hathónapos, hanem csak tízéves határidővel lehet felmondani (alapszerződés, 21. l.)

[44] Az ET 1177. (1992) számú ajánlása, 2. pont: „The national frontiers which emerged from two world wars did not achieve this" (etnikai államhatárokat).

[45] Ankerl, G.: id. cikk. *Magyar Szemle,* 1993. október. Lásd: Blaustein, A. P. és mások (*Constitutions of the Countries of the World.* Dobbs Ferry, New York) állandóan felújított adatbankját. Dinstein, Y.: *Models of Autonomy.* New Brunswick, NJ, 1981. Crawford, J. (szerk.): *The Rights of People.* Oxford, 1988. Hammum, H.: *Autonomy, Sovereignity, Self-determination: The Accomodation of Conflicting Rights.* Philadelphia, 1990.

[46] Ez éppen az 1201-es ET-ajánlás felhígításából született új Európai Kisebbségi Keretszerződés szellemében történik [14.2. cikkely és 77-es kommentár, CM(94) 161/1994. november 8.]! A keretszerződéshez meghatározott méretű csoportokra vonatkozó, ellenőrzött kulturális jogokról szóló fakultatív, úgynevezett „kiegészítő jegyzőkönyv" járul. Az alapszerződésben egyébként „az egyénileg vagy csoportjuk tagjaival közösen", a „magán- és közéletben", valamint az oktatásban használható anyanyelv homályos kifejezése (15.2.g) eltakarja azt, hogy az arányosság elve alapján a hazai szlovák és a felvidéki magyar kisebbség nagy számbeli különbsége miatt minőségi eltérés van e két kisebbség jogproblematikája közt.

[47] A kelet-európai konfliktusokkal való foglalkozást a „végrehajtó" hatalommal rendelkező NATO-országok jellemzően az összeurópai EBESZ-nek osztották ki, míg az észak-írországi, baszk vagy „más fejlett ország" etnikai konfliktusára vonatkozó kérdések rendezéséből azt kizárják. Ám az EBESZ-re való minden hivatkozás meddő, hiszen Jugoszlávia tagságának felfüggesztésén és egy-egy megfigyelői misszión kívül egyhangú határozatainak – ha egyáltalán létre tudtak jönni – végrehajtása illuzórikus.

[48] Az ET Önkormányzati Chartájának (122/1985) 10. cikkelye szerint az önkormányzati-közigazgatási körzetek szabadon társulhatnak, „consortiókat" alkothatnak.

Az anyanyelv és a többi nyelv használata egy „keveredéses” társadalomban

Az emberiség egyik jellemzője, hogy különféle írásrendszereket talált fel, melyek rögzítik, megőrzik és továbbadják megfigyeléseit, érzéseit és gondolatait.

De az ember társas élete már korábban megkezdődik azzal, hogy a kisgyermek anyjától megtanul egy nyelvet, amit ezért aztán *anyanyelv*nek hívnak, és ami népe közös kincsének egyik alapeleme.

Mégis, az ember bolyongása és más emberekkel való érintkezése során elvesztheti anyanyelvi tudását annak szókincsével együtt, és elfelejtheti a szórendi szabályokat. Ha ezt nem kíséri egy új nyelv megismerése és tökéletes elsajátítása, fokozatosan szinte írástudatlanná válhat. Sőt, azokról a bevándorlókról, akik egymás szomszédságában élnek anélkül, hogy ismernék egymás anyanyelvét, elmondható, hogy a nyelvi kommunikáció híján egy *állatkert* korlátai között élő állatokhoz hasonlítanak, akik mint érdekességet nézegetik egymást.

A különböző állatkerti fajoktól eltérően az együtt élő emberek közösülhetnek a másik nem bármely tagjával, legyen az fehér, sárga vagy barna. Ugyanakkor hogyan tudnák a partnerek megérteni és tartósan szeretni egymást, felnevelni az ebből fakadó utódokat – és e folyamat részeként anyanyelvet adni nekik –, ha nincs közös nyelvük? Pedig a gyermeknevelés különösen fontos feladat az emberi faj számára, mert rokonainkkal, az emberszabású majmokkal összehasonlítva – gondoljunk itt a csimpánzra, a gorillára vagy a fekete gibbonra, melyek olyan típusú „családban” élnek, amelyek két szülőre épülnek – a mi gyermekeink sokkal kevésbé önellátóak életüknek egy aránylag sokkal hosszabb szakaszában, mint más emlősök utódai.

Ezeknek az alapvető szocio-ökológiai folyamatoknak a tanulmányozása során észrevehetjük, hogy az anyanyelv elsajátítása sokkal többet jelent *egy első nyelv* megtanulásánál. Még ha jelen civilizációnkban az anya tanítókra is bízza, hogy gyermekét bevezessék az írni-olvasni tudás birodalmába, a beszélt nyelvet a gyermek akkor is kisgyermekkorában sajátítja el minden tudományosságtól mentes, természetes módon, azaz nyelvtani és egyéb gyakorlatok nélkül. Ennek következtében ez a nyelv mindig az otthoni környezethez fog kötődni, míg a második vagy „idegen” nyelv egy tanterem hangulatát fogja felidézni. A szociológus Tönnies megkülönböztetésével élve az első nyelv a közösség, a második pedig a társadalom kultúrájának a része.

Persze az egyén szocializációjának sokfélesége miatt, vagyis mert nemcsak az anyanyelv térhet el, de a család típusa is – vidéki vagy városi, bérből élő vagy vagyonos –, *minden* házasság egy sajátos keveredést jelent (amin a türelem és empátia eredményezte egymáshoz való hasonulással lehet úrrá lenni). Azonban a közös nyelv hiánya *a priori* gátolhatja bármiféle hasonulás létrejöttét, ezért a közös nyelv mindennél fontosabb bármilyen emberinek nevezett viszonyban.

Az erőszakos *elüldöző* és a gazdasági *húzó* hatásokból fakadó régi és újabb kori népvándorlások következményeként a nyelvileg vegyes államok inkább a szabályt, mint a kivételt képezik a világban. Valójában a világ 180 nemzetállamának kevesebb mint 10%-a homogén nyelvileg, és közülük 88-ban él olyan kisebbség, ami a teljes lakosság több mint 25%-át alkotja.

Vannak befogadó országok, vagyis olyanok, amelyek felkészültek bevándorlók fogadására, mivel rendelkeznek bevándorlási hivatalokkal és megfelelő szociális intézményekkel; és vannak olyan országok, melyek lakossága kevésbé mobilis, ragaszkodik szülőföldjéhez, ezért lehet, hogy onnan kivándorolnak egyesek, de maguk az országok nincsenek felkészülve bevándorlók tömeges fogadására. Az amerikai kontinens államai tipikusan bevándorló országok, míg Európa a másik csoportot példázza. Viszont az utóbbi 30 évben paradox módon 20-30 millió – leginkább gazdasági – bevándorló telepedett le Nyugat-Európában; így az újonnan odatelepültek a teljes lakosság 8%-át teszik ki, míg ez csak 6% az Egyesült Államokban.

Bár manapság nincs különleges ok a tömeges népvándorlást és a népek keveredését intim kapcsolataikban propagálni, a már meglévő helyzet is fontos kihívásokat teremt, amiket mind jogi, mind szociológiai szempontból vizsgálni és rendezni kellene.

A közös nyelv hiányából fakadó meg nem értést az egyes településeken, városnegyedekben és családokban kétféleképpen lehetne csökkenteni:

– meg kellene akadályozni, hogy az embereket vándorlásra kényszerítsék, valamint

– az egymás mellett élőknek meg kellene tanulniuk egymás nyelvét.

Nyilvánvaló, hogy a közös anyanyelv híján a közéletre és a magánéletre is jellemző hiányos kommunikáció megszüntethető lenne, ha legalább az egyik fél megpróbálná megtanulni a másik nyelvét *második* nyelvként. Olyan kérdésekre, hogy melyik fél tanuljon meg egy második nyelvet, melyik legyen az a nyelv, illetve miért tanuljon meg egy második nyelvet, különböző válaszokat adnak például az USA-ban, ahol az angolszászokhoz asszimilálják az új bevándorlókat, vagy egy olyan országban, mint Svájc, ahol intézményesítették a különböző anyanyelvűek egyenlő alapokon nyugvó, hosszú távú együttélését.

Ami a magánéletet illeti, ahhoz, hogy a szűkebb család integrálódhasson mindkét „tágabb rokonságba", mindkét félnek meg kellene tanulnia az „anyós-nyelvet". A kölcsönös és egyforma megbecsülés ezen ideális állapotában az a tanácsos, ha mindkét szülő a saját anyanyelvén beszél a gyermekeikhez, különben a kisgyermekek összezavarodnak, és ahelyett, hogy kétnyelvűek lennének, kulturálisan „elárvulnak", és egy nyelvet sem sajátítanak el tökéletesen.

A kölcsönös kétnyelvűség vonzó megoldásnak tűnik a kulturális keveredéskor, de a valóságban ritka az ilyen szimmetria. A gazdasági hatékonyság napjainkban mindenhol érvényesülő elve a legtöbb esetben azt diktálja, hogy csak az egyik fél tanulja meg a másik anyanyelvét *második* nyelvként. Az is előfordul, hogy a két fél egy *harmadik* nyelven kommunikál egymással, ami mindkettőjüknek második nyelve. Ez megakadályozza mindkettőjüket abban, hogy meghitt érzéseiket anyanyelvükön fejezzék ki. (Ez történhet például, amikor egy afrikai és egy indiai bevándorló köt házasságot Angliában.)

Az, hogy a gondolatok és nyelvi megfogalmazásuk közötti kapcsolat mennyire elválaszthatatlan és kibogozhatatlan, anélkül is magától értetődő, hogy nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkoznánk, vagy költészeti alkotások fordításban elterjedt változatait vizsgálgatnánk. Ezért evidens az is, hogy a fordítás mindig elszegényíti a nyelvi kommunikációt.

Mi dönti el, hogy ki kinek az anyanyelvét tanulja meg?

Ez nemcsak attól függ, hogy a férfi felsőbbrendűnek tartja-e magát, vagy feminista-e a feleség, hanem függ maguktól a nyelvek közötti erőviszonyoktól is. A brit nyelvész, Peter Trudgill azt mondja, hogy „a nyelv egy hadsereggel és hadiflottával rendelkező tájszólás". Valóban, a nyelvek közti hierarchia politikai dominanciát is magában foglal, és az az állítás, miszerint az angol nyelv esztétikailag gazdagabb vagy tudományos célokra jobban megfelel, mint a német

vagy a magyar nyelv, csupán a jelenlegi angolszász civilizáció birodalmi erejének ideológiai megjelenítése, és egyben növeli is ezt az erőt.

Az erő, amely növeli az egyik vagy a másik nyelv hatását, uralkodóvá teszi azt, és elősegíti második nyelvként való terjedését, régiónként is változik. Itt derül ki, hogy melyik népnek van elég ereje ahhoz, hogy megalapítson egy államot, majd megtegye saját nyelvét annak egyedüli nemzeti vagy hivatalos nyelvévé.

Most vizsgáljuk meg ugyanezt a kérdést néhány konkrét ország viszonylatában.

Svájcban például, amit németül beszélő földművesek alapítottak, négy nemzeti nyelvet – a németet, franciát, olaszt és a romanst – ismernek el, melyek közül három hivatalos nyelv is annak ellenére, hogy – az olasz nyelv esetében – az állampolgárok kevesebb mint 10%-a olasz ajkú. Legtöbbjük egy kantonban, Ticinóban él, ahol az olasz a túlnyomórészt használt hivatalos nyelv. A különböző nemzetiségek közötti kommunikációt azzal segítik elő, hogy az érettségi megszerzésének egyik feltétele egy második vagy „idegen" nyelv megtanulása, ami a többi nemzeti nyelv egyike kell hogy legyen. A vegyes svájci családokban két tényezőtől függ, hogy melyik nyelvet használják: *a)* melyik régióban vagy kantonban telepedett le a család, mivel rendszerint a kanton hivatalos vagy többségi nyelve az általánosan beszélt; *b)* másrészt – különösen a kétnyelvű kantonokban – az is meghatározó, hogy a némettel szemben a franciának mint nemzetközi nyelvnek nagyobb a presztízse, ami részben annak is köszönhető, hogy maguk között a svájci németek valójában nem a hivatalos vagy standard német nyelvet beszélik, hanem annak különféle dialektusait. Az angol nyelvnek az utóbbi időben tapasztalható nemzetközi presztízsnövekedése *ex machina* zavarokat okoz a svájci nyelvi egyensúlyban. Míg hagyományosan a svájci német elit a francia nyelvet választotta először második nyelvként, azáltal, hogy Franciaország veszített befolyásából az angol nyelvű Amerikával szemben, a svájci németek mindinkább arra kényszerülnek, hogy az angolt használják második nyelvként, ami nyilvánvalóan hatással lesz ennek a soknyelvű országnak a kohéziójára és nemzetiségeinek egymáshoz való viszonyára.

Amint arról már szó esett, az olasz nyelv hivatalos elismeréséhez Svájcban elegendő volt, hogy a polgárok mintegy 8%-a ezt beszélje. Ugyanakkor a *Kárpát-medencében* Szlovákiában, Romániában és Szerbiában az őslakos magyar népesség nem használhatja hivatalosan az anyanyelvét – még olyan városokban sem, mint Révkomárom, ahol pedig túlnyomó többséget alkot –, annak ellenére sem, hogy a lakosság több mint 10%-a magyar anyanyelvű. Mivel a szlovák, román és a szerb nyelvet nem használják nemzetközi nyelvként, ellentétben az angollal, franciával vagy akár a némettel, e nyelveknek a társadalmi, kulturális és magánéletben való kizárólagos használatát rendszerint a nyilvánvaló politikai nyomás erőlteti. A szerb nyelv tanulásakor például a magyaroknak el kell sajátítaniuk egy nem nyugati írásmódot, a cirillt. Ilyen körülmények között az anyanyelv generációkon keresztüli megőrzéséhez erős akaratra van szükség még egy teljesen magyar családban is, nem beszélve a vegyes családokról.

Nézzünk most körül más helyszíneken is, ahol vegyes társadalmakban vizsgálhatjuk az anyanyelv használatát. Vegyünk egy befogadó országot. Ne Kanadát, mert ott közismerten példásan kezelik az ilyen ügyeket, hanem nézzük inkább az *Egyesült Államokat.* Az alkotmány értelmében Amerika nemzeti nyelv nélküli ország. De a gyakorlatban mégis az angol lett a közélet kizárólagos nyelve. A nyelvi tolerancia szellemében az eredeti (fehér, angolszász, protestáns) amerikai rendszer jóindulattal kezelte az angolul tanuló bevándorolt munkásokat, akik azért otthon, zárt körben továbbra is az anyanyelvükön beszéltek. Azonban különösen a déli államokban, melyeket főként a spanyoloktól hódítottak meg, egy új keletű, spanyol ajkúak alkotta bevándorlóhullám miatt veszélybe került *az angol nyelv kizárólagos használata a*

társadalmi életben. Az adatok szerint az USA lakosságából jelenleg több mint 10% beszéli a spanyolt anyanyelveként. Legnagyobb számban közülük Kaliforniában, Nevadában, Texasban és Floridában élnek. Ezért a nagyvárosokban – mint például Los Angelesben és Miamiban – fennáll annak a veszélye, hogy többségbe kerülnek a spanyolul beszélő lakosok. Amint a spanyolt már nemcsak az otthonokban beszélték, hanem a nyilvánosságban is hallható lett, a rádióban, tévében, közszolgáltatásokban (pl. a telefonkezelők kezdték használni, a tudakozókban és a bankokban is megjelent), és a munkahelyeken, az angolszászok (vagy ősbevándorlók, őstelepesek) leereszkedő tolerenciája végesnek bizonyult. Ahelyett, hogy az érintett államokban az angolul beszélő lakosság megtanult volna egy második nyelvet, egy olyan stratégia mellett döntött, amivel megakadályozhatja a második nyelv hivatalossá tételét – még mielőtt a spanyolul beszélő lakosság válna többséggé, és már túl késő lenne. Miután 1986-ban Kalifornia elfogadta az angol nyelvről szóló jogszabályra vonatkozó 63-as törvényjavaslatot, 1988-ban Arizona is jóváhagyott egy alkotmánymódosítást, ami megköveteli az állami és önkormányzati hivatalnokoktól, hogy kormányzati ügyekben az angol nyelvet használják, míg Florida és Colorado az angolt államuk hivatalos nyelvének nyilvánította, és ennek értelmezését a törvényhozásra bízta. Mint minden, többségi szerepében magát fenyegetettnek érző népesség, az angol anyanyelvű soviniszták is megpróbálják mozgósítani a többi kisebbséget a spanyol hivatalossá tétele ellen.

Tegyünk említést még egy utolsó példáról. A vidékről a nagyvárosokba történő vándorlás világjelenség, és rendszerint nem jár problémákkal a nyelvi alkalmazkodást illetően – vagy csak a kiejtésben, esetleg a nyelvjárás szintjén jelentkeznek némi nehézségek. *Latin-Amerikában* azonban más a helyzet. Ezt a földrészt helyesen *Ibero-Indián Amerikának* kellene nevezni, különben sokan elfelejtik, hogy fontos őshonos lakossága van, amely gyakran kizárólag indián anyanyelvét beszéli – pl. az inkák leszármazottai, a kecsuák. Bolíviában az indiánok teszik ki a lakosság jelentős *többségét* (64%). Ha a gazdasági átalakulás miatt vidékről városba kényszerülnek vándorolni, legyen az bár az ország határain belül, a nagyvárosokban, főként La Pazban, spanyolul kell megkeresniük kenyerüket, ami nekik „idegen nyelv", ezért aztán gyakran esnek visszaélés és kizsákmányolás áldozatául. A „saját országukban" szülőföldjükről, a magas fennsíkról a spanyol hódításnak áldozatul esett városokba vándorló indián családok krízise mutatja, hogyan borítja fel a lakosság zömének életében a(z indián) vérrokonságot, anyanyelvet és szülőfölddel összekötő meghitt viszonyt az egyén vagy kis család vándorlása.

Fekete-Afrikában pedig azt láthatjuk, milyen megvetésben részesül a többség, amelyik nem tanulja meg az európai gyarmatosítók üzleti nyelvét, az angolt vagy a franciát. Ez odáig terjed, hogy például azokat, akik *arabul* írnak, a statisztikák gyakran az *írástudatlanokkal* egy csoportba sorolják.

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindezekből a megállapításokból és példákból az anyanyelv és a második nyelv közötti optimális viszonyról, az egyén önmegvalósítása, a családi élet harmóniája és a társadalom kohéziója szempontjából?

1. Az *anyanyelv* mint első nyelv minden ember nyelvi struktúrájának prototípusa. Mivel elsajátítása családi környezetben zajlik, és mert a nyelv a fogalmakkal összefonódva adja az igazi tudatot (Glen Fisher), az identitásnak is alapvető forrása. Néhány szerencsés kivételtől eltekintve rendszerint hátrányos helyzetbe kerülnek azok, akik a magán- és társadalmi életben anyanyelvük helyett egy második vagy harmadik nyelvet kénytelenek használni.

2. Mivel a régebbi vagy újabb népvándorlások következtében sok a vegyes társadalom, ezek összetartó erejének és a vegyes családok harmóniájának megőrzéséhez *kétnyelvűségre* lenne szükség. Míg az anyanyelv biztosítja a megszokottság érzetét és az identitást, a kétnyelvűség

kitágítja a látókörünket a sokféleség megismerése által, és toleranciára tanít; azonban mindig óvatosnak kell lennünk a kétnyelvűség népszerűsítésével, mert *egyoldalú* megoldásként egy dominanciára törekvő csoport ügyesen felhasználhatja, és az egyén, valamint egy kisebbség kollektív identitásának az elvesztését eredményezheti.

3. A nyelv nem csupán kulturális örökség, hanem egy *alapvető szocio-ökológiai* jelenség, a kollektív fennmaradáshoz szükséges társadalmi együttműködés egyik eszköze. Ezért az, hogy melyik nyelvet használjunk, a megélhetést szolgáló gyakorlati megfontolásoknak van alárendelve. Azt, hogy melyik az alkalmas nyelv, nagyban meghatározza a *hely,* ahol a család él.

Figyelemre méltó tény, hogy az Európa Tanács különbséget tesz az őshonos nyelvi kisebbség jogai és azon lakosok jogai között, akik átmenetileg dolgoznak egy helyen vagy új bevándorlók.

4. Azok az *őslakosok,* akiknek az anyanyelvét még nem ismerték el hivatalos nyelvként, de olyan régióban élnek, ahol többnyire ezt a nyelvet beszélik, ragaszkodjanak nyelvük nyilvános használatához! Ne hagyják magukat arra kényszeríteni, hogy anyanyelvüket csak „rejtve" használják! *Házon kívül* is határozottan beszéljenek ezen a nyelven a társadalmi élet minden színterén, különben az anyanyelv – mint másodrendű nyelv – „berozsdásodik", és gyakran kínos, félig titkolt használata elidegenedést és néha tudathasadást okoz.

5. Ezzel ellentétben, amikor egyes *családok bevándorolnak* olyan vidékre, ahol nyelvük ismeretlen, anyanyelvükhöz való ragaszkodásuk hangoztatásának jogossága vitatható. Ha megvan hozzá az erejük és szellemi képességük, el kell hogy fogadják azt a tényt, miszerint az első nyelv generációkon keresztüli, fokozatos elvesztése az ára a sikeres bevándorlásnak. Mivel a vándorlásért minden szempontból nagy árat kell fizetni, nem kellene feltétlenül népszerűsíteni. A vidékről városba történő vándorlás történelmi tendenciája optimálisan úgy valósul meg, hogy az áttelepülő saját nyelvterületén belül marad.

E rövid tanulmány nem fogja át a mai világban létező sokféle helyzetet. Európai viszonylatban például a letelepedett európai népesség és az alapvetően nomád, egységes írásrendszerrel nem rendelkező *cigánysággal* való – amely 4-8 milliós lélekszámával a kontinens lakosságának 1-2%-át alkotja – együttélése külön figyelmet érdemelne, de ez már egy másik tanulmány témája.

Globalizmus: az angol és a többi anyanyelv

Mióta a keleti bolsevista ortodox erők és az anglo-Amerika vezette észak-atlanti védszövetség nukleáris fenyegetésre alapozott szembenállása feloldódott, az angol eredetű „globalizáció", az egy központú globális világrend kérdése vált időszerűvé. E jövőképben alapvető tények, azok többé-kevésbé önkényes értelmezése, fantazmagóriák, történelmi szükségszerűségekről való misztifikálás és mögötte meghúzódó nemzeti és kozmopolita kasztérdekek keverednek össze. Az anyanyelvek használatának vizsgálata a világban különösen alkalmas a globalizmus címszó alá sorolható világszemléletben megjelenő tények és elképzelések kibogozására.

A globalitás mint tárgyi alap

Általános emberi tapasztalás: a világ történetében először jött létre annak a lehetősége, hogy a földkerekség szinte *a)* bármely pontján lévő, sőt mozgásban lévő ember vagy gépezet az isten háta mögötti helyen (vagy épp a Holdunk egyes tisztásain) állomásozó másával azonnal – és nemsokára az elektronikus posta révén ingyen, helyi tarifával – *b)* azonnal kapcsolatba léphet.[1] A távközlési újdonságok technikai korlátaik folytán azonban, kénytelen-kelletlen a kommunikációban a két ún. „intellektuális érzékszervre" (Szent Ágoston) összpontosítanak, arra a két szervre, amelyen a nyelvi érintkezés, az írás és a beszéd lezajlik. Ennek hátterében megmarad a jelenlét-kommunikáció, amely lehetővé teszi, hogy az emberek egymáshoz való térbeli helyzetük kiválasztásával olyan érzékeléses összetétellel *érintkezzenek,* amely szerintük legjobban megfelel a témának és a személyek közt fennálló viszonynak. Gondoljunk a kézfogásra, vállveregetésre és más meghitt érintéses (sőt illat-) jeladásokra.[2]

Mármost a jelenlét-kommunikáció helyhez kötöttségét oldják fel a technika egy másik területén, a távolsági közlekedésben elért újítások. A korszerű távközlekedés lehetővé teszi az embernek *a)* a távoli vidékeken, tájakon, kultúrákban felnőtt embertársaival való *b)* gyors, *c)* rendszeres és gyakori, s *d)* teljes érzékskálájú érintkezésének fenntartását. Gondoljunk a (szuperszonikus légi) távközlekedésre.

E két alapvető lehetőség megteremtéséből ered a távolsági munkamegosztás és más nagyskálájú együttműködés és (össze)függések megteremtése, amely aztán felveti a világban a (nemzetközi) összehangolásmód, a kontroll és egy ubikvista emberi – nem állampolgári, de világpolgári – (személy)azonosság kialakításának alapvető problémáit.

A globalitástól a globalizmus ideológiájához

A távközlési és közlekedési hálózat lehetőségeket ad, ami azonban önmagában nem kényszeríti az embert annak több vagy kevesebb használatára, olyan társadalmi együttműködési rendszerek létrehozására, amelyekben a távoli folyamatoktól való függést szándékosan maximalizáljuk. Valójában mihelyt az exportot,[3] a kereskedelmi propaganda és a tőke korlátlan, „határtalan" vándorlását szorgalmazzuk, anélkül, hogy az kimutathatóan – nemcsak a transznacionális holdingok profitját, hanem – a világgazdaság egészét ésszerűsítené, *össz*termelékenységét növelné, s anélkül, hogy párhuzamos politikai integrációval a világrend stabilitását, tartós működőképességét és a népjólétet intézményesen lefedeznék, a globalizációs paradigma egyszerűen a globalizmus ideológiájává válik.[4]

Ezen ideológia alapja a káoszteória. Az ún. *„global village”*-ben tribális állapotokat visszaállítva, a nemzeti törvénykezések és hatóságok demokratikus ellenőrzése alól mobilitással, vándorlással kibújni képes nemzetközileg szervezett csoportok hatalmi gócokat – az államnál tőkeerősebb konglomerátumokat és médiabirodalmakat – hoznak létre, amelyek a zavarosban szabadon halásznak. Mert vajon jelenleg mely intézménynek van világméretű népuralmi megbízása arra, hogy világunk kollektív érdekeket képviselje, a földkerekség minden élő civilizációja által elfogadható szabályokat hozzon és érvényesítsen? Vajon a GATT utódja, a Világkereskedelmi Szervezet, a WTO, amelynek az amerikaiak jóvoltából Kína nem is tagja, egy ilyen szervekkel ellátott globális intézmény? Vajon az OECD ökonokráciája hivatott erre? Vagy az ún. hét legbefolyásosabb ország klubja, a G–7,[5] amely a közel-keleti konfliktus keretében arabellenes éllel lett létrehozva, amely ma szeszélye szerint mindenbe beleszól, s amely – éppoly szeszélyesen – azonban az atomhatalom Kína helyett Olaszországot és Kanadát vette fel tagjai sorába? Vagy az ENSZ-nek végrehajtó hatalommal rendelkező Biztonsági Tanácsa az, ahol már nemcsak Oroszország és a nyugati ún. „nagyhatalmak” – mint Franciaország és a két angolszász hatalom – érdekeiknek védelmét csorbítatlan biztosítani tudják, hanem már Kína is rendelkezik vétójoggal, de ahol viszont az Iszlám Konferencia országainak milliárdos népessége, a hindu szubkontinens, Afrika vagy Latin-Amerika már nem – nem is beszélve a többi ország és nép szuverén jogairól?

Ebben a látszólagos nemzetközi jogi összevisszaságban azonban szociológiailag kitapintható törvényszerűségek uralkodnak: a folyamatokat és a mögöttük meghúzódó erővonalakat követve felismerhetjük, hogy a világ különböző civilizációiban kitermelt értékek nem vegyülnek valójában egy globális civilizációba a szimmetrikus kölcsönös befolyásolás elve szerint.

Két alapvető megfigyelés utal arra, hogy a kialakuló, az ún. univerzális emberi értékrendre épülő globális civilizáció nem egyenlő felek között szabadon kötött világméretű társadalmi szerződés eredője.

1. Egész könyvtárra való irodalmat lehet összegyűjteni arról, amely leírja a nagy anglo-amerikai elosztási rendszereknek államok hatalmán és határain túl nyúló roppant, transznacionális befolyását.[6] A széles körű anglo-amerikai hegemóniát különösen dokumentálja az az általánosan megfigyelhető tény, hogy az utolsó évtizedekben egyetlen olyan világméretű kezdeményezés nem valósult meg, amely nem az amerikaiaktól származott. Hogy anglo-Amerika egyes baráti országok érdekében is csatasorba állt, az sem változtat azon a kardinális igazságon, hogy saját érdekeinek védelmében, ha másként nem ment, a nemzetek közösségének minden konzultációja – még a Biztonsági Tanács határozata – nélkül is cselekedett. Így történt ez a panamai invázió esetében és Kuba ügyében.

2. A másik alapjelenség a globalizmusnak a nyelvhasználattal való nyilvánvalóan szoros összefüggése. A civilizációkat és kultúrákat áthidaló kommunikáció és együttműködés felveti a közös nyelv és írásmód létezésének, megválasztásának kérdését. A globalizmus hallgatólagosan az angol nyelvű kultúra ágyasa.

Amerikanizmus, a globalizmus paradigmája[7]

Mint kifejtettük, a globalizmus mint technomitológiai futurista világnézet a távolság korlátait csökkentő új (táv)közlési és közlekedési eszközök adta virtualitásokat igyekszik meghatározott prospektív jelentéssel megtölteni. Mármost a földkerekségen élő nagy civilizációk mindegyikének világszemlélete szerint sajátos elképzelése van e lehetőségek kihasználásának értelmét és miként jét illetően. A megvalósítás, érvényre juttatás már mindegyiküknek a világban gyakorolt viszonylagos gazdasági, katonai és propagandisztikus befolyásán múlik. A nyugati civilizációnak a NATO-ban megtestesülő viszonylagos geopolitikai egysége kontrasz-

tál a milliárdnyi (arab-) iszlám országok konferenciája laza egységével.[8] Viszont a hindu (bhárati) és főleg a kínai civilizáció már a nyugatinál is *nagyobb* politikai egységek formájában van jelen, s nemcsak a legszélesebb körben beszélt nyelvvel, hanem saját írásmóddal működő belső rendszerekkel rendelkezik, jóllehet jelenleg nemzetközileg kivetített befolyásuk ezt intézményesen nem tükrözi.

A globalizmus a lehetővé váló világméretű ember-, anyag- és hírkeverés azon használati utasítása, amely megfelel az anglo-amerikai „fellegvár" működésmódjának. Retorikai szinten e modell szerint a *„global village",* közösség vagy konviviális falu a világban szétszórtan élő egyének és nézeteik szabad keveredésének lesz az eredője. Következésképpen egy multikulturális, de világszerte egyfajta társadalom jönne létre, amelynek fő demokratikus értéke lenne a minden iránti türelem.

Ezen utópiát – akárcsak a kommunizmust és bolsevista megvalósulását – az álom kívánatossága és a ténylegesen megvalósuló „szép új világrend" szempontjából kell értékelni.

A kultúrák általános áthatására, keveredésére épülő világtársadalom eszménye maga egy szofizma, *contradictio in adiecto,* egy délibáb. Ugyanis csak ha egyes társadalmak megőrizhetik és művelhetik saját nyelvterületükön egyedi kulturális azonosságukat mint koherens társadalmi rendszert, akkor lehet multikulturális vidékekről is beszélni. Csak ha egy-egy (mono)kulturális azonosság él, akkor lehet azok között egyáltalán toleranciát gyakorolni. A tolerancia önmaga nem lehet minden mást megelőző kultúraalapító érték.[9] Éppen ezért is meggondolandó, hogy az anglo-amerikai paradigmával szemben nem biztosítandó-e tudatosabban a világ kulturális változatosságának jobb megőrzése, pontosabban a különböző civilizációjú *társadalmak közti tolerancia.* E megközelítést más, kevésbé individualista civilizációk láthatólag a globalizációban előnyben részesítik, nevezetesen a mérsékelt idegen beavatkozást, amely egyébként sohasem kölcsönös, s így imperialistagyanús. (Míg az USA Kínát kérdőre vonja a bebörtönzött ellenzékiek és felkelők sorsát illetően, vajon milyen fogadtatásban részesülne az, ha a bebörtönzött indián törzsfőnököt, Pelletier-t szeretné kubai vagy egy dél-amerikai indián diplomata felkeresni?) A világ kultúrkörei, -vidékei változatosságának olyan tudatos fenntartásáról van szó, mint azt a többi élőlény esetében a biodiverzitást védő ENSZ-politika előirányozta. A jelenlegi valóságos globális folyamatokat tekintve az általános nagy New York-i *meltingpot*-jellegű *global village* képe mögött kulturális „előnyszabályok" kemény érvényesülését tapasztalhatjuk, amely hegemonikus befolyásokat takar, s az amerikai törvények ismételten megkísérelt extraterritoriális erőltetésében csúcsosodik ki. A globalizmus – nagyban ökonokratikus – játékszabályai nemcsak hogy anglo-amerikaiak, de még alkalmazásuk is a helyzetnek és a pillanatnyi anglo-amerikai hatalmi érdekeknek lesz alárendelve.

A burkoltan angolszász, globális világrend leereszkedően megengedi a többi „lokális" kultúra ápolását, sőt regionális gazdasági és politikai szervezetek létrejöttét is. Csak mihelyt ezek – a NATO mintájára – katonai vagy gazdasági önvédelmi eszközökkel akarják magukat felszerelni (akár Kelet-Ázsiáról, akár Latin-Amerikáról van szó), a modern globalizmus nevében az anglo-amerikai részvétel megkövetelt; s közben az Észak-atlanti Szövetség egy tagjait kooptáló zárt klub marad.[10]

A globalizmus valódi természetére derít fényt az a tény, hogy az összes kultúrákat, nyelveket és írásmódokat mint (egzotikus) *couleur locale*-okat vagy regionálisakat védőszárnya alá vonja – mint indián rezervátumokat –, de egyetlen kultúra marad csak régiók feletti, az angolszász. Az épülő globális világcivilizáció lényege az anglo-amerikai fellegvárból kiterjedő amerikanizmus. Ha a sokoldalú és szerteágazó globalista jelenségeket – erőfitogtatást, médiapropagandát, hírterjesztést, ízlésalakító árudisztribúciót stb. – felmérjük és szétáradásukat feltérképezzük, a nem anglo-címkéjűek elhanyagolható mennyiségben fűszerezik csak a globalizációt.

A mindennapi gyakorlat mutatja, hogy a globalizmus nem hozza magával a „kölcsönös beavatkozás" elvének szimmetrikus alkalmazását. Következésképpen a gyengébb felet a tartózkodó, a be nem avatkozás látszólag retrográd – de valójában csak defenzív – álláspontjába szorítja. (Hányszor oktatta ki Dánia az USA-t a halálbüntetés eltörlését illetően, és hányszor Törökországot?)

A felrajzolt világkép azt a benyomást keltheti, mintha egyik oldalon a begombolkozó, visszahúzó, helyi csökevényekhez ragaszkodó, földhözragadt, a világversenyben vesztes kisebbségek szoronganának, szemben a fiatalos anglo-Amerika modernség- és haladásvonzatú kozmopolita nyitottságával.[11] S a lokálpatriótákkal vagy éppen sovinisztákkal ellentétben az angolszászok magát az anyanyelvüket is mint semleges eszközt az egész világ közszolgálatára bocsátják. Korunkban azonban már a québeci angol kisebbség nyelvi előjogainak védelmében folytatott, a gazdasági zsarolástól sem visszariadó harc a reflektorfényt az angolszász sovinizmusra irányította. Még jobban kidomborodik az angol *„speech community"* kizárólagos, nyelvi egyeduralomra való törekvése azóta, mióta a spanyol nyelvű bevándorlók az angol nyelv előjogait magában az anglo-amerikai fellegvárban veszélyeztetik, s az anglo-amerikaiak a spanyol nyelv hivatalos közlésekben való használatának törvényesen elejét akarják venni.[12]

Miután az „észak-atlanti szigetvilágban" az anglo-amerikai fonokrácia egyeduralma biztosított, annak a globalizmus hátán való terjesztése az európai kontinensen a legszembeötlőbb. Előretörése és presztízsének növekedése írásban és szóban az élet minden területén megfigyelhető, jóllehet szárazföldünkön az angol egyetlen népnek sem anyanyelve. Pikáns módon az európai azonosság keresése és annak kétértelműsége nyitotta meg ehhez a felvonulási utakat. Az Európai Uniónak az Egyesült Nemzetek Szervezetére megtévesztésig hasonlító zászlaja alatt toborzódó kevert nemzetiségű haderőknek tudatukban nemcsak nemzeti különállóságukat kell háttérbe szorítaniuk, elhomályosítaniuk, hanem közös vezénylési nyelvvel is kell rendelkezniök. Evvel párhuzamosan jelent meg egy Ötödik Hadoszlop is. Az utóbbi évtizedekben ugyanis a gyarmataikról visszavonuló – és nyereségéhes többi – európai országok tömegesen nem-európaiakat vándoroltattak be, ami földrészünket sok vonatkozásban népességileg is Amerikához mint immigránsok kontinenséhez tette hasonlóvá. Jóllehet se szeri, se száma azoknak, akik alapítványi pénzekből az európai történelem legeldugottabb zugaiban is kutatják, hogy mi lehet az *európai azonosság*[13] közös gyökere, alapja, ez idő szerint Európának egyetlen valóban *páneurópai* jelensége az elamerikaiasodás. Mivel az antitézis a kontraszttal még hangsúlyt ad a tézisnek, az általában *blue jeans*-ben – gyakran angolul – az elamerikaiasodás ellen ágáló európai elit akarva-akaratlanul ugyanennek az epidémiának elsőrendű hordozója.

Fonokrácia és anyanyelv

Közismert politikai jelenség, hogy a tehetős emberek csak ritkán ítélik el – mint Engels és Bernard Shaw – a nagy vagyonoknak magánkézben való felhalmozódását, s a megtollasodott proletárok is ritkán vallanak radikális nézeteket a társadalmi egyenlőségről. Felvethető a kérdés: kiket és miért zavar a világ el-anglo-amerikanizálása? Vannak-e kárvallottjai? E kérdésekre további elemzés nélkül nem lehet érvényes választ adni.

Már érintettük azt, hogy a globalizmus az amerikanizmus kakukkfészke, mert („genetikai") ritkaságszámba megy, ha a világ négy égtája felé szerteeresztett globalista ötleteket és teremtményeket a csillagos *(stars and strips)* zászló nem fémjelezi.

Nem ok nélkül helyezik védjegy alá nemcsak a termékeket, de magukat az elnevezéseket is. Az amerikanizmus mint kultúra sem azonosítható angol nyelvű mivolta nélkül. Ezért

helyénvaló itt avval foglalkozni, hogy az angol nem mesterséges nyelv, hanem egy élő *speech community anyanyelve*. Ez azt is jelenti, hogy az adott összefüggésben az angol anyanyelvűek közösségével is kell foglalkozni, e birtokon belüliségből folyó „kollektív nyelvtulajdonosi jog" gyakorlásával és következményeivel.

1995 októberében foglalkoztunk a *Valóság*ban a magyar kisebbségek sorsának kapcsán az anyanyelv természetével, jelentőségével egy kultúra azonosításában, valamint annak az egyéneknek társadalmi és önazonosításában játszott kimagasló szerepével. Az anyanyelv elemi jellegét maga a szó jól kiemeli. A beszélt anyanyelv minden külső eszköz nélküli, de már emberien artikulált kifejezésrendszer, amelyet korán, meghitt környezetben sajátítunk el minden skolasztikus szabálybiflázás nélkül. E nyelvbe való beleszületés egyrészt implicite alapvető kognitív és társadalmi kategorizálásokat, gondolkozásmódot, elemi világszemléletet „sugall", s a közvetlen környezetben való orientációt és integrációt biztosít;[14] másrészt viszont az anyanyelv jelrendszere a szűz emberi emlékezetbe úgy vésődik, hogy e mély megértés, „átélés" révén az egyénnek jogosítványt ad arra, hogy egy nyelvközösséghez (*speech community*hez) tartozzon, *teljes jogú* tagja legyen, s így a nyelv alkotó továbbfejlesztésében részt vegyen. (Csak egészen kivételesen sikerült vándorló egyéneknek – mint Vladimir Nabokovnak – idegen nyelvközösségekkel oly mértékben azonosulniok, hogy e nyelvet nemcsak anélkül tudják használni, hogy kiejtésük nem ébreszt mosolyt, hanem a nyelv általuk végzett „barkácsolását" is megtűri a *speech community*.)

A serdülő embernek a szélesebb világban való tudatos tájékozódása a (be)iskoláztatással történik meg, ahol elsősorban megtanulja az írást és a számvetést – franciául az *écriture* írás és az *écritures* pedig számvetés –, amellyel már „emlékiratot" lehet írni és levelezni is.

Az írást ki nem fejlesztett – főleg afrikai és indián – kultúrák fiainak egy civilizációba való beilleszkedése már nemcsak az anyanyelvük szavainak helyesírásán botladozik, akadozik, hanem egy új, esetleg az anyanyelvtől gyökeresen eltérő (imperiális) nyelv elsajátítását kívánja meg: a poszt-kolumbuszi úgynevezett Latin-Amerikában a kecsua vagy ajmara indiántól a spanyolt,[15] a szubszaharai Afrikában a latin betűs franciát, angolt vagy az arabot. A mai keveredésre serkentő világban a (be)vándorló családban felnövő serdülőnek az iskolában nemcsak a szüleitől eltérő nyelvet kell magáévá tennie, hanem esetleg olyan írást is, amelyben felnőtt szülei sem otthonosak. Gondoljunk a görög-cirill, arab, koreai, kínai vagy hindu bevándorlókra az Amerikai Egyesült Államokban.

E tömör leírás révén igyekeztünk a realitás keretei közé helyezni a nyelvekről és használatukról terjesztett és elterjedt propagandisztikus képeket, utalva egyben az e mögött megbúvó és sokszor szépkedés[16] mögé bújtatott hatalmi-érvényesülési befolyásokra, amit a fonokrácia szó jól kifejez.

Az anyanyelvi jelleg biztosítja egy nyelvnek a szó teljes értelmében vett élő státusát. Az angolnak mint a többi nyelvnek is tehát van egy fentebb meghatározott értelemben vett eredeti (anya)nyelvközössége. Ez egy széttelepült közösség, amelyhez nemcsak Anglia és az USA tartozik, hanem anglo-Kanada, Ausztrália és Új-Zéland is. De nem tévesztendő össze az egész angol Commonwealth-szel! S még ha az anglo *speech community* kódrendszerét ma nagyvonalúan az egész emberiségnek egyetemes és egységes kommunikációjában való használatára látszólag ingyen rendelkezésére bocsátja is, a természetes nyelvgenetika belső logikájánál fogva a *speech community* nem vesztheti el kollektív szerzői (elő)jogát.[17] (Az, hogy e jogot egy-egy anyanyelvi közösség tekintélyes írástudó társaságon keresztül gyakorolja, mint a franciák vagy a magyarok az Akadémián keresztül vagy szétszórtabb nyelvvédő és -újító *heritage centrum*okon keresztül, mint Oxford s a két Cambridge, már más kérdés.)

De vajon milyen csomagolásban jelenik meg az angol nyelvközösségnek azon csomagterve, amely anyanyelvét hallgatólagosan glóbuszunk nyelvévé akarja avanzsálni?

Mint ahogy a fajoknak és etnikumoknak, a nyelveknek is van egy önkozmetizált szterotipikus képe. Az arabok azt hiszik, hogy nyelvük a legdallamosabb, az oroszok hogy nyelvük prominens, s a franciák százados imperiális uralma megengedte, hogy elhitessék a „civilizált világgal", hogy anyanyelvük a világ legelegánsabb nyelve,[18] jóllehet nem ismerünk egyetlen tanulmányt sem, amely a nyelvi eleganciát pontosan definiálta volna, s összehasonlító nyelvészeket sem, akik ennek alapján a világ nyelveivel összehasonlították volna (nem is beszélve arról, hogy a nyugati nyelvészet mind a mai napig nem mérte fel tüzetesen a világ összes nyelvét, mint például több dravida nyelvet sem).[19] S itt nem beszélünk édes anyanyelvünkről, mert – úgymond – mely nyelv merne versenyezni véle!

Az angol nyelv ma avval árulja magát a világnak, hogy a legpragmatikusabb, leginkább illeszkedik a modern technikához, és mindenekfelett „kultúrsemleges". A veleszületett világnyelvi rátermettséget igazoló jelzőknek egy különlegesen gazdag csokrát lehet megtalálni Donald Wilhelm *Global Communication and Political Power*. (New Brunswick, N. J., 1990, 131–133.) című könyvében: úgymond az angol nemhiába világnyelv, hiszen „egyedülállóan életképes és gazdag", sőt Churchill[20] nyomán maga a „demokrácia nyelve" stb.

Viszont ha eltekintünk a történelmi kész helyzetektől, s a mesterséges és természetes nyelvek tárában kizárólag valamilyen objektív kritérium alapján keresgélnénk ki egy-egy területre és időszakra legjobban ráillő nyelvet, aligha esne a választás *kizárólagosan* az angolra, amelynek írásmódja két irányban is „fonetikailag kétértelmű". 1920-ban például, vagyis mielőtt a tengelyhatalmak megkezdték és elveszették a háborút, a természettudományos publikációknak 45%-a a fonetikusan írt és szintén elég szabad szóalkotású német nyelven jelent meg, s csak 32%-a angolul, míg a II. világháború után, 1950-ben az írásoknak 53%-a angol lett, s 1980-ban már 65%-a. Az adatok a *Mitteilungen des Deutschen Hochschulverbandes* 1992. 1. számában Grigat Felix (18s l.) írta jellemző című cikkből származnak: *„Publish in English or Perish?"*[21]

A nyelvek nemzetközi terjedése nem nyelvészeti szépségverseny, de még csak nem is valamiféle hasznossági verseny eredménye, hanem tartósan mindig egy meghatározott nyelven beszélő kultúrkör geopolitikai hatalmának eredője, ahogy része és hordozója is.

A jelenleg Lausanne-ban oktató skót Trudgill Peter tanulmányaiban aláhúzza, hogy „ágyútüzek", gazdasági és más fonokratikus zsarolások és birtokon belüliségek alapozzák meg egy-egy nyelv terjedését, hegemóniáját, sőt a nyelvjárások és a hivatalosan elismert nyelvek közti határok mögött is hatalmi viszonyok húzódnak meg.[22]

Ezt támasztja alá számos befolyásos holt nyelv – mint a mi civilizációnk keretében a görög, majd a latin –, s a mesterséges nyelvek, mint az eszperantó[23] sorsa.

Korunkban az angol nyelv kiteregetett szőnyegén halad az amerikanizmus mint a nyugati civilizáció „húzóága". S jóllehet a globalizmus a világ modernizációjának feltartóztathatatlan történelmi szükségességet sugárzó köntösében mint nyelvileg és helyileg kötetlen, semleges világszemlélet kínálja magát, valójában a globalizmus eddig sehol és sohasem ütötte fel fejét az angol nyelv és az amerikai kultúra árukapcsolása nélkül.[24] A folyamat buldózerjellegét erősíti a sokhelyű angolszász világ belső átszerveződése is; egyrészt a Queen's, Oxford- és a BBC-English abszolút mértékadóságát fel kellett áldozni az amerikanizmus oltárán, hogy Anglia anyanyelve megőrizze, sőt erősítse világnyelviségét, másrészt az Amerikát „visszahódító" (latin-amerikai) spanyolokkal szemben az *USA*-ban az angol nyelv kizárólagosságának megőrzése érdekében folytatott – már említett – elkeseredett jogi csata mutatja, hogy az amerikanizmus minden multikulturalista[25] és kozmopolita retorika ellenére mennyire *anglo*-amerikanizmust jelent.

Egyeduralmi törekvés és ellenállások

Egy-egy nyelvnek az azt hordozó anyanyelvi *speech community* határain túllépő előretörése egy több módozatú és szintű folyamat. Gyorsasága, mértéke is mind a terjesztő, mind a befogadó közeg hozzáállásán múlik. Egy nyelv szóbeli és írásbeli használata, amely magának a térhódításnak jele, megnyilvánul *a)* a nemzetközi, *b)* a szakosított (vö. elit) és *c)* a mindennapi élet területén. Mindegyik terjeszkedés minőségileg és – megfelelő mintavétellel – mennyiségileg is (fel)mérhető.

Anglofóbia vagy éppen -mánia nélkül szemlélve a jelenlegi folyamatokat meg kell állapítani, hogy anyanyelvi szinten vagy 360 millió ember beszéli e nyelvet, s ha a *„native speaker"*-ek körét az angolul folyékonyan beszélők rétegével kitágítjuk – főleg a Commonwealthbe tömörített volt gyarmati népekről, továbbá bizonyos elitekről van szó –, akkor is alig lépi túl számuk a világ lakosságának tíz százalékát, messze elmaradva a kínai mögött. Ehhez hozzá kell még adni, hogy Földünk jelenlegi népességszaporulata nem kedvez az angolnak. Az angol „inváziója" elleni riadalom a legerősebb a Nyugat már amúgy is zsugorodó népességeiben. A reakciókból ítélve nem is a beszélők száma a nyugtalanító, hanem az, hogy az angol inváziója a falakra van írva, mert a különböző társadalmi struktúrákat, intézményeket, berendezéseket hódítja meg, azok elsődleges, sőt kizárólagos nyelvévé válik.

A vészharangot elsőként a franciák kongatták meg, mert a két világháború között nyelvük elvesztette elsőségét a nemzetközi életben. A versailles-i békeszerződések idején nyilvánosan még minden franciául zajlott le. (Csak a „Three Big" *in-camera* megbeszélései folytak már angolul.) Egyébként, ha de Gaulle-nak a kontinentális Európa egységére vonatkozó elképzelése érvényesül, az angol nem lenne még az Európai Unió hivatalos nyelve sem,[26] mivel az az EU nagyvonalú nyelvszabályzása szerint sem lett volna *native language.* A nemzetközi életben a jeget a 20-as években a washingtoni tengeri konvenció törte meg, mert annak eredeti szövege már angol.

Amerika árnyékában az angol világnyelvesítésének előterét ma a volt brit gyarmatokból összekovácsolt Commonwealth képezi, amelynek tartalma – mióta köztársaságok vesznek benne részt – szinte elsődlegesen az, hogy másodlagos angol nyelv- és kultúrzóna. Ezt felismerve a franciák ezt gyorsan lemásolták: a *Communauté française* után megalakították a Frankofónia szervezetét. Majd a portugáloknak kellett arra ébredniök, hogy a volt gyarmatukat, Mozambikot az angol Commonwealth magához vonzotta, s 1997. július 17-én 7 állam megalakította a Luzitán Világszövetséget, s első követelésük a legnépesebb latin-amerikai ország, a portugál ajkú Brazília, Biztonsági Tanács-beli állandó tagsága volt.

Nemzetközi területen mindezek a volt befolyásokat védő torzsalkodások mondhatni európai gyarmati utóvédharcok. Ha hozzáadjuk az angolnak a spanyollal – és Kanadában a franciával – szembeni egyeduralmát védő anglo-amerikai törekvéseket, s a németeknek az angollal szemben a *Drang nach Osten* által élvezett pozícióik visszahódítására irányuló posztszovjet törekvéseit, akkor felrajzoltuk a nyelvi hegemóniaharc Nyugaton belüli erővonalait.

A nyelvhódítás azonban nemcsak a nemzetközi konferenciák asztalánál használt nyelvért folyik. A fontosabb szakterületek innovációi, a szenzációs árucikkeknek, maguknak a szenzációknak a propagálói a kezdeményező nyelvét szórják szét a világban. E betörés nem feltétlenül frontális. Lehet eleinte lappangó és részleges is, lexikális (szakkifejezések), idiomatikus, fonetikus, strukturális, szintaktikus stb. A szaknyelvi betörés az elit meghódítására épít, az angolnak az előkelőség előjogait kölcsönözve. Jelenleg a *cyberspace,* s főleg az internet ennek egyik kiemelkedő hordozója, mondhatni faltörő kosa.

A nem-angol anyanyelveknek[27] a háttérbe szorítása, helyi dialektussá való degradálása – a globalizmus (meg)vallásával szembeni „szektásítása" –, a világnyelv által való diszkrét bekerítése lépésről lépésre való marginalizálással történik. Először az angol nyelv a nemzetközi kommunikáció semleges eszközének szürke bárányбőrében mutatkozik be. Elvben nincs mögötte semmi anglo-amerikanizmus, nem törekszik kizárólagosságra, nem avatkozik be a társadalmak belső, „lokális" életébe sem. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy először az elitet ragadtatja el, s végül pedig a mindent birtokló és eltartó, kép- és álomalkotó reklámvilág *(dream of americanism)* angolosításával a mindennapi élet szomszédságainak falait is olyan nyelvű jelrendszer tapétázza ki, amely az utca embere számára idegen, s amelynek nem ismerését az angol fonokratikus terrorja miatt pirulás nélkül be sem lehet vallani. *Mene, tekel, ufarszin!* E folyamatnak legperverzebb aspektusa az, hogy e szövegek tényleges megértését az angolszász reklámipar faltörő kosai nem is tartják szükségesnek, sőt még kívánatosnak sem! Ugyanis akárcsak a gyógyszerek rejtelmes újlatin neve, a reklámszövegek közvetlen érthetetlensége – s tegyük hozzá, sokszor a mögötte megbújó együgyű gyerekesség – éppen az amerikanizmus misztifikálását szolgálja, mintha csak vulgáris ezoterizmusa egy kultúróriást rejtegetne, betudva neki minden urbánus, modern értéket. De e folyamat toxinja megbénítja az őshonos alkotókat. Az anglo-amerikait kivéve, az összes többi kultúrákat extradeterminálja (David Riesman). Önállóságuk elhomályosul, azonosságuk megkopik, „archiválódnak".

Kitekintés

Lehet-e ezen eszmefuttatásokból a nem-angol anyanyelvű népek számára a sopánkodáson vagy a félig elangolosodás ajánlásán túl más tanulságot levonni?

A távközlés és közlekedés történetének egy előnyösen kiválasztott fordulópontján hozta divatba a globalizmus ideológiáját az angolszász világ, hogy az amerikanizmust és az angol nyelv egyetemes használatának szekerét hozzákösse. De ahogy a bolsevizmus befagyottságában öröknek tűnt, úgy a történelem más határozott jellegű trendeket is tetőzésre, sőt visszaesésre kényszerített.

A nyugati civilizáción belül a francia nyelv nemzetközi rehabilitálásáért vívott harc utóvédharc. Viszont Európában a német keleti pozícióit lassan visszanyeri. Jóllehet a Népszövetség a spanyolt még hivatalos nyelvnek sem ismerte el, kultúrájának önállósága, népességének és gazdaságának dinamikája révén az amerikai kontinens déli részének nemzetközi érintkezési nyelve tartósan a spanyol. (A portugálokkal összesítve, akik a spanyolt könnyen értik és beszélik, elérik az angol nyelvűek lélekszámát.)

A globalisták jól megértették, hogy az anglo-amerikai egyetemes uralma csak úgy biztosítható, ha a világon *egyáltalán nem* létezik olyan nemzetközi szervezet, amelybe egy-egy angolszász állam nem ékelte be magát. Ez megvalósult az európai kontinensen. Az USA igyekszik minden dél-amerikai és csendes-óceáni regionális szervezetben is részt venni. Míg saját szervezeteit, mint a NATO, exkluzív klubként kezeli, addig a többi szervezet, mint az APEC (Asia-Pacific Economic Cooperation Forum, amely egyébként nem akarja követni a nemzetközi gazdasági együttműködés angolszász modelljét) vagy az egyre bővülő MERCOSUR (Dél-amerikai Szabad Kereskedelmi Övezet) mihelyt az anglo-amerikaiak (legyen a *proxy,* trójai faló Ausztrália vagy maga az USA) nélkül óhajt összejönni, mint bezárkózó retrográd (lokál)soviniszta lesz az ún. „nemzetközi közösség" által elmarasztalva, ill. ha lehet, ignorálva, mellőzve, mint az az Iszlám Országok Konferenciájával történik.

Míg az egyes *speech communitiy*knek őrködniük kell, hogy saját nyelvterületükön megőrizzék az anyanyelv elsődlegességét – tisztaságát és öntörvényű fejlődését –, addig a világban uralkodó civilizációs pluralitás fenntartásának sarkalatos kívánalma, hogy ne történjék minden nemzetek és népek közti érintkezés kizárólag via angol, ill. angolon „áthajtott" újrafordítással. Konkrétabban Svájcot a szétzilálás veszélyezteti, ha a német, francia és olasz svájciak nem egymás nyelvén, hanem angolul kezdenek egymással beszélni, ahogy azt 1997. augusztus 5-én javasolta a *Temps Stratégique* találékony igazgatója, Claude Monnier a *Tribune de Genève* hasábjain. Ami hazánkat illeti, az Európai Uniónak anyanyelveket respektáló politikája adta jogokkal belépéskor hazánk is élni akar, mint azt a más írásmódú kis Görögország is tette; nevezetesen a magyar a beözönlő szláv államok között is ragaszkodik nyelve hivatalos elismeréséhez.

A szép, új világot angolul zengő globalista törekvések komoly kihívása azonban nem is a latin betűs Nyugaton belüli vetélytársaktól származik, hanem azon önálló és népes civilizációktól, amelyeknek nemcsak saját nyelvük, de önálló írásuk is van, hordozva saját szent hagyományukat. Anélkül, hogy itt részletekbe bocsátkoznánk,[28] gondoljunk a hárommilliárd lelket felölelő másik emberiségre: *a)* a saját ábécéjű arabo(muzulmáno)kra, *b)* a dévanágari írású hindukra és *c)* az egymás markába képírásból származó jeleket rajzoló kínaiakra. Az európai nyelvek közül nyilvánvalóan a volt gyarmatosítók nyelvét, az angolt értik meg e civilizációk metropolisaiban általában leginkább, azonban ezen élő óriáscivilizációk saját *belső* ügyeiket egyre inkább saját nyelvükön bonyolítják le, az angol közvetítése nélkül. S ha pár milliós nyugati országok szemszögéből döntő, mi a nemzet*közi* közlés nyelve, vajon olyan népek számára – mint a kínai –, amelyeknek sikerült milliárdnyi népességet egy államba összehozni (a szociológus Gerard James Larsen Indiát – és Kínát – *„civilizational state"*-nek nevezi), ugyanolyan jelentőségű-e a „nemzetközi" nyelvhasználat? S vajon maguk a „kínai kulturális múltú" japánok a kínai piacon erőltetik-e az angolt? Ezért igaz, hogy az angol jelenleg a nemzetközi érintkezés elsődleges nyelve, de *mégsem globális nyelv.*

Fejezzük be fejtegetéseinket az arabo-muzulmánokkal, amely civilizációt főleg a közel-keleti konfliktus ez idei kifejezetten pártos megítélése következtében anglo-Amerika a NATO jövőbeli ellenségének szemelte ki. Bizony arabo-muzulmánokról kell beszélni, mert a szintén milliárdnyi embert átfogó Iszlám Országok Konferenciáját egyesítő nemzetközi tér hivatalos nyelve az arab, a Korán – és iskoláinak – nyelve. Annak ellenére, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetében nyugati ellenzés miatt egyetlen muzulmán állam sem jutott eddig Biztonsági Tanács-i állandó tagsághoz, az arab nyelv (és írás) az ENSZ ötödik hivatalos nyelve. A muzulmán világ vajúdásokkal terhelt világ. (A belső ellentéteket egyébként a Nyugat tudatos megosztó politikája csak tovább szítja.) Amellett, hogy Földünk egyik legszaporább népességéről van szó, az arab – és általában a muzulmán – országok tudatosan keresik az újkori nyugati gyarmatosítás következtében elhomályosult azonosságuk visszanyerését. Ezen öntudatos politika folytán ezen afroázsiai zónán belül az arab – és az ilyen jellegű írásmódok – fokozatosan nagyobb hangsúlyt kapnak. S a nem angol anyanyelvű kultúrnépeknek, mint a magyar, semmilyen különleges érdeke nem fűződik ahhoz, hogy az amerikanizmusnak mint globalista ideológiának az anglo-amerikai befolyás természetes geopolitikai határain túl való terjesztéséért áldozatokat – s egy mobilis NATO-akció keretében éppen véráldozatokat – hozzanak.

Mind az anyanyelvek, mind a világnyelvek többességének fenntartása gazdagítja a maga módján az emberiséget, s egyben enyhíti a „többieknek" egy hegemonikus nyelvközösség burkolt arroganciájával[29] szemben érzett hátrányát.

JEGYZETEK

[1] Mattelart, A.: *Mapping World Communication.* Minneapolis, 1994.

[2] Ankerl Géza: *Kommunikáció és építészet.* Műszaki kiadó, 1991.

[3] Ankerl Géza in: *Valóság* 1995/5.

[4] McGrew, T.: A Global Society. In: S. Hall szerk.: *Modernity and Futures.* Cambridge, 1992, 177–188. l.

[5] A hatalom gyakorlása mindig kizárásokat és „titkolódzást" jelent. Kizárólagos csoportokat ha kitágítanak, az azt is jelenti, hogy befolyásuk csökken. A Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) – a nemzeti bankok bankja –, amelyet azért hoztak Bázelban létre még 1930-ban, hogy az első világháború német kártérítés-fizetését bonyolítsa le, ma 41 tagot számlál, de a leggazdagabbakat összehozó 11 tagú ún. G-10 csoportjába felvették 1996 szeptemberében Oroszországot és Kínát. Várhatóan egyben a nyugati nemzeti bankok legkényesebb ügyeiket más keretekben tárgyalják meg. Ez következik majd be a G-7-nek Oroszországgal, valamint Kínával és Indiával való esetleges kibővítése esetén is.

[6] A 200 legnagyobb transznacionális vállalatnak összesített költségvetése nagyobb, mint együttesen a világ 182 államáé. (A világon csak 9 állam tud velük versengeni.) S a világkereskedelem 1/3-át a vállalatok mindegyike saját kebelén belül bonyolítja le, kizárva minden konkurenciát!

[7] A yale-i jogászprofesszor, Bilmayer Lea (*American Hegemony: Political Morality in One-superpower World.* New Haven, CT, 1994) világosan kifejtette az úgynevezett új világ rendezési elveinek alapösszefüggéseit. Az „utánam a vízözön" anarchiamumusával elfogadtatja a „the moral relevance of international hegemony" gondolatát, majd az anglo-amerikai individualista, liberalista értékrendnek a „liberal theory of international hegemony" révén mint „liberal globalism"-nak igyekszik egyetemesen érvényt szerezni.

[8] Ankerl Géza in *Magyar Szemle.* 1994. április.

[9] Ankerl Géza in *Valóság* 1995/1.

[10] Van der Pijl, K.: *The Making of an Atlantic Ruling Class.* London, 1984. Gill, S.: *American Hegemony and the Trilateral Commission.* Cambridge, 1990.

[11] Segal Gerald, a londoni Institute for Strategic Studies főmunkatársa és Nagy-Britannia *Pacific Asia Program* igazgatója szerint „the fundamental yardsticks of modernity" are „political pluralism, mature ethnic politics and diminishing concern with state sovereignty". (Segal hozzáfűzi még „obsession with race and religion as a definition of political boundaries is a dangerous and primitive way to build society.") E kritériumok szerint az USA, amely szinte egyedül számít a mai világban *abszolút* függetlenségre és cselekvési szabadságra, nem lehet modern állam. (De még a kis Izrael állam is féltve őrzi nemrég elnyert függetlenségét és zsidó azonosságát?)

[12] E mozgalom eleinte csak az USA egyes államainak szintjén jelentkezett, de Bill Emerson képviselő beterjesztette és az 1996 augusztusában a képviselőház egyszerű többsége által elfogadott „English Language Empowerment Act of 1996" nyomán az angol lett az Amerikai Egyesült Államok kizárólagos hivatalos nyelve. Cawford James: *Language Loyalties: A Source Book on Official English Controversy.* Chicago UP, 1992. Crawford, J.: *Hold your Tongue: Bilingualism and the Politics of English Only.* Reading, MA, 1992. Burgess, Anthony: *Mouthful Air: Languages, Languages. Especially English.* New York, 1993. Roca, Ana (szerk.): *Spanish in the USA: Linguistic Contact and Diversity.* Berlin, 1993.

[13] Ankerl Géza in *Valóság*. 1994/8.

[14] Lásd evvel kapcsolatban a neuchâteli-genfi pszichológus, J. Piaget munkáit, valamint Haarmann, Harald: *Basic Aspects of Language in Human Relations: Toward a General Theoretical Framework.* New York, 1991.

[15] Ankerl Géza: Quelques données linguistiques de la population indienne de l'Amérique ibéro-indienne. In: *Correo del Sur.* 16. szám, 1990/3.

[16] Porter Roy és mások: *The Myths of the English.* Cambridge, MA, 1993.

[17] Simeon Potter nagyon helyesen adta az angol nyelvről szóló könyvének az *Our Language* (London, 1987) címet.

[18] Flaitz, Jeffra: *Ideology of English: French Perception of English as a World Language.* Berlin, 1982. Bailey, Richard W.: *English as a World Language.* Ann Arbor, 1982. Kachru Braj (szerk.): *The Other Language: English Across Cultures.* Urbana, IL, 1982. Fishman, J. A. et al.: *Post-Imperial English: Status Change in Former British and American Colonies, 1940–90.* Berlin, 1996.

[19] Haarmann, H: *Symbolic Values of Foreign Language Use.* Berlin, 1989, 11. Somi Anna, in Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei.* Akadémiai Kiadó, 1999. VIII és 304–306. l.

[20] A demokrácia bajnoka, Churchill 1944 júliusában többek között az alábbiakat üzente vezérkarának: „Azt akarom, hogy hideg fejjel vizsgálják meg, hogy a mérges gáz alkalmazása hasznos lenne-e. ...Nem szabad, hogy bárgyú elvek megkössék kezünket... A Ruhr-vidéki és más német városokat el tudnánk vele árasztani úgy, hogy a lakosság többsége állandó gyógykezelésre szorulna." *Amercian Heritage* 1985. augusztus–szeptember.

[21] Nemzetközi szerepe ellenére a francia sohasem volt a természettudományok első publikálási nyelve. *Spektrum der Wissenschaften.* 1992. 1., 117. l.

[22] Trudgill, P: *Sociolinguistics.* London, 1983.

Grimes, B. F. (*Ethnologue,* Dallas, TX, 1996) vagy 6500 „nyelvjárást" tisztel meg a „nyelv" elnevezéssel. Ennek felét fenyegeti a kihalás.

[23] A két világháború között, az angol és a francia birodalmi nyelvek ádáz nemzetközi harcát elkerülendő, a francia–angol nyelvi kondominiumból egy nyelvet is igyekeztek mesterségesen összeötvözni, arra hivatkozva, hogy a mai angol úgyis tk. a francia, norman és a régi angolszász nyelv leszármazottja. (Guérhard, A. B.: *A Short History of the International Language Movement.* New York, 1922 és Hymes D. H. és mások: *Pidginization and Creolization.* Cambridge, 1971. Pei Mario: *One Language for the World.* Ann Arbor, 1958.)

[24] A londoni *The Economist* Intelligence Unitjának az „Angol mint világcikk"-kel foglalkozó tanulmánya szerint (1989. III. 9.) a nemzetközileg forgalmazott információk 80%-a angol nyelvű s a leveleknek meg 70%-a. Az *aerospace*-iparé után a hollywoodi szórakoztató ipar termékei képezik a 2. legfontosabb amerikai exportterméket. S a világ 15 legnagyobb ún. globális cége közül 9 angolszász országból lesz irányítva. Megjegyzendő még, hogy egyre több humanitárius, emberi jogi, környezetvédelmi és hasonló nemzetközi, ún. *civil „watch*" szervezet is az angolszász normáknak a többi állam által való tiszteletben tartását ellenőrzi, elhomályosítva a nem angolszász eredetű és székhelyű szervezetek szerepét, mint a genfi Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság.

[25] Hollinger, David A.: *Postethnic America: Beyond Multicultutralism.* New York, 1995. A két évtizedet a brit szigeteken töltött amerikai író, Bill Bryson jellemzően leereszkedő címet adott könyvének: *Notes on a Small Island: An Affectionate Portrait of Britain* (New York, 1996). Bryson a szerzője a *Mode in America* és a *The Mother Tongue* könyvnek.

[26] Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a francia külügyminisztérium figyelmét nem kerülte el, hogy a Frankofóniában megfigyelői státust élvező Románia EU-felvételi dossziéját nem angolul, hanem franciául „töltötte ki".

[27] Burnett, Lincoln: *The Treasure of Our Tongue: The Story of English from Obscure Beginnings to its Present Eminence as the Most Widely Spoken Language.* New York, 1996 A „widely" szó itt szántszándékkal nem lesz operacionálisan meghatározva.

[28] Részleteket illetően lásd Ankerl Géza in *Democracy and Tolerance.* Párizs, UNESCO, 1995, 59–76. l.

[29] Minc Alain, a Cerus Rt. vezérigazgatója mondja el az *International Herald Tribune* hasábjain, hogy ha nemzetközi *francia* vállalatok igazgatótanácsában egyetlen egy anglo-amerikai igazgató is van, a tárgyalások már angolul folynak. A nyomás oly erős, hogy a nem francia főmunkatársaktól többé meg sem követelik, hogy folyékonyan beszéljenek franciául.

Európa részeinek koherenciája*

A távközlés preferencia-mutatói

A szociológiai térképről

A földrajz a világot fizikai és politikai térképeken képezi le. Az ún. fizikai térképek objektíven mutatják be a hegyláncokat, vízfelületeket, szigeteket, félszigeteket – főleg a földgömbön, domborműben. A politikai térkép a „papírforma szerint" független államokat és szövetségeiket tünteti fel, amelyek közjogi értelemben a nemzetközi élet cselekvő alanyai. (Például a svájci kantonok vagy az Európai Unió jelenleg csak nagyon korlátolt mértékben azok.)

Ez az első látszatra értéksemleges, tárgyilagos térképészmunka azonban, már azáltal, hogy többféleképpen lehet Földgolyónkat síkba vetíteni, és a képet ívekre vágni, doktrinális manipuláció eszközévé válhat. Gondoljunk csak a közelmúltunk iskolai térképeink közepén lévő ún. „Béketábor" nagy, vérvörös foltjára. A fizikai térképen megjelennek a (felfedezés és más) történések adta elnevezések is, amelyeket nem a puszta valóság kényszerít a megfigyelőre. Ennek kapcsán többé-kevésbé önkényes részekre lesz felosztva a föld. A választott, sokszor nagyon szuggesztív terminusok – mint Perzsa-öböl, Németalföld – is befolyásolják világképünket. Ezért toboroznak a politikai mozgalmak geográfusokat a különítményeikbe.

A nemzetközi élettel foglalkozó szociológust az érdekli, hogy a térképekre felrajzolt és címkézett egységek közül melyik takar kohézióban és megkülönböztetett együttműködésben megnyilvánuló társadalmi valóságot. Mint másutt már utaltunk rá,[1] szinte nevetséges egyes politológusok részéről Ázsia viselkedéséről beszélni, amikor Hindusztán, a muzulmán és a kínai világ közt legalább annyi az „írásbeli", faji és megélhetésmódbeli különbség, mint akármelyikük és Európa között.

Ha mármost kétségbe vonjuk a világ azon geográfiai beosztásának relevanciáját, amelyet a nemzetközi élet számos avatott megfigyelője és nyomukban szereplői[2] általában elfogadnak, azt nem azért és úgy akarjuk megtenni, hogy egy másik, számunkra rokonszenvesebb, de nem kevésbé szubjektív kategorizálást csempésszünk be a helyébe, hanem hogy egy tárgyiasabb alapokon álló sémát találjunk. Ezért a „Globális Kommunikáció – Egyetemes Civilizáció nélkül" elnevezésű, különböző civilizációkhoz tartozó társadalmak együttműködését tanulmányozó munkánkban nem névleges egységek feltételezett összetartozásából mint hipotézisekből indulunk ki, hanem fordítva járunk el.

A társadalmakon belüli és köztük való – „nemzetközi" – összetartásnak, együttműködésnek, szolidaritásnak[3] elengedhetetlen feltétele a kapcsolattartás adta koherencia. Minden társadalmi egység vagy (állam)szövetség szociológiai szubsztrátuma az alanyai közti élénk kommunikáció. A kommunikáció a társadalmi létnek olyannyira tárgyi alapja, hogy minden látszat ellenére szociológiailag az egy kocsmában egymással „késeléssel kommunikáló" török vendégmunkások jobban összetartoznak egymással, mint az őket „észrevétlen" figyelő német polgárral.

Kutatásunk keretében tehát nem elvárásokat mint hipotéziseket akarunk bizonyítani, hanem az összes elemek – egyének vagy államok – közti összetartozást kommunikációjuk alapján.

* E tanulmány társszerzője Dirk Pereboom.

Feltérképezzük, melyik az a – jelen esetben távközlési – viszony, amely a lehetséges kapcsolatok összességéből a legfrekventáltabb, legkihasználtabb. A valószínűségszámítás ugyanis megadja, hogy véletlenszerű, „összevissza" telefonálgatások esetén a hívások hogyan oszlanának meg Európában az „előfizető-párok" közt. Az ettől való jelentős, szisztematikus eltérés bizonyos vidékeken belül létező elsődleges koherenciát árul el, s így objektíve utal létező kohéziókra. Európa ezen feltérképezéséhez tehát nem kell előre figyelembe venni, hol van az Európai Unió, az EFTA vagy az ex-KGST határa, mert – az ún. *„principal component analysis"* statisztikai technikája révén – a regionális államhálózatok szociológiai léte jogi-politikai képzeteken túl, önállóan, kapcsolataik révén lesz meghatározva. Így a tényleges egységek utólag bontakoznak majd ki, preferenciás kapcsolataik révén.

A megkülönböztetett kapcsolattartás az összetartozás szociológiai előfeltétele. Így válik a távközlési preferencia Európa kohéziójának egyik ismertetőjelévé. Természetesen, amikor majd általános következtetéseinket levonjuk, nem tévesztjük szem elől, hogy a távközlés az emberi kommunikációnak csak egyik formája, mondhatni „kilúgozott" formája. Az egymásnak esetleg utazás révén való felkeresésével elért jelenlét-kommunikáció kiteljesedettebb forma.[4] Ám a modern távközlés az egész földkerekségre kiterjeszti az azonnali kommunikálás lehetőségét. Jelentősége természetesen a rendelkezésre álló eszközöktől függ: minél szegényebb egy ország, annál kevésbé tud telefonálni, annál inkább látogatásra és levelezésre van utalva.

Hogyan mutassuk ki az európai országok közti távbeszélési preferenciákat?[5]

Ha ki-ki válogatás nélkül véletlenül hívna fel Európában egy számot, a nemzetközi hívások megoszlása híven tükrözné az állomások számának országonkénti megoszlását. A tényleges megoszlásnak ettől való eltérése fejezi ki a preferenciákat. Mint már utaltunk rá, a valószínűség-számítás elmélete alapján e két adathalmaz értelemszerű összevetéséből kvantifikálható az egyes országpárok – és hálózatuk – közti viszonylagos preferencia, a rendelkezésre álló hálózat kihasználási foka.

Az eljárás a következő: egy ország állomásszámainak egy másik meghatározott országéival való szorzata e két ország közti lehetséges partnerválasztások számát adja; míg a vizsgált ország telefonállomásainak számát megszorozva a világ összes többi állomásainak számával megkapjuk az összes lehetséges hívások számát. A két érték hányadosa *a)* adja annak tisztán számtani valószínűségét, hogy véletlenül éppen a két szóban forgó ország között folyik-e a beszélgetés.

Mármost a vizsgált országnak a másik meghatározott országgal folyó tényleges telefonbeszélgetéseit elosztva az összes többi országgal folytatott tényleges beszélgetéssel *b),* a fenti véletlen szerinti megoszlásból adódó arányszámtól eltérő értéket adhat, jelezve, hogy egyik ország egy másikat előnyben részesít vagy elhanyagol a többivel szemben.

Az eltérés viszonylagos nagyságát az adja meg, ha az utóbbi arányszámát elosztjuk a fentebbivel *(a/b).* Az így nyert (összetett, „emeletes") viszonyszám a preferencia-indukátorunk, amely mutatja az országpáronkénti távközlési koherencia fokát.

Mivel preferenciamutatónk semlegesíti az országok nagyságának és telefon-ellátottságának befolyását, e paraméterektől független összehasonlítást enged meg. A mutató egyébként értelemszerűen alkalmazható a kapcsolattartás más kétoldalú formáinak elemzésére is, mint a levelezés, *e-mail,* látogatás. Mint arra idézett könyvünkben (1991, 23–25. 1.) kitértünk, a tömegközlési eszközök szórása is jellemzi a nemzetközi koherenciát, de ezen egyoldalú (össze)függés már más eszközökkel mérhető.

Milyen távközlési adatokkal rendelkezünk?

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára legkívánatosabb adatokat igen ritkán lehet úgy fellelni, hogy azok egységes elvek szerint, hiánytalanul összegyűjtöttek és egyformán megbízhatóak legyenek. Viszont új, a céloknak leginkább megfelelő adatok előteremtése a globális kutatás területén különösen költséges, és sokszor lehetetlen. A távközlés területén is nehéz térben és időben egységesen szabványosított adatokat találni.[6] A genfi International Telecommunication Union (ITU) minden országnak szétküldi szabványosított kérdőíveit, de nem kényszerítheti az államokat a kérdések egységes és időbeni megválaszolására. Egy, az egész világra kiterjedő vizsgálat, nemcsak avval a nehézséggel találja szemben magát, hogy a létfenntartással küszködő államok számára a megbízható adatszolgáltatás elhanyagolható feladatnak tűnik, hanem közelebbi házunk táján, Európában regionális nagyhatalmak – mint Németország és Franciaország is – elhanyagolják az ITU számára történő rendszeres adatszolgáltatást, s így az ITU-nak becslésekre kell támaszkodnia. Nagy-Britannia viszont az Írországot illető adatokat nem kezeli teljesen „nemzetközi"-ként. E problémákat az egyes országpárok tárgyalásánál külön vesszük figyelembe.

Az adatösszeállítás kapcsán váratlan megfigyelésekre is szert tehetünk. Magának az ITU-nak összeállítási rendszerében is eurocentrikus diszkrimináció állapítható meg. Tény és való, hogy a világ népességének csak 15%-át kitevő Európa a telefonállomások 40%-át birtokolja, s az „angolszász Amerikával" együttesen a világ telefonállomásainak 2/3-át. A nemzetközi forgalom java részét is Európa bonyolítja le,[7] míg a világ összforgalmának fele az észak-atlanti térségre összpontosul. Mármost a világot az ITU 11 zónára osztja, amelyből az észak-atlanti–európai az 1–3. zóna. Mivel ezen övezeteknek sajátos túlterhelési problémáik vannak, érthető, hogy a forgalmat nemcsak percekben, hanem kapacitáskihasználtságban, *erlang*-ban is mérik. Az azonban már indokolatlan, hogy az ITU a 11 övezet összes lehetséges viszonyai közül a többinek is csak az 1–3.-hoz való viszonyát adja meg táblázataiban, holott például 1987 óta másutt, nevezetesen Kelet-Ázsiában zajlik le a legnagyobb forgalomnövekedés.[8] De ez a megkülönböztető adatösszesítési diszkrimináció bizonyos értelemben csak az eurocentrizmus valóságos posztkoloniális fennmaradásának vetülete. Ugyanis például számos afrikai állam között a forgalom még 1992-ben is angliai, francia, olasz, spanyol vagy portugál telefonközpontokon keresztül bonyolódik le. (Mellesleg ugyanez a kizárólagos észak-atlanti ellenőrzés-közvetítés jelentkezik az új műholdas távközlés terén is.)

A kutatás számára tanulságos ezen észrevétel után térjünk vissza itteni eredeti kérdésünkhöz: milyen használható adatokkal rendelkezünk?

Legcélszerűbb az lenne, ha a hálózatot illetően a főállomások számát használnánk, a forgalmat pedig a kétoldalú hívások számával mérnénk, mert ez utóbbi kevésbé függ a tarifától. (A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy míg a gazdagabb országok egymást kölcsönösen közel egyező számban hívják, addig a szegényebb országok vonatkozásában ez nem érvényes. Így a kétirányú hívások számát össze kell adni és megfelezni.)

Az empirikus kutatónak meg kell alkudnia. Jóllehet az ITU adatbankjának állománya egyes államok és magánvállalatok publikációiból kiegészíthető, de az adatok elengedhetetlen nemzetközi összehasonlíthatósága nem lenne többé biztosítható. Alkalmazkodni kell tehát az adatállag hiányosságai adta szükséghelyzethez, természetesen szem előtt tartva ennek a következtetések megbízhatóságára és általánosíthatóságára gyakorolt esetleges kihatásait.

Mindezt összevetve, az adatok egységességét és maximális teljességét biztosítandó, preferenciamutatónk számításában egyrészt a főállomásoknak az európai államok közti megoszlását és az 1992-ben lefolytatott nemzetközi beszélgetések[9] percekben összeadott tartalmát használjuk fel.

Mik az elsődleges távbeszélés-kapcsolatok Európában, és hogyan csatlakozik ezekhez hazánk?

Az adatok alapján gráfban feltérképeztük azt, hogy Európában a preferencia-indikátorunk nyomán mely országpárok, s – ha létezik – hálózatuk mutat elsődleges kapcsolatot. Minden egyes ország esetében rangsoroltuk az összes többit aszerint, hogy melyekkel van elsődleges kapcsolatban. (Elsődlegességen itt azt értjük, hogy az illető ország figyelembe nem vett kapcsolatainak preferenciamutatója legalább 50%-kal alacsonyabb az elsődlegesekként figyelembe vetteknél.)

Elsődleges kapcsolatok Európában

E felmérés, az adatbank teljességének határai között, egy tényállást rögzít, s független mindenféle magyarázattól. Mint tudjuk, az államhatárok nem esnek egybe a nemzet(iség)ekével, amint anyanyelvek, sőt még az írásmódok határaival sem, mint például a cirill és latin írásmód a Balkánon vagy a Kárpátalján (Kárpát-Ukrajnában). Így a részletesebb vizsgálat kideritheti, hogy két ország intenzív kapcsolata tulajdonképpen csak azok azonos nyelvű vidékeinek élénk kapcsolatát jelenti. A két ország lakossága közti erős távbeszélő-kapcsolat az őshonos lakosság helyett a neonomád nyaralók vagy idénymunkások (pl. dinnyések, vendéglátóipari dolgozók) útját is jelezheti, amit viszont – az adatok évszaki bontásában mutatkozó sajátos ingadozásként – fel lehet ismerni.

Vizsgálatunk Európában négy intenzív hálózatgócot tudott kimutatni, Európa részleges topológiai gráfjaiként:

1. Belgium, Luxemburg és Hollandia az az államcsoport, ahol az egymás felé irányuló viszonos kapcsolatok elsődlegessége a legerősebb. Mondhatjuk tehát, hogy az 1947-ben létrehozott Benelux-államszövetség nemcsak nemzetközi jogilag, hanem szociológiailag is hitelesíthető valóság. (Gondoljunk itt például összehasonlításképpen más, csak megsárgult jogi dokumentumokban létező államszövetségekre, amelyeket pl. Líbia hozott létre Egyiptommal, Szíriával, majd Szudánnal.) A tények továbbmennek a jogi viszonyok megerősítésében: a Benelux-háromszögön belül is Belgiumnak szorosabb a kapcsolata Luxemburggal, amellyel 1922 óta pénzügyi uniót is képez, mint Hollandiával. Ami a csoporton kívüli, *„outgroup”* kapcsolatokat illeti, a nagyszámú francia anyanyelvű vallon kisebbséggel rendelkező Belgium Benelux-partnerei után leginkább a szomszédos Franciaországhoz fordul, míg Németalföld Németországhoz. A parányi Luxemburgi Hercegséget másodlagos külkapcsolatai Portugáliához és Svájchoz kötik. Ezt valószínűleg arra lehet visszavezetni, hogy egyrészt sok portugál vendégmunkás dolgozik Luxemburgban, másrészt Svájc és Luxemburg két kivételezett pénzügyi testvércentrum.

2. A másik erősen koherens hálózatot az 1953-ban létrehozott Északi Tanács vagy Finn-Skandinávia államai képezik. Ezen belül is a Svédország és volt koronatartománya, Finnország – ahol ma is népes svéd kisebbség él – közötti viszony a legerősebb. Norvégiának is skandináviai kapcsolatai a legélénkebbek; elsősorban azon államokkal, amelyekkel évszázadokon keresztül – váltakozva – egy korona alatt élt, így Svédországgal, a Dán Királysággal és Izlanddal. Izland oldaláról is kifejezett e három skandináv partner előnyben részesítése. Dánia – amelynek népe az Európai Unióban való részvételt elsőként szavazta meg ebből a

régióból – szintén megőrzi a skandináv kapcsolatok elsőbbségét, s csak a magas adók ellen is menedékhelyül szolgáló Luxemburggal és Svájccal van még aránylag intenzív távközlési külkapcsolata.

3. A felfedezés erejével hat az a ténymegállapítás, hogy a harmadik legerősebb távközlési koherencia az európai távbeszélés „gráftérképén" Közép-Európa országait köti össze. E hálózatok mögött, a hosszú orosz megszállás[10] ellenére, nem a vasfüggöny körvonalai rajzolódnak ki, hanem a volt Magyar Királyság és a volt Osztrák-Magyar Monarchia határai. Magyarország a régiónak egyetlen olyan országa, amelyet minden viszonzásos preferenciás távközlése azokhoz a szomszédaihoz köt, amelyekkel a Versailles-i békeszerződésig részben egy államot alkotott. A preferenciás indikátor kihámozta tények azt mutatják, hogy nemcsak hazánknak előnyben részesített európai beszédpartnere Ausztria, hanem Ausztria esetében is a Magyarországhoz vezető vonalak intenzívebben vannak kihasználva, mint a másik – méghozzá semleges és részben német nyelvű – szomszédhoz, Svájchoz vezető szálak. Magyarországot másodsorban Romániához és az azóta szétesett Csehszlovákiához kötik egyezően erős szálak.[11] Ez mindkét részről viszonzásra is talál, mert Románia telefonvonalai is hazánk irányában vannak leginkább kihasználva. S a volt Csehszlovákiáról, amelynek pedig Ausztria is szomszédja, ugyanez állapítható meg. Így anélkül, hogy erre törekedtünk vagy számítottunk volna vizsgálatunk elindításakor, hazánkat objektíve egy közép-európai nemzetközi gócpontnak tüntetik fel a tények.

A magyar megfigyelő hajolhat arra a földrajzi magyarázatra, hogy hazánk a Kárpát-medence szíve: hiszen a Kárpátok, akárcsak a Göncölszekér az égen, a „Magyar tengerrel" egyetemben, minden légifelvételen az európai helységek legtermészetesebb tájolója. Pontosabban azt kell mondanunk, hogy valójában e gócpont nemzet*közi* jellege a tragikus trianoni békediktátum kifejezője. (A körkép teljessége kedvéért hozzá kell fűzni, hogy az azóta felbomlott Jugoszlávia és a Szovjetunió – tehát a Kárpátalja és a Vajdaság – adatai hiányoznak az összehasonlításból.)

Ami a másodlagos, *„outgroup"* kapcsolatokat illeti, Ausztria Magyarország után német nyelvű szomszédaival keres *„Anschlusst",* míg (a volt) Csehszlovákia – Magyarország után – Ausztriával és sokkal kevésbé Lengyelországgal. (Várható, hogy a szétesett Csehszlovákiának csak a volt Magyar Királysághoz tartozó része, vagyis Szlovákia őrzi meg hazánkat mint preferált távbeszélőtársat.) Románia sokkal kevésbé használja ki Görögországhoz és Ausztriához vezető vonalait, mint a Magyarországhoz vezetőket.

4. A Római Birodalom nosztalgiájából ránk maradt, kissé romantikus történelemszemlélet szinte arra kényszerít, hogy a Mare Nostrum északi partjával, Dél-Európával – hivatalból – mint egy külön egységgel foglalkozzunk. F. Braudel – akinek történész hírnevét *La Méditerranée et la monde méditerranée à l'époque de Philippe II.* című doktori értekezése alapozta meg – iskolája nagyban hozzájárult e szemlélet túléléséhez. Egyes eurokrata körök nem átallják ezt Európa földrajzi eltorzítására felhasználni, teljes párhuzamot vonva az Európai Uniónak Európa keleti részéhez és az egész Földközi-tengeri vidékhez való viszonya között, mintha csak Maghreb, Mashriq – a volt arab angol és francia gyarmatok – és Izrael éppúgy Európa részei lennének, mint maga Közép-Európa. Manuel Martin, a fejlesztéssel foglalkozó brüsszeli komisszár 1994. októberi jelentése egyszerűen mint alternatív piacokat említi Kelet-Európát és Észak-Afrikát, valamint Ázsia nyugati csücskét, akárcsak a segélyezésben, ahol a Kelet-Európának juttatott 1,1 milliárd ECU-t az utóbbiaknak járó 492 millióval egyensúlyozta ki.

Valójában magának a dél-európai nagy, jórészt „latin"-testvériségnek létét semmiféle intenzívebb távközlési kapcsolat nem támasztja alá. A széthúzó erők fölülmúlják a koherenciát, s

inkább egy erős „antigráf”-ot produkálnak. A Földközi-tenger nagyhatalma, Franciaország sokkal intenzívebben távbeszél Belgiummal és Svájccal, ahová a francia nyelvterület átnyúlik, mint a Pireneusok túloldalán elhelyezkedő Spanyolországgal. S a telefonkapcsolat Olaszországgal még kevésbé van kihasználva. Franciaországnak az európai kontinentális nagyhatalomhoz, Németországhoz fűződő új keletű fegyverbarátsága sem fejeződik ki aránylag intenzív távközlésben. S Németország is elsősorban német ajkú szomszédait, Ausztriát és Svájcot választja partnernek.

Európa déli részén is, mint másutt, azt a megállapítást támasztja alá a telefonvonalak intenzív kihasználása, hogy a nemzetközi beszélgetések elsősorban ott élénkülnek meg, ahol a „nemzeti” országhatárok nem esnek egybe a nyelvterületi határokkal. Görögország aránylag sokat telefonál Ciprusra és Albániába, ahol görögök élnek. S a kis kapacitású albán telefonhálózat leginkább görögországi és kisebb mértékben az Adriai-tenger túlpartján lévő, albán bevándorlókat befogadott itáliai telefonálással van megterhelve, amely újra a nyelvi kisebbségek létével indokolható. Általában a balkáni országokat összekötő vonalak tapasztalható intenzív kihasználása az etnikai határokat nem követő államhatárokból ered.

Az Ibériai-félsziget két országának viszont egyértelműen erős a távközlési koherenciája. Nemhiába: a Pireneusok volt Európa történetében a legstabilabb határvonal. E képpel csak az interferál, hogy – főleg Portugália esetében – a távbeszélés preferenciaindikátora jelzi, mely északibb országban van aránylag sok portugál vendégmunkás.

Az ibériai góc, amelyben Portugália nem is földközi-tengeri ország, és a balkáni kapcsolatok is mutatják, hogy a Braudel geopolitikai tanulmányaiban kultivált „Dél-, ill. földközi-tengeri Európa” elsősorban nosztalgikus és turisztikai kép, amelyet bizonyos politikai érdekek szolgálatában bizonyos – régebben gyarmatosító – körök tovább forgalmaznak. Mindenesetre távközlési preferenciaindikátorunk dél-európai koherenciának nem találta nyomát; inkább egy délkelet- és délnyugat-európai megosztásra utaló „antigráf”-ot.

Végkövetkeztetések

E tanulmányunk, az Európán belüli telefonálási lehetőségek relatív kihasználási fokára építve, az ITU 1992-es adatai alapján kutatta fel, hol mutatkoznak viszonylag erős kapcsoltság, koherencia jelei. A módszer maga a világ más vidékeire és a kapcsolattartás más formáira – mint egymásnak utazással való felkeresésére – is alkalmazható, amennyiben erre a rendelkezésre álló adatok módot adnak. Azok hiányossága és megbízhatatlansága nagyban korlátozza a használt, egyébként nagyon kifejező mutatók alapján levonható következtetések horderejét.

Indikátorunk statisztikailag semlegesítette a telefonhálózat sűrűségének mint paraméternek a befolyását. Ennek ellenére a hálózat relatív sűrűsége minőségileg kihathat arra, hogy a teljes belföldi és nemzetközi kommunikációs folyamatban a távközlés milyen fontos helyet foglal el. Ahol kevés és „kurblis” telefon[12] van, az emberek bizonyára inkább átlátogatnak a szomszéd községbe, mintsem megkíséreljék, hogy a postahivatalból áttelefonáljanak, nem is beszélve arról, hogy a jelenlét-kommunikáció gazdagabb, és időtartamát a költségesség sem korlátozza. Mivel a gyenge telefonhálózattal rendelkező országokban gyakran a távolsági közlekedés is akadozó, az utazási lehetőség alig árnyékolja be a távközlés jelentőségét. S ha az írástudatlanok száma nem magas, inkább a levelezés jelent konkurenciát.

Ezen korlátokon belül arra a következtetésre juthatunk, hogy sem az újabb politikai formációk – mint az Európai Közösség vagy az EFTA –, sem a földközi-tengeri „latin-Európa” szociológiai léte egyelőre nem domborodott ki az Európa távközlési koherenciáit mutató „gráftérkép”-

en, mert azon csak a Benelux-államszövetség, az Északi Tanács, a volt K. u. K. Monarchia és az Ibériai félsziget alkotnak gócokat. Kapcsolattartás ott jelentkezett markánsan, ahol a nyelvterületek átnyúltak a – sokszor nemrég, sebtében létrehozott – nemzetállamok határain, amelyek önkényesen szétválasztottak régi birodalmi együttélés által összekeveredett népeket. Minden kétnyelvűségen és fordítási lehetőségen túl, a közös nyelv képez elsődleges koherenciát[13] az egyszerű, mélyen megérthető kommunikáció révén.

A közös anyanyelven túl[14] másodsorban az egymás nyelvét könnyen megértő nyelvrokonok között jelentkezett kommunikációs koherencia, mint az Skandináviában és az Ibériai-félszigeten vagy a Beneluxok nagy részénél megállapítható.

JEGYZETEK

[1] Ankerl G.: Európa sajátossága és kisajátítása – magyar szemmel. In: *Valóság,* 1994. 8. 80–91. l. – Ankerl G.: a NATO együttélése a többi civilizációval. *Magyar Szemle,* 1994. április, 422–437. l.

[2] Például az ENSZ számára a világ politikailag ötrészes (Kelet-, Nyugat-, Észak-, Dél- és Közép-) Afrikára, négyrészes (karibi, közép, mérsékelt klímájú és trópusi) Latin-Amerikára, egyrészes Észak-Amerikára, háromrészes (kínai, japán és más) Kelet-Ázsiára, háromrészes (kelet-, közép- és nyugat-) Dél-Ázsiára, Óceániára, a FÁK-ra és a négyrészes (kelet-, nyugat-, észak- és dél-) Európára osztható fel. Izrael ebben a Dél-Európához tartozik. (*U. N. Patterns of Urban and Rural Population Growth.* New York, 1980, 11. és 146. l.)

[3] Alexander J. C.: Core Solidarity, Ethnic Outgroup and Social Differentation. In: Dofny J. (szerk.): *National and Ethnic Movements.* Beverly Hills, CA, 1980. Ankerl, G.: *Towards a Social Contract on a World-Wide Scale.* ILO, Genf, 1980, 2–11. l. Durand Y.: *Les solidarités dans les sociétés humaines.* Párizs, 1987.

[4] Ankerl Géza: *Kommunikáció és építészet.* Műszaki Kiadó, Budapest, 1991, 13–31. l.

[5] Ankerl, G. és Pereboom, D.: The Relative social Coherence or Connectedness in Europe Measured by a Preference Indicator of Telecommunication. *Communication and Strategies.* 17. sz. 1995. 1, 117–130. l. Írásunk e munka magyar nyelvű összefoglalója, amely a hordozható telefon elterjedése előtt készült.

[6] Staple G. C. és Mullins M.: Telecom Traffic Statistics – MIT Matter. *International Institute of Telecommunication, The Global Telecommunications – Traffic Report* – évenkénti jelentései.

[7] Michael Minges (szerk.): *European Telecommunication Indicators.* ITU, Genf, 1991. IX. 1.

[8] Asghar, M.: Evolution du volume de traffic, du nombre des circuits téléphoniques et des supports de transmission. *Journal des Télécommunications* (IUT), 1988. július, 463–472, különösen 464–465. l. és I. táblázat.

[9] Köztudott, hogy a telefonon folyó „hangtalan" transzmissziók, mint a fax (távmásolás) is, a távbeszélgetésekhez adódnak.

[10] Nem szabad elfelejteni, hogy nemcsak Magyarország volt megszállva, hanem a II. világháborúban győztes hatalmak által, 1955-ig Ausztria is.

[11] Erdélyre és Szlovákiára vonatkozólag nincsenek külön adataink.

[12] A nemzetközi statisztikák nem is közölnek adatokat, ha a két ország közötti forgalom nem éri el az évi félmillió percet. Továbbá megjegyzendő, hogy míg Franciaországban 1991-ben csak 0,6%-a a hívásoknak hiúsult meg, és a nem működő főállomások száma mindössze 9%, addig az Európai Unió egy másik országában, Portugáliában e számok 50%-ra és 64%-ra rúgtak, tehát rosszabb, mint hazánkban (44,9% és 55%/1990). Gyenge vigasz, hogy Romániában (70% és 97%) és Bulgáriában (75% és 50%) a helyzet még rosszabb. (*European Telecommunication Indicators,* ITU, Genf, 1992, 111. és 23. l.)

[13] Ezt alátámasztja egy korábbi (1970) vizsgálatunk. Az egységes díjszabású Nagy-Montrealon belül, ahol egyes negyedeket jellegzetesen francia (pl. Outremont), másikakat (pl. Westmount) jórészt angol nyelvűek lakják, az este hét óra utáni beszélgetések preferenciális eloszlása alapján felrajzolható a város „nyelv(járás)i" térképe; ugyanis rátaláltunk ezen városnegyedek határaira azáltal, hogy ott a beszélgetések sűrűsége megritkult.

[14] Ankerl, G.: Az anyanyelv és a többi – a nyelvhasználat egy „keveredéses" világban. In: *Család, Gyermek, Ifjúság.* 1994. július, 11–15.

Európa sajátossága és kisajátítása magyar szemmel

Világéletemben azt hittem, hogy mivel Sopronban születtem, magyar vagyok, s mert Magyarország Európa közepén – pontosabban földrajzi súlypontjától délnyugatra – fekszik, európai is vagyok. 1992-ben azonban Maastrichtban egyes államok kinyilvánították az Európai Uniót, ahová egyes európai államokat, mint Svájc, tárt karokkal várnak, *másoknak viszont meghatározatlan számú tanoncévek után kell európaiságból előbb vizsgázniok.* Ha persze Sopron 1920 óta nem lenne civitas fidelissima, nem le*n*nék – akárcsak a Bécstől pedig nyugatra lakó prágaiak – „kelet"-európai, hanem *színtiszta (waschecht) európai.* Ezt a tragikomikus földrajzleckét az Austrian Airlines még komolyan látszik is venni, mert az április 25-én International Herald Tribune-ban[1] közzétett képes hirdetése szerint Bécsből – mint a „Nyugatnak Kelet felé nyílt kapujából" – e légitársaság gépei még Prágát is kelet felé keresik.

Európa, Európai unió vagy dezunió

Mi Európa? Egyszerűen egy földrész? S akkor meg mi a kiterjedése? Vagy valami fennköltebb Gondolat, amelyet az Atlanti-óceánon túli nyúlványával az egész világ jövőjének elő- vagy példaképeként istenítenek[2]?

Az úgynevezett Öreg Kontinens sem mint emberlakta hely, sem mint „nevezetes" hely az egyetemes civilizáció szempontjából nem öreg – csak amerikai gyarmataihoz képest. A *Nature*[3] folyóirat egyik 1994-es cikke nyomán vita lángolt fel arról, hogy a nagy-britanniai Boxgrove-ban, a németországi Mauerban *(homo heidelbergensis),* a franciaországi Tautavelben, a spanyolországi Atapuercában, az olaszországi Altamirában vagy – Isten bocsássa meg – éppenséggel a grúziai Damanissiben állt két lábra Európa földjén egy emberszerű lény. Hogy ezek a félmillió év előtt itt élő európaiak milyen emberek voltak, erről az archeológus Henry és Maria-Antoinette de Lumey azt véli, hogy kannibálok, magyarán emberevők, hiszen állatok és emberek törött csontjait mind egy szemétdombra dobálták.[4]

Szilárd talajt keresve Európa egy „szubkontinens", egy félsziget, a világ legnagyobb szigetének kisebb hányada,[5] amelyet nem is olyan régen – alig kétszáz éve – és nem túl nagy pontossággal az európai földrajztudósok tűztek ki Európának. E földrajzi fogalmat még akkor, amikor a Szovjetuniónak sem elejét, sem végét nem láttuk, de Gaulle a francia köztudatba helyezte mint egy, az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő kontinenst. Ez a világkép nyitva hagyta az angoloknak a választást, hogy Európához húznak-e vagy az angolszász szolidaritás szellemében a Grand Large-on át az óceán túlsó feléhez, de elképzelhetetlennek tartott egy politikai Európát annak közepe, tehát hazánk nélkül.

1990-re a Szovjetunió tényleg szétesett, és de Gaulle víziójának megfelelően a „szovjetjárás" megszűntével nemcsak Oroszország, hanem hazánk is visszanyerte önállóságát, azonosságát. A francia–német megbékélés vizionáriusai azonban ezt már nem élték meg és szűkkeblű szatócsok léptek helyükbe, az összkomfortos Európa[6] uniójával, amely szintén csak vágyálom sok millió munkanélkülijének és hajléktalanjának. A hűbéri szovjet birodalom szétesése Európa nyugati felét elképesztette, s ennek nyomán Nyugat-Európának Európaként való összetákolása körül lázas szervezőtevékenység bontakozott ki, s kísérőzeneként számos ideológiai manővernek[7] is lehettünk és lehetünk koronatanúi.

Az 1989-es hegyeshalmi nagy nyitást követően a nyugat-európainak nevezett államok – beleértve Görögországot – Maastrichtban sebtében, 1992-ben tető alá hozták az Európai Uniót (EU), 1994-ben meghívva egy gyorsított eljárással a többi jobbára módosabb európai (EFTA-) államot arra a frigyre, amelynek betetőzéseként 1996-ban aztán eldöntik meghitt körben azt, hogy milyen formát is öltsön a politikailag egyesült Európa – s milyen próbatételeket kiállva tud majd esetleg egy-egy más közép-európai ország, így hazánk is politikai, kulturális és gazdasági fertőtlenítés után – esetleg csak részlegesen – „európaivá" válni.

Az összkomfortos Európa

Az összkomfortos Európai Unió már embrionális formájában magában hordozta az újgazdagság kórokozóját, s de Gaulle nem hiába nevezte a brüsszeli tárgyalásokat fűszeresek alkudozásának. E szempontból a szeg hamar kibújik a zsákból: azok az országok, amelyek nélkül a volt Közös Piac államai „nem tudják a politikai Európai Uniót elképzelni", nevezetesen az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) államainak polgárai átlagosan még a CEE államaiéinál is módosabbak, tehát többet hoznak a kasszába, mint vesznek ki belőle. Természetesen e területen is lehet számos nüansszal élni. Ugyanis az e szervezetekből a jaltai egyezmény által kiszorult közép-európai államok, nevezetesen hazánk gazdasági és társadalompolitikai mutatói elmaradnak például Németország nyugati része mögött, de – főleg vásárlóerőben és önellátásban – reálértékben számolva Görögországgal, Portugáliával, Írországgal alapjában véve egy szociálökonómiai osztályba tartoznak.[8] Még ha szigorúan a gazdasági intézményrendszer talaján maradunk is, de a szempontokat *nem tendenciózusan* jelölik meg, hazánkat nem választja el az *összes* – és felveendő – EU-tagországtól áthidalhatatlan szakadék. Anélkül, hogy itt részletekbe mehetnénk, vonatkozik ez az állami vállalatoknak az össztermelésben való részesedésére, a költségvetési hiányra – amely a tárt karokkal várt finno-skandináv blokk államainak mindegyikében túllépte az EU 3%-os előírt határértékét. (Például Svédországban 1993-ban az a bruttó társadalmi termelés – GDP [brutto hazai termék] – 10%-a.) A külkereskedelem területén a szovjet piacot elvesztett Finnország (amely egyébként az Európa Tanácsnak is aránylag újdonsült tagja) sem válságmentes ország. Megjegyzendő még, hogy egyes magyar áruk előtt éppen előnyös önköltsége adta versenyképessége miatt zárják el az EU kapuit, ami aligha rímel az Uniónak a Szent Versenyképességről szóló litániájával.[9]

Következésképpen vitatható az a külpolitikai posztulátum, hogy hazánk EU-ba való felvételének állandó elodázása teljességgel nemzetgazdaságunk hiányosságainak tudható be, s az objektív akadályok elgördítése után eleve úgy kezelnek, mint azt a többi „nyugat"-európai jelölttel tették.

„Mélyeurópaiság"

Jóllehet állandóan „könyvelői" érveket hallunk hazánk jelenlegi euro-inkompatibilitását illetően, valójában az 1957-ben létrehozott Európai *Gazdasági* Közösséget Maastrichtben felváltotta egy[10] ún. Európai Unió (EU), amely, mint neve világosan kimondja, Európa politikai elhatárolását és meghatározását jelenti. E pretenzió kétségtelen.

Míg az Európai Védelmi Közösség kudarca nyomán a BTO-ból (Brussels Treaty Organisation) 1954-ben szintén sebtében létrehozott szervezet még magát szerényen és pontosan *Nyugat*-európai Uniónak nevezte, addig Maastricht óta Európai Unióról van szó, de

facto magának vindikálva a jogot, hogy akárcsak ‘Amerika’ USA szinonimája, úgy legyen Európának az EU. Az EU saját kebelén belüli döntési mechanizmusok révén meghatározza nemcsak az árukiszerelés technikai standardjait, hanem magának az európaiságnak a normáit, az „eurokompatibilitást”, amely alapján ez az államcsoport dönti el, mely ország mikor „érett meg” arra, hogy az Európai Unióhoz tartozzon. Ez a kizárólagos rendelkezés Európa meghatározása és elhatárolása felett a felvételi kalendáriumra is kiterjed, beleértve magát az arra vonatkozó tárgyalások megkezdésének időpontját. Jóllehet 1963-ban írta alá az OECD- és NATO-tag Törökország, az EGK-val való társulási szerződését, de felvételi kérelmét illetően a tárgyalások mind a mai napig meg sem kezdődtek. Egyszerűen angolosan válasz nélkül hagyták, míg az EFTA országainak 1993-ban beadott kérelmeit nemcsak azonnal tárgyalták, hanem fel is ajánlották nekik sebtében a felvételt is, hogy így a gyepűn belüli tulajdonképpeni Európa határa egyértelműen legyen meghúzható.

Úgy tűnik, így minden erőfeszítés megtörtént az európaiságnak az EU által való szemrebbenés nélküli kisajátítása érdekében. Az a látszat, amelyet az 1949-ben létrehozott s az európai államokat ma már – a bizalmat előlegezve – szinte nyakló nélkül felvevő Európa Tanács (ET) igyekszik puszta létével fenntartani, egyáltalán nem cáfolja Európának az EU által való *de facto* elrablását. Ehhez elég az ET hatás- és döntéskörét az EU-beli névrokonáéval – a szűkebb körű, de nagy fajsúlyú – Európai Tanácséval összevetni. Valamelyes iróniával élve az oroszoknak végre kedvébe járva az ET-t akár *Európa-Duma*vá lehetne átkeresztelni.

Ezek után most már érdemes annak utánajárni, hogy mi is az az európaiság. Annak ellenére, hogy a pluralizmus Európa színességének sokat emlegetett jellegzetessége, a tények azt mutatják, hogy a török színek láthatóan nem szívesen illesztődnek az EU-csokorba, mint például a finneké. Törökország lakosságának muzulmán vallása, ill. a nyugati kincstári politológusok által erre ragasztott „zöld veszedelem” címkéje zavarja az EU nem teljesen szekularizált politikai szervezeteit, vagy éppen csak a közös piaci reflex alapján szegény ember nem lehet új európai, hiszen Nyugat-Európában is van belőle már elég.

Magyarország 1994. április 1-jén egy nem latin írásmódú, délkelet-európai, balkáni országban, Görögországban, amely a (nyugat)európaiak uniójának soros elnöke volt, ünnepélyesen jelezte, hogy jogot formál az Európa Uniójában való tagságra. Minket persze az érdekel, hogy vajon mikor és milyen esetleges további csonkítások révén illene majd bele hazánk trikolórja az európai sokszínűségbe.

Mi is az az európaiság, amely nem ölel fel eleve minden európai népet szülőföldje alapján, hanem ki kell érdemelni, meg kell rá érni, mint egy idegennek a honosításra? Van az európaiságnak valami definíciója? Elsajátításához tartozik-e valamiféle kiokosítás? Vagy talán mint egy svájci állampolgársághoz, elég pénz kell a megvásárlásához s valami kis tájszólás, eurozsargon? Ez lenne hát kendőzetlenül, misztifikáló retorika nélkül az Európai Unió?

A nacionalizmust eltemetni akaró mai európaiság felszíne alatt az eurosovinizmus kisebb-nagyobb (szikla)szilárd rögökre támaszkodik, amelyek kidomborodnak közös történelmünk mélypontjai között.

Az egyik ilyen támpont a viszonylag toleráns, politeista görögök kalokagathiája, a szépséget, jóságot és az igazságot összefogó eszméje. Aztán az athéni démosz uralma az agorán, ahol azonban a lakosság java részének nem volt beleszólása a polisz ügyeibe. S a krétai jellegű szinkretizmus, amely nem volt elég az összefogásnak a közös ellenség eltűnése utáni fenntartásához. Ez ma is kísérti az európai uniót, egységet. Ezért festi az EU a Vörös Kísértet szétfoszlása óta a Zöld meg Sárga Veszedelmet a falra – még a fajgyűlölet vádjának árán is.

A római birodalom államisága, az úgynevezett jogállam kultusza minden európait lenyűgöz. Az EU-útlevél nem emlékeztet a *civis romanus*éra? S talán ezért nem akarja az elszegényedett földközi-tengeri európai a plebsnek e végső privilégiumát az EU társultjaival, a *socii*val megosztani? E birodalmi kép annyira lenyűgöző, hogy – gondolván, minden út majd örökké Róma nulla-kövéhez vezet – Jézus Krisztus Egyháza odahelyezte pápaságát, és elsajátította a latin nyelvet, amelynek írása ma is avval kísért, hogy a „nyugat-római" befolyást elhatárolja.[11] Talán éppen a Pax Romana mögötti világuralmi képet helyettesíti az EU, amennyiben sem a Pax Americanát, sem a „színesek" növekvő befolyását egyedül ellensúlyozni tudó francia és brit impérium vagy „német császárság" többé nem létezik.

Evvel elérkeztünk az Európa-tudomány egyik mélypontjához, a fehér felsőbbrendűség mitológiájához. E gondolat gyanútlanul indul ki 1786-ban abból a hipotézisből, hogy a szanszkrit, görög és latin rokon nyelvek. 1816-ban már indoeurópai nyelvekről van szó (Franz Bopp 1791–1867), 1819-ben árjákról, majd 1923-ban megszületik az új Európa indogermánja.[12] Az indoeurópaiság mint vallás mitológiája Gimbutas A. Marija szerint háromezer évre megy vissza, s az Uráltól a Loire-ig, az Északi-tengertől a Balkánig terjedő területet öleli fel, ahol a papok, hadfiak és termelők alkotta indoeurópai civilizáció bölcsője ringott.[13] (A cigányságot ferde szemmel néző mélyeurópaiakat arra kellene emlékeztetni, hogy az indoeurópaiságba Irán és Észak-India is beletartozik, viszont a finnugorok nem.)

Az európaiságnak egy utolsó emlékezetes vonulata a posztszokratikus antikvitás reneszánszába kapaszkodik. A hívők kötelességtudatától elszabadult egyéni („boldogulást" kereső) eudémonista – beleértve a hedonista – etika lesz a cselekvési mérce. A világiasított, szekularizált állam megengedi, hogy eretnekek, sőt vallástalanok és hitetlenek is saját belátásuk szerint, észérvek alapján készített áldozat–öröm mérlegei szolgáljanak magán- és társas életük, cselekvésük zsinórmértékéül. A felvilágosult Európa avval akar kitűnni a világban, hogy nemcsak felismeri, hanem el is ismeri az „értékrendek politeizmusát" (Max Weber). Végső kifejletében egyrészt megszületik az egyének és népek jogainak kultusza,[14] másrészt az egyháztól elszabadult, laicizált államban[15] a gazdaság is elrugaszkodik a kollektív követelményektől[16] és a személytelen termelők és fogyasztók piaca lesz a (jövedelem)elosztás fő igazságszolgáltatója.

Az ebből eredő mai európai civilizáció két legszembeötlőbb vektora a pluralizmus és az ökonomizmus.

Ha mármost a (született kiváltságokat eltörlő) pluralizmust végső következményeiben átgondoljuk, felmerül az a kérdés is, hogy vajon egy magát fesztelenül Európai Uniónak nevező államcsoport egyáltalán magának követelheti-e hegemonikusan azt a jogot, hogy meghatározza, mely ország, milyen kritériumok szerint, mikor lesz vagy születik újjá mint európai? S vajon valóban a Kárpát-medencei ezeréves államnak európaiságát négy évtizedes megszállásának igája – az Európa mellett tett oly áldozatos 1956-os hitvallás ellenére – valóban annyira kitörölhette kollektív tudatából, hogy ma már Európának nem *alanya*, csak leereszkedően megközelített *tárgya* lehet?

Európa – szívével, közepével való azonosulás nélkül – és a távoltartás retorikája

Mikor Antall miniszterelnök meglátogatta Helsingörben Kronborg várát, fennkölten azt sóhajtotta, „európainak lenni, vagy nem lenni". A jaltai túszságából kiszabadult hazánknak Európa iránti egyoldalú odaadására azonban eddig egy következetes távoltartási politika a válasz. Mind a tettek, mind a szavak arra vallanak, hogy epekedésünket a frigytől viszolygó vőlegény beállítottságával fogadták.

Tény és való, teljes önállóságunknak egy évtizede bekövetkezett visszanyerése óta egyetlen egy valóban meghatározó európai szervezetbe nem kapott Magyarország egyenrangú bebocsátást, de még csak konkrét határidős ígéretet arra sem, hogy mikor lehet tag. Ez vonatkozik az EU-ra, a Nyugat-európai Unióra, de még az EFTA felé történt régebbi tapogatózásra is. Így hazánk itt áll minden hatékony számottevő európai integratív szervezetben való tagság nélkül, beskatulyázva a stigmaszerű megbélyegzéssel mint „kelet-európai – vagy tapintatosabban közép-kelet-európai (KKE) – fertőzött volt-KGST, volt-csatlós vagy volt félgyarmati fejlődőtanuló, egészen újdonsült jogállam". E jellegzetesen *negatív besorolás* megfelel a Nyugat politikai szándékainak és egyszersmind a nyugalmazott szovjetológiai áltudomány tunyaságának, hogy ne kelljen a gleichschaltoltságból saját történelmi múltjukhoz visszatért középeurópai államok változatosságát, egyéniségét tudomásul venni. E negatív csoportosításon belül jelenik csak meg a „közép-európai" alkategória, az ún. visegrádiak, amelyet tulajdonképpen nem is ezen államok találtak ki, állították maguktól maguknak össze – mint például az EFTA államai tették Nyugaton –, hanem újra a Nyugat sorozta be, toborozta ezen országokat, mint az EU körül keringő országok legbelsőbb bolygóállamait. Tárgyilagos szemlélet szerint ugyanis a közép-európai országokhoz Ausztria és Svájc is hozzátartozna. Itt tulajdonképpen a „volt szocialista tábor legvidámabb barakkjai" fogalmának átköltött változatáról van szó. A volt KGST-államok minden – történelmileg szervetlen – csoportosításának elsőrendű hatása, hogy a Nyugat által rájuk tapasztott kisebb-nagyobb bélyegtől nem tudnak önszántukból megszabadulni. Vagy talán azon a „kitüntetésen" örvendjünk, hogy hazánkat a Nyugat a „visegrádiakkal" azért a Balkánnál többre becsüli?

Minden jel arra mutat, hogy se az EU-, se az EFTA-államok számára az európaiak *(unsereiner)* Mi-fogalmába népünk nem tartozik automatikusan bele, pedig Európa közepe a szülőföldje. Előtte homályos és talányos, állandóan távolodó kritériumok szerint vizsgáznia kell európaiságból, Európa-tudatát fertőtlenítenie kell, s ha ez sikerül, akkor talán valamikor, sohanapján a kisajátított Európa *azonosul* velünk.

Egyértelműen ezt a következtetést lehet levonni azokból az összetett és összefüggő manőverekből, amelyeknek hazánk az utóbbi évtizedben lehetett szem- és fültanúja. A „testvéri finnek" elnökségének idejére esett az a manőver, hogy a hat tárgyalásra meghívott ország listáját megduplázással úgy felhígították, hogy a jelenlegi EU-struktúrába való felvétele lehetetlenségét *ad absurdum* bizonyítani tudják.

Igaz, hazánk teljes jogú felvételt nyert olyan szervezetekbe, mint az Európa Tanács, amelyeknek azonban nincs végrehajtó hatalmuk és döntő integratív jellegük. Mikor már meghatározó jellegű európai szervezetekről van szó, akkor csak a társult tagságra futja az együvé tartozás érzése, amely természetesen a határozathozatali mechanizmusból kizárja hazánkat. S állampolgárai nem lesznek *civis europeanensis*ek, hanem csak a *limesen,* a gyepűkön kívül rekedt *sociusok.*

Ha pedig hazánk elégedetlen a dolgok ilyen alakulásával, s végre a szalonba be akar lépni, újabb tükrös labirintusba csalják be – elfoglalva –, kitalálva számára talán valami újabb társulási formát, a Nyugat-európai Unióval való társulást. Nemhiába tartozik a krétai Minotaurosz az európai mitológiához!

Végül a távoltartás művelete eszköztárához tartozik egy végső eszköz mint vészfék: a tárgyalási kalendárium találékony megfogalmazása. Az Európa cégére alatt szuverénen határozó államcsoport meglepően nem a bebocsátás legkésőbbi dátumát adja meg, hanem a legkorábbit. (A kódolt üzenet azt mondja: „...de nem előbb, mint 2005 vagy 2010".) Az időhúzásnak egy másik, nem kevésbé ötletes módja a tolatás. Az említett beskatulyázás következtében az egyenlő elbánás és az oszthatatlan Európa fennkölt elve alapján most már az összes kelet-

európai államnak meg kell várniok egymást – esetleg még egyes volt Szovjetunión belüli államot is, így aztán a késleltetés – és esetleg az orosz oppozíció – biztosított. Erre is szolgál a fent említett „kelet-európai államok" kategóriájának ébrentartása és kultiválása.

EU és Magyarország

A maastrichti határozatok szerint a semleges államok sebtében való felvétele után a 15 „nyugat-európai" ország 1996-ban egymás közt nekilátott annak, hogy az egységes Európa *politikai* kereteit rögzítse, mielőtt ebbe a „keletieknek" beleszólása lenne. Ennek első lépése az 1997. október 2-án aláírt Amsterdami Szerződés.

1993. június 22-én Koppenhágában az ún. Európai Tanács megállapította, hogy a kelet-európaiak csak az „idők teljességében" léphetnek be Európa szentélyébe, az EU-ba, vagyis ha egyrészt a 15 befogadó késznek érzi magát arra, s másrészt a vendégek – behozva elmaradásukat – szalonképesnek ítéltetnek. Erre vonatkozólag helyénvaló több megállapítás. A felvételi kritériumok annyira meghatározatlanok, hogy nyugodtan mondhatjuk, hogy délibábszerűen mozgó célpontokról van szó, amelyek, ha a kitűző úgy akarja, rövid úton elérhetők, ha nem, esetleg sohanapján. Mint avval már többször is foglalkoztunk, hazánk társadalmi intézményrendszere egészében nem tekinthető *minden* vonatkozásban elmaradottnak az összes EU-államéhoz képest. Sokszor csak az európai hagyományok pluralizmusa magyarázza az eltérést, s nem a haladottság és az elmaradottság közti különbség – pluralizmus, amelyet egy újraéledő európai *gleichschaltunggal* szemben meg kell védeni. Természetesen, mivel termelésmódunknak nem a balkáni Görögország, hanem inkább Németország a modellje, javítanivalónk bőven akad. Azonban az EU-nak 6-ról 15-re való „nyugat-európai" bővülései során a feltételek a felvétel időpontjában sem teljesültek, sőt még az Északi Tanács módos államai is kapnak majd az adaptációra szánt alapból. Ezen összefüggésben még megjegyzendő, hogy a felvett gazdag 4 EFTA-állam együttesen többet hoz be, mint követel az EU-tól, következésképpen hazánk felvétele[17] sem borítaná fel az EU költségvetési egyensúlyát. Minden jel sajnos arra mutat, hogy jórészt privilégiumféltésből és diszkrimináció alapján az 1994-es gyors felvételekkel kész helyzet elé akarták a keletieket állítani. Nem volt természetesen egy ördögi terv, csak egy mélyenülő előítéletes Kelet-kép, amely hazánkra is kiterjed, s távol tartja az egymással azonosuló Európa-klub-tagoktól.

A jövőbe tekintve két pragmatikus kérdés merül fel: mit tehet hazánk az európai azonosulása előmozdítása érdekében, és mitől kell tartózkodnia? Lesz-e egyáltalán egy Európa mint politikai egység, vagyis olyan alakulat, amelynek egy kül-, honvédelmi és pénzügyi-gazdasági politikája van, vagy sem?

1. Magyarország nemzetközi szereplésének súlyos retorikai kolonca, hogy hazánkat nélkülünk a kiagyalt „kelet-európai civilizációba" (Breton) mint a nem-Nyugat-Európa negatív kategóriájába beskatulyázták. A szociálpszichológia attribúcióelmélete alapján[18] tudjuk, mit hoz az ilyen kategorizálás magával: egyrészt, ha valamely káros jelenség Magyarországon felüti fejét, azt a politológiai publicisták eleve *tipikusnak* fogják minősíteni; még ha a Lajtától nyugatra ez a jelenség ugyanazon gyakorisággal is fordul elő,[19] ugyanez ott – a statisztikai valószínűségszámítás legelemibb szabályait felrúgva – *ritka kivételként* lesz osztályozva. Másrészt ha egy negatív jelenség akármelyik „volt KGST" államban felüti fejét, azt a Szovjetuniót túlélő szovjetológusok előszeretettel általánosítják az összesre. Magyarország ez ellen csak annyit tehet, hogy nem simul be[20] saját megnyilatkozásaival ebbe a Nyugat által nyújtott retorikai csapdába, s nem vállalja a ráosztott siránkozó-kunyeráló, ingyen dolgozó tanonc, saját portékáját ócsároló, a nyugati márkás csecsebecséket csodáló, bámész és epekedő szerepét, a min-

denáron való együttműködés politikáját. Tömören azt mondhatjuk, hogy hazánk ügyét leginkább az önállóan fejlesztő-javító beállítottság mozdítja elő, a portékáinkhoz és portánkhoz való ragaszkodásban megnyilvánuló önbecsülés. Minél kevesebbet enged át a magyar kormány egyoldalúan önállóságunkból, annál jobban javul ázsiónk és kínálnak fel valóban kölcsönösségen, *viszonosságon* alapuló kapcsolatot. Paradox módon Magyarország államberendezésének demokratikus mivolta sem arról ismerhető fel, hogy politikusaink mennyire ismertetik el magukat a nyugati demokráciák által, hanem éppen azon, hogy mennyire törődnek inkább saját népük által való elismertetésükkel. Az európai normalizálás e stratégiáját a csehek jól felismerték.

A magyar kormány külpolitikájának ésszerű figyelmét olyan feladatokra összpontosítani, amelyek meghatározott időpontokhoz kötött, konkrét s nem egyoldalú, hanem kölcsönösségen alapuló teljes jogú részvételt eredményeznek olyan európai szervezetekben, amelyek lényeges és általuk végrehajtható határozathozatalokra képesek, mint az EU. Helytelen túlzott erőfeszítést kifejteni kontinensünknek inkább gesztikuláló, mint cselekvőképes szervezeteiben, mint a helsinki egyezmény (EBEE), az Európa Tanács s a meghatározatlan körvonalú középeurópai regionális együttműködés. S az esetleges felajánlott újabb, felmelegített vagy felgyorsított részleges tagságok, társultságok inkább mókuskerékben való szaladásnak tekinthetők, mint az Európával való azonosulás felé történő jelentős haladásnak.

Hazánk európai integrációja csak úgy jöhet létre, ha közeli és távoli nyugati szomszédainkkal pontosan olyan kölcsönösségen alapuló viszonyt épít ki, mint azok egymás között. Ez vonatkozik kiemelt helyen kis szomszédunkra, Ausztriára, amely nemegyszer elfelejti ezt az elvet. 1993-ban például az általa annyira óhajtott visszatoloncolási egyezmény megkötését követően a magyar kormány megkérdezése nélkül megerősítette saját oldalán a volt vasfüggöny őrzését. Ausztriát – Willibald Pahr, Ausztria európai kérdésekben illetékes jogtanácsosának véleményével szemben – erre a schengeni szerződés akkor nem kötelezte, s az EU-ba való 1995-ös belépés után sem kényszeríti arra, hogy – a „keleti vész" ellen – a Lajtát jobban őrizze, mint a svájci–osztrák határt, amely szintén az EU határa. Ezek a felhozott példák tetszés szerint szaporíthatók, mert egy beállítottság szimptómáiról van szó.[21]

2. A maastrichti és amszterdami szerződés nyomán az EU politikai struktúráinak tető alá hozása a cél. Ha a politikai egység nem kerül sínre, siker koronázza a csak 1972-ben vonakodva, valamelyes trójai falóként belépő volt EFTA-tag, Nagy-Britannia elképzelését, hogy az EU-t konkrétan visszarendezze egy általuk 1960-ban éppen az Európai Gazdasági Közösség ellenlábasaként kiagyalt európai szabadkereskedelmi társasággá. Márpedig Európa politikai egységére több okból is szükség van. Belsőleg a gazdaság- és szociálpolitikai beavatkozás csak akkor tud hatékony lenni, ha ugyanazon az átfogó (kontinentális) szinten működik, mint az európai termelés egyre intenzívebb munkamegosztása. Kifelé pedig azért sürgős, mert Európát mint egyszerű földrajzi egységet vagy akár mint a munkaerő, a tőke és az áru közös piacát nem lehet a világ döntő hatalmai közé sorolni. Ennek hiányában nem is tudott sehol sem fellépni. Anglia, Francia- vagy Németország nem nagyhatalom. Velük különkülön tárgyalni nehézkes, s ez a mai gyorsuló időkben végzetesen késlelteti a cselekvést. Naivitás elképzelni, hogy udvariassági formulákon túl velük egyenként az USA egyenrangú félként tárgyal.

a) Ma a EU fő központi végrehajtó szerve, a 14 000 technokratából álló brüsszeli komisszió minden állandó népképviseleti ellenőrzés nélkül működik. Gyakorlatilag ugyanis csak a tagországok államfőiből álló s időszakosan összejövő Európai Tanács – és a szakminiszterek tanácsai – elhatározásainak van alárendelve. Jelenleg elképzelhetetlen, hogy éppen a legsorsdöntőbb helyzetekben Párizs, London és Berlin a külügyek intézését a brüsszeli

külpolitikai komisszárra bízza. Ez a jelenlegi EU, amelyet gyakran a technokrata komisszárok Európájának neveznek.

b) Egy másik Európa, a nemzetek Európája, amennyiben ez tulajdonképpen az európai nemzetállamok, illetve azok kormányainak uniója, sohasem fog adni a külügyek, a honvédelem és a pénzügyek terén valóban nemzetközileg ütőképes végrehajtó hatalmat. Pedig enélkül Európa politikailag egy üres metafora. Ezért is pontatlan az a megállapítás, hogy „Európa" a jugoszláv válságban nem cselekedett; politológiailag a valós állapot pontosabb megfogalmazása az, hogy politikai létezésének hiányát e válság is mutatja.

A nemzetállamok szövetsége helyett a közvetlenül megválasztott Európai Parlament hatáskörének kiterjesztése nemcsak a valóban cselekvőképes politikai Európának a kulcsa, hanem annak is, hogy az EU-val az európaiak mint európai nép idővel ténylegesen azonosulnak.

c) Az Európai Unió a világ politikai térképén csak akkor fog létezni, ha a jelenleg Strasbourgban székelő EU Képviselőház Európa népei szuverenitásának letéteményese lesz – Európának legalább alsóháza. A kormányok Európai Tanácsa „törvényhozási" jogkörét kell lépcsőzetesen erre átruházni. Ez lehetőséget ad nemcsak arra, hogy közvetlenül európai végrehajtó hatalmat válasszon, hanem hogy Európát újraépítse, összehozza a háborúzások adta államhatárokon is átnyúló ősi (nyelv)vidékek szomszédságaiból, a kantonokból.[22]

Európa, mint egy tipikusan tarka, pluralista kontinens, csak *vidékeinek* mozaikjaiból rakható össze, egyesíthető politikailag. Nincs szükség politikai alkudozások révén mesterségesen kantonokat teremteni. Elég, ha az európai parlament kebelén belül a nyelvvidékek képviselői az *államhatárokon átnyúlva* képezhetnek (területi) csoportokat, s így a jelenleg még nyomasztó nemzeti egységállamok mögött a vidékek *természetes módon* és elhatárolásokkal feltűnhetnek, szociál-ökológiai azonosság alapján. Így találhat egymásra, „egyesülhet" öntevékenyen a francia és a spanyol baszkvidék, vagy a katalán Roussillon és Catalunia.

1993-ban Luxemburgban az EU kiadta az EU vidékeit felsoroló *Portait of the Regions*-t. Sajnos azonban sem 189 vidék felsorolása, sem pedig a az EU Komisszióhoz tanácsadó szervezetként rendelt Vidékek Bizottság nem viszi valóban előbbre a vidékek Európáját, mert azok megint csak mint a létező nemzetállamok alosztályai jelennek meg.

Ez a harmadik, a kisebb egységekből összerakott tartományok, kantonok vagy (nyelv)vidékek Európája leginkább a már most is *Land*okból álló Németország 1996-os terveiben jut kifejezésre. Természetesen az ún. nemzetállamok által darabokra szabdalt Kárpát-medence népei számára is a kantonok Európája[23] a legvonzóbb elképzelés. Nem lehet előre megjósolni, hogy ilyen, a népek uralmára építő Európa-elképzelés kerekedik-e felül. Viszont azt már igen, hogy enélkül Európa politikailag legfeljebb stagnálni fog, vagy történelmileg mint politikai egység – akárcsak az enózis – sohanapján valósul meg.

Mivel az EU-ban nagy túlsúlyban lévő, egyesített Németország az az ország, amely leginkább látszik érdekeltnek hazánk felvételében, és Európa-koncepciója is leginkább szolgálja a Kárpát-mendencei magyarság fennmaradását, a tárgyi és szubjektív érdekkonvergencia folytán újra – akarva, nem akarva – külpolitikánk fő támaszpontja.

A magyar Európa-politika illúziókkal kitapétázott kamaszkora lejárt. Az idő megérett arra, hogy minden területen – határvédelem, protekcionizmus stb. – a viszonosság elve tiszteletben legyen tartva. E politikának első számú próbapadja az EU leendő tagjához, volt dualista partnerünkhöz, a szomszédos kis Ausztriához való viszonyunk.

JEGYZETEK

[1] Ausztria részéről egy átgondolt politikai stratégiáról van szó. Az IHT 1994. IV. 27-ei számában (19. l.) egy többoldalas fizetett hirdetésben azt állítják, hogy „Austria prepares to celebrate its Millennium(!) in 1996", majd a szövegben többek között az áll: „Wiener Neustadt was originally a frontier fortress guarding against Magyar incursions (sic)." A szövegben lévő dekódolható üzenet a világ felé nem lehet világosabb. Miután tehát osztrák barátaink visszahúzódtak attól, hogy 1996-ban egy közös világkiállítás keretében velünk egy gyékényen áruljanak, most egyrészt az 1100 éves magyar állam millenniumát akarják zavaros történelemmagyarázattal kisajátítani, másrészt pedig az EU-ban „a keleti barbárok" elözönlése elleni védőbástyaként akarják magukat hasznossá tenni. Ez az osztrák politika hazánkat Európától inkább elválasztja, mint összehozza vele.

[2] Denis de Rougemont: *The Idea of Europe.* New York, 1966. (*28 siècles d'Europe.* Párizs, 1961.) A görög mitológiai Európának a hellotiai fesztiválon istennőnek kijáró tisztelettel adóztak. De Rougemont Európát mint birodalom elnevezését a VIII. században uralkodó Nagy Károlynak tudja be. (Lásd még e témakörben Hazard Paul: *La crise de la conscience européenne.* Párizs, 1961.)

[3] Roberts, Mark – Stringer, Christopher – Parfitt, Simon: A Hominid Tibia Middle Pleistocene Sediments at Boxgrave UK. *Nature*. 1994. május 26.

[4] Megjegyzendő, hogy az első temetők csak 100 000 évre nyúlnak vissza.

[5] Valéry, Paul: *Variété*. I., Párizs, 1924, 24. l.: Európa az ázsiai kontinens kis csücskéje.

[6] Cheysson, Claude, volt francia külügyminiszter szokásos szókimondásával „l'impuissance dans l'obésité"-ről beszél (*Le Monde* 1994. IV. 27), ami szabad magyar fordításban „kappanháj impotenciájá"-t jelenti.

[7] Az ideológiai áltudomány odáig megy, hogy Roland Bretonnak *Géographie des civilisations* 1991-es 2. kiadásában a világot 7 civilizációra osztva különveszi az ún. „európai és nyugati"-t (85–99. l.) *és külön az ún. „kelet-európait"* (100–108. l.).

[8] *Human Development Report 1994*. PNUD, New York, 1994, 141.l.: 1. táblázatban többek között a javított GDP-értékek.

[9] Petrella, Ricardo: Litanies de Sainte Competivité. *Le Monde Diplomatique.* 1994. február. Lavigne, Marie, a Pau-i Egyetem tanára *L'Europe de l'Est et du Plan au marché* (Párizs, 1992) c. munkájában bemutatja, hogyan használja ki az EU *a)* a dömpingérvet, *b)* a társulási szerződés sauvegarde (ágazati védelmi) kikötéseit és *c)* az áruk eredetének homályos fogalmazását együttesen arra, hogy hazánk versenyképes vegyi, textil-, acél, élelmiszeripari és mezőgazdasági cikkeit az EU-piacról kirekessze.

[10] A teljesség kedvéért megemlíthetjük, hogy az 1957-ben létrehozott EGK csak az egyike az 1967-ben Európai Közösséggé fuzionált három szervezetnek, de a legfontosabb. Az Európai Atomenergia Közösség egy 1957-ben létrehozott specializált szervezet, míg a harmadik az 1951-ben 50 évre (!) létrehozott alapmagot képező schumani európai Montánunió, az Európai Szén- és Acélközösség. Mint látható, akkoriban a „fejlett és előrelátó" Nyugat-Európában is – s nemcsak a Duna táján – építették buzgón a „vas és acél országát". E szervezet az ún. „keleti államok", így hazánk elleni protekcionizmus eszköze lett. (Lavigne Marie id. mű.) Az európai intézmények történetét tömören foglalja össze: Eveno Patrick és mások szerkesztette: *L'Europe de Yalta à Maastricht, 1945–1993*. Párizs, 1993.

[11] Az evangélikus teológus, Marc Luyckx megjegyzi, hogy az észak-európaiak érzékenyek a „római szerződés" eredeti hat aláírójának centralizáló katolikusságára, s azt a római jog szüleményének tartják. (Europe: L'utopie blessée. *Manière de voir*. 1994. május, 37. l.) Érdekes továbbá megjegyezni, hogy 2000 Vízkeresztjén, a keleti egyházak legnagyobb ünnepén a hidegháború óta először Jeruzsálemben összejöttek az ortodoxság egyház- és államfői.

[12] Georges Dumézil (1899–1986), Antoine Meillet (1866–1936) nyelvész tanítványa dolgozta ki részletesen e doktrínát, felhasználva az összehasonlító mitológus, Adalbert Kuhn (1812–1881) és Friedrich Max Müller (1823–1900), sőt még a szociológus Emil Durkheim (1858–1917) munkáit is. Thiesse, A. M.: *La création des identités nationales: Europe XVIII–XX*^{e} *siècle.* Párizs, 1999, 172–179. l.

[13] Az „indoeurópai vallásról" részletesen lehet olvasni az *Encyclopedia Britannica*-ban P. I. Couliano tollából („Ancient European Religion"), C. Edgar Polomé szerkesztette kötetben (*The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia.* New York Gimbutas), A. Marija művében (*The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500–3500 B.C.*, New York, 1982), valamint Eliade *Guide to World Religions* (New York, 1991) 16. fejezetében.

[14] Jouve, Edmond: *Le droit des peuples.* Párizs, 1986

[15] Machiavelli vetette fel a XVI. században a politika világiasításának gondolatát.

[16] 1714-ben az angol nemes, Bernard de Mandeville a *Méhek meséjé*ben kijelentette, hogy nem az erények, hanem az önző gyarlóságok *(vices)* viszik előre a gazdaságot.

[17] Hazánk felvétele az EU mezőgazdasági alapjának (PAC és FEOGA) számításaink szerint alig kerülne többe, mint 10 milliárd dollárba. Lásd *La lecture d'Est en Ouest: Regards européens.* Párizs, 1993.

[18] A már idézett Breton R. (id. mű 47, 85–99 és 100–108. l.), a Párizsi VIII. Egyetem professzora szerint az „európai és nyugati civilizáció" felöleli Nyugat-Európát Észak- és Dél-Amerikával együtt, míg az ún. Kelet-Európa Prágától Vlagyivosztokig terjed. Vö. Axelrod R. és mások: *Structure and Decision: The Cognitive Maps of Political Elits.* Princeton, 1976. Hewstone, Miles: *Causal Attribution: From Cognitive Process to Collective Beliefs.* Cambridge, MA, 1990. Stephan, W. G.: Stereotyping: Role of Ingroup-Outgroup Differences in Causal Attribution of Behaviour. *Journal of Social Psychology.* 1977, (101), 255–266. l.

[19] Bohner, G. és mások: The impact of subjective probability. *European Journal of Social Psychology.* 1988 (18), 355–364. l. Golding, S. L. et al.: Illusory correlation and subjective judgment. *Journal of Abnormal Psychology.* 1972 (80), 249–260. l. Kahnemman, D. et al.: Subjective probability: a judgment of representatives. *Cognitive Psychology.* 1972, (3), 430–454. l.

[20] Arkin, R. M.: Self-Handicapping. In Harvey, J. H. és mások: *Attribution: Basic Issues and Applications.* Orlando, FL, 1985. Vö.: Hofer Tamás cikkével a *Hungarians between „East" and „West": National Myths and Symbols.* Budapest, Etnográfiai Múzeum, 1994, 27–53. l.

[21] A svájci kormánynak már 1991. 5. 15-ei „Európa-politikai" jelentése az „idegeneket (és menekülteket)" jellemzően három kategóriába sorolja: (1) EU- és EFTA-államokból, (2) USA-ból és Kanadából valók, és (3) „a többiek", beleértve honfitársainkat. A magyar kormány erre sem reagált. Lásd még *Die Presse.* 1993 július 28. sz.

[22] Ankerl, G.: Europe des cantons. In *La Siusse.* 1993. dec. 17. McCrone David: *Understanding Scotland: The Sociology of a Stateless Nation.* London, 1992.

[23] Ankerl, G.: The Natives' Right to Speak Hungarian in the Carpathian Basin. *The Hungarian Quarterly*, 1994/2, 7–23. l.

Az Észak-atlanti szövetség és a Földközi-tenger szirénhangjai

A mi tengerünk

A rómaiak *Mare Nostrum*nak hívták, s az európai nyelveken ma is Földközi-tenger a neve. Az óceánok hidegségével szemben e tenger említése az ábrándozás langyos-meleg hullámait ébresztette a közvéleményben. A történészek közül viszont a francia Fernand Braudel egész akadémiai hírnevét köszönheti a „Földközi-tenger világának".[1] 1970-ben publikált háromkötetes, gazdaság- és Nyugat-központú (világ)történelemkönyvében, amelynek a *Civilizáció és kapitalizmus* címet adta, azt fejtegeti, hogy a világot mindig egy kereskedő kikötőváros uralta: 1380 és 1500 között Velence, majd Amszterdam, mígnem az ipari forradalomban London ragadta magához a vezető szerepet. Tőle hódította el ezt egy másik angolszász város, a New Amsterdamból lett New York. Braudelnek az *Annales*-ben kifejezésre jutó iskolájának központja is „átköltözött" a New York Állami Egyetem binghamptoni campusára, ahol Immanuel Wallerstein, a világrendszer teoretikusa megalapította több mint negyedszázada a *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Sytems, and Civilizations*-t.

Aki a világ és a metropolisok történetét valamelyest ismeri, tudja, hogy a Braudel–Wallerstein-világtörténelem, amely romantikusan Braudel kedvenc városától, Velencétől New Yorkig vezet, nagyon foghíjas világtörténelem. J. M. Blaut e szemléletet a gyarmatosítók világmodelljének nevezi.[2] Mint azt a világvárosokkal foglalkozó munkánkban[3] és a történész, William H. McNeill, a *The Rise of the West* szerzője is kifejti, a Földközi-tenger csak a Római Birodalom nyomán, főleg a hellenizmus idején, az 500 évvel Krisztus születése előtti és 200 évvel utáni időkre kiterjedő korszakban töltött be elsődleges szerepet a világban. Már 200 és 600 között India kerül az előtérbe, majd az első évezred végéig a muzulmán civilizáció. Első évezredünk végétől pedig a kínai birodalom veszi át a világtörténelemben az első hegedűs szerepét, s csak 1500 körül eszmél fel újra Európa, amely lassan áttolta most már a „Nyugat" központját az (észak-)Atlanti óceánnak az egyik, majd a másik partjára.

Európának a II. világháborút követő (geo)poltikai schizmája, amely a kapitalista Nyugatot szembeállította az „ortodox" bolsevizmussal, volt az a történelmi esemény, amely 1949-ben életre hívta a Nyugatot ma leghatékonyabban megtestesítő katonai-politikai intézményt, az Észak-atlanti Szövetség Szervezetét (NATO-t), hogy „megőrizze a békét és biztonságot, fejlessze a stabilitást és jólétet az észak-atlanti vidéken". E szövetséget hasonló kollektív életmódú országok azért hozták létre, hogy megvédjék értékrendjüket katonai invázió vagy más erőszakos beavatkozás, felforgatás ellen. Főleg az ellenség adta stratégiai meggondolások késztették a NATO-t arra, hogy 1952-ben két egymással is viszálykodó,[4] nem éppen nyugat-európai államot, Görögországot és a nagyrészt ázsiai, muzulmán Törökországot is felvegye. Nyilvánvalóan a NATO-védte „észak-atlanti vidéknek" a Földközi-tenger délkeleti részére való kiterjesztése jól szolgálta a pillanatnyi stratégiai célokat: a Szovjetuniónak teljes kordában tartását déli szárnyának légi megfigyelése és 1969-ben az észak-atlanti állandó tengeri haderő keretében egy földközi-tengeri sürgősségi flotta létrehozása révén, amelynek ezek az országok támaszpontot biztosítanak. De már az 1973-as arab–izraeli konfliktus rávilágított arra, hogy 1949-ben a berlini légihíd idején megnyilvánuló egységes NATO-akarat és cselekvési készség csak a szovjet veszély elhárítására vonatkozik.[5]

A Szovjetuniónak mint világhatalomnak 1991-ben való feloszlása azonban teljesen új geo-politikai helyzetet teremtett. A NATO, e jól olajozott szervezet elvesztette eredeti cél(táblá)ját.

Ebben az új geopolitikai helyzetben, mint háttér, keresi új szerepét a fél évszázados Észak-atlanti Szövetség, mint a szovjetellenes hidegháború túlélője, „maradványa". A költséges NATO-szervezet célszerűségét a szakértők megkérdőjelezték. Egyesek egyszerűen egy feladatát betöltött intézményt látnak benne, és feloszlatását sürgetik.[6] Avval érvelnek, hogy a termonukleáris és más katonai fenyegetés nem békét hoz, hanem inkább ellenségességet ébreszt azokban az államokban, amelyeket valamilyen oknál fogva nem hívtak meg tagnak. Mások a NATO-nak egy olyan második „átdolgozott kiadásáról" álmodnak, amely kvázi demilitarizált. A Katonai Bizottság helyett – amelyben egyébként 1966 óta Franciaország csak összekötővel vesz részt – az Atlanti Tanács kerülne előtérbe, amely az amerikai–európai vetélkedés élének tompítására, a politikai, gazdasági és kulturális együttműködésre helyezné a hangsúlyt.

Minden szervezetnek, így a NATO-nak is megvan a maga történelmi tehetetlenségi nyomatéka, amely minden ésszerűségi meggondoláson túl meghatározza pályáját. A NATO sem tudja átugrani félszázados történetének árnyékát, viszont a célok elmosódása a legbefolyásosabb tagállam részére kiterjedt manipulációs lehetőségekhez, s egy *„worst-case scenario"*, a legrosszabb lehetőségre számító jövőkép szerint az (ön)védelmi célok perverziójához is vezethet. Mire gondolunk itt pontosabban? Jóllehet a NATO független államok szövetsége, ahol mindegyik tagállamnak vétójoga van, valójában az Amerikai Egyesült Államok jóvoltából létezik, és annak gyakorlati irányítása alatt működik. Az Észak-atlanti Szövetség (nyugat)európai tagállamai területi sértetlenségét, a *status quo*t védte. De ma a szovjet veszély elhárításától felszabadult erők új, nem Európa által kijelölt ellenség elleni hadakozás eszközeivé is válhatnak. Floris Lewis, az *International Herald Tribune* 1999. március 19-ei vezércikkírója azon körökhöz tartozik, amelyek kifejezetten remélik, hogy a NATO új stratégiai koncepciója nem pontosítja új feladatkörét és működési szabályait, mert így a Washingtoni Szerződésben működési területként megjelölt Európán kívül is beavatkozhat például a „terrorizmus" ellen, méghozzá az ENSZ Biztonsági Tanácsának jóváhagyása nélkül.

E tanulmányban nem szándékozunk e kérdéskört teljes szélességében megtárgyalni, csak abban a vonatkozásában, hogy ez hogyan érintheti hazánkat, amely új NATO-tag, és az európai Főparancsnokság Nápolyban állomásozó Déli, Földközi-tengeri Parancsnokságához tartozik. Az országnak ugyanis elsősorban a Nyugathoz való tartozásának kifejezése érdekében szüksége volt, hogy a NATO-ba belépjen. De a kérdés most már úgy tehető majd fel: milyen célrendszerű NATO, s milyen jellegű és méretű szerepvállalás felel meg Magyarország érdekeinek?

Kód: „reliant mermaid"

Fernand Braudel hívta fel figyelmünket arra is, hogy látszólag triviális egyedi események hirtelen fényt vethetnek történelmi folyamatokra. Az 1998. január 5. és 9. között, tehát alig négy napra kiterjedő földközi-tengeri katonai akció ilyen eseménynek illik be. Két NATO-tagállam, az USA, Törökország, valamint Izrael a tenger keleti övezetében közös hadgyakorlatot hajtott végre. A Pentagonban működő propagandaműhely ezúttal is tetszetős, vonzó nevet talált a katonai műveletnek: „megbízható szirén". A hadgyakorlatok általában a fegyverek működésén és különböző fegyvernemek, haderők együttműködésén kívül a kiválasztott földrajzi helyszínen hadműveleti képességet próbálnak ki, kifejezett vagy meg nem nevezett ellenféllel szemben. Ezért a hadgyakorlatok ritkán társítanak véletlen összeállításban államokat, főleg ha nem is szomszédokról van szó, s ártatlanságukról a meg nem hívott államok listája árulkodik legbeszédesebben. A szomszédok megértették, s tiltakoztak. A tiltakozók mind muzulmán országok voltak, amelyek egy évvel előtte, 1997. december 9. és 11. között részt vettek az ötvenöt országot felölelő Iszlám Konferencia Szervezetének teheráni össze-

jövetelén. A török „tagtársuknál" tiltakozók közé nemcsak Szíria, Irán és Irak tartozott, hanem az Amerika-ellenességgel egyáltalán nem vádolható Egyiptom is, amelynek külügyminisztere, Amir Moussa veszélyes, provokatív axisról, szövetségről beszélt.

E hadgyakorlat formálisan nem a NATO keretében zajlott le, hanem az 1996-ban megkötött, de tartalmában máig is titkolt török–izraeli katonai együttműködési szerződés első szemmel látható konkretizálása volt. *„On y soit qui mal y pense."* Az amerikaiak a tiltakozást avval igyekeztek nevetségessé tenni, hogy a *„Reliant Mermaid"*-et vízbe esett embereket mentő humanitárius gyakorlatnak minősítették – ami persze a bombázókból tengerbe zuhant pilóták kimentését is magába foglalja.

Formálisan a NATO nem lépett még frigyre a Földközi-tenger ázsiai partján lévő „megbízható szirén"-nel, de feltételezhető, hogy előbb vagy utóbb kísérlet történik arra, hogy megkérjék és ezáltal megkössék a kezét azon irányban, amelyben a jelenlegi amerikai politika megkívánja.

A *New York Times* nagyon bennfentes vezércikkíróját, Willams Safire-t ugyanis megélhetése arra kényszeríti, hogy bőbeszédűbb legyen: „Fantomszövetség átrajzolja a Közép-Keletet" című írásában[7] fellebbenti a fátylat a nyilvánosság kizárásával folyó politikai alkukról és a NATO bevonására vonatkozó tágabb tervekről. A nyilvános jogállami keretek mögötti fantomszövetség operatív katonai és titkosszolgálati szinten működik, s általa legalábbis az egyik oldal a másik – nevezetesen a török – belpolitikájába is be tud egyoldalúan avatkozni. A NATO-parancsnoksággal összehangolt török hadsereg a demokratikus folyamatokba rendszeresen közbelép, s ha másképpen nem, hát katonai puccsok révén az iszlám politikai befolyást Törökországban el tudja fojtani.

Safire azt is megállapítja, hogy Izrael az USA-ban gyakorolt közvetett befolyását használja fel arra, hogy a muzulmán lakosságú Törökországot vele katonai szövetségbe vonja. Így például a pro-Izraeli lobbi az amerikai kormányra nyomást gyakorolt, hogy Törökországnak Apache helikoptereket szállítsanak, amelyeket a kurdok elleni polgárháborúban fel tud használni. Gazdasági téren pedig a török áruk vámmentesen érhetik el az USA-t, ha kis transzformáció után mint izraeli áruk jelennek meg az amerikai piacon.

Frederick Bonnart, a brüsszeli *„NATO Sixteen Nations"* főszerkesztője pedig arról számolt be, hogy már 1995 elején maga a NATO kezdeményezett, egyelőre nagyköveti szinten, egy „földközi-tengeri közvetlen dialógust". A semleges, „pártatlan" elnevezésű kezdeményezést az teszi különössé, hogy csak bizonyos országokat hívtak meg (egész pontosan ötöt), s így közvetve a NATO Európától idegen konfliktusokba árthatja magát, lehet annak résztvevője, s így esetleg magára vonhatja terrorista akciók dühét. A „földközi-tengeri beszélgetésre" meghívás választottja Izrael, Egyiptom, Tunézia, Marokkó és Mauritánia volt. A NATO-nak 1966-ban létrehozott tervezőcsoportját az amerikai kezdeményezésre készült lista összeállítása során nemcsak az nem zavarta, hogy az nem minden földközi-tengeri államra terjedt ki, hanem hogy Mauritánia partja nem is néz e tengerre.

Befolyásos amerikai körök által életre hívott magánszervezetek továbbmennek. R. Dale beszámolója szerint a „New Atlantic Initiative" nevű washingtoni magánszervezet 1998 augusztusában a „helsinki konferencia közel-keleti változatának" összehívását javasolja. Mindezeknél a kezdeményezéseknél az megy feledésbe, hogy Helsinki azért volt békéltető, mert – tetsző és nem tetsző – *minden állam*, így az ellenfelek is, meghívást kaptak. Ha viszont a meghívás a földközi-tengeri országok nem mindegyikének szól, akkor az a veszély áll fenn, hogy a NATO nem a békéltetés eszköze lesz, hanem katonai erejével a muzulmánellenes akciókban való részvételre lesz idővel módszeresen berántva. Már 1998-ban Hans Binnendijk, a washingtoni Institute for National Strategic Studies of National Defense University igaz-

gatója fájlalta, hogy a Golf-háborúban a NATO intézményesen nem vett részt, s kifejezetten követelt egy „déli NATO stratégiát", beleértve a NATO-t létrehozó Washingtoni Szerződés V. cikkelyének alkalmazását, vagyis a fegyveres beavatkozást.

Az Észak-atlanti övezetből zavaros délszaki vizek felé

50 éve, világos célbeli és területi elhatárolással hozták létre a NATO-t. Az Észak-atlanti-óceán két partján megoszló Nyugatnak nevezett civilizáció életstílusának megvédése volt a cél – a tagállamok országhatáraival elhatárolt szárazföldre, légtérbe és „felségvizeire" való mindennemű behatolás megakadályozása. A szövetséget, mint tudjuk, olyan potenciális ellenség tette szükségessé, amely egyrészt a nyugati társadalmi rend erőszakos megváltoztatásán munkálkodott, másrészt rendelkezett is olyan haderővel, amely e tervek megvalósítását a Nyugat erőinek szétszórtsága esetén lehetővé tette. A Szövetség védelmi jellegét, területi lezártságát, „önmérsékletét", „türtőztetését" az 1956-os magyar szabadságharcba való be nem avatkozás jól példázta. Anélkül hogy megkísérelnénk a 90-es évek elején bekövetkezett változást, a Szovjetunió szétesését s egyben a szovjet csapatoknak hazánk területéről történő békés kivonulását teljes történelmi jelentőségében minősíteni, nyilvánvalóvá vált, hogy a Nyugat bolsevizálásának veszélye mind Oroszország missziós hevületének lehűlése, mind pedig (hadi)ipari bázisának és haderejének legyengülése folytán elpárolgott. A többé-kevésbé használható állapotban lévő termonukleáris fegyverekkel és kilövésükre szolgáló technikai berendezésekkel rendelkező orosz föderációban uralkodó kaotikus állapotok ezen mit sem változtatnak, sőt alátámasztják e helyzetleírást. Az új helyzet a NATO-t természetesen válaszút elé állította, amelyen mindmáig nem tudott túljutni. Mint említettük, célját vesztett intézmények mamutmechanizmusai mint kölöncöt nagy inerciát vonnak maguk után, s egykönnyen fel nem oszlathatók vagy redukálhatók. Így egy kis kitartó fondorlattal az egész gépezetet eredeti céljától eltérő utakra el lehet terelni; nevezetesen a félszázados méltóságteljes, védekező-tartózkodó magatartást idegen vizeken való gyors portyázásokkal, beavatkozó, terjeszkedő, provokáló viselkedéssel „behelyettesítve" új ellenségek szerezhetők, a NATO-országok iránt eredetileg közömbös népeket feltüzelve ellene. Számos megnyilatkozás és katonai-politikai akció arra mutat, hogy a Varsói Szerződés feloszlatása, a „medve méregfogának kihúzása" és az orosz erőknek az ún. Békepartnerségben való beidomítása, megszelídítése óta a nyugati politikai és médiaelitben nagyon befolyásos erők azon munkálkodnak, hogy a NATO vállaljon aktív szerepet az Iszlám Konferencia országaihoz tartozó szférában. A Földközi-tengeren állomásozó VI. amerikai flotta eredetileg csak a NATO déli szárnyát volt hivatva biztosítani az északi, szovjet fenyegetés, „kitörés" ellen. Az újfent javasolt amerikai stratégia e jelenlétnek már más szerepet osztana ki. A déli front nem szárny, hanem *fő* front lenne, és éle már nem északra, hanem délre irányulna. A Perzsa- vagy Arab-öbölben vagy más „belvizeken" magas fokú készültségben lévő tengeri, légi, sőt szárazföldi gyors beavatkozásra képes erők állandó állomásoztatását – esetleg izraeli depókból való ellátását – provokációnak tekinthetik azon államok, amelyek ezen armadát kifejezetten meg nem hívták, és az idegen vizeken való puszta jelenlétük kiszámíthatatlan összetűzéseket idézhet elő. Aztán bár a nyugati (expedíciós) haderők hazájuktól sok ezer mérföldnyire eltávolodtak, mégis ott az „önvédelem" jogán válaszolnak minden helyi ellenállásra. Az egyes agresszív körök által kívánt eszkaláció, „feltornászás" így könnyen bekövetkezhetik, s az észak-atlanti szerződés államait sikerül a muzulmán államok elleni „istentelen keresztes hadjáratba" – Arthur Köstler kifejezését használva –, „kereszttelen keresztes hadjáratba"[8] belekeverni. A NATO bevonása a meztelen világuralmi törekvéseket valamiféle globális nyugati érdek fátylába takarná.

Területvédelem helyett „érdekvédelem”

Ha minden megelőző támadást kizárunk egy ország területi épsége megvédésének arzenáljából, területi sérhetetlenségének védelme mind nemzetközi jogilag, mind katonastratégiailag viszonylag világosan meghatározható feladatot jelent. Ugyanez nem mondható már el egy „ország érdekeinek a védelméről”. E megfogalmazás már sok kétértelműséget hordoz magában. Magyarázás, sőt félremagyarázás tárgya lehet, s ezért gyakran szolgált tolakodó, belügyekbe beavatkozó, sőt terjeszkedő, hódító, agresszív akciók takarójául.

Az országvédelem egyik ilyen „nagyvonalú” kiterjesztése a „befolyási övezetek” fogalmának kitalálása. E hegemonikus kategória feljogosít egyes ún. nagyhatalmakat arra, hogy önvédelmük ürügyén többé-kevésbé szomszédos országok ügyeibe egyoldalúan beavatkozzanak anélkül, hogy a nemzetközi közösség abban kivetnivalót találna.

Az 1823-ban a James Monroe amerikai elnök által meghirdetett és róla elnevezett doktrína[9] alkalmazása beszédes példa erre. E nemes elv eredetileg azt mondta ki, hogy a Szent Szövetség európai gyarmatosítóit az USA nem engedi beavatkozni Latin-Amerikában. Ezen izolacionizmust hirdető elvnek későbbi amerikai elnökök olyan értelmezést adtak, hogy egyoldalúan amerikai csapatok mehetnek más földrészekre (Fülöp-szigetek, Hawaii), de Latin-Amerika az anglo-Amerikai Egyesült Államok befolyási övezete, mondhatni szabad vadászterülete. E szellem ma is meghatározza az „anglo-latin” viszonyt. Anglo-amerikai érdekek és érdekeltségek védelmének örve alatt az USA feljogosultnak érzi magát latin-amerikai független országokba hívatlanul és minden nemzetközi megbízás nélkül akár katonailag is beavatkozni, mint 1983-ban Panamában. Nem járunk nagyon messze az igazságtól, ha e viszonyt az amerikai külpolitikai törekvések paradigmájának tekintjük; s mivel napjainkban az anglo-amerikai érdekek globálisak, világszerte igyekeznek – ha az erőviszonyok megengedik – e mintát alkalmazni. Ha mármost a NATO ún. érdekzónáját a Földközi-tenger másik partjára kiterjesztené, és esetleg hasonló egyeduralkodó elvek alkalmazását kísérelné meg, ez a muzulmán civilizációhoz tartozó országokra való kiterjesztést jelentené.

Hogyha egyes államok (vagy államszövetségek) biztonságuk, sőt egyszerűen érdekeik védelmében bizonyos övezeteket jelölhetnek ki, s felruházzák magukat avval a joggal, hogy beavatkozzanak az ott lévő más független államok ügyeibe vagy éppenséggel megszállják azokat, mivel az ilyen beavatkozási lehetőség egyoldalú és nem kölcsönös, evvel az államok egyenlőségének alapvető nemzetközi közjogi elve semmibe lesz véve. Az erősebbek előjogokat kapnának csak azért, mert erősebbek.[10] Ez a kiváltság nem is egy-egy ország nagyságát „honorálja”, hanem egyszerűen a nyers erő(szako)t. Ha például az amerikai politológiai szakirodalom a Földközi-tenger délkeleti csücskét érintő Nyugat-Ázsia erőegyensúlyáról mint a béke feltételéről ír, ezt úgy kell érteni, hogy Izrael az amerikai modern fegyverek jóvoltából érdekei szerint más államokat bombázhat, vagy ott magának más államok területén, pl. Libanonban ún. biztonsági zónákat foglalhat el az ENSZ-nek a nemzetközi közösség akaratát kifejező biztonsági tanácsi határozatai ellenére, és az arab államok minden válaszlehetősége nélkül.

A déli parancsnokság

Hazánk felvétele, azaz a NATO területi kibővítése felvetette a funkcionális kibővítést is. Ilyen lenne egy európai országok *területeit* védő szervezetnek európai és amerikai „regionális érdekeket” védő szervezetté való bővítése. Különös módon az egyébként pacifista német Zöld-párt adta külügyminiszter, Joschka Fischer[11] engedte meg magának már 1999. decemberben Brüsszelben azt a nyilatkozatot, hogy a NATO beavatkozhat saját felségterületén kívül

és az ENSZ Biztonsági Tanácsának megbízása nélkül, ha úgy fogalmazza át feladatát, hogy többé nemcsak területének biztonságát, hanem érdekeit is védi.

Ezen Európán kívül szorgoskodó NATO-nak színhelye főleg a Földközi-tenger nem európai, muzulmán oldala lenne, vagyis a déli parancsnokság tere. A mediterrán vizeken ma más haderő, mint az amerikai VI. flotta és néhány francia, olasz, görög és török hadihajó, nem látható. A szovjet globális törekvések eltörpülése óta, ha e vizek békességét valami fenyegeti, akkor az a NATO-államok saját akcióiból ered, esetleg egymás elleni akcióiból is. Ha a gibraltári angol–spanyol konfliktus nem is hívja életre a Nagy Armadát, a görög–török viszály már több alkalommal is nem volt messze attól, hogy háborús „tettlegességgé" fajuljon.

A Földközi-tenger déli partján elterülő maghreb és mashrek arab országok részéről évszázadok óta nem érte Európát katonai támadás, s felelős katonai szakértő nem állíthatja, hogy arab tengerészgyalogságnak valamiféle európai partraszállása fenyeget (hacsak nem vesszük egy kalap alá a migrációt és az inváziót). Minden más szcenário a hisztéria határait súrolná, hiszen a közelmúlt történelme inkább az európaiaknak e tenger déli partján való gyarmatosító behatolásairól tanúskodik.

Európai érdekvédelem a déli partokon?

Mint Dirk Pereboommal végzett tanulmányunk is kimutatta, a földközi-tengeri európai országokat Gibraltártól Isztambulig nem köti össze jelenleg olyan aktív kohézió, mint például a skandináv vagy Benelux országokat. Mégis 1995 óta komoly politikai érdeklődés nyilvánul meg egy mediterrán-központú stratégia életre hívására. A mögötte álló érdekeltségek retorikájukban még a latin–szász feszültségek kártyáját is kijátszották, a NATO-ban a brüsszeli főparancsnokság (SHAPE) keretében a norfolki amerikai és az angliai northwoodi La Manche-parancsnoksággal szemben a nápolyi déli parancsnokság jelentőségét hangsúlyozva. Egy időben az Európai Unión belül igyekeztek egyes mediterrán, de nem európai országokkal kiépített szerződéses kapcsolatokat a kelet-európai tagjelöltállamokkal párhuzamba, s a nekik nyújtott segítséget költségvetésileg is konkurenciába állítani. (Hiszen 1995-ben a mediterrán térségnek az Európai Bizottság 14 milliárd dollár segítséget ígért, s ebből az első öt évre 7 milliárdot.) Ez volt az ún. oslói palesztin–izraeli szerződés 1994-beni kairói aláírásának eufóriás ideje, amikor egyes körök azt is felvetették, hogy a Nyugat-Ázsiában lévő Izrael idővel az Európai Unió tagja lehet.[12] A feltűnő „mediterrán gondolat" uszályában számtalan szunnyadó kisebb-nagyobb intézet lényeges költségvetési transzfúzió révén újjáéledt. Az 1996-i féléves olasz EU-elnökség idején megtartott vagy 200 rendezvény némelyikén (többek között a palermói és a kelet-európaiak mellőzésével tartott bolognai konferencián) igyekeztek az európai identitás fogalmát a mediterráni mögé rejteni. Az Alain Jupé vezette tiszavirág életű konzervatív francia kormánynak Kelet-Európa a javára írhatja, hogy tiszta vizet öntött a mediterrán pohárba. Lehűtötte a kedélyeket, mondván, az Európai Unió együttműködik olyan európai államokkal, amelyek EU-tagságra elhivatott országok, s szintén olyan nem európai, földközi-tengeri országokkal, amelyekkel csak jószomszédi viszonyt akar kialakítani.

E tanulmányunk keretében azonban nem foglalkozhatunk közvetlenül az Európai Unióval, hanem csak az ún. euro-atlanti érdekeknek a NATO déli parancsnokságához tartozó területen való védelmével. A sokszor elmosódott körvonalú „pro-mediterrán" érvelések hátterében három eltérő (faj)súlyú tényező összejátszása figyelhető meg: 1. nosztalgikus kapocs a volt európai gyarmatok felé, 2. a kőolajellátás, valamint 3. a muzulmán világ kellős közepén létrehozott Izrael állam jelenleg meghatározatlan határai sértetlenségének garantálása. Vegyük sorra őket!

Gyarmatosító nosztalgia, kőolaj és Izrael

1. Az európai gyarmati nosztalgia Anglia, Olaszország és főleg Franciaország ügye. Köteteket írtak arról, hogy a francia tudatban az arab maghreb országok mint francia nyelvű országok élnek.[13] Hiszen Algéria a francia országgyűlésben képviselettel rendelkező tartomány volt! Ezek az országok, mint a többi függetlenségét visszanyert ország, az anyanyelv természetes, elemi ereje folytán és a muzulmán vallásnak a Korán írását szentesítő hatására idővel visszatérnek az élet minden területén az arab nyelv használatára. E tendenciának a fékezése sokszor a muzulmán fundamentalizmus elleni harcként, európai érdekvédelemként lesz ideológiailag kivetítve. Franciaország 1996-ban felajánlotta, hogy a NATO katonai bizottságába (amelyet az USA-val folytatott nukleáris erők feletti viszály során 1966-ban elhagyott) visszatér, s azt is, hogy hajóhadát a mediterrán NATO parancsnokság (amelyet még 1962-ben hagyott el) alá rendeli, ha európai lenne a nápolyi déli parancsnok, nevezetesen egy francia tengernagy. Jóllehet az Egyesült Államoknak is szándéka az arab-muzulmán civilizációs identitást, öntudatot hangsúlyozó mozgalmak visszaszorítása, mégsem adta ki kezéből a déli parancsnokságot, még ha a Földközi-tenger legnagyobb flottáját, a VI-at ki is vonták volna ellenőrzése alól. Ugyanis Amerika a nyugati világ érdekeit védő haderőt elsősorban a kelet-mediterrán (mashrek) övezetben, az ún. Közel-Keleten készíti elő esetleges bevetésre. A dél-kaliforniai Santa Monicában székelő tanácsadó *think tank,* Rand Corp. európai kérdésekkel foglalkozó igazgatója, Stephen Larrabee, valamint John Downing, a londoni Stratégiai és Nemzetközi Intézet rangidős haditengerészeti szakértője szerint az euro-atlanti érdekek védelme azt kívánja meg, hogy VI. flottáját a NATO ott védje meg mindenféle ellentámadás esetén, ahol éppen van. Hogy aztán miért és éppen milyen felségvizek térségében állomásozik (ez a három tucat hajóból álló armada partraszállásra kész tengerészgyalogosaival és vagy száz bevetésre kész repülőjével), s hol kell tehát majd megvédeni, annak már csak az amerikai vezetés a megmondhatója.

2. A Nyugat kőolajjal való ellátása az észak-atlanti szövetségi érdekek kiterjesztett meghatározásának másik eleme. Mivel a Gondviselés jóvoltából a természeti kincsek a világ négy égtáján vannak elrejtve, a mai globalizálódó világban elvárható, hogy a legnagyobb országok is „ki vannak szolgáltatva" más országoknak bizonyos fontos nyersanyagok beszerzését illetően, s azokat magától értetődően a világpiacon adott alacsonyabb-magasabb áron vásárolják meg; s következésképpen függenek a termelőtől, mint a termelő is függ a vevő keresletétől. Hegemonikus ambíciójú hatalmak azonban csak egyoldalú s nem kölcsönös függést engedhetnek meg maguknak. A termonukleáris és más erőforrások ellenére a „folyékony aranyat" sikerült a nyugati köztudatban annyira misztifikálni, neki életbevágó helyet biztosítani, amilyen az ókori mitológiában a víznek és levegőnek járt ki. Ugyanis az örökmozgó modern ember ezt kézzelfoghatóan az autókultúrával azonosítja. A kiszolgáltatottság elhitetése már politikai mesterfogás volt, mint ahogy sikerült egyes köröknek a kőolajtermelést az arab világgal azonosítani. Tény és való, hogy 1960 óta létezik az OPEC, az olajtermelő és exportáló országok 13 tagállamot felölelő nemzetközi szervezete, amely ha összehangolja a termelést, a világpiacon ármegszabó monopolhelyzetbe kerülhet. Az 1973-as arab–izraeli háború idején az arab kőolajtermelők exportzárlattal való fenyegetéssel is igyekeztek a NATO-államokat arra rábírni, hogy ne támogassák egyoldalúan Izraelt. Valójában az OPEC-be tömörült heterogén tendenciájú arab, dél-amerikai, afrikai és ázsiai államok a világtermelésnek csak 40%-a felett rendelkeznek. S ha a világ ismert tartalékainak legnagyobb része Szaúd-Arábiában is van, a második olajban leggazdagabb ország maga a fő fogyasztó, az USA. S tudvalévő az is, hogy az északi-tengeri olaj hogyan gazdagít két NATO országot, Norvégiát és az Egyesült Királyság skótjait. Még ha az OPEC-ben tömörült országok az

exportált kőolaj 4/5-ét teszik is ki, egyrészt a homogenitás hiánya miatt, másrészt a Henry Kissinger kezdeményezésére létrejött „NATO-olajtartalékolás" folytán az arab és muzulmán államoknak minden olyan akciója, amellyel a folyékony arany eladását embargó alá akarnák vonni, fordítva sülne el. A (túl)termelők érdeke a kőolaj eladása, ezért az észak-atlanti államok *saját érdeke* az, hogy a világpiac mechanizmusaira bízzák az olaj és gáz beszerzését. A NATO-államoknak az sem érdeke, hogy gazdaságossági megfontolásokkal nem törődve politikai okokból a Kaspi-tengeri olajat költséges kerülőúton jutassák el a nyugati fogyasztóhoz;[14] s még kevésbé az, hogy a muzulmán országok kezében lévő olajkutakat esetleg véres összetűzésekben meghódítsák, vagy a hadműveletekkel azokat működésképtelenné tegyék.

3. Az muzulmán világ és a keresztény tradíciójú Nyugat mediterrán fegyveres összetűzéssel fenyegető viszályának fő forrása az, hogy ma az arab civilizáció körében lévő kifejezetten zsidó jellegű államot a Nyugat minden vonalon feltétel nélküli támogatja. Történelmileg hibás lenne Izrael létrehozásának nyugati szándékát a zsidó népnek a nácik részéről történt szégyenletes üldözéséből levezetni. Már 1917. november 2-án, még egy teljes hónappal azelőtt, hogy az angolok Jeruzsálemet a törököktől elhódították volna, a brit külügyminiszter, Arthur Balfour megígérte az angliai cionista vezérnek, Lionel Walter Rothschildnek a zsidó állam létrehozását.[15] Jelenleg területében és népességében kis állam léte még a három egyistenhívő vallás olyan szimbolikusan nagy értékű Szentföldjén sem jelentené többé viszály tárgyát, ha nem keresne Izrael különleges státust. Míg más államokban a polgári gondolkodásúak a zsidó és más kisebbségi származású egyének mindennemű megkülönböztetése ellen harcolnak, addig az állampolgársági törvény, a „Visszatérés törvénye" alapján az, akinek anyja az ortodox zsidó főrabbinátus által elismerten zsidó bevándorló, automatikusan jogosult az állampolgárságra. Viszont az Izrael területéről elmenekült vagy elüldözött muzulmán vagy keresztény palesztinaiaknak nem jár ki ez a jog. Az így fenntartott módszeres bevándorlás társult avval a terjeszkedési politikával, amelynek értelmében a zsidó származásúak a megszállott területeken akárhol letelepedhetnek, míg e jog kölcsönösségi alapon nem illeti meg Izraelben a nem-zsidó arabokat. Nyilvánvalóan ez az egyoldalú politika nem lenne fenntartható, ha a zsidó diaszpóra szervezetei nem nyertek volna jelentős befolyást főleg az Egyesült Államokban. Henry Kissinger amerikai külügyminiszter működése óta Izrael minden évben az amerikai államtól 3 milliárd dollárnyi segélyt kap[16] (vagyis 600 dollárt évente lakosonként), amely egyben a legmodernebb fegyverzettel való állandó ellátást is biztosítja. E feltételekhez nem kötött támogatás tette lehetővé, hogy Izrael az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatait (vö. 509-es) semmibe véve Libanonból ún. biztonsági zónát vágjon ki és a Szíriához tartozó Golán-fennsíkot annektálja. Izrael mint kis ország – akárcsak a dél-afrikai fehérek tették a feketékkel, amíg az angolszász világbirodalom azt támogatta – nagy létszámú arab szomszédainak csak úgy tud hátat fordítani és feltételeket diktálni, hogy a Nyugat keresztény tömegeit maga mögött mozgósítani tudja.

A NATO déli parancsnokságának új „civilizációs feladatai"

Ha az Észak-atlanti Szövetség államainak saját (és kollektív) érdekeit tüzetes elemzés tárgyává tesszük, akkor ennek az arab-muzulmán világgal való kihívó magatartás nem felel meg. Évszázadok óta a nyugati civilizációt nem érte agresszió a déli, dél-keleti arab-muzulmán szomszédok részéről. Ez különösen érvényes az USA esetében. Való igaz, hogy az európai gyarmatosítás vagy haszonlesés következtében (lásd a kétmillió török „vendégmunkást" Németországban) Európában jelentős muzulmán lakosság telepedett le az utóbbi időben. De

ez nem telepesek által előkészített területi invázió, hanem ezen országok belpolitikai kérdése, amely NATO-hadműveletekkel úgysem lenne megoldható.

A muzulmán világot, annak ellenére, hogy az 55 államot egyesítő Iszlám Konferencia Szervezetében keresi az általa olyan magasra értékelt egységet, számos többdimenziójú belső konfliktus emészti. A Nyugat „orientalistái" által többnyire félreértett és félremagyarázott összetűzésekbe való pártos beavatkozás, s különösen ezen államok területén, felségvizein katonai erők állomásoztatása kihívásnak fogható fel, s ha éppen muzulmán szent helyek környékét érinti, mint például Szaúd-Arábiában, egyes „igazhívőket" egyéni vagy szervezett erőszakos hősieskedésre, kamikázés vértanúságra késztetheti a nyugatiakkal szemben. (Ezeket a polgári lakosokat érintő erőszakos cselekedeteket civilizációnk terrorizmusnak[17] nevezi, míg a szintén ártatlan polgári áldozatokat szedő intenzív – állami – légitámadásokat nem.)

Mivel a Nyugatot magát az arab-muzulmán államok katonai támadása nem fenyegeti, s gazdaságilag pedig inkább kiegészítik egymást (vö. kőolajtermelés), semmint hogy versengésben lennének, az egymás ügyeibe való politikai és katonai be nem avatkozás az, ami az észak-atlanti civilizáció érdeke. Akár a felvilágosult polgári haladás terjesztésének örve alatt, akár azért, hogy Izrael potenciális ellenfeleit megosszuk, s így meggyengítsük az arab-muzulmán frontot (mint azt az Öböl-háborúban a kvázi-NATO-jellegű koalíció tette), belvillongásaikba való beavatkozásainkat az iszlám tömegek világszerte provokációnak érzik.

Valójában tehát a jelenlegi nyugati–muzulmán feszültségek okozati logikáját egyes körök különleges agresszív érdekeiknek megfelelő torzító tükörben fejtetőre állítva mutatják be, ugyanis az újkori összetűzéseknek kezdeményezője nem az arab-muzulmán világ volt, s jellegzetesen nem az észak-atlanti országok területén zajlottak le. Még mindenki emlékezetében él, hogy az anglo-amerikai légierő volt az, amely bombázta Irakon kívül Líbiát, Afganisztánt és Szudánt, amelyek mind véletlenül az Iszlám Konferencia Szervezetéhez tartozó országok.

„Nápolyt látni és meghalni"

Mikor hazánkat a NATO soraiba rekrutálták, parancsnoksága azt sugallta Keleti György hadügyminiszternek és a Horn-kormánynak, hogy Csehországtól és Lengyelországtól eltérően „kérje", hogy hazánkat a nápolyi déli parancsnokság alá rendeljék.

Mint utaltunk rá már a tanulmány elején, Európára általában a meleg tengerek, a Földközi-tenger kies vidéke különös vonzást gyakorol. Az ilyenfajta romantikus európaiságban a több képzelőerővel, mint stratégiai érzékkel megáldott népünk élen jár. A turistaprospektusokon túl, a kontinentális hidegben vacogó hazánk előszeretettel becézi magát „mediterrán hangulatú országnak". Egyesek nem mulasztják el arra emlékeztetni, hogy Anjou Nagy Lajos, ha röviden is, 1352-ig, Nápolyt is a magyar korona uralma alá vonta. Amikor Kossuth Lajos kiadta a „tengerre, magyar" jelszavát, sem gondolt valamiféle, Sopronból az atlanti-parti Rotterdamba vivő, konténerrel történő fuvarozást szolgáló, transzeurópai vasúti folyosóra, hanem a *Mare Nostrum*-ra kaput nyitó Fiumére. A hivatalos és nem hivatalos Magyarország szívesen elzarándokol Rijekában a Baross Gábor-kikötőhöz, de nem szereti észrevenni, hogy mára már Baross második s-je is lekopott nevéről, s az r-re pedig szláv kalap került. Horthy Miklós, a lovas tengerész is jól szimbolizálta azt a különös viszonyt, amelyet népünk e délszaki tengerrel ápol. Következésképpen Magyarországnak a déli parancsnoksághoz való besoroltatását a magyar közvélemény szemrebbenés nélkül tudomásul vette.

Van-e ennek a besorolásnak valamiféle jelentősége ahhoz a nagy lépéshez képest, hogy Magyarország végre évszázados elképzelése szerint egy intézményes lépéssel közelebb került

ahhoz, hogy többé nem mint keleti, hanem újra mint közép-európai, vagyis „nyugati" országot kezeljék, s annak lássák. Merthogy a semleges Svájccal, Ausztriával és Svédországgal szemben hazánknak, amelynek arculatát a félszázados orosz megszállás elhomályosította, szüksége volt európaiságának ilyetén megerősítésére.

A NATO-ba való belépésnek jelentősége annál nagyobb, hogy csak a Nyugat által összeválogatott „visegrádi országok" kaptak meghívást, s ez hazánkat legalábbis formálisan abba a kedvező politikai helyzetbe is hozta, hogy a szomszéd utódországok felvételét magyarüldöző politika esetén feltételekhez köttetheti. (Azért fűztük a mondatba a „formálisan" szót, mert az Európai Tanács-i tagság idején sem élt hazánk a politikai nyomás e lehetőségével!) Azonban ha jól körülnézünk, az is kiderül, hogy – mint Hérakleitosz bölcs megállapítása szerint nem lehet egy folyónak ugyanabba a vizébe kétszer belépni – nem ugyanabba a NATO-ba léptünk be, amiért 1956-ban sokan epekedtek.

A Harvard Egyetem Coolidge Halljában székelő, s a világ elit-közvéleményének apokaliptikus világképekkel való mozgósítása révén híressé vált „geopolitológus", a John M. Olin Stratégiai Intézet igazgatója, Samuel Huntington akkoriban még a Nyugatot végveszélybe döntő bolsevista világhódítás okán húzta meg a vészharangot. A Trilaterális Bizottság[18] tanácsadója továbbra is félreveri a harangot a New York-i Foreign Relations Bizottság jól ismert folyóiratának hasábjain, a *Foreign Affairs*-ben s könyvekben is. 1993 óta azonban a „muzulmán és konfuciánus civilizációk" állítólagos Nyugat-ellenes összeesküvése ellen akar mozgósítani.[19] Mihelyt akármilyen okból s akármilyen homályos módon a NATO ellenségképét „átrajzolják", és a fő front Keletről Délre tevődik át, hazánkat a felvázolt istentelen keresztes hadjárat („croisade sans croix") botcsinálta máltai lovagjává[20] ütheti.

A NATO-hoz való viszonyunk második fázisa

Az udvarlások, jegyesség, a mátkaság ideje 1999. március 12-én lezárult, s a közös háztartásban való részvétel és a munkamegosztás aprólékos, de életbevágóan fontos részletes rutinjának kialakítása került napirendre. Az a kérdés vetődik tehát fel, hogy milyen NATO-politika, s milyen fokú és módozatú együttműködés hazánk nemzeti érdeke.

E kérdés átgondolásának sürgősségét aktuális események minduntalan előtérbe állítják. 1999. februárban például a világsajtó a nyilvánosság elé tálalta, hogy Csehország, ha nem is tartozik a NATO déli katonai parancsnokságához, de a Prágában székelő ún. Szabad Európa Rádiója, 1998. október 31. óta cseh beleegyezés nélkül, Irak felé is sugároz, hogy propagandájával ott az általa kívánt csoportokat segítse hatalomra. Mivel pedig ez más muzulmán ország esetében is előfordulhat, függetlenül a jelenlegi véres iraki rendszerről alkotott véleménytől, a cseh kormány jelezte, hogy ellenőrzi és esetleg el is tiltja a nemzetbiztonsági érdekeit sértő idegen propagandaanyagok sugárzását. Erre az anglo-amerikai illetékesek burkoltan megfenyegették, hogy ez Csehország NATO-tagságát kérdésessé teheti.

Egy másik napi hír is elgondolkoztató: 1999. február 3-án a *Mai Magyarország* a magyar külügyminisztert idézi *„Palesztina számít ránk"* című cikkében: „...a NATO déli parancsnokságához fogunk tartozni, ami azt jelenti, hogy érdeklődésünk, ami korábban is jellemző volt a mediterrán térség és a Közép-Kelet iránt, növekedni fog."

E napi hírek arra ébresztik rá hazánkat, hogy az anglo-amerikai vonalat spontánul követő, improvizáló jeleskedés helyett égetően szüksége van egy, a NATO-n *belül* saját nemzeti érdekeit meghatározó stratégia definiálására, figyelembe véve Magyarország földrajzi helyét és mozgásterét.

Hazánknak nincs se tengeri érdekeltsége, se jelenléte. A Földközi-tenger nem európai partjaihoz sem gyarmatosító múlt, sem más hagyomány különösebben nem köti. Ha mármost számba vesszük azt, hogy a NATO déli parancsnokságához a „muzulmán felségvizek" mellett még a Balkán tartozik, az ország békéje szempontjából egyáltalában nem volt kívánatos, hogy szemben a két másik új csatlakozó országgal hazánkat a déli parancsnoksághoz sorolják.

Magyarországnak, amely a Balkánt sokkal jobban ismeri, mint az USA és a legtöbb NATO-állam, nem fűződik nemzeti érdeke ahhoz, hogy az ottani végeláthatatlan etnikai konfliktusok láncolatába akár közvetlenül, akár csak közvetve is (támaszpontok biztosításával) beleártsa magát. A magyar védelmi érdekek a magyarlakta Délvidéken és Horvátországon nem nyúlnak túl, s ez az érdek katonai akciókkal nem szolgálható. Aktuálpolitikailag kifejezve, amennyire hazánk szerb megtorlást nem kockáztat meg az üldözött és elüldözött vajdasági magyarságért, nincs oka arra, hogy azt a koszovóiak Nagy-Albániához való tartozásáért megtegye.

Európán kívül a NATO déli parancsnoksága egy másik, még megbolygatottabb „darázsfészket" súrol, az arab-muzulmán–izraeli viszályövezetet. Ez újra csak arra int, hogy hazánk távolságtartó, tárgyilagos magatartást tanúsítson, s azon józan erőket támogassa a NATO-n belül, amelyek nem hallgatnak a délkelet-mediterrán szirénhangokra, és újgyarmatosító, provokáló, agresszív behatolások helyett nem lépik át tengeri, légi és szárazföldi jelenléttel az arab-muzulmán világ fenségterületeit, elismerve azt, hogy a Földközi-tenger a zsidóságot utódló két nagy egyistenhitű hagyományú keresztény és arab-muzulmán civilizáció közös, s méltányosan megosztandó „beltengere", amelynek keleti végén a héber állam is véglegesen megtalálja a nagyságának megfelelő, arányos helyet.

A Varsói Szerződés hagyományain nevelkedett magyar katonapolitikai establishment az anglo-amerikai politikai (és német gazdasági) ukázokat azonnali lelkesedéssel nem követő semlegesebb politikát igyekszik cinikusan irreálisnak minősíteni. A NATO-t is egy világhatalom uralja, de sem koncepciójában, sem felépítésében nem egyezik a Varsói Szerződéssel, mert öntudatos középhatalmakat – mint Franciaország, az Egyesült Királyság és Európa legnagyobb állama, Németország – tud tagjai sorában. Ha nem is egyenlő súlyú államok szövetsége, de mégis olyan államoké, amelyeknek mindegyike *a)* megőrizte önálló cselekvőképességét országa területén és azon túl is, s *b)* minden fontos NATO-akcióra vonatkozó határozatot a tagállamok egyöntetű szavazattal hoznak meg.

1999. március 24-én a Washingtoni Szerződés fennállásának áprilisi, 50. évfordulóját előkészítő diplomáciai és akadémiai viták egy részének a NATO balkáni tettlegességével véget vetett: történetében először a tagállamok országhatárain kívül egy független országra csapást mért anélkül, hogy az az ország egy másik államot megtámadott volna, vagy a beavatkozást kérte volna (vö. Bosznia), s a nemzetközi közösség nevében az ENSZ Biztonsági Tanácsa erre felhatalmazta volna.[21] E lépéssel a NATO elvesztette ártatlanságát, törvénytisztelő önvédelemre épített tekintélyét.

A nemzeti érdekelemzéseknél és stratégiai választásoknál a koherencia alapvető kívánalom. Hazánknak nyilván nem érdeke, hogy mint *„cavalier seul"* gátlástalanul érvényesíteni próbálja nemzeti érdekeit. El kell ismerni, hogy a NATO-beli magatartása befolyásolja Európai Unió-beli tagságának ügyét. Ebből azonban egyáltalán nem lehet azt a következtetést levonni, hogy a délkelet-mediterrán aktivista anglo-amerikai stratégia, amely az EU-ban Anglia révén nyert képviseletet, „vonalas", sőt élvonalas követése lenne az ország érdeke.

Hatalmi és geopolitikai okokból hazánk nem mintázhatja politikáját Franciaországén. De hazánknak az sem érdeke, hogy a NATO politikai testületében, ahol Franciaország jelen van, ezen fontos EU-tagország visszafogottabb, tartózkodóbb politikáját Amerika kegyeiért gáncsolja, aláássa.

Alig van olyan ország, mint hazánk, amely az utóbbi századokban annyi, nemzeti érdekeit alig szolgáló megnyerhetetlen fegyveres konfliktusba hagyta magát belerántani. Ezért stratégáinkban mégis sokat tanulhatunk Franciaországtól azon a téren, hogy a nemzeti érdekeket kifinomult politikával saját erőn felül is lehet érvényesíteni.

JEGYZETEK

[1] Braudel, F.: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* London, 1949. Arnold Toynbee követte a lengyel Oskar Halecki „globális narrativáját": a földközi-tengeri kort a (kontinentális) európai (950–1500), majd az atlanti követte.

[2] Blaut, J. M: *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusion and Eurocentric History.* New York, 1993.

[3] Ankerl, G.: Urbanisation des sociétés. *Cahiers de sociologie économique et culturelle.* 1990/12, 97–130. Ankerl, G.: *Urbanisation rapide.* Párizs, 1987, 159– 162. l. McNeill, W. H.: „The Rise of the West" after Twenty-Five Years. In: Sanderson, S. K. (szerk.): *Civilizations and World-Systems.* Walnut Creek, CA., 1995, 303–320. l.

[4] 1974-ben a ciprusi konfliktus és a török invázió katonailag is szembeállította a két szövetségest, és azóta is számos más felségterületi viszály vitte őket el egészen a tengeri hadviselés határáig.

[5] A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy a Nyugat-Berlin 1948-as szovjet blokádját követő „nyugati légihíd" nem volt formálisan NATO-akció, mint ahogy Nyugat-Berlin nem volt formálisan „NATO-terület".

[6] A Chicagói Egyetem tanára, Stephen Walt szerint a NATO megszűnése nem sértené az USA érdekét, de a NATO tovább is élhet, feltéve, hogy nem bízzák meg semmilyen feladattal. („NATO can survive, provided that the alliance isn't asked to actually do anything." *National Interest* 1999/1).

[7] Safire, W.: A 'Phantom Alliance' Reshapes the Mideast. *New York Times*. *(NYT)* 1999. II. 5. – Reginald, Dale: Mideast Needs Western Attention. *International Herald Tribune*. *(IHT)*. 1998. szeptember 8.; Binnendijk, H.: Next, NATO Needs to Give itself a Southern Strategy. *IHT,* 1998.III.17. – Bonnart, F.: What Does NATO Propose to be Doing South of the Mediterranean? *IHT,* 1995. február 17.

[8] Köstler, A.: *Croissade sans croix.* Párizs, 1998.

[9] Merk, F.: *The Monroe Doctrine and the American Expansionism.* New York, 1966. Wilson, M.C.: *The Monroe Doctrine: An American Frame of Mind.* New York, 1971. Planas–Suarez S.: *Les principes de politique internationale et la doctrine de Monroe.* Bázel, 1961.

[10] Bilmayer, Zea: *American Hegemony: Political Morality in a One-Superpower World*. New Haven, CT, 1994. A Yale-i Egyetem jogásza a „jótékony hegemón"-ra, az egyeduralkodó szuperhatalomra épülő világrendet igyekszik erkölcsileg és jogilag alátámasztani.

[11] Fischer Joschka: „US insistence on NATO's ability to operate anywhere, even without UN Security Council approval, can best be met with phrase about protecting the allies' interests and not just their territory."

[12] Lásd A. Toviasnak, a Héber Egyetem tanárának cikkét: The European Union in changing world (az 1996-os brüsszeli konferencia anyaga). Luxembourg, 1998, 434. l. Ugyanott A. Jünemann asszony a barcelonai koncepcióról ír (365–384. l.). Vö. Fontaine, P.: *Dix leçons sur l'Europe.* Brüsszel, 1995, 34–35.

[13] Ankerl, G.: *Urbanization Overspeed in Africa.* Genf, ILO/INUPRESS, 1986.

[14] A Nyugat annak ellenére, hogy minden lehető alkalmat megragad arra, hogy más civilizációk elhatározásait a gazdasági racionalitásnak a politikai szemponttal szembeni háttérbe szorításáért ostorozza és kipellengérezze, az azerbajdzsáni, kazahsztáni és türkmenisztáni olaj és gáz egyikét sem akarja sem Iránon, sem Afganisztánon és Pakisztánon át szállítani, hanem Törökország földközi-tengeri kikötőjébe, Ceyhanba akarja vezettetni, noha ez a legköltségesebb út. Ez beletartozik abba az általános globális stratégiába, amely dacol a muzulmán országokkal, míg Törökországot az iszlám civilizációt átfogó Iszlám Konferencia Szervezetéből a török-amerikai-

izraeli együttműködéssel ki akarja ragadni. Ceyhanból Izrael is jól ellátható lenne. Mint a *Washington Post* 1998. október 6-án írja: „A trans-Caspian corridor for gas would assure pro-israeli fractions and anti-iranian hard-liners in the United States of the administration's commitment to isolate Teheran." Lásd még Robert Ebel, a Londoni Stratégiai és Nemzetközi Intézet energia-szakértőjének megnyilatkozásait is a *New York Times*-ban (1998. november 8. és 1999. február 11.).

[15] Ferguson, N.: *The World's Banker: The History of the House of Rothschild.* Oxford University Press, 1998.

[16] J. J. Goldberg (*Inside the American Jewish Establishment.* Reading, MA, 1996, 246. és 157–158. l.) részletesen leírja, hogyan jött létre ez a határozat 1973. október 16-án, és lett fenntartva azóta is.

[17] Oivverio, A.: *The State of Terror.* Albany, N.Y., 1997.

[18] A Trilaterális Bizottság a Nyugat vagy 250 befolyásos tőke- és hatalomerős személyét felölelő, „összehozó" „együttgondolkodó-tervezgető" „elfátyolozott" globális lobbi. 1973-ban David Rockefeller, a Chase Manhattan Bank akkori elnöke hozta létre Z. Brzezinski és S. Huntington aktív közreműködésével. Jouve, E.: *Relations internationales.* Párizs, 1992, 102–103. l.

[19] Huntington, S. P.: The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. nyár, 22ff. Idem: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* New York, 1995. – Lásd álláspontunkat részletesebben in *Valóság* 1995/1 és in *Magyar Szemle,* 1994. április.

[20] Teljes nevén *Jeruzsálemi, rodoszi és máltai önálló katonai és vendégfogadó Szent János lovagrend.*

[21] Minden kétséget kizáróan az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1160., 1199. és 1203. határozatának egyike sem bízza meg a NATO-t avval, hogy a nemzetközi közösség nevében a charta V. és VII. cikkelye értemében Jugoszláviára katonai csapást mérjen. A lépés súlyosságára való tekintettel egy törvénytiszteletet és rendszeretetet tanúsító testület lelkiismeretesen kikérte volna a hágai nemzetközi bíróság véleményét. Egyébként a 78 napig tartó, 38 000 légitámadásból álló beavatkozásnak sem kivitelezése, sem kimenetele utólag sem igazolta még annak erkölcsi jogosultságát sem. Bill Arkinnak és Bogdan Ivanisevicnek a *Human Right Watch* szervezet megbízásából készített jelentése megállapítja, hogy a NATO avval, hogy nem kifejezetten katonai műtárgyakat is célba vett (pl. hőerőművek) és elérhetetlen magasságból zúdította – így eleve pontatlanul és felelőtlenül – a bombaáradatot Jugoszláviára, megölve legalább félezer civilt, megszegte a Genfi konvenciót. (Az üggyel különben Jugoszlávia panasza alapján a Hágai nemzetközi bíróság is foglalkozik.) Ami a beavatkozás kimenetelének eredményességét illeti, Jiri Diensbier ENSZ-felügyelő jelentése szerint az emberi jogi helyzet Koszovóban nem javult, nevezetesen az internacionalista ideoligiájú Bernard Kuchner, volt francia miniszter vezette koszovói „ENSZ-protektorátus" egyáltalában nem tudta megvalósítani, hogy az albán menekültáradatot ne szerb kövesse, hanem békés együttélés. Lásd Bensaïd, D.: *Conte et légende de la guerre étique.* Párizs, 1999. Virilio, P.: *Stratégie de la déception.* Párizs, 1999. Roux, M.: *Dix clés pour comprendre Kosovo.* Párizs, 1999.

A NATO együttélése a többi civilizációval

A világban jelenleg tartós – tehát jogrendre alapozott – békét két nemzetközi szervezet tud garantálni: az Egyesült Nemzetek az egyetemességével és az Észak-atlanti Szövetség az ütőerejével.[1] Mindkét szervezet meghatározott történelmi helyzetben, egy-egy államcsoport védelmének ellátására született, és ebből nőtte ki magát mai állapotába. Elöljáróban tehát vizsgáljuk meg, milyen örökség hat mai orientációjukra, akcióképességükre.

Az ENSZ-et tulajdonképpen a tengelyhatalmak elleni szövetség *angolszász országainak 1941-es atlanti chartája* tervelte ki. Ebbe *1942-ben* bevonták *bolsevista*[2] *szövetségesüket,* s csak 1945-ben, San Franciscóban, a megalapításánál adták meg a *franciáknak és Kínának* a nagyhatalmi státust jelentő Biztonsági Tanács-i vétójogot. A szervezet, amelyet kizárólag az ötvenegy győztes állam alapított, eredetileg sem eszmevilágában, sem tagságával *nem volt egyetemes.* Eszméjében ugyan a wilsoni *14 pont népszövetségi ideológiájából* táplálkozik, de belső logikájánál fogva csak a náci tekintélyuralmat zárta ki, a *szovjet totalitarizmust nem.* Valójában a győztes szövetségesek elképzelte világbéke és geopolitikai rend fenntartására jött létre. Ma tulajdonképpen a világ összes állama elvben egyenjogú tagja, viszont az atomfegyverekkel rendelkező nagyhatalmak – vétójoguk révén – kiváltságos helyzetet élveznek: az alapokmány megszegése esetén sem szankcionálhatók. (Az 1968-as atomsorompó-szerződés implicite lehatárolta az atomfegyvereket is jogosan viselő államok körét.[3]) Az ENSZ ezen hegemonikus pozíciókkal már „megtűzdelt", meghatározott kereteibe kooptálták aztán az európai gyarmatosítás alól felszabadult államokat s a volt tengelyhatalmakat, így 1955-ben Magyarországot is.

Míg a nyugatiak az általuk elfoglalt országokban (lásd Németország és Japán) saját alkotmányos rendszerüket vezettették be – a termelőeszközök magántulajdonára épülő westminsteri demokráciát –, addig a Szovjetunió a sajátját kényszerítette rá Kelet-Európára.

1949-ben a nyugati hatalmak – az ENSZ alapokmánya 51. cikkelyére hivatkozva – egy zártkörű, új szövetséget hoztak létre azzal a céllal, hogy megvédjék az atlanti-európai térséget a Szovjetunió és vazallusállamai ellen, hogy azok katonai nyomással ne terjeszthessék ki a marxista államberendezés bolsevista változatát.

Tehát az észak-atlanti szövetség geopolitikai és ideológiai töltését a hódító-terjeszkedő bolsevista világbirodalom mint ellenségkép határozta meg.

A Szovjetunió ideológiai meghasonlása, megváltó céljainak feladása és impériumának szétesése a NATO-t megfosztotta alapmissziójától. A NATO alapvetően – minden, a „három napnyugati bölcs" által 1956-ban kitalált melléktevékenysége mellett – egy negációra épült. Ha születtek is olyan „missziós" elképzelések, hogy a NATO-nak a *nyugati civilizáció életformájának tevékeny terjesztése* is célja legyen, ez nem vált hivatalos állásponttá, s a NATO területileg is elhatárolta befolyáskörét.

A NATO tehát olyan világkép csökevénye, amely a Föld államait – elnagyoltan, s néhány kisebb-nagyobb átfedéssel – három csoportba osztotta:

1. az Észak-atlanti Szerződés szférája, amelyet 1961 óta az OECD gazdasági téren kibővít;

2. a Varsói Szerződés, vagyis a Szovjetunió és vazallusai;

3. a világ népeinek kétharmadát kitevő, főleg a volt gyarmatokat felölelő, ún. *harmadik világ,* amelyet az *1955-ös bandungi Afroázsiai,* majd az *1966-os kubai Trikontinentális Konferencia* hozott össze az el nem kötelezett államok laza koalíciójába. A harmadik világ elnevezést Alfred Sauvy dobta a köztudatba 1952-ben, a francia harmadik rendre utalva.[4]

E világkép, amelyet legbeszédesebben Hruscsov emlékezetes trojka-javaslata jelképezett, többé egyáltalán nem tükrözi a világpolitikai valóságot. S távlatból tekintve az is láthatóvá válik, hogy a kép sokkal esetlegesebb, mint azt kiagyalói és propagálói képzelték.

A civilizációk[5] történetének szempontjából nézve a központosító marxista–leninista rend és a „piac-demokráciák" közötti, a világ feletti hegemóniáról döntő[6] hidegháború, apokaliptikus atomfenyegetéseivel együtt, összezsugorodott az újabb kori ökonomizmus posztricardói, banális, belső viszályává. Mint William Lind írja: „a Nyugat belső polgárháborújává"; főleg, ha eltekintünk e konfrontáció magyarázatában annak proto-keresztény dimenziójától, a görög-cirill ortodoxok és a „latinok" közti szakadásvonal geopolitikai maradványaitól. (*Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism* című, 1978-ban megjelent munkánkban kifejtettük, hogy miért tarthatatlan az emberi munkaerővel, az emberekért működő nemzetgazdaságot gazdaságpolitikailag szigorú központi irányítására és társadalompolitikailag kizárólagos piaci koordinálására osztó manicheus álláspont.[7])

Az ősellenség, Oroszország lesüllyedt regionális hatalommá, ezzel a „szovjetjárás hordái" visszahúzódtak a Kárpátok mögé. A közép-európai országok visszaállíthatták önálló államberendezéseiket, amelyekből a megszállók beavatkozása zökkentette ki őket. Immár semmi elvi akadálya sem volt többé annak, hogy a NATO által védelmezett kontinens közepén fekvő államok „visszabocsáttassanak" a Nyugat intézményrendszerébe, ha azonosulnak annak társadalmi értékrendjével, civilizációjával. Hazánk EU-integrációja már tény lehetne, ha a *történelmi ökonomizmus* nem uralná tovább a kontinens szellemét, s a rendszerek az újraválasztásukért ügyeskedő alkusz pártpolitikusok helyett a kríziseken úrrá levő, messzelátó, De Gaulle-kaliberű államférfiakat választanának ki; olyanokat, akiket nemcsak a kincses Svájc „európaisága", közös-piaci tagsága érdekel, hanem előre tudják, hogy Európának nem lesz sokáig az Odera-Neisse a határa, s a nemzetközi közélet sem redukálható WTO-alkudozásokra. Máskülönben miért lenne „érettebb" az Európai Unióban való egyenrangú tagságra a volt nemzetiszocialista Ausztria – vagy „Poroszország", vagy a még írásmódjával is kifejezetten a keleti egyházhoz tartozó Görögország –, mint a régebbi európai történelemmel rendelkező magyar állam, vagy a Bécstől még földrajzilag is nyugatra lévő Prága?[8]

Mármost, milyen új világpolitikai térképen kell majd a NATO-stratégáknak feltalálni magukat? Ténynek könyvelhető el, hogy a szovjet világbirodalom természetes elemeire esett szét, még ha John P. Hannah,[9] a washingtoni Közel-Keleti Intézet igazgatóhelyettese joggal is emlékeztet arra, hogy e folyamat még nem zárult le.

A történelmi ökonomizmus korlátolt szemszögén túl ma már előtűnik, hogy a társadalmakat nem egyszerűen

1. *a)* a termeléshez és fogyasztáshoz, vagyis az önfenntartáshoz szükséges munkamegosztás szimbiózisa és *b)* a javak elosztásáért folyó harc osztályszolidaritása tartja össze,[10] hanem

2. a társadalmi élet két másik sajátos „ragasztója", a tágabb értelemben vett fajfenntartáshoz szükséges (és veleszületett) rokonsági kötelék, valamint

3. az emberi társadalmat generációkon keresztül összetartó, megszilárdító közös *Írás,* a szó közvetlen és átvitt értelmében.

Éljünk pár aktuális példával. A délszláv konfliktust nem érthetik meg azok a politológus-hírmagyarázók, akik azt akarják elhitetni, hogy az autóbuszban egymás mellett ülő, a katolikus templomba igyekvő, latin betűs újságot olvasó horvátok és a cirill betűset böngésző ortodox szerbek azelőtt úgy éltek együtt „szerbo-kroat" osztálytestvériségben, hogy nem is tudták egymást megkülönböztetni. Ugyanez a politikatudomány a negyedszázada tartó északírországi véres vallási-nemzeti konfliktusra sem talál megoldást, amelyben pedig az Európai

Unió két nemzete küzd, s amelynek következtében Belfast szívében a két vallás gettóját „berlini fal" választja el. Ugyanis – az elsősorban nem gazdasági jellegű összeütközéseket archaikusként kezelve – nem hajlandó saját társadalmának konfliktusait ugyanolyan kategóriák szerint diagnosztizálni, mint a bolsevista elnyomás alól felszabaduló népekét. Szólhatnánk még a baszk kérdésről is. A példák *szinte tetszés szerint szaporíthatók, s így az indukciós bizonyítás erejével* hatnak arra vonatkozólag, hogy e problémák nem a múltéi, és hogy az egyoldalúan *ökonokratikus Közös Piac* alapjában véve angolszász politikai kultúrájának nincs rá válasza. A mai politikai retorikában a *terrorizmus* címszó alá vont szapora jelenségek szinte katalógusát adják a világpolitika többé-kevésbé elhallgattatott, de meg nem oldott együttélési problémáinak.

A fentebb három pontba csoportosított, a társadalmat összefogó elemi vonzóerők minden civilizációban jelen vannak. *Sajátos kölcsönhatásuk, összefonódásuk* és az, hogy *mely intézményeknek adnak előjogokat – egyháznak, pártnak, gazdasági monopóliumnak, nagycsaládnak* –, individualizálja, teszi azonosíthatóvá, egymástól megkülönböztethetővé a civilizációkat, és teremti a Földön a változatosságot, a civilizációk pluralizmusát. (Lásd részletesebben cikkünkben: *Développement occidental, progrès social et solidarité pour une pluralisme civilisationnel,* in Mélages. Párizs, 1988, 223–240. l.)

Szögezzük le, hogy a jelen eszmefuttatás nem értékelő jellegű. Azon Európa-központosságtól törekszik megóvni szemléletünket, amely a fajgyűlöletben[11] is megnyilvánuló, sokszor naiv és spontán felsőbbrendűségi érzés következménye – függetlenül attól, hogy más civilizációk sem mentesek saját szubjektivizmusuktól.[12]

Az ún. Nyugat, más szóval az észak-atlanti–európai világ – mint Delmas Claude fogalmaz – az „Új Világ és Európa egy civilizáció kebelében",[13] sajátos, ökonokratikus, individualista társadalmat teremtett. A magánszférára korlátozott kereszténységet csak szokásaiban őrzi, szekularizált, különösen érzékeny a *testi épségre,* humanitárius, s a családot mint születési közösséget háttérbe szorítja. Credóját megtoldotta avval a hittel, hogy az élő civilizációk értékrendjei rangsorolhatók, és kellő „felvilágosítással" az angolszászok vezette nyugati civilizáció egyetemes előképet ad az összes többi *„lokális-regionális"* civilizáció számára.

Amióta az ökonomizmus bolsevista eretnekségének nagy ütőerejű Vörös Hadserege nem jelent világraszóló fenyegetést, a nyugati világ életmódjának védelmét az angolszászok vezette NATO kényelmesen elláthatja. S bár az *olaj* és más nyersanyagok valamelyest függővé is teszik a külvilágtól a Nyugatot, e *függés kereskedés révén megoldható.* Tény és való, hogy Európát évszázadok óta semmilyen *külső* katonai fenyegetés nem érte. Mivel a többi világrész civilizációi kevésbé vallanak térítő-hódító világnézetet, és katonailag is képtelenek az USA-val, az egyetlen világhatalommal szemben fellépni, a békés együttélést csak a Nyugatnak az az ambíciója zavarhatja meg, hogy az egyetemes előkép jogán életmódját *a)* a sokszor gazdasági zsarolással járó üzleti térhódítás, *b)* burkolt katonai fenyegetés és *c) tájékoztatási monopólium* kombinálásával megkísérli rájuk erőltetni.

A Szovjetunió feloszlása óta a nemzetközi feszültségeket sohasem a NATO-államokat ért katonai fenyegetés idézte elő, hanem a diadalmas Nyugat követelőző kezdeményezéseinek, egyoldalú igényeinek ki nem elégítése. A *primum non nocere* elvét kicsit kiélezve, úgy fogalmazhatnánk, hogy az észak-atlanti szféra annál békésebb, minél kevesebbet kezdeményez kifelé a NATO. Úgy tűnik azonban, hogy az Amerikai Egyesült Államok – amely (akárcsak a Varsói Paktumban az oroszok) a NATO főparancsnokát állítja – nem elégszik meg a *primus inter pares* szerepével. Míg a NATO teljes – stratégiai – függetlenségre törekszik, a világ államai többségének az új, globalista világrend nevében az általános és kölcsönös függés doktrínáját ajánlja fel, az önrendelkezési és önvédelmi jog helyett. E megállapítás a BT tár-

gyalta esetek elemzésével is bizonyítható. A *civilizációs pluralizmus* elvetése, egyszersmind a nemzetközi totalitarizmusra való hajlam tetten érhető az alkalmazott utasító és fenyegető nyelvezetben, a világszervezetekben való kezdeményezések nyugati monopolizálásában, a többi állam alkotmányos rendjébe való beavatkozásban, sőt az államok egymás közti viszonya ellenőrzésének igényében.[14] Az USA vezette Nyugat számára elfogadhatatlan, hogy más kultúrkörök államai – mint a délkelet-ázsiai országok – angolszász részvétel nélkül, gazdaságilag tömörüljenek, ahogy azt az európai Közös Piac tagjai tették. Vagy, hogy NATO-jellegű önvédelmi szervezetek vagy akár alkalmi fegyverbarátságok jöjjenek létre más országok között, pl. Kína és Irán, Kína és Pakisztán, Dél-Korea és Líbia, Észak-Korea és Szíria között. E nem kívánatos viszonyokat Samuel Huntington híres cikke, a *The Clash of Civilisations* (Civilizációk összeütközése; *Foreign Affairs,* 1993 nyara 45. l.) némi pongyolasággal *„Confucius-islamic connection"*-nak nevezi.

Kik lehetnek az új világpolitikai főszereplők?

A nyugati világot írásmódjában, termelésmódjában, sőt jelenlegi antropológiai összetételében[15] viszonylag nagy homogenitás jellemzi. A harmadik világról, a történelem mezsgyéjére szorult „proletárnemzetek" *(Toynbee)* heterogén koalíciójáról ez egyáltalán nem mondható el. A harmadik világ nem egy civilizáció, hanem „vegyes saláta". Ami egyöntetűséget mutat, az kizárólag negatív, mint pl. a nélkülözés, amiből csak alkalmi összefogásra futotta, és a korábbi két hatalmi tömb lázas klienstoborzásának kihasználásában szerzett csip-csup előnyök. Különben e téren a fő fegyvertény az OPEC vezette, az izraeli–arab konfliktus következményeképpen létrejött 1973-beli olajzsarolás volt. A gazdasági zsarolás azóta ismét kizárólag a Nyugat világpolitikai fegyvertárához tartozik.

Míg tehát a nyugati világ megnevezés pozitív kulturális azonosulásnak felel meg, addig a harmadik világ a kulturális elidegenítés eszköze lett, mert valódi tartalma a nem nyugatisága. E posztkoloniális gondolkodásmód ráveti árnyékát még a társadalomtudományra is. Vajon ismeretelméletileg mi más tartja össze a Londoni Egyetemen a Keleti és Afrikai Tanulmányok Intézete tárgyköreit, ha nem a gyarmati világbirodalomra való emlékezés?

Ha a mai földrajzi képleteket konvertálnák geopolitikai egységekké,[16] akkor sem találnánk rá a szükséges közös nevezőkre, amelyek a jövő szereplőit jeleznék. Mint Mark Monmonier (*Comment faire mentir les cartes?* Párizs, 1993.) is utal rá, a Dél, a Kelet (Kipling), Ázsia mint társadalomtudományi megnevezések tartalmatlanok, illetve csak a *nem Nyugat* kizáró fogalmának az európaiak által kitalált, eufemisztikus kifejezései. A Nyugat egyedülállóságáról szóló önképet jól fejezi ki Kishore Mahbubani a *The National Interest*ben 1992 nyarán megjelent cikkének (3–13. l.) címe: *The West and the Rest* – vagyis *A Nyugat és a többiek.* (Saïd Edward szerint pedig a Keletet a Nyugat találta ki, saját használatra, az ún. „orientalizmus" tudománya által.) Mi lenne különben a Kelet? A keleti mentalitás? Arab? Kínai? Nyilvánvaló, hogy ezek egymástól legalább ugyanannyira különböznek, mint mindegyikük a nyugati civilizációtól. Az a Közel- és Távol-Kelet, sőt az „ázsiai zsarnokság" (Wittfogel), az „ázsiai termelési mód" (Marx) éppen úgy csak egy, a gyarmatosítás útvonalán született Európa-központos világ(tér)kép ideológiai maradványa, s a Nyugat felsőbbrendűségét sugalló sommás értékítélet. A világnak geopolitikailag *három égtájra* – északnyugatra, keletre és délre – való osztása egyébként kísértetiesen egybevág E. von Eickstedtnek azzal a II. világháború idején kifejtett elméletével, amely szerint az emberiség története a Pamír-fennsíkról indult, hol az észak-nyugati fehérek, a keleti sárgák és a déli feketék különváltak.

A Nyugat világképébe jól beleillik az a dualista[17] elképzelés, miszerint a „modern időkben" már csak két civilizáció létezik, a kifejlett gazdag Nyugaté – hallgatólagosan ez a jövő egyetemes civilizációja, a civilizáltság civilizációja – és a fejlődő Napkeleté. Az utóbbi népeket az egy főre jutó jövedelmük alapján lehet rangsorolni, s nekik azt a szabadságot adni, hogy az utánzás ügybuzgósága szerint „megválaszthassák" fejlődésüknek – ha nem is irányát, de legalább – sebességét.

Valójában a harmadik világban nem egy, hanem több aktív, életerős, saját értékrendeket, törekvéseket felmutató civilizáció él.

A Nyugat már évtizedekkel ezelőtt kénytelen volt Kelet-Ázsiára fordítani ökonokratikus tekintetét, a lefegyverzett Japán gazdasági versenyképessége miatt. Majd a délkelet-ázsiai ún. Négy Tigris lépett az érdeklődés homlokterébe. Valójában nem kultúrájuk keltett figyelmet, hanem a munkaképességük. Főleg, amíg nem vált ismeretessé, hogy a magát elkényeztető Nyugattal szembeni versenyképességük a fejlett technológia elsajátítása mellett abban áll, hogy inkább a munkára koncentrálnak, mint a szabadságra. Világrekord-hosszú munkaidejük a fizetés mellett életbiztonságot adó befektetés.

Általánosságában fel kell ismerni, hogy a mai világhelyzetben a nem európai geopolitikai egységek – és konfliktusaik – többé nem egyszerűen az észak-atlanti történés vetületei, a gyarmatosítási bírvágy tárgyai, hanem a távközlés és a közlekedés fejlettsége folytán teljesen összefüggővé vált földkerekség cselekvő szereplői. Azonosítsuk a legjelentősebbeket!

A történészek megkísérelték a múltban működött civilizációk felsorolását. Arnold J. Toynbee az 1934 és 1961 között írt 12 kötetes klasszikus munkájának, a *Study of History*-nak első 10 kötetében huszonegy civilizációt sorol fel, de a 12. kötetben már harmincötöt. Tépelődésének 1975-ben bekövetkezett halála vetett véget. Posztumusz művében már harmincnyolcról van szó – jórészt kihalt, elvetélt civilizációkról, melyek archeológusok és turisták kíváncsiságának tárgyai.

Ha az egy-egy civilizáció dinamikáját, cselekvőképességét adó három *„kovászt"* keressük – az elemi hovatartozás, a Mi-érzést keltő saját írást, a *nemzetté* szerveződő és antropológiailag szembetűnő *(vér)rokonságot,* valamint a (hadi)ipari önfenntartási készséget –, akkor bizonyosra vehető, hogy a Nyugat akár akadályozza, akár nem, legalább három másik civilizáció képes megvédeni önállóságát a korszerűsítés örve alatt folyó nyugatosítástól még világháború árán is, vagy ha a helyzet lehetővé teszi, közösen formálni a valóban egyetemes, korszerű világcivilizáció arculatát. Ezek pedig

1. az arab-muzulmán,

2. a kínai, beleértve koreai, japán és más országbeli kiterjedését,

3. a hindu(sztáni) vagy *bhárat*i.

A teljesség kedvéért meg kell hogy említsük az amero-afro-indián civilizációt, különösen Brazíliára tekintve. Ez ugyanis egyrészt az esetleges jövőbeni egyetemes keveredést előrejelző műhely, másrészt a negro-afrikai kultúráknak a legvalószínűbb érvényre jutási területe.[18]

A vörös után a „zöld veszedelem"?

A mai köztudat, sajnos, jórészt csak *fonákjáról* ismerkedik e civilizációkkal. Az arab-muzulmán világ közel van hozzánk minden szempontból. Mint azt a – népünket erőszakkal át nem térítő – török hódoltság is tanúsítja, szárazföldi kapcsolatban álltunk e nagy, összefüggő konti-

nentális civilizációval. Az iszlám világ népeinek magja arab. Az arab írásra – és a *származék írásmódokra* – épülő Korán-iskolák összetartják, hitsorsosi azonosságot adnak a már 1945-ben alakult Arab Liga, majd az 1974 óta létező Iszlám Konferencia nemzeteinek, amelyek a szenegáli Gore szigetétől Pápuaföldig, Kazahsztántól Jáváig terjedő területen élnek. Jelenleg 1,2 milliárdan követik Mohamed tanítását. Többen vannak, mint Krisztus katolikus hívei. Osztják a kereszténységgel és a zsidósággal az egyistenhitet, s azt, hogy mindenkinek csak egy igazi hite lehet.

Ez számukra „természetes", de például a japánok számára már nem logikus, akik buddhista módon temetkeznek, de sintó szertartás szerint házasodnak. Így lehetséges e toleráns világban, hogy az összes vallás tagjai Japánban a lakosságnak több mint 100, pontosan 120,8%-át teszik ki.[19]

Anélkül, hogy itt részletekbe bocsátkoznánk, nyilvánvaló, hogy az „egy igaz hit" vallásának vannak olyan történelemfilozófiai eredői, amelyek a nemzetközi együttéléssel kapcsolatos meghatározott elképzeléseket, sőt kizárólagosságokat nemzenek. A három közel-keleti vallás naptárai, amelyek közül a Gergely-naptár az Egyesült Nemzeteknél globális elfogadást nyert, *nem ciklikusan visszatérő* (Spengler), hanem *lineárisan haladó történelemfelfogást* sugallnak.

Időszerű oka is van, hogy elsődlegesen foglalkozunk a muzulmán civilizációval. Az amerikai közélet hangadó körei által olvasott *Foreign Affairs* – több-kevesebb elmélyültséggel – sorozatosan adott helyet az ősellenséget vesztett NATO jövő missziója szempontjából releváns témáknak. Az 1993. nyári számban a Harvard Egyetemről Samuel P. Huntington a „civilizációk ütközését" tárgyalja. A cím maga eufemizmus a Nyugatnak a muzulmánok és „sárga" szövetségeseik elleni judeo-keresztény[20] mozgósítására. A folyóirat 1993. tavaszi számában pedig a *New York Times* újságírónője, Judith Miller szinte hisztérikus hangvételű cikkében hívja fel a figyelmet a „zöld (vagyis muzulmán) veszélyre". Nem elszigetelt, ötletszerű írásokról van szó, hanem egy összefüggő stratégiai elképzelés tömeglélektani előkészítéséről, amelyet egyrészt módszeresen követnek könyvek,[21] másrészt e tanulmányokat a tekintélyes napilapok népszerűsítik, és hangulatkeltő „iskolapéldákkal" bizonyítgatják. A NATO vártáján érzékeny fülekre talál a muzulmán támadás előrejelzése, sőt, megelőző csapások, mondhatni keresztes hadjáratok[22] meghirdetése.

A bolsevista világbirodalomban olyan ellenséget ünnepelhetett a NATO, amelyet Amerika tapasztalatból alig ismert, s amely az öreg kontinenssel a szárazföldön határos volt. A zöldre átfestett veszedelem csávájába esni[23] annál kézenfekvőbb, mert egyrészt a Közel-Keleten, az arab világ szívében megteremtett Izraelnek ez már fél százada ellenlábasa, s másrészt irigylésre méltó az arab államok olajtartaléka. Stratégiailag ez a NATO-erőknek keletről délre való átcsoportosításában fejeződik ki. Ez a stratégia Oroszországot is arra veszi rá, hogy csoportosítsa át erőit nyugatról délre.

Az ellenség – mint mindig – karikaturizált szörny. Rémkép. A nyugati képernyőkre meghívott „szakértők" napról napra avval ámítják a bámuló nagyközönséget, hogy a terrorizmus, az agresszivitás, az intolerancia és a fundamentalizmus a Korán sajátos tana. Fátylat vetnek arra, hogy sok más mozgalom egyes csoportjai is alkalmazták a terrorista merényletek kétségbeejtő eszközét, mint az írek és a Stern-csoport. Elhallgatják a mohamedán medinai alkotmánynak főleg a monoteista *dimmik*-kel (kisebbségekkel) szembeni úttörő védelmét és toleranciáját, s hogy az emirátusok és szultánságok nem teokratikus, hanem civil intézmények. S fátylat borítanak arra is, hogy az integrizmus minden vallás áramlata, hogy a *Gush Emmunim* betelepülői is *fundamentalisták,* s a szó maga egyes *amerikai protestáns szekták megjelöléséből lett* átvéve.

A helyesbítéseket tetszés szerint lehet szaporítani arról, hogy a Korán és a *Seria* magyarázata fejlődik, akárcsak a Bibliáé, az egyházjogé vagy a Tóráé. A fátyolhordás például nincs tételesen előírva, csak az, hogy egy nő ne mutogassa nyilvánosan szexuális reflexeket ébresztő kellemeit. Ezzel kapcsolatban gondoljunk a nyugati világ szemérme és divatja „fejlődésére": a bennszülöttek felöltöztetésére, majd a mezítelen fehér turisták megjelenésére...

Hogyan jellemezhetjük röviden a „zöld veszedelmet"?

Az arab írást követő népekben él, sőt – részben az olajválságok nyomán – újraéledt a közösségérzet, amely – akárcsak más civilizációkban – nem vezet egyetértésre, de egymás megértésére igen. Ezen összetartozás fejeződik ki az Iszlám Konferencia szervezetében. De nincs „veszélyes" egyöntetűség, hanem az arab, a *(síita)* perzsa, az ottomán és más (fekete-afrikai, dél-ázsiai) hagyományok alapján sokféleség (Leon T. Hadar). Mivel a francia forradalom inspirálta, ún. „emberi és polgári jogok" valójában nem természetes és egyetemes értékrenden alapulnak, történtek kísérletek arra – így 1981-ben Párizsban[24] –, hogy az iszlám által elsődlegesnek ítélt emberi jogokat kodifikálják.

Emlékeznünk kell arra is, hogy egyetlen muzulmán állam sem komoly katonai ellenlábasa a NATO-nak, s ezen államok nem rendelkeznek egyetlen NATO-jellegű kizárólagos katonai szövetséggel és parancsnoksággal. Korunkban semmi olyan komoly tervről sem hallottunk, amelyben egy kormány a muzulmán népek őshonos területén kívüli hódító szent háborúra szólította volna fel az igazhitűeket. (Ez kiderül még az Iszlám Arab Népi Konferencia 1991. áprilisi khartúmi nyilatkozatának tárgyilagos olvasatából is, amelynek szerzői az idézett Miller szerint [43-44. l.] szélsőségesek.) Az európai népek világháborúkat robbantottak ki egymás közti konfliktusaikkal. Voltak muzulmán országok közti háborúk (pl. iraki–iráni, iraki–kuvaiti), de muzulmán és nyugati összeütközések esetén mindig a Nyugat avatkozott vagy tört be túlnyomóan muzulmánok lakta vidékre. Napjainkban is a muzulmán államok aggódnak önállóságukért. A konfliktusok alapjául a Nyugat követelődző kezdeményezéseinek ki nem elégítése szolgált, sohasem fordítva. Így a NATO országai kevés erőfeszítéssel elérhetik biztonságukat, sőt minél kevesebb „erőfeszítést" tesznek, annál inkább; elég lemondani a muzulmán országok belső államberendezésébe való atyáskodó-gyarmatosító-misszionárius beavatkozásról. Európa véráldozatok nélküli védelme szempontjából úgyszintén ildomos, hogy a nemzetközi élet *normarendszerét és alkalmazását a Nyugat „leadership" címszó alatt* szankcionáló, sokszor zsaroló-beavatkozó akciókkal ne monopolizálja. Sőt, ha tartós békét akarunk, el kell fogadni azt, hogy a BT egyetemessége érdekében muzulmán állam is kapjon állandó tagságot, mint a jelenlegi atomhatalmak.[25] A nemzetközi együttélés valóban univerzális normáinak az is megfelel, hogy nekik is joguk van legjobb belátásuk szerint gondoskodni kollektív önvédelmükről, mint azt a NATO teszi az észak-atlanti övezet számára. Az egyenlő biztonság és emberiesség nevében mindennemű (nukleáris, kémiai, biológiai) tömegpusztító fegyvert vagy meg kell semmisíteni, vagy bele kell törődni abba, hogy azokat idővel muzulmán és más államok is gyártják. Mielőtt szociáletikai alapon diszkriminálnánk civilizációk között, ne felejtsük el, hogy a nukleáris tömegpusztítás fegyverét eddig a Szovjetunió és Kína nem, de a polgári demokratikus USA ismételten – tehát a hatás tudatában – bevetette.

„Sárga veszedelem?"

Az európai elitet a sárga veszedelem régen foglalkoztatja. Proust idézi Verdurin asszonyságot, aki szalonjában az arisztokrata Charlus-nak megjegyzi, hogy Kína nyugtalanítja. Minden jel arra mutat, hogy manapság „tatárjárás" nem fenyeget, viszont a kínai szféra nem fogja feladni önállóságát sem a Nyugat technológiai csecsebecséiért, sem pedig nyomásának kényszerére.

Évezredek hosszú államalkotó tevékenysége révén a kínai civilizáció ma több mint egy milliárd lelket tart össze egy országban. Elég az európai politikai egység vajúdását megfigyelni ahhoz, hogy felmérjük ennek jelentőségét. Az ősrégi piktografikus írás áll e politikai teljesítmény mögött. Mint ismeretes, K'ung-fu-ce (Konfuciusz) vagy a taoista bölcs Lao-ce írásait a *mai olvasó is megérti.* A kínai írást olvassák – Fu Hi császár *Ji King*je (A változások könyve), i. e. 2950 óta a mai napig, a Középső Birodalomtól Koreán át Japánig, ahol egyébként a világ legrégibb dinasztiája uralkodik. A kínai gondolkodás hagyományerejére utal V. Holubnychy 1972-es szövegelemző tanulmánya, amely szerint Mao Ce-tung írásai idézeteinek csak 4%-a származik Marxtól vagy Engelstől, 22% viszont konfucianus szerzőktől.[26] A kínai civilizáció *szinkretista erejével* az indiai buddhizmusból a taoizmuson át a konfucianizmusig egy sajátos világnézetet épített ki, amely lényegesen különbözik a három, történeti istenkinyilatkoztatásra épülő, egyistenhívő közel-keleti vallástól (Glasenapp). Emeljük ki, hogy az asztronómia ciklusosságába beírt kínai naptár jól kifejezi a Természetbe beleágyazott evilági szemléletet. A Természetbe az emberi is annyira beletartozik, hogy a kínai ember *természetesnek fogadja el az általa alkotott tárgyakat, mint például a művirágokat is.*

E dióhéjba foglalt szellemtörténeti eszmefuttatásból az Észak-atlanti Szövetségnek a Kínához való tartós viszonyára vonatkozólag néhány tanulságot le lehet szűrni. Ahogy Kozakai Toshiaki szerint az amerikai megszállásból feleszmélő Japán különbséget tesz a technikai korszerűsítés és a nyugati gondolkodás- és életmód átvétele között, az ezen szféra kulturális őshonát képező Kína önmegőrző ereje még töretlenebb. Tehát vérontás nélküli tartós béke csak úgy érhető el, hogyha a Nyugat nem tekinti az atomfegyverrel és rakétákkal is rendelkező Kínát világtörténeti tanoncának. (Az autósiskolában úrvezetők is tanulnak, akikből nem lesz taxisofőr!) Ahogy Glasenapp[27] kimutatja, a különböző nagy világnézeteknek vannak közös és egymástól eltérő elvei. A nemzetek közti békés együttélés közös játékszabályok megtalálását és elismerését igényli. Amíg a Nyugat nem hagy fel azzal, hogy saját normáit mint egyetemeseket Kínára ráerőltesse, és világszerte érvényt szerezzen az angolszász nemzetközi jognak, addig az együttműködés feszélyezett és feszült marad. Kína, Korea és Japán képes rendezni az egymás közötti ügyeit nyugati közreműködés nélkül. S ismételjük meg, hogy Kína semmilyen beavatkozással nem fenyegeti a nyugatiakat, sem Európában, sem Amerikában.

„Barna veszély"?

E kitekintés nem lenne teljes az angol *Commonwealth*-ből felocsúdó *Hindusztán* vagy *Bhárat* megemlítése nélkül. India szubkontinensnyi, hagyományaival vajúdó ország, amely a szanszkrit Véda írás alapján a világ legrégibb vallását vallhatja magáénak, mert az ország és a vallás kiterjedése szinte egybeesik. Csak Srí Lankába és néhány más indiai-óceáni országba vitte át a hindu vallás magját a spontán és az angol gyarmatosítás gerjesztette vándorlások szele. A gyarmatosítás alól alig félszázada felszabadult milliárdnyi lelket számláló ország belsőleg úgy akarja felszámolni a gyarmati maradványokat, hogy ne essék vissza a *bráhmanizmus* által a kasztrendszerbe. A nemzetközi életben még nem találta meg a nagyságának, ősi hit- és szokásvilágának, továbbá jelentős technológiai fejlettségének megfelelő szerepet és jogokat. A jövőben világpolitikai és történelmi jegyzése nyilván nem abban fog kimerülni, hogy megkísérli lemásolni a westminsteri képviseleti rendszert.

Mint arra a hindi világ vallási, nyelvi és faji viszályainak legjobb szociológus ismerője, T. K. Oommen emlékeztet, India nemcsak a hindu brahmanista tan- és szokásrendszernek, hanem a buddhizmusnak is szülőföldje. Ezt a köztük dúló konfliktusok (Srí Lanka) sem takarhatják el, akárcsak az ír sziget katolikusai és protestánsai, vagy a horvát katolikusok és szerb ortodoxok krisztusi gyökereit. Eleddig a szingaléz–tamil színezetű buddhista–hindu megkülönbözés megol-

dásának próbapadján, Srí Lankában, India közbelépése csődöt mondott. A kínai–indiai közeledés, illetve konfliktusfeloldás India világpolitikai fellépésének szerves része. India még atombombájával sem jelenthet *„barna veszélyt”* az Észak-atlanti Szövetség számára. India újabban nyitott ugyan a síita Irán felé, a dekolonizációból – a szunnita Pakisztán irányába – örökölt elhatárolási nehézségek még jó ideig elmozdíthatatlan akadályt gördítenek az Iszlám Konferencia országaival való barátság elé. A NATO-val viszálya csak úgy keletkezhet, ha az USA provokatíve semmibe veszi India felségvizeit vagy légiterét, mint teszi azt Líbiánál és a Perzsa-öbölben.

A globalizmus veszélye

A szovjet-bolsevista rém eltűnése óta az észak-atlanti világ a korlátlan – és gátlástalan – globalizmus varázsa alatt áll. Mint a legtöbb ideológia, ez is kézenfekvő tények önkényes értelmezésén épül. A modern távközlés és közlekedés világot átható és egyesítő erejéből nem következik, hogy egyetlen univerzális civilizáció létezne, amelyre többé-kevésbé diszkrét fenyegetéssel és masszív meggyőzéssel csak rá kell nevelni a világot. Ez az ideológia David Rockefeller New York-i bankár trilaterális bizottságának műhelyében készül 1973 óta. Az a Huntington, aki a 80-as években még a szovjet világuralom közeledtét festette a falra, ma már a színes – főleg zöld – veszedelem kordában tartásáról cikkezik.

A „trilaterálisok” propagálta világkép három axiómára épül:

1. A jövő egyetemes civilizációját az USA, Európa és Japán – egymás közt osztozkodó – döntései határozzák meg, elég összehangolni az ő törekvéseiket. A világkapitalizmushoz megtérő más kultúrnépeknek az elnyugatosodó Japán szolgálhat példaképül. (Ebből az ökonokratikus uralmi képből született a hét gazdag állam elnökének periodikus összejövetele is.)

2. A többi kultúrnéppel való együttműködés feltételéül a nyugati normarendszer elfogadását kell szabni, mert ez a haladás egyetlen útja.

3. Végül paradox módon azt ajánlja a harmadik világra vonatkozólag, hogy ott nem kell a népképviseleti rendszert mint demokratikus alapértéket szorgalmazni, mert éretlenek és nem nyugatbarát pártok juthatnak többséghez (vö. Algéria). Egyébként a magyar közvélemény jól ismeri a lakosság ideológiai, illetve polgári „éretlenségét”, mind a bolsevista, mind a liberális elit doktrínájából...

A NATO országai – csak önmagukkal találva szemben magukat – sorsdöntő választás előtt állanak. Vagy megőrzik szövetségük regionális védő jellegét, és elsősorban a nyugati civilizáció védőpajzsaként őrködnek „Amer-Európa” biztonságán és a békés együttműködés feltételein. Vagy a NATO vállalja az ENSZ keretein belüli világméretű rendfenntartás szerepét, amely viszont az Egyesült Nemzetek összes kultúrköreinek egyetértését célzó dialógust tenne szükségessé, hogy a NATO, nyugati érték- és érdekrendjét kitágítva, valóban egyetemes világcivilizáció építését szolgálja. Sajnos, van egy harmadik lehetőség is: ha elfelejtik, hogy a világ ma valóban egy földgolyó, amelynek felületén többé *nem egy központ van,* s a NATO az ellentmondást és különbözést nem tűrő neokolonialista hatalom eszköze lesz. Ez az út azonban vérontás nélkül nem járható.

JEGYZETEK

[1] Ez nemcsak nukleáris arzenált jelent, hanem egy teljes logisztikai, felderítési, parancsnoki, készenléti rendszert.

[2] A bolsevizmus szótól sokan irtóznak, mert Göbbels is alkalmazta, azonban használata történelmileg indokolt, mert pontosít. A marxizmus azon leninista, orosz mintájú, kollektivista változatát jelöli, amelyet az orosz szociáldemokrata munkáspárt többségi (bolsevik) szárnya juttatott hatalomra. A kommunizmus szó túl általános, s maga a Szovjetunió sem ismerte el, hogy kommunista társadalom lenne.

[3] Az 1968-as atomsorompó-szerződés 6. cikkelye mint szépségtapasz előírja az „atomhatalmaknak", hogy e fegyverről idővel mondjanak le. A BT-vel szemben az ENSZ közgyűlésének, ahol többségi szavazat érvényesül, hatalma korlátozott, legfeljebb felfüggesztheti egy-egy tagállam mandátumát.

[4] Lásd a demográfus Sauvynak az *Observateur*-ben (1952. augusztus 14.) megjelent „Három világ, egy planéta" című cikkét. A fogalom ellenlábasairól lásd: Edmond Jouve: *Le Tiers Monde.* Párizs, 1988, 7–19. l.

[5] A civilizáció szót itt nem Alfred Weber értelmében használjuk vagy Spengler szerint, aki a kultúrában egy kollektív „életpálya" kezdetét, a civilizációban pedig a Niedergangot látja. Civilizációnál George A. Theodorsont követve a szubkultúrákkal és a kultúrákkal szemben egy tartós kollektív életmóddal jellemezhető, átfogóbb kategóriáról van szó. A nyelvvel szemben az írás(mód) általában civilizációkat ölel fel, jellemez. Így beszélhetünk magyar kultúráról, európai, kínai civilizációról.

[6] Francis Fukuyama, az amerikai külügyminisztérium volt főtisztviselője a hidegháború végével olyan misszionáriusi ürességet érez, hogy 1992-ben megjelent könyvének „A Történelem vége és az utolsó ember" címet adja.

[7] E kérdéseket részletesebben tárgyaltam a *L'épanouissement de l'homme dans la perspective de la politique économique: Concept de l'investissement dans la personne comme aspect de la politique de répartition* című doktori értekezésemben (Párizs, 1966) és a *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice in a Competitive Society* (Cambridge, 1978) című munkámban. A maga módján mind a szovjet Sztrumilin, mind von Hayek és Milton Friedman álláspontja manicheus.

[8] Egyébként az ENSZ 51. cikkelyén alapuló NATO-nak csak akkor jár ki a regionális szervezet státusa, ha a földrész összes állama felvételre jogosult.

[9] John P. Hanna: Yeltsin's Russia is Reconquering the Old Empire. *New York Times,* 1993. X. 28.

[10] Lásd a 7. jegyzetet.

[11] Sokan hibásan a genetikai-faji különbségek kutatását összekeverik a tudománytalan rasszizmussal, amely egy faj felsőbbrendűségét posztulálja, s gyakran torkollik fajgyűlöletbe és -üldözésbe (pl. cigánygyűlölet). L. Molnár István: *Human Variation: Races, Types and Ethnic Groups.* Englewood Cliffs, NJ, 1983.

[12] Kozokai Toshiaki: *Les japonais sont-ils des occidentaux?* Paris, 1991 – N. Dikötter: *The Discourse of Race in Modern China.* Stanford, 1992. A Középső Birodalom fiai a kínaiasított népeket, mint Korea, Japán, „főtteknek", a többit „nyerseknek" nevezik.

[13] Nem véletlen, hogy Claude Delmas, a NATO fellow-ja nemcsak a NATO-ról és a „nukleáris stratégiáról" írt könyvet, hanem az „atlanti világról", az „európai civilizáció történetéről" is, mert ezek ma egy szisztémába összeálló dimenziók.

[14] Pearson, Lange és Martino, az ún. „három napnyugati bölcs" nemcsak a NATO nem katonai összehangolására vonatkozólag készített 1956-ban jelentést, hanem javaslatot tett a belső konfliktusok békés rendezésére is. Evvel kapcsolatban gondoljunk a sokrétű görög–török viszályra. De az (észak-írországi) brit-ír és a (gibraltári) brit-spanyol konfliktust se hallgassuk el! Ugyanis az angolszász diktátumra való törekvés kész megnyilvánulni hatalmi helyzetek teremtésével a mi civilizációnkon, a Nyugaton belül is.

[15] Alberto Piazza: Who Are the Europeans? *Science,* 1993. VI. 18. 1767–1769. l.

[16] Az ENSZ a világot fejlett és fejlődő részre osztotta, s aztán Európát mechanikusan az égtájak szerint négy övezetre, Amerikát Észak- és Latin-Amerikára (ezen belül Karib-szigetekre, Közép-Amerikára, mérsékelt övezeti és trópusi Dél-Amerikára), Ázsiát Keletre (Kína, India és a többiek) és Délre (ezen belül Dél-Keletre, Közép-Délre, Dél-Nyugatra) s végül Óceániára és a Szovjetunióra.

[17] Breton, J.-L. Roland: *Géographie des civilisations.* Paris, 1991, 13–15. l.

[18] A Harvard Egyetemen tanító Samuel Huntington egyszer hat élő civilizációról beszél, majd nyolcat sorol fel: nyugati, konfuciánus, japán, iszlám, hindu, szláv-ortodox, latin-amerikai és afrikai. A felsoroltak önkényes elnevezése jól tükrözi, mennyire egy, a napi politika számára improvizált tárgyalásmódról van szó. (The Crash of Civilizations? *Foreign Affairs.* 1993 nyár. 22–49. l.)

[19] *L'Etat des religions dans le monde.* Párizs, 1987. 267. l.

[20] Huntington cikkében nem hiába éppen Bernard Lewis azon cikkét idézi, amely az „our Judeo-Christian heritage"-t akarja a muzulmánok ellen megvédeni. Bernard Lewis The Roots of Muslim Rage.) (*The Atlantic Monthly.* 1990. szeptember. 60. l.) című cikkét a *Time* fontosnak tartott 1992. június 15-én (24–28. l.) szintén reprodukálni.

[21] Bernard Lewis: *Islam and the West.* Oxford, 1992. Juergensmeyer Mark: *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State.* Berkeley, 1992. Lásd továbbá a Tel-Avivi Egyetem Moshe Dayan Központja társigazgatójának, Martin Kramernek a New York-i *Commentary*-ben megjelent, Judith Millert idéző (50. l.) cikkét.

[22] Atkinson Rick: *Crusade: The Unfolding Story of the Persian Golf.* London, 1993.

[23] Hadar Leon T.: *Quagmire: America in the Middle East.* New York, 1993.

[24] Az Iszlám Emberi Jogok 1981-es párizsi nyilatkozata. Az emberi jogokat – amelyeket 1789-ben és 1893-ban Párizsban, majd 1948-ban az ENSZ fogalmazott meg – számonkérő nyugati gyakorlat elsősorban az írástudó elit szabadságjogaira és a humanitárius jogok tiszteletben tartására figyel (vö. *Helsinki Watch*), míg a 25. cikkelyben foglalt megélhetéshez – munkához, lakáshoz – való jog és más valóban mindenkit érintő, egyetemes (szociális) jog nyugati megsértésével nem foglalkozik.

[25] Megemlítendő, hogy az arab országok nagyvonalúsága folytán, az ENSZ egyetemességének nagyobb dicsőségére, nemcsak három indo-európai és a kínai, de az arab is hivatalos nyelv, biztosítva négy írásmódot.

[26] Holubnychy V.: La dialectique materialista de Mao Tsétoung. *Cahier de L'Herne.* 1972. 91. l.

[27] Glasenapp, von H.: *Az öt világvallás.* Budapest, 1987.

Nyugat van, kelet nincs: „The west-side story”

Ártatlan térképek, ideológiai ártalmak

Észak, dél, kelet, nyugat – első pillantásra szenvtelen szavak, amelyek egyszerűen arra szolgálnak, hogy alapirányokat jelöljenek ki a térképészek koordinátája számára. Az, hogy a térképen melyik irány van fent, melyik lent, szintén közömbösnek látszik, addig, amíg – ahogy megszoktuk – az észak van „természetesen” fent, s nem bukkanunk olyan térképekre, ahol például a dél van felül. A térképtörténészek tudják, hogy Földünknek a különböző korokban és helyeken történt feltérképezése nem egy érdek nélküli, semleges művelet. Az eredeti egyházi térképeken Jeruzsálem volt a középpontban, a keresztesek használta térképeken felül, míg a korai muzulmán térképeken a dél volt fent, valószínűleg azért, mert az volt a legcélszerűbb a Mekkába és Medinába való zarándoklás érdekében.[1] A mi, északi tájolású térképeink a XIV–XV. században virágzó katalán-aragón mallorcai térképiskolából erednek. Ezek a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra kitörő hajózást szolgáló térképek. Az északi csillag ugyanis pontosabb „orientálást” biztosít, mint a mágneses iránytű.[2] E térképek készítették elő az európai, ibériai thalasszokráciát,[3] s egyben – a muzulmán karavánok veszélyes szaharai útvonalait az óceán felől megkerülve – burkoltan Afrikának a keresztények és a muzulmánok közti gyarmati felosztását is.[4]

Kopernikusz megfosztotta trónjától Ptolemaioszt, s evvel a földrajz fogalmi forradalma lezajlott. Megnyitotta az utat olyan objektív tudomány számára, amely relativizálja a világ minden pontját, s ha vannak ún. középpontok, azok többé nem valamiféle, a Teremtés adta *természetes középpontok,* hanem társadalmi választások szülöttei, s következésképpen emberi hatalom változtathatja meg, tolhatja el a földtekén. Ha a német Mercator és mások nyomdokán a földgömbnek síkba való leképzése, „visszaterítése” számítás- és szerkesztéstechnológiailag meg is lett oldva, a világ térképeken való objektív ábrázolásának problematikája továbbra sem kerülhetett le a napirendről. A síkbeli ábrázolásban alkalmazott „központosság” kérdésében a szerkesztőknek szint kell vallaniok, megválaszolva a kérdést, hogy mely „barbár” vidékek kerülnek – nagyobb torzítást szenvedve – a mezsgyékre, a „margóra”. Az 1648-as vesztfáliai szerződés után felfedezésre és hódításra módszeresen induló Fehérek megkezdték – a nem-európai világrészek *eurocentrikus* feltérképezésével[5] – a világtérkép gyártását. Valójában a térképek közvélemény- és történelemformáló befolyását akkor tudjuk felmérni, megérteni, ha az ún. „történelmi atlaszaink” térképeit összevetjük a korban készített térképekkel.

A mi korunk föld-vízrajzi és más térképei is megnevezésekkel és jelekkel ellátott rajzok, amelyek jórészt jelmagyarázatok nélkül is kifejezőek. A jelzések helyeinek kijelölése, az alkalmazott szimbólumok és az elnevezések nemcsak a térképcsinálók világképéről árulkodnak, hanem világnézetéről is. Egy megjelölés ellenőrizhető ismeretet közölhet, mint például egy hegy magassága vagy a tenger mélysége. Lehet utasító is, kijelölve például a megengedett behajtás irányát. De tartalmazhatja a hely érzelmi értékelését is; nevezetesen, hogy a kikötő „baráti”-e vagy sem a térkép megrendelői szempontjából (pl. tengeralattjárók befogadására alkalmas NATO-kikötő). Sőt lehet esztétizáló utalású is, jelezve egy különleges kilátást, ahol a busznak meg kell állnia, s a turisták társadalmi kötelessége fényképezni. Míg ezek az indikációk az ártatlanabb kommunikáció (közép-)korában kertelés nélkül szerepeltek a térképeken, ma, a szemantikai „dekonstrukció” idején a valódi jelentést, üzenetet többnyire a sorok között olvasva kell dekódolni, kibogozni, megfejteni.

A földrajzi megjelölések, sokszor a legalapvetőbbek is, mint a világnak megnevezett földrészekre való felosztása, messzemenő ideológiai konnotációkat hordoznak magukban. Amerika „elkeresztelése" folytán azt hihetnénk, hogy a mai Brazília őslakóinak az ott partra szállt Amerigo Vespuccira[6] volt szüksége, hogy megtudják, hogy „indiánok" és Amerikában laknak. S mely istenek jelölték ki az Urált, hogy Eurázsia egyik – nyugati – „szubkontinensét" európai kontinensnek hívják? Nem lehetett volna a Baludzsisztáni-sivatagtól a Himaláján át a Naga-hegyvidékig vezető vonal mentén is egy új elnevezésű földrészt elkeríteni? A térképeket minél ártatlanabbul semleges közegnek tekintjük, valamiféle *tabula rasá*nak, amelyre csak utólagosan vetít rá ki-ki érdekének, érdeklődésének és világszemléletének megfelelő (ún. történelmi atlasz formájában) eseménysorozatokat és stratégiai elgondolásokat, annál könnyebb áldozatai vagyunk a földrajzba rejtett geopolitikai manipulációknak. Valójában a glóbuszunkat különbözőképpen leképző, ábrázoló, darabokra vágó, lapokra kiterítő és egyenként elnevező térkép nem egyezik a fizikai Földdel. Nemcsak az elemisták atlasza, de még az elnevezésekkel teletűzdelt, kiszínezett iskolai földgömb is „alá van aknázva" a szerkesztő térképészek és megrendelőik ideológiájával, akárcsak a világ eseményeinek a historikusok által címkézett és korszakokra feldarabolt, beosztott – sokszor univerzálisnak is nevezett – írott világtörténelme. Bizonyára sokan emlékeznek még azokra az ötvenes években – a koreai háború elején – kifüggesztett térképekre, amelyek középpontjában éppen a Szovjetunió állt nagy vörös folttal. Ott éktelenkedtek minden tanteremben, azt sugallva, hogy csak tengerbe szorítható marginális vidékek nem tartoznak „egyelőre az eurázsiai béketáborhoz". Az 56-os népfelkelésünk után Nyugat-Európába menekülni kényszerülők aztán megint más kinagyítású, vetítésű és színezetű térképekkel találkozhattak, amelyeken az amerikai diák sajátítja el nagyon is hézagos, New York-központú – észak-atlanti – világismereteit.

A földrajz politikai retorikájának a besorolások és elnevezések által okozott ismeretelméleti ártalmaival ma már jelentős szakirodalom foglalkozik, s segít a térképek olvasata mögött meghúzódó feltételezések felfedésével, a tárgyilagosság ártatlan látszatát eloszlatva a hallgatólagos előítéleteket is hatástalanítani.

A földi tér képének politikai transzfigurációjáról van szó. Az Egyesült Nemzetek 1967 óta rendszeresen szervez értekezleteket a toponímiáról, a világ helyelnevezései egységesítéséről.[7] Olyan apró-cseprő kérdésektől kezdve, hogy az angolban a Lyons-t és Marseilles-t lezáró *s* elhagyandó-e vagy sem, a világ másféltucat betűrendszerébe való átíráson át már a szőnyegre került legkülönbözőbb „helyesírási" kérdések is nyilvánvalóvá tették, hogy az elnevezés és az írásmód eldöntése mögött nemcsak kollektív használat, (meg)szokások kényelmességének védelme és az egyszerűsítés logikus közérdeke húzódik meg, hanem a döntések jó része kemény politikai érdekeket takar. Anélkül, hogy a vitákat részleteznénk, arról van szó, hogy a gyarmatosítás alól felszabadult népek megkövetelik azt a jogot, hogy hazájuk térképén a helyneveket s más elnevezéseket – saját, gyarmatosítás előtti történetüknek megfelelően – maguk határozzák meg. (Így lett például Salisburyből Harara, s Léopoldville-ből Kinshasa.) *Ha egy nép maga adja fel az önmegnevezés jogát, elfogadva* mások (saját történelmüket elorozó) *címkézését, az önrendelkezési jogára vethet árnyékot*. A birtokon belüliek igyekeznek a gyakran sokkal régebbi elnevezésekre visszanyúló „bennszülött" nevek reneszánszát ostoba szószaporításként nevetségbe fullasztani. Bouthoul[8] a idegen elnevezés elfogadását öngyarmatosításnak nevezi. Ez a problematika húzódik meg amögött, hogy Felső-Volta visszakeresztelte magát 1984-ben Burkina Fasóra, Burma pedig 1989-ben Mianmarra. De az Izrael által 1967-ben megszállt palesztinai területek, Júdea és Számária körüli elnevezésharc sem ártatlan szócsata – mint ahogy a Malvinasnak nevezett szigetek Argentínához tartoznak, míg a Falkland névre hallgatva már brit tulajdonok! S Marosvásárhely volt az erdélyi magyar autonómia székhelye, míg Tîrgu Mureş román.

Ebben az írásban nem tekinthetjük át kimerítően e kérdést. Csak azon földrajzi fogalmak humántudományi olvasatával foglalkozunk, amelyek – ha saját írástudóink is kritikátlanul átveszik – hazánknak a világban való jövőbeli elhelyezkedését és elhelyezését alaposan befolyásolják, sorsát beárnyékolhatják. A Berend–Ránki népszerűsítette azon Közép-Európa mögött meghúzódó földrajzi látszatú fogalmakkal foglalkozunk, amelyben Ausztria és Svájc nem vesz részt, s amely ténylegesen az ún. Kelet-Európa egy „szükségszerű" alosztálya, a Kelet-Közép-Európa. E kategorizálás földrajzi burka hamar lehullik, mert ha valaki véletlenül a térképet is megnézi, észreveheti, hogy a Kelet-Közép-Európába sorolt Prága jóval nyugatabbra van, mint Bécs, amely viszont nem hagyja magát oda beskatulyázni. A politikai retorikában a földrajzi adottságot[9] nem veszik komolyabban, mint Petőfi a *János vitéz*ben tette.

Valójában hazánk nemzetközi politikai (vö. ENSZ régiói) és mélyebb szellemtörténeti besorolásának hátterében a Kelet és Nyugat fogalompár húzódik meg – kihatva Magyarország *önazonosítására* is. Mi egyáltalán e fogalompár objektív tartalma? Van-e pozitív heurisztikus értéke, ismeretre vezető funkciója, vagy csak politológiai diszciplína egyik bélyegzője? Episztemológiai meggondolások alapján célszerűnek tűnik a tárgyalást Ázsia fogalmával bevezetni.

Az „Ázsia"-termelés módja

Az Európa legkülönbözőbb nyelvein írt enciklopédiák első szavai Ázsiát egyöntetűen mint kolosszust mutatják be. Szárazföldünk több mint harmadát Ázsiának nevezzük, s a világ lakosságának több mint felét ázsiainak. Amerikát is úgy fedeztük fel, hogy Ázsiát akartuk átfogni. Ami már e ténymegállapításon túl érdekes, hogy sem Ázsia nevével, sem elhatárolásának alapjával nem sokat foglalkoznak az enciklopédiák, a felvilágosult Európának e büszkeségei, kivételt csak az új Herder-enciklopédia képez.

Tény és való, hogy a Földünk Ázsiának keresztelt része annyira túlsúlyos, hogy a világ egészére vonatkozó statisztikai átlagokat illetően az arra vonatkozó adatok a meghatározóak. Annál meglepőbb már, hogy a politikai-gazdasági tudományok alig vonják le helyesen a – tisztán a nagy számokból folyó – következtetéseket, s újra és újra meglepődve fedezik fel, hogy Amerikának külkereskedelmi forgalma Ázsiával (mint egésszel) nagyobb, mint a pöttöm Európával; s meghúzzák a kolosszusnak kijáró vészharangot. Egy másik, a politológusok által a köztudatba dobott ál(földrajz)tudományos megállapítás, hogy Amerikát a Csendes-óceán éppen úgy *össze*köti az ázsiai kontinenssel, mint az Atlanti-óceán Európával. Ezen „metafizikai-politológiai meglátást" nem igazolják jobban a tapasztalati tudományok, mint a János vitéznek már idézett földrajza. Hiszen San Franciscót közel *kétszer olyan* hosszú hajóút választja el Tokiótól, mint New Yorkot Londontól. A csak az Urállal leválasztott, összenőtt Eurázsia biztosan nem lehet féltékeny a csendes-óceáni kapocsra. Amerika nem a Csendes-óceán „szorossága" miatt törődik Ázsiával, hanem mert – szemben Európával – az USA politikai egysége megengedi, hogy az egész világra kiterjedő hegemonikus ambíciókat melengessen. De térjünk vissza e körültekintés után alaptémánkhoz, Ázsia fogalmához.

A történelmi marxizmus–leninizmus abroncsába szorított tudománynak csak az elévülhetetlen klasszikus görögöket csodáló Marxnak az „ázsiai termelési módra" vonatkozó fogalmazványai adtak lehetőséget arra, hogy az Európán kívüli civilizációkra is kitekintsen. E körülmények között a sinológus Tőkei Ferenc, a kínai költészet neves szakértője is több világszerte idézett művet szentelt e termelési módnak.[10] Valójában, ha valaki a marxi–engelsi ázsiai termelési módot a nem-európai civilizációkat tanulmányozó, más munkák összefüggésébe visszahelyezi, kevés eredetiséget talál benne. A marxizmus klasszikusai főleg – az angol

gyarmatosítás kapcsán *(The British Rule in India)* – az indiai faluközösségekről szóló tanulmányok alapján keresik a „Kelet stagnációjának" okait; s ezt az Arisztotelésztől Montesquieu-ig terjesztett elképzelésben, a „keleti despotizmus"-ban vélik feltalálni, nevezetesen a termelőeszközök s főleg a föld magántulajdonának hiányában és a „sarcoló" állam totalitárius jelenlétében. Mindez beleíródik abba a történelemfilozófiai doktrínába, hogy a világ szintenként fejlődik, ha nem is egyenletesen, de egyvonalúan. Úgymond, a primitív ázsiai termelési módot a görög-hellenisztikus eredetű európai társadalom bakugrással el tudta hagyni az emberiséget a rabszolgaságtól a hűbériség által megváltó úton. Mai szemmel nézve, mikor a japán és más ázsiai versenykihívásoknak alig tudunk ellenállni, groteszkül hat az ázsiai stagnáció okait keresni. A lépcsőzetes „történelmi fejlődés" egyvonalúságát mindenáron megőrizni igyekvő számos marxista szerző szükségszerűen ironizál a földrajzi, civilizációs variációkon, s azon is, hogy míg az európai keresztény *Scriptum* szerint a mindennapi kenyér az alapeledel, addig más civilizációk számára, más geopolitikai égtájak alatt a rizstál a kultuszok tárgya, s hogy annak termeléséhez szükséges öntözőberendezések más fegyelmezettségű kollektív összehangolást igényelnek, mint a mi földjeink öntözgetése.[11]

E tanulmányban azonban nem akarjuk a világtörténelmet átírni. Csak azt keressük, mi a valóban *ázsiai* és egyáltalán van-e ilyen, vagy inkább egy értékítéletnek a térbe való népszerűsített kivetítéséről van szó. A frankfurti szociológiai iskolához tartozó, a Németországból 1933-ban Amerikába áttelepedett Wittfogel Karl August gondolkodásmódjának fejlődése jól mutatja az „ázsiaiság"-tanulmányok gyökereit. Az eredetileg marxista–leninista Wittfogel 1931-ben a *Wirtschaft und Gesellschaft China's*-ban írt az ázsiai termelési módról, majd az 1933-as leningrádi konferencia után – amely egyébként ázsiai feudalizmusnak volt szentelve – szakít a bolsevizmussal,[12] s pár évre felkeresi Kínát. A világháborút követő fő munkássága a totalitarizmus tanulmányozásába torkollik, s ebben Ázsiának már csak az a hely jut, hogy a *despotizmushoz* a *keleti*[13] jelzőt hozzá tudja biggyeszteni. A Kelet-Nyugat kontrasztolása a Nyugat gondolkodásmódjában állandó ideológiai szerepet tölt be. Márpedig, a görögök háziúrt jelentő szavából származó s eredetileg a keleti ellenségek, Bizánc uralkodóira alkalmazott *despotes* szónak stigmatizáló-diszkrimináló éle elvész, ha II. Frigyes porosz király, a Budán meggyilkolt nápolyi III. Károly, az Oroszországot nyugatiasító II. Katalin, Mária Terézia vagy a „Kalapos Király" szintén abszolutista, (ön)kényuralkodóról van szó. Ezért volt szüksége a nyugati történetírásnak az ún. „felvilágosult abszolutizmus" kategóriájára. Bluche F. (*Le despotisme éclairé*. Párizs, 1968) szerint a felsorolt uralkodók abban különböznek a keletiektől, hogy a népért uralkodnak a nép(uralom) nélkül. (Más helyzetben, de hasonló ideológiai manővert hajtott végre Kirkpatrick Jeane Duane Jordan, a B'nai B'rth díjas amerikai politológus és diplomata, az Egyesült Államok volt képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában, aki a nyugatbarát dél-amerikai diktátorok támogatásának indokolására e diktatúrákat, szembeállítva a *„keleti totalitarizmussal"*, autoritarizmusnak nevezte el azon jogcímen, hogy e rendszerek csak a politikában abszolutisták, de a társadalmi-gazdasági szférában a magántőkéseknek szabad piacot biztosítanak. Ezen átkeresztelés szalonképessé tette e diktátorokkal való együttműködést.[14])

Az ázsiai termelési módra vonatkozó publikációk arra utalnak, hogy ennek Ázsiához, mint egy *kontinentális egészet* megjelölő konkrét földrajzi fogalomhoz, semmi köze. Egy termelési mód, amely e – szerencsésen vagy szerencsétlenül, furfangosan, csalárdul vagy naivul – meghatározott földrészt illeti, nem létezik, s az ázsiai termelési mód ürügy más üzenetek terjesztésére. Egyrészt nincs egy termelési mód, amely Ázsiát mint ilyet egészében jellemezne, másrészt az ún. „ázsiai termelési mód" alatt összesített képzetek összefolynak a Kelet fogalmával, pontosabban az egész „nem-nyugattal" mint pejoratív, kizáró, „fosztóképzővel". A már idézett indiai származású szingapuri diplomata, Kishore Mahbubani a *The National*

Interest 1992. nyári számában (3–13. l.) találó rímeltetéssel foglalta össze a Nyugat leegyszerűsített – a számítógépek csiki-csuki áramköreire leképezhető, zsugorított, rászabott – bináris világképét: *the West and the Rest.*

Felvetett kérdések elmélyítése gyakran kényszerít azok átváltoztatásához. Így válik az ázsiai termelési mód kérdése az Ázsia-termelés módjának kérdésévé. S az Ázsiával foglalkozó társadalomtudományi irodalom áttekintése és értelmezése folyamán arra a következtetésre jutottunk, hogy az ún. *ázsiai civilizáció* sem megalapozottabb fogalom, mint a marxista ázsiai termelési mód volt. Egyik sem eredetibb a másiknál, mert egy tőről fakadnak.

A félreértések elkerülése végett pontosítanunk kell, hogy amikor az ázsiai termelési mód vagy egy ázsiai civilizáció *létezését* latolgatjuk, ezt nem valamiféle ismeretelméletileg naiv realizmus alapján tesszük, hanem a heurisztikus hasznosság szempontjából, arra a kérdésre keresve választ, hogy van-e az eljárásnak ismerettermelő értéke. A valóság azon fogalmi kivágását, amely olyan dolgokat vagy jelenségeket fog, halmoz össze, amelyeket alapvető közös vonás mint együttest nem jellemez, „üres doboznak" tekinthetjük. (Így van ez például az olyan statisztikai halmazokkal, amelyeknek átlagai a nagy szóródás miatt a szó szoros értelmében semmitmondóak.)

Nézzük át röviden, hogyan él *Ázsia* és az *ázsiaiság* az európai köztudatban! Európa történetében Ázsia eredetileg egy római tartomány neve, a mai Kis-Ázsia nyugati fele. A szónak egyébként minden világnyelven ugyanaz a gyökere. Akár az asszír *aszu* szóból, akár a szanszkrit *usa*-ból vagy a hittit *asuva*-ból származtatjuk, mindenhogyan nap(fel)keltét jelent, a napnyugat ellentétét.[15]

Az óriáskontinens, amelyet ma e szó jelöl és lehatárol, hallatlan mértékben és gyorsasággal vette be magát jelző formájában a nyugati világ irodalmába. S a többi népek szófogadóan átvették az *ázsiai*t nemcsak mint egy földrajzi egység, hanem mint *egy* civilizáció megjelölését. A Nyugat Ázsia-kép-teremtését körvonalazandó, idézzük néhány jellemző irodalmi megjelenítését!

A nyugati írástudóknak Ázsia ott kezdődik, ahol Athén állam, az atticizmus Keleten véget ér, ahol a „giccsesen túldíszített barbárság" kezdődik. A rodoszi kolónia már Ázsia. 1923-ban André Gide *Napló*jában leírja, hogy az Isztambulban élő Pierre Lottit, sőt Jules Lemaître *asiatisme*-át olvasva mennyire dórnak érzi magát (1134. l.). G. Ch. Huysmansnak az építőművészet minősítésénél kedvelt szótársítása: „ázsiai és barbár".[16] Amit ázsiainak neveznek, az a retorikában az atticizmussal szemben sallangos, terjengős, heves és zagyva (Sainte-Beuve), „szélsőséges, túldíszített", „fellengzős" (Balzac). „Meséink megőrizték a példálódzó, fátyolos, rejtélyekben és képekben beszélő stílust, amely ma is használatos Ázsiában. S bölcselőik ma sem írnak másként" (Florian).[17] Az „ázsiai idiómát" mint jellemzést a neves genfi nyelvész, Ferdinand de Saussure is használta előadásaiban.

A görögök tehát elérték, hogy velük együtt nézzék le az európaiak (Kis- és Közép-)Ázsiát, tegnap perzsáival, ma törökjeivel azonosítva azt. S e sikeres képformálás hatását Görögország meglepő európai uniós tagsága – s Mustafa Kemal (Atatürk) latin írásmódú Törökországának eddig meddő erőfeszítései – ma is tükrözik.

Egy Ázsia-kép kialakításának oktalansága hamar feltűnik e kép ellentmondásosságában és zavarosságában.[18] Ugyanis az ún. Távol-Keletet, Kínát és Indiát beutazó európai írástudók tarthatatlannak vélték, hogy Ázsiát Bizánccal és a (közel- és közép-keleti) arab-muzulmán világgal azonosítsák. Már 1814-ben Bernardin de Saint-Pierre az „ázsiai termelési módról" azt írja: „...az amerikaiak úsznak, evickélnek, mint a halak; az ázsiaiak szaporák, mint a rovarok, nagy türelemmel művelik a földeket; az indiaiak és a kínaiak a legügyesebb földművesek." A

Sárga Veszedelem árnyéka már megjelenik e szövegekben, de másutt felbukkan a sinológusok csodálata is: Segalennél és Saint-John Perse-nél, majd az író-diplomatáknál mint Philippe Berthelot, Alexis Léger és Paul Claudel.

Ami minket Ázsia európai körképében most különösen érdekel, nem az, hogy ezen állítások, jellemzések kiállják-e a tapasztalás próbáját, hanem az, hogy egyrészt ennek mint egységes és átfogó képnek csak egy Nyugat-képet kiemelő háttérként van „értelme", szinte önhitelesítés céljából van rá szüksége a Nyugatnak; másrészt a képek egymásra vetítéséből származó ellentmondásosság és zavarosság elárulja, hogy e mögött nincs *egy ázsiai* civilizáció mint referencia, tényleges vonatkozási alap, szubsztrátum.

A Nyugat apologetikus beállítottságát jól példázza François Mauriacnak a *Figaró*-ba írt hidegháborús *Bloc-Notes*-ja.[19] 1958-ban írta: „Ha világossá válik, hogy Oroszország anélkül, hogy azt figyelembe venné, mibe kerülne neki egy atomháború, azon oknál fogva, amelyet Kína fejlődése indokol, a *Nyugattal szolidárisnak vallja magát, és lemond ázsiasodásáról* (s'asiatiser), a francia kommunista párt egyre inkább olyan párt lesz, mint a többi..."

Az alapkérdésünk tehát most már a következőképpen pontosítható: létezhetik-e egy civilizáció, amely Izraeltől Arábián, Perzsián és Hindusztánon át Kináig terjed – sőt, a szigetvilágba is átnyúlik –, vagy az *ázsiai* szó csak arra való, hogy földrajzi konkrétságával egy nyugati képzet ténylegességét próbálja hitelesíteni?

Az úgynevezett „(pán)ázsiai civilizáció" sohasem azonosította így *önmagát*. Hogyan is tehette volna, hiszen – mint azt számos írásunkban kifejtettük[20] – az arabokat, perzsákat, pakisztániakat, malájiakat,[21] indonéziaiakat magába foglaló muzulmán világ, a kínai scriptum emlőin nevelkedett Kelet-Ázsia vagy a hindusztáni szubkontinens között a civilizációs különbségek *nem kisebbek,* mint ezen geopolitikai együttesek és Európa között?

– A *kínaiak* ha *ya*-ról beszélnek, ez a kínai képírást elsajátított Kelet-Ázsiát jelenti. Jóllehet a japán világbirodalom vetélkedett-hadakozott a kínaiakkal, de ez olyan civilizáción belüli hegemonikus belháború, mint az európaiak egymás közti ún. világháborúi. Amikor vagy fél évszázada a japán császárság „fehér (bőrű)" oroszok ellen folytatott felszabadító háborút, akkor e felszabadításba a „kakaóbarna" hindusztániakat nem értette bele, s a kínai civilizációjú zónán kívüli szövetkezések csak taktikaiak voltak.

– A ma az *Iszlám Konferencia Szervezeté*be tömörült, a Korán arab típusú íráscsaládjába összefogott kultúrvidék ötvenöt országát az Indus folyó elválasztja az ősi hindusztáni civilizációtól. Ez maga egy világ! Az egyetlen nemzetközi kormányközi szervezet, amelyet egy *scriptum*hoz, hithez való tartozás határoz meg! Se a lakosság bőrszíne, se az ázsiaiság nem képezi e civilizáció öntudatának alapját. Az arabok is használják a *Közép-Kelet* kifejezést, mint az európaiak, de náluk ez már mást jelent: az iszlamizált Kelet-Afrikát is beleértik. Ami pedig Iránt illeti, a perzsák a görög történelemben tartósan viselték az ázsiai barbarizmus maszkját. Mint Vaziri Mustafa 1993-ban New Yorkban megjelent *Iran as Imagined Nation, the Construction of National Identity* című művében meggyőzően fejti ki, az iráni (nemzet)állam ősisége a német orientalista Theodor Nöldke és a többi európai iranológus[22] találmánya, amely azt szolgálta, hogy Európa a perzsákat az arabok ellen ki tudja játszani. E hatalmi játékban a Pahlavi-dinasztia is részt vett, a kaukázusi árja mitológia kultuszával. Valójában[23] az iszlám léte óta a síita Irán szerepét és befolyását elsősorban a muzulmán világon *belül* kereste. (Vö. 1999-ben a pakisztáni–iráni vetélkedéssel Afganisztánban.)

– A *dévanágari* írásmódban fennmaradt szanszkrit *Veda* tanítására épülő *hindusztáni* vagy *bharati* civilizáció még ma is a kasztok nagyfokú endogámiájával túlélő rendszere révén zárt társadalmat képez. A mai Indiát nem köti szellemi közlekedőedény az ázsiai muzulmánokhoz,

a kínai univerzistákhoz, sőt még a hazájukból kiinduló buddhistákhoz sem. „Kelet-India" – ahogy az országot „Nyugat-India" felfedezése, de Amerika felismerése előtt az európaiak nevezték – tisztán fizikai földrajzi ismérvek alapján éppen úgy saját névvel rendelkező földrész lehetett volna, mint Eurázsia nyugati része, Európa.

Valójában *egy ázsiai civilizációnak* mint ilyennek nincs *koherens pozitív tartalma*, s így e kifejezés csak a nyugati befolyásterjesztés, bir(toklás)vágy *keleti* irányú tárgyait gyömöszöli egy fölrajzi elnevezés alá. Jóllehet Raymond Dale szerint a világ történelmi rendjét az zavarja meg, hogy a Nyugat jobban ismeri a Keletet – tegyük hozzá: saját találmányát! –, mint fordítva, az amerikai nemzetközi politológiai tudományok neves képviselői gondtalanul termelik tovább és újra az ázsiai civilizáció nevű amalgámot. Barber R. Benjamin, a Rutgers Egyetem Walt Whitman Központjának igazgatója a *Jihad Versus McWorld* című könyvében[24] odáig megy, hogy összekeveri a maláji szárongot a hindu szárival, s azt írja, hogy az utóbbi Indonézia női viselete. De mindez nem is lényeges, mert végtére Ázsia úgyis csak a Nyugat-centrikus (Közel-, Közép- és Távol-)Keletnek földrajzilag kivetített reprezentációja.

A nyugat kieszelte kelet

Földünket a földrajztudomány szélességi körökre oszthatja anélkül, hogy a kezdőpont kijelöléséhez valamiféle nemzetközi nagyhatalmi megegyezésre lenne szüksége. Nem így van a Földet kelet–nyugat irányban felszeletelő hosszúsági körökkel, mert azok mindegyike objektíve egyenértékű. Ezért hívtak össze 1884-ben Washingtonba nemzetközi konferenciát annak szentesítésére, hogy a világ kelet–nyugati felosztása az 1675-ben II. Károly király alapította Old Royal Greenwich Observatory meridiánvonalánál vegye kezdetét. A kinyilatkoztatott cél, mint minden nemzetközi értekezletnek, nemes, és mindenki – esetünkben főleg a tengerjáró népek – számára egyaránt hasznos, s csak a szkeptikusok sejtik mögötte kiváltságok vagy előjogok keresését. Pedig nem túl messze járunk a Londoni Egyetem Orientalisztikai Intézetének alapító gondolatától, ha feltételezzük, hogy az angol észjárás szerint az Orient alapvetően szubjektív, mozgó koordinátájú fogalma „istenigazából" már Greenwichnél kezdődik, veszi eredetét.

Valóban, a „Kelet" tehát mint a nyugati orientalisztika[25] választott tárgya képlékenységénél fogva ideológiai célra még alkalmasabb fogalom, mint „Ázsia". Hiszen a kelet–nyugat tengelyein mozgó gondolatrendszer origóját az orientalista kénye-kedve szerint tűzhette ki, helyezhette át a Nyugat pillanatnyi gyarmatosító politikájának divatja szerint, távoli egzotikus fűszerek, édességek vagy közel-keleti olaj után szaglászva. Határtalanságánál fogva minden módszeres empirikus tudományos ellenőrzés alól eleve ki van vonva, s a továbbiakban mint önkényes előítélet-halmaz élheti önálló retorikai életét. Ennek megfelelően az Anatole France politikai fikciójában (*Iles des pingouins*. Párizs. 1908, 334. l.) kimerítően lefestett „keleti" szüntelenül változó gúnyában, kaftánban jelenhetett meg. Az Evelyn Clarence kisasszony körül *megörökített* sztereotipikus „keleti" hozzászokott a despotizmushoz, egyszerre flegmatikus, fatalista, fényűző, nemtörődöm, hivalkodó. A „keletinek" tulajdonított magatartás a nyugati irodalomban alig-alig társítható a napkelte frissességével, inkább a napnyugta lanyha élvetegségével – mert ez felel meg annak, hogy e népeket a Nyugat a gyarmatosítást elszenvedő, eltűrő *tárgy* sorsára predesztinálta. Az e célra kiagyalt „keleti" egyszer ottomán, egyszer – a Greenwichtől nyugatra élő – marokkói arab, bizánci, muzsik vagy éppen görög ortodox, de lehet kínai, hindu, perzsa vagy zsidó is.[26]

A New York-i Columbia Egyetem angol irodalmat tanító tanára, a Joseph Conrad-specialista Edward W. Saïd úttörő munkát jelentetett meg 1978-ban *Orientalism* címmel. A kötet francia

fordításban kifejező alcímet kapott: *Nyugat teremtette a Keletet.* A nagy visszhangot keltett munka – amelyet azóta egy tucat újabb munka követett – alaptétele az, hogy a nyugati gyarmatosítók retorikájának szolgálatában létrehozott orientalisztika vagy Kelet-tudomány önkényesen képzelte el, találta ki tárgyát úgy, hogy az a mindenkori gyarmatosító vagy cionista terjeszkedést szolgálja. Saïd az orientalisztika felületes tudománytalanságára rávilágító könyveivel nüanszírozott kísérletet tett arra, hogy kimutassa, az arab és a muzulmán világnak *mind* az akadémiai, *mind* a tömegközlésben kialakított képe nem felel meg a valóságnak, már csak azért sem, mert az arab-muzulmán világ jóval sokszínűbb annál, mint hogy egy terrorista, fanatikus, bárányölő kép propagandisztikus bélyege ráillene. Az esettanulmányokat felölelő *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World* című munkában (New York, 1981) maga is felismeri, hogy sziszifuszi munkába kezdett, mert az orientalisták festette torz Kelet-kép pár tollvonással nem javítható ki. Ugyanis nem tévedésekről, hanem olyan alapvető beállítottságról van szó, amely nem tárgyilagos ismeretek, igazság keresésére és közlésére irányul, hanem a mindenkori geopolitikai stratégia perspektívájába illesztve működő tanításokról, amelyekben az úgynevezett független tudományos szakértőknek csak hitelesítő-jóváhagyó szerep jut. Ez a *Culture and Imperialism* (New York, 1994) összefüggése.

Implicit feltételezésekre építve egy kijelölt kérdéskör kerete, kivágása lehet eleve annyira félrevezető, hogy – akarva-akaratlanul – a körülötte folyó vitában való részvétel már a félremagyarázást célzó törekvések malmára hajtja a vizet, annak ügyét szolgálja. Ilyen eset az, amikor Edward Saïd az orientalisták arab-muzulmán képét próbálja átfesteni. Az alapprobléma ugyanis, hogy a *Kelet-kutatásnak nincs* tudományos vizsgálatra és ismeretterjesztésre alkalmas koherens tárgya. A nem létezőre vonatkozó (elő)ítéletek, címkék, jelzők cáfolata felesleges, sőt káros, mert érdemleges tárgyalást sejtet. Ismeretelméleti és kutatásstratégiai hibát követ el Saïd, amikor – mint jeruzsálemi arab – az orientalisták Kelet-képét magára és népe civilizációjára veszi. A Kelet-kutatók erőfeszítéseire a heurisztikusan helyes válasz az, hogy a keleti civilizáció az ún. ázsiainak egy feloldott, még határtalanabb, meghatározatlanabb változata. Se az egyik, se a másik mint megismerésre, érdemleges kutatásra váró *egység nem létezik.* Ezért ahelyett, hogy a Keletbe halmozott civilizációk és kultúrák csoportképe megtisztításának szélmalomharcába kezdenénk, ezen álfogalmat mellőzve, rajta átlépve abba kell kezdenünk, hogy egyrészt az álfogalmat – fogantatását megjelölve[27] – leleplezzük, másrészt konkrét kutatásokkal felmutassuk, hogy az *ún. „keleti civilizáció" helyett egymástól eltérő, önálló* kínai, hindusztáni és arab-muzulmán civilizáció létezik, s azok olyan életképesek, hogy geopolitikai egységeik alig félszázada dekolonializációs harcban ki tudták vívni Európától való politikai függetlenségüket.

Az orientalisztika mind tárgykörében, mind tudományszervezeti felépítésében azt mutatja, hogy *gyarmat- és gyarmatosító kultúrtudományról* van szó. Mint ilyen, tárgyának egysége nem a „bennszülöttek" kultúrájának valamiféle felismert hasonlóságán alapul, hanem egyszerűen az a *fosztóképző köti össze őket, hogy nem-nyugatiak*, viszont a mindent ellenőrzése és birtoklása alá vonó telhetetlen, globalizáló Nyugat mindenféle aktív epekedésének tárgya. A „Kelet" üres, szűz és birtokolható. Az orientalisztikának ezen evidens, ma is továbbélő, pragmatikus imperialista eredete miatt nem ráncolta össze homlokát egyetlen nyugati egyetem államhivatalnok rektora sem, amikor nem egyszerűen orientalisztikai intézetet csatoltak az imperiális egyetemhez, hanem a zavaros, árulkodó névre hallgató *Institute for Oriental and African Studies*-t – mint az zavartalan természetességgel a Londoni Egyetemen történet, s nyomában másutt. Az episztemológia-professzoroknak mint magas királyi tisztségviselőknek sem illett a tárgykör összefüggéstelenségét észrevenni, illetve az összefüggés exogén, geopolitikai

hátterét firtatni és szellőztetni. (Ezt egészítette ki egyébként az embertan és a néprajz, amely eredetileg nem foglalkozott a nyugati „kultúremberrel".)

Az imperiális műveltség a „koloniális tudományok" szisztémáját általánosította, mert nemcsak a Kelet-kutatásnak lett az Afrika-kutatás ágyasa, hanem az ismeretterjesztés és megőrzés tudománya, a muzeológia és a könyvtártan sem maradt el *rendszerezésében* mögötte. A londoni, berlini, New York-i, párizsi gyűjtemények jó részének egyetlen általános rendszerező elve a nem-nyugati tárgyi civilizációs emlékek egymással való tetszetős keverése.[28]

Ha nincs kelet, miért lenne nyugat?

Mint „A politika egydimenziós tudománya" című fejezetben kifejtettük, az egyszerűségnek, a szimmetriának és más esztétikai szempontoknak nagy szerepük van egy-egy tétel plauzíbilissé tételében, elfogadtatásában. Mivel a nyugati és keleti civilizáció megfogalmazásában az égtájaknak egy egymást kiegészítő fogalompárja kerül felhasználásra, a keleti civilizáció létét kétségbevonó szerzőtől tehát elvárható, hogy mindkét fogalmat eltemeti. Erről azonban nincs szó. Érvelésünk a keleti civilizáció léte ellen kettős. Egyrészt az orientalisztika választott tárgya, a Kelet minden kétséget kizáró módon olyan jelentős civilizációkat akar összefogni, amelyek *legalább annyira különböznek egymástól,* mint mindegyikük a nyugati civilizációtól. Másrészt az összefoghatatlanul heterogén keleti civilizáció fogalmának erőltetése onnan ered, hogy a nyugati civilizációhoz tartozó geopolitikai földrész gyarmatosító-ellenőrző-felvilágosító-megtérítő globalista történelmi elhivatottságának *egyedülállóságát* úgy fejezi ki, hogy az egész, „fosztóképzőkből" összetett, negatív *nem-Nyugat*nak nevet ad. Ezért nem akadályozta meg ezen elkeresztelés a nyugati univerzitásokat abban, hogy a délszaki, afrikai gyarmatokat alkalomadtán a misztikus – heterogenitásában természetesen (meg)érthetetlen –, egzotikus Kelettel egy tudományos intézmény keretében tárgyalja. Az ún. harmadik „elmaradott", „fejletlen", majd udvariasabban „fejlődő" világ[29] is e gondolkodásmódnak egy mai ökonokratikus hajtása.

Az összes tapasztalati tudomány, amely a keleti civilizációt *egészében* akarta körülírni, meghatározni, értelmezni, meddő feladatot vállalt magára, s szükségképpen csak a Nyugat dichotomikus párjára, a nem-Nyugatra bukkant. Még azt is, aki járatlan a kínai, hindusztáni vagy az arab-muzulmán civilizáció „csínjában-bínjában", a földtekének áttekintő leírása meggyőzheti arról, hogy aki együvé tartozóként akarja elfogadtatni e civilizációkat, csak értelmetlen masszának veheti őket – tárgynak a gyarmatosító gyurmálásra. Ahol a nyugati szakirodalomban vakon vett szúrópróbával a *keletiesség* vagy a dologiasított keleti civilizáció felbukkan, a szimplifikáló „passzív", amorf jellemzés az általános.

M. Featherstone-nak a *Theory, Culture & Society* szerkesztőjének *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* című kötetében például Johann P. Arnason úgy vélekedik, hogy míg a nyugati nacionalizmus (mondhatnánk a francia impériumért lelkesedő katona nyomán, *Chauvin*-izmus) szilárdabban támaszkodik a társadalmi és politikai realitásra, addig a keleti fajta ennek *hiányát avval kompenzálva* inkább kulturális és misztifikáló (207–236. l.). Hans Kohnt[30] idézve erre példát is ad, Nyugat-Európát szembeállítva Németországgal, amely így keleti lesz, a nácizmus őshazája, bár Z. Sternhell[31] munkáját magának vallva megállapítja, hogy a „nacionalizmus első fasiszta mutációja" Franciaországban ütötte fel fejét (231. l.). Arnason ezután olyan szerzőket említ, akik a Nyugat határát egyszerűen még keletebbre tolták ki. Végül el kell ismernie, hogy a földrajzi felosztásra épülő jellemzés „tarthatatlan", mert a „(most már *sic!*) nem-nyugati nacionalizmus mind tartalmában, mind

eredetében, mind eredetiségében változó." (231. l.) E példa is mutatja, hogy a Nyugat „Kelet"-fogalma csak címkézés, nem szolgálja a világban a felvilágosodást.

Mármost hogyan élheti túl a nyugati civilizáció fogalma a Keletnek a nem-Nyugatban való felszívódását, s így tartalmának szertefoszlását?

A nem-Nyugatból faragott „keleti üreg" *scriptumá*ban, faji eredetében, kollektív megélhetésmódjában egymástól nagyon is eltérő óriáscivilizációkat rejteget. Ez viszont nem állítható a nyugati civilizációról. Bár számos kultúra többé-kevésbé hegemonikus összeállású eredője, mégsem éri el sem heterogenitásának mértékében, sem méretében azt, amit az ún. keleti civilizáció fogalmával szándékoztak átfogni. Az utóbbi nem sikerült másként, mint hogy e civilizációkat a nem-Nyugat „esszencialista" jelzőivel elhomályosították, sőt megfosztották azonosságuktól. (Mint Georg Simmel rámutatott arra, fogalmilag ugyanez a művelet játszódik le, amikor bevándorlókat nem nemzetiségük által azonosítanak, hanem csak negatíve, közös nem-állampolgársági helyzetük alapján teszik egy halmazba, jelölik meg mint *idegent*.)

A „megkeresztelt" európai származású népekből és kultúrkörökből összetett, hűbéri és szabad-városi hagyományokból összeálló nyugati civilizáció mindeddig megőrzött egy olyan központi hagyománygócot, amely legalább az észak-atlanti együttműködést fenn tudta tartani. Az Európa okozta két brutális világháborgás „tematikája" is immanens e civilizáció szempontjából. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert amikor – *egy* keleti civilizáció nemlétével szemben – a nyugati civilizáció koherenciáját emeljük ki, ezt nem abban a szellemben tesszük, mintha a nyugati civilizáció kivételes lenne. Éppen ellenkezőleg, ezáltal – a keleti nélkül! – úgy azonosítjuk *mint egyet a többi, más élő civilizáció közül*. Ha fel is ismerjük, hogy a hidegháborút követően a nyugati civilizációnak az anglo-amerikaiak vezette észak-atlanti szövetségben kifejezett viszonylagos geopolitikai egysége a világban bizonyos hatalmi fölényt biztosít, ez nem jelenti azt, hogy az így képviselt nyugati civilizációnak egyetemes érvényt, felsőbbrendűséget vagy minden területen a világ jövőjét előreképező értéket tulajdonítanánk. A „kelet–nyugat fogalompár dialektikus egységét" éppen ezért tartjuk üres formulázásnak, mert ez csak a nyugati életmód totális felsőbbrendűsége kidomborítására kitalált propagandisztikus képzet, amelynek maga a nyugati szellemi élet számos képviselője is mámorosan áldozatul esett.

Első pillantásra a kelet–nyugat tájolási[32] fogalompár olyan dialektikus egységet alkot, hogy az egyik tagadása eleve a másikét vonja maga után. Valóban az euroatlanti geopolitikai mag körül kikristályosodott civilizációt szerencsésebben is el lehetne nevezni, mint *Nyugat*ként. Maga a NATO is észak-atlanti szövetséget jelent, amely helyesebben helyezi el a globális világban ezen egységet.[33] De nem ez a lényeg, hanem az, hogy Európa és anglo-Amerika mértékadó és hangadó politológusainak és történészeinek nem szabad tudatosan vagy tudatlanságból félremagyarázniuk a bináris logika azon általános szabályát, hogy a Nyugat és a nem-Nyugat definiálisan összetartozik. Félreértés akkor lép fel – messzemenő következményekkel –, amikor azt hiszik vagy akarják elhitetni, hogy ahogy a Nyugat *„Mi* vagyunk, ugyanúgy a nem-Nyugat meg *Ők"*. Ha ugyanis a Nyugat mint egy történelmileg összecsiszolt, meghatározott alakulat otthonos egészet alkot, amely (introspektíve) belülről szemléli magát, gondolkodásmódját megérti, s amely bizonyos elsőbbrendű együttérzést ébreszt, ebből egyáltalán nem lehet arra a következtetésre jutni, hogy a *Többiek*, az a határtalan halmaz, amelyeket a Nyugat saját elhatározással önmagából esetleg önkényesen, de szuverén joggal kizár, éppen úgy együvé tartozik, még akkor sem, ha a hidegháborús történelmi alkalom szülte revindikáló-sarcoló stratégia logikája révén az el nem kötelezett országokat trikontinentális koalíció létrehozására is késztette.

A politológiai gyakorlatban a nyugati egység kidomborításához szükséges „egységes" Kelet fogalmát ki-ki önkényesen a maga szája íze szerint kiválasztott civilizációból „vonta le". Így még mielőtt a Tocqueville-re építő Louis Dumont[34] az ökonokratikus Nyugatot meghatározta volna a *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*-ban (Chicago, 1977), már 1970-ben megfestette a háttérben Kelet-képét, a hindu kasztrendszert, a *Homo Hierarchicus*t (Chicago, 1970) mint paradigmát. Mint láttuk Saïd összeállításában, más, például cionista inspirációjú szerzők az arab világgal kontrasztálva szeretik meghatározni a Nyugatot.[35] De a Kelet–Nyugat dichotómia „dekonstrukciójának" alapművelete nem a Nyugat „igazi keleti" ellenpólusán való meddő vitatkozásban rejlik, hanem annak elfogadásában, hogy korunkban *több civilizáció él együtt, s a Nyugat – ha jelenleg a legbefolyásosabb is – csak egy a többi közül,* akárcsak a világűrben naprendszerünk. Ennek tudomásulvétele szellemi forradalmat hozhat, s a hidegháború után – amelyet, mint arra Kofi Annan ENSZ-főtitkár rámutatott, sem Versailles-ihoz, sem San Franciscó-ihoz hasonló világkonferencia nem zárt le[36] – egy kiegyensúlyozottabb nemzetközi együttműködést tenne lehetővé, mint amilyet a jelenlegi nyugati diktátum rögtönöz. Egyiknek lenni a többességben, a sokaságban nemcsak a toleráns pluralizmus tanából folyik, de – Piaget genetikai pszichológiai analógiájával élve – egy civilizáció ismeretelméleti fejlettségének érettségi bizonyítványa is. Amíg a nyugati civilizáció nem tudja az egyetemes gondolkodásmód szabályai szerint magát a többi közé és *mellé* rendelni, addig retorikai torztükörből olvassa ki összes megfigyeléseit, úgy, hogy – semlegesebb kategorizálás és fogalomalkotás híján – a leggazdagabb adatfeldolgozás és legmodernebb experimentális módszertan sem szilárdíthatja meg az emberiség társadalomtudományos önismeretét. Amíg mi, nyugatiak nem jöttünk ki Platón barlangjából, manipulátorok árnyjátékán disputálunk. Lehet, hogy a globalista megváltásra váró Nyugat számára a napvilág fénye (nap)szemüveg nélkül elviselhetetlen.

Kilépni az orientális Európából

Néhai Antall József magyar miniszterelnök tapasztalatból beszélt akkor, amikor azt mondta, hogy kényelmetlen állandóan az előszobában ülni. Magyarország 1990 óta nemcsak politikai és gazdasági önrendelkezését hagyta ellentételezés nélkül csendesen már az előszobában lefaragni – s újra idegen csapatok és felderítőgépek állomásoznak területén –, hanem arról is, hogy *önmagát meghatározza, besorolja, megnevezze.* Így lett az előszobából hazánk lakószobája.

A „béketábor legvidámabb barakkjából" érkező magyarságot az európai testvérnépek egyenesen a Kelet-Európa nevű külvárosba költöztették. Valójában képletes költöztetésről van szó, hiszen hiába van *földrajzilag* Európa kellős közepe Litvániában, s hiába esik Athén Budapesttől keletre, a Nyugat földrajzinak álcázott címkézéséhez sohasem használt térképet.

Mi mármost a kelet-európai rezervátumba való beutalás implikációja, s adott esetben mit tehetnek a magyar írástudók ez ellen? Akár a nyugati bulvársajtóban, akár társadalomtudományi írásokban módszeres mintavétellel tallózunk, kétség nélkül megállapítható, hogy ahol a *Kelet*(-Európa) szó megjelenik, az Nyugat-Európához hasonlítva mindig és *minden vonatkozásban* a szemantikus jelzőpárokban lebecsülő, lekicsinylő, hiányoló, „fosztóképzős" minősítéssel társul. A szovjet *gleichschaltung* megszűnése ellenére a Kelet-Európa-kép megőrizte kényelmes egységességét, s ha egy negatív jelenség felüti fejét a Dnyeper partján, azt mint a Kelet kollektív jellemzőjét mutatják fel. Az Európa definíciójától távoltartott, kizárt Kelet-Európa *semmiben sem* lehet mértékadó, *horribile dictu* példaadó, legfeljebb „példavevő" (fanyarul azt mondhatni, példás vevő).

Az 56-os magyar népfelkelés leverését követő beletörődés mélyen beitta magát hazánk széles rétegeinek beállítottságába, s ahelyett, hogy az ENSZ intézményes regionális besorolásától[37] kezdve egészen a történelmi és politológiai kategorizálásig terjedő „kelet-európai összezárást" az új helyzetben minden módon elhárítaná, lemond az újrasorolás igényéről. Általában megelégszik a Nyugat legpéldásabb tanítványa szerepével, míg egyes elit körök énhasadásosan azon ábrándoznak, hogy példás beletörődésükért és hazánk ilyetén való besorolásában való segédkezésükért a nyugati alapítványok őket személyesen kivételezik a „Kelet népéből".

Minden téren való módszeres kollektív önlefegyverzési, önleértékelési, behozási-másolási stratégiájával hazánk nem léphet túl kelet-európai árnyékán. Ezen az úton csak a társadalompolitikai mutatók olyan területein lehet a Nyugatot valóban behozni vagy „túlszárnyalni", mint például a munkanélküliségnek, kábítószer-fogyasztásnak és más „dekriminalizált" perverzióknak a nyugatinál magasabb szintje.

Láttuk, hogy még a gyarmati megszállás alól felszabadult népek első lépései közé is az önmegnevezés, önmeghatározás, önbesorolás jogának megkövetelése tartozott – még akkor is, ha a Nyugat ezt lekezelő iróniával szófecsérlésnek nevezte, s határozottan igyekezett megakadályozni. Jelenleg mind a nemzetközi, mind a társadalomtudományi összefüggésben a kelet-európaiság[38] bélyeg, s a magát magyarnak valló értelmiség elsődleges feladata, hogy ezt lemossa hazánkról. Csak a ránk kényszerített, önkényes pszeudo-földrajzi kategorizálás módszeres visszautasítása és – mint azt a többi nyugati nép teszi – az önmeghatározás következetes gyakorlása teremthet újra olyan helyzetet, amelyben világossá válik, hogy Magyarország nem valamiféle, (ön)kormányzási tapasztalattal nem rendelkező, „új(donsült) demokrácia". A magyar kultúra nincs ráutalva arra, hogy a mások definiálta európaiságot szolgaian majmolja, kövesse, hiszen története révén ennek éppen úgy egyik mértéktartó, de mérvadó meghatározója, akárcsak – hogy találomra nevezzünk meg néhányat – az ír, a norvég vagy a svájci kultúra.

JEGYZETEK

[1] Magyarázatokat lásd Michel, H.: *Traité de l'Astrolabe* (Párizs, 1975). A hindu és buddhista *mandala* (vagyis kör) pedig már nem a Földnek, hanem az univerzumnak rajzban való kivetítése.

[2] Az „orientálás" szó onnan származik, hogy a térképet kelet felé kellett fordítani.

Michel H.: Notes sur l'histoire de la boussole. *Communications de l'Académie de marine de Belgique.* V. kötet, 1950.

[3] Az euroatlanti ún. „nyugati" hegemónia a világtengerek uralmától a légtér uralmán át a kozmokráciához, az űr uralmához vezetett. Meyer J.: *Les Européens et les autres, de Cortes à Washington.* Párizs, 1976.

[4] A „szárazföldi" *map*-pel szemben a tengeri *chart*-nál (térkép) nem a felületek nagysághű leképzése az elsődleges, hanem a távolságoké. (Mindkettőt egyszerre nem lehet a gömbnek síkba való kifejtésénél hiánytalanul megvalósítani.) Ezért elégedett meg az angol világbirodalom később a mercatori térképekkel. Arno Peters találta fel – majd többek között J. H. Lambert (1772) és James Galle (1855) finomította – a területmegőrző léptékhű leképzés módszerét. (Lásd Monmonier M.: *How to Lie with Maps?* Chicago, 1963. Bővített francia kiadás. 144. l. Serryn P.: *Le Monde d'aujourd'hui: Atlas économique-social-politique-stratégique.* Párizs, 1984, 8–9. l. Yoro K. Fall: *L'Afrique à la naissance de la cartographie moderne.* Párizs, Bordas, 1982, 13, 65–66., 174. és 250. l.)

[5] Gong, G. M.: *The Standard of „Civilisation" in International Society.* Oxford, 1984, 31–32. l. – Pickles, John (szerk.): *Ground Truth: The Social Implications of Geographic Information Systems.* Brooklyn, NY, 1995. – Willford J. N.: *The Mapmakers.* New York, 1981. Peter Gould és Antoine Bailly leírja Brian Harley munkája nyomán a Térképek hatalmát. (*Pouvoir des cartes.* Párizs, 1995.) De elég, ha a trianoni békeszerződéssel kapcsolatban az etnikai térképekre mint határlegitimáló eszközre utalunk, amelyeket később Teleki Pál (*A földrajzi gondolat története.* Kossuth, 1996 – első kiadás 1917), Rónai A. és mások csak nagy erőfeszítésekkel tudtak elkésve valamelyest – hatástalanul – korrigálni. (Vö. Ankerl G.: Határrevízió és a többségi döntés „demokratikus" elve. *Valóság.* 2000/3, 3. és 14. l. M. Monmonier, i. m., 161. l. A helynevek mint a propaganda eszköze.) Még a vallási térkép is láthatólag befolyásharcok tárgya. A már idézett francia iskolaatlasz-kiadó Bordas (id. mű 8., 69. l.) „A világvallások térképein" csak a katolikusokat, a muzulmánokat és a zsidókat mutatja be, s első három fő forrásként az *American Jewish Yearbook*-ot (1983), a *Centre d'information et de documentation Israel-Proche-Orient* és a *Congrès juif mondial, section française*-t adja meg. Míg, mint tudjuk, van Glasenapp klasszikus műve objektív statisztikai adatok alapján öt világvallást sorol fel: a bráhmanizmust, buddhizmust, kínai univerzizmust, a kereszténységet és az iszlámot.

[6] Aligha létezik önkényesebb elnevezés. Mint ismeretes, a kegyvesztett Kolumbusz után a német szerzetes, Waldseemüller népszerűsítésének köszönheti az olasz kereskedelmi hajós, Amerigo Vespucci, hogy brazíliai utazása (1499) nyomán keresztnevéről neveztek el tulajdonképpen két kontinenst. Nemhiába tekintette Kolumbuszt az előképének.

[7] A szerző részt vett az 1982-ben Genfben tartott konferencián.

[8] Bouthoul, G.: *Biologie sociale*. Párizs, 1964, 88. l.

[9] Tanulságos elolvasni David A. Harris-nak, az American Jewish Comittee ügyvezető igazgatójának az *International Herald Tribune*-ben 1999. október 12-én írt cikkének címét *High Time for Western Europe to Put Israel in its UN Group* és utolsó mondatát: „The time to end the anomaly of Isreal's exclusion from the West European group." A teljesség kedvéért hozzá kell fűzni, hogy az ENSZ-nek e regionális csoportja, amelynek teljes neve „Nyugat-Európa és mások", jellemzően magába foglalja az angolszász államokat, mint USA, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland.

[10] Tőkei Ferenc (szerk.): *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Kossuth, 1975. *Az ázsiai termelési mód a történelemben* című kötetben (Gondolat, 1982). Tőkei összegyűjtötte e kérdéskör nemzetközi éllovasait. Jellemzően a kötet 24 szerzője közül csak két „marginálisan" ázsiai (török és japán), s nem kevésbé jellemzően két cikk nem is Ázsiával, hanem Afrikával foglalkozik. A Tőkei Ferenc szerkesztette *Primitive Society and Asiatic Mode of Production* (Akadémiai, 1989) újra az eurocentrikus orientalisztikai tradícióban a nem-európai – kínai, közép-ázsiai, arab és afrikai – társadalmakat egy „kalap alatt" tárgyalja. Az 1857-58-ból származó s a „kapitalizmus előtti termelési módokra vonatkozó" eredeti marxi szövegeket Moszkvában 1939-ben adták ki.

[11] Tőkei „Ázsiai termelési módjá"-nak angol kiadásában (1979) azt írja (14. l.), hogy Wittfogel rosszabb, mint Plehanov, mert a földrajzi és technológiai tényezőknek olyan fontosságot tulajdonít, hogy hidraulikus társadalomról ír.

[12] Mint másutt már említettük, a bolsevizmus kifejezést azért használjuk, mert ez pontosan egy történelmileg létezett és lejáratott jelenséget nevez meg. Az, hogy a német hódítók is felhasználták, érdektelen. A lényeges, hogy Lenin pártja önmagának adta e nevet. Másrészt hibás lenne szocializmusról vagy éppen kommunizmusról beszélni, mert mint köztudott, a Szovjetunió maga sohasem állította, hogy kommunista társadalmat valósított meg, csak azt, hogy annak építésén fáradozik.

[13] Wittfogel, K. A.: *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power.* New Haven, 1957.

[14] Kirkpatrick, J. D. J.: *Dictatorships and Double Standards*. New York, 1982. Idem: *Legitimacy and Force.* I–II. New York, 1988.

[15] Cherpillod, A.: *Dictionnaire étymologique des noms géographiques*. Párizs, 1991. – *Neue Herder Bibliothek.* Berlin, 1978, 233. l. – Az érdekesség kedvéért idézhetjük azt a legendát, amelyet Henry Gilles mesél el a *Dictionnaire des mots qui ont une histoire*-ban (Párizs, 1989, 235. l.), hogy a görög mitológia egyik változata szerint a boszorkánymester *Asiosz* adta Trósznak, Dardanosz unokájának, Trója alapítójának Paladión szobrát, hogy ott Athéné templomában oltalmazza a várost.

[16] Haysmas, G. Ch.: *Là-bas*. II. kötet. Párizs, 1891, 201. l.

[17] Együtt soroljuk fel az összes forrást: Sainte-Beuve: *Causeries du lundi.* 15. kötet, Párizs, 1851–62, 405. l. – Florian J.-P.: *Fables.* Párizs, 1792, 24. l. – F. de Saussure: *Cours de linguistique générale.* Párizs, 1916, 308. l. – Bernard de Saint-Pierre: *Harmonies de la nature*. Párizs, 1814, 61. l.

[18] Maurice Barrèsnek az első világháború előtti benyomásai (*Cahiers*. Párizs, 1908, 11. köt., 76. l.) jellemzők a Nyugatra: „*Mindenfelé Ázsiában, amelyet ismerek*, lázasan követelték a nyugati oktatást... Ez a hívás eligazít abban, hogy milyen irányt vesz Ázsia fejlődése." Hozzáfűzendő, hogy egy szíriai–libanoni úton (*Un jardin sur Oronte*, 1922) kívül nem sokat tudunk a világ legtágasabb kontinensére kiterjedő mély, enciklopédikus ismereteiről. Idézzünk még egy, e neves politikus-írótól származó másik idevágó sort (id. 6. köt. 1907, 165. l.): „Én megízleltem a mecsetek unalmát, amikor a nagy keleti ég fénnyel tölti be a tétlen udvart, ahol a sarokban egy piszkos, zárkózott arcú fiatalember áhítatoskodik és végzi testgyakorlatát."

[19] Mauriac 1958-ban könyv formában is kiadott *Bloc-Notes*-jainak 187. lapján olvasható az idézet. Megjegyezzük, hogy a katolikus Mauriac Nyugat-hitvédő fáklyáját az izraelita szociológus, Raymond Aron vette át a *Figaro*-nál mint vezércikkíró.

[20] Magyarul lásd *Valóság* 1995/1.

[21] Természetesen ez a földrajzi elhatárolás nem vonatkozik a maláj nyelvre, amely a legnépesebb muzulmán többségű országnak, Indonéziának mint *Bahasa Indonesia,* s Malajziának mint *Bahasa Malaysia* hivatalos nyelve. (Lásd Wurm István cikkét Fodor István idézett művében 907. l. és Comrie B. (szerk.): *The World's Major Languages.* London, 1987.)

[22] Lásd a jellegzetes címet viselő, Párizsban 1951-ben megjelent antológiát: *L'âme de l'Iran.*

[23] Az iráni nemzeti hivatkozási alapul szolgáló *Shahnamah* nem egy „őshaza" nemzeti hőskölteménye, hanem egy kompilált irodalom, amelyben egy szó sem esik se országról, se nemzetről.

[24] Barber, B. R: *Jihad vs. McWorld*. New York, 1995. – Mint már említettük, P. Samuel Huntington, aki *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York, 1995) és korábbi cikkével (in *Foreign Affairs,* 72. köt. 1993/3) híressé vált, emleget több nem nyugati civilizációt is, de minden módszeresség nélkül, mert az új világrend szempontjából még a nyugati érdekeket is a közel-keleti izraeli–arab konfliktus szempontjából nézi, s azt keresi, hogyan lehetne azt az együttműködést megbontani – amit ő „confucian–islamic connection"-nek nevez –, amely a muzulmán országokat kínai fegyverekkel látja el, s evvel Izrael hegemóniáját veszélyezteti.

[25] Agrippa d'Aubigné, aki egy Egyetemes Történelmet is írt, használta Franciaországban először a „keleti nyelvek" kifejezést 1610-ben (Lásd Összes munkáinak Weber-i kiadását. 836. l.).

Ma is az Orientális Nyelvek és Civilizációk Nemzeti Intézete (Inlaco) nevű „lomtárban" tanulja a párizsi diák az ún. *keleti* nyelveket (Langues d'O), a magyartól a japánig.

[26] Georges Duhamel *Cécile*-jében (Párizs 1938, 232. l.) írja, hogy a serdülő izraelita magán hordozza idegenes, keleti szépségét, míg az orientalista R. Weill (*Judaisme.* Párizs, 1931, 157. l.) arról ír, hogy a párizsi zsinagógák imádságai és énekei nyugatiasodnak, akárcsak a költő L.-P. Fargue szerint (*Piéton de Paris*, Párizs 1939 103. l.) a Rue des Rosiers is. Lásd még I. Babbit: *Character and Culture: Essays on East and West.* New Brunswick, N. J., 1995.

[27] Saïd vonalát követve – de arabtudás nélkül – marxista előéletét elhagyva S. Bryan Turner, az ausztráliai Deakin Egyetem dékánja tanulmánykötetében (*Orientalism, Postmodernism and Globalism,* New York, 1994) kritikusan tárgyalja az orientalisztika születését és a Kelet-fogalom ürességét (vö. 11–12. l.).

[28] Az önkényes, de nem ártatlan csoportosítás egyik példája az a múzeum, amellyel Chirac elnök akarja megörökíteni nevét Párizsban (mint Pompidou a Centrumával, Giscard d'Estaing pedig az Orsay múzeummal tette, Mitterand meg a Nagy Nemzeti Könyvtárral, ahol szintén van egy orientalisztikai terem). A Chaillot palota Passy oldali szárnyában összehozták a Civilizációk és Korai Művészetek Múzeuma néven az afrikai, óceániai, ún. „prekolumbiai" és a középkor előtti európai emlékeket. A mellette lévő Guimet Múzeum délkelet-ázsiai és kínai gyűjteményével s a Louvre-ba átköltöztetett egyiptomi gyűjtemény után is az Párizs legfőbb orientalisztikai múzeuma marad.

[29] Mint már említettük, a harmadik világ kifejezés nem a világ hidegháború által való kettészakadásának „melléktermeke", hanem azt a közgazdász-demográfus A. Sauvy a francia Harmadik Rendre utalva kovácsolta. Lásd Ankerl, G.: Développement occidental, progrès sociétal et solidarité politique pour un pluralisme civilisationnel. *Mélanges.* Párizs, 1988, 223–239. l.

[30] Kohn, Hans: *The Age of Nationalism.* New York, 1968.

[31] Sterhell, Z.: *Ni droite ni gauche: idéologie fasciste en France.* Párizs, 1983.

[32] A magyar nyelv tájolási szava sokkal tárgyilagosabban jelöl meg egy jelenséget, mint a legtöbb európai nyelv, amely *orient*álásról beszél.

[33] Delmas, C.: *Le monde atlantique.* Párizs, 1965.

[34] Louis Dumont 1964-ben jellegzetes címmel jelentette meg első, a Nyugatot implicite meghatározó tanulmányát *(La civilisation indienne et nous)*. A szintén franciául közzétett kétkötetes *Homo Aequalis*-a (1970–1993) a Keletet jelentő Homo Hierarchicus ellentéte. A Nyugat reáltípusát tekintve egy Rockefeller és egy Kukoricza János családjába született csemete esélyegyenlőségéről az indiai szociológusok is regélhetnének!

[35] Lásd a nyugatiságról és nyugattudományról G. James Carrier tanulmánygyűjteményét (*Occidentalism: Images of the West.* Oxford, 1995). E munka mind címében, mind első lapján nyíltan utal Saïd W. Edward alapvető *Orientalism*-jára.

[36] Annan, K.: *Les relations internationales et l'ordre mondiale.* ENSZ, Genf, 97. 4. 9, 1–2. l.

[37] Lásd a 9. jegyzetet.

[38] Az Ausztria és Svájc nélküli, csak Kelet-Európán belül „homorító" német befolyású Közép-Kelet-Európa is ma csak egy heurisztikusan terméketlen, monarchikus reminiszcencia.

Nyugat-kép és gazdasági reform

Megjegyzések néhány illúzióról

A szerző és szempontja

Elvárjuk, hogy aki illúziókat ostoroz, „legalább" maga illúzióktól mentes legyen. A valóságot illúziók hét fátyla takarja szemünk elől. Engem talán az idő, többoldalú tanulmányaim és a különféle megfigyelésekre lehetőséget nyújtó földrajzi helyváltoztatások, de sok töprengés is megszabadítottak pár fátyoltól, hályogtól, mégsem élek abban az illúzióban, hogy azt állítsam: egyenlő és szenvtelen beavatottsággal ismerem a technológiailag fejlettebb Nyugat – lényegében az észak-atlanti medence – és a történelmi hátrányai behozásáért harcoló hazánk gazdasági életét. A következő néhány önéletrajzi sor arra szolgál, hogy az olvasó tisztábban láthassa viszonyomat a gazdaságpolitika kérdéseihez.

Műegyetemi diplomám után, 1965-ben Párizsban megjelent gazdaságszociológiai doktori értekezésem,[1] amelynek magyar címe ez lehetne: *Az emberi beruházás mint a személyi jövedelemelosztás-politika szempontja.* Ez azzal foglalkozott, hogy milyen intézményekkel és intézkedésekkel lehet a címben megjelölt területen a „keleti" – főleg a magyarországi – gazdaságpolitikát kiegészíteni, hogy e kollektív tulajdonra épülő rendszer hatékonysága javuljon. Első munkám problémakörét jól kiegészítette 1974-ben, az akkori kanadai pénzügyminiszter, John Turner – a későbbi miniszterelnök – felkérésére írt, tanulmány jellegű szakvéleményem, amely azzal foglalkozott, hogy közép- és hosszú távon milyen (újra)elosztási intézkedésekkel kell kiegészíteni a jövedelemelosztást olyan, fejlett iparral rendelkező tőkés társadalomban, ahol a jövedelemelosztás elsősorban közvetlenül a piacra hárul.[2] A továbbiakban az egyetemi oktatás és kutatás mellett, az ENSZ Genfben székelő Nemzetközi Munkaügyi Hivatalának szakértőjeként Afrikában és Dél-Amerikában a „harmadik világ" fejlődési problémáival is módom volt foglalkozni – népekkel, amelyek helyüket keresik Észak–Dél és Kelet–Nyugat koordináta-rendszerében.

Az 1956-os szovjet invázió külföldre sodort; 1979-ben vált lehetővé, hogy újra rendszeres kapcsolatban legyek az „anyaországgal", hazámmal. Otthon közben egy, sőt szinte két olyan új generációval találkoztam társadalmi és szakkörökben, amely – kvázi az utolsó fél század során – az ún. Nyugatot szinte csak két, erősen torzító tükörben látta: a háborút követő évek kétségeket keltő hangszórós párbeszéd-tükrében, majd a vakációzó vagy akadémiai turista kirakatnéző lelkendezésével.

A Magyarországon felnőtt, Nyugaton „kitanult" és működő gazdaságszociológus szemszögéből szeretne ez az esszé – mint műhelykísérlet – a hazai Nyugat-képen olyan, kijózanító korrekciókat eszközölni, amelyeket az otthon élő nemigen tudott megtenni, a Nyugaton működő pedig ritkán akar – vagy mer.

Számos, Magyarországon megjelent cikk késztetett e megjegyzések megírására, de a szerzőket nem idézem, hogy mindennemű személyi polémiától távoltartsam az elméleti vitát.

Hamis és jogosult összehasonlítások

Társadalmi rendszerek két szinten léteznek: modell szinten (I), amely elvben „példát" ad működésükhöz, vagy legalábbis gondolati szinten legitimitásukat, létjogosultságukat kölcsönzi; a mindennap megújuló – újratermelődő – társadalmi rend gyakorlata más létrendhez tartozó, önálló, az elsőtől függetlenül is megfigyelhető valóság (R). Max Weber, a jogász és társadalomtörténész ideál- és reáltípusokról beszél.[3] (Analógiaként említem a családtörvénybe foglalt „modellházasság" képét a szociológiai felmérésből kibontakozó „átlagházasság" képével szemben.)

Egy társadalmon belül számonkérhető a reálképnek a modelltől való eltérése (I_1-et összehasonlítva R_1-gyel és I_2-t R_2-vel) – ugyanúgy, ahogy egy rendszeranalitikus *(systemics)* sémában a „létező" összevethető, összemérhető az „előírttal" –, bár előre látható, hogy ha a kettő körülbelül egybevág, az csak határeset, egy kivételes történelmi pillanat jelensége. Két különböző társadalmi rendszer a modell- és a reálszinten külön-külön is összehasonlítható (I_1 az I_2-vel, valamint R_1 az R_2-vel). A fenti négy összehasonlítási lehetőség tudományosan megengedett, míg *az egyik társadalom ideáltípusának a másik reáltípusával való összevetése* (I_1-nek R_2-vel vagy I_2-nek R_1-gyel) *tudománytalan.*

A szovjetek gyakran kihasználták azt a tényt, hogy a nyugati társadalmi valóság szociológiailag fel volt mérve, míg a bolsevista országok mindennapos gyakorlata alig képezte tapasztalati tudományos publikációk tárgyát – így a „ferde" összehasonlításhoz eszményi feltételek uralkodtak. De az ilyen „ferde" összehasonlítás önmagában nem a szovjet propaganda monopóliuma. A nyugati *mass mediá*-ban ma is bőven akadnak ferde, de persze más irányba lejtő, „önigazoló" összehasonlítások.

Piac és hatékonyság

A társadalmi rendszerek gazdasági aspektusát a termelési módhoz tartozó kulcsintézmények – mint a termelőeszközök tulajdonformája, s az ettől függő irányítási mechanizmus (az uralkodó kollektív elhatározási modell) – alapján lehet jellemezni. Ha viszont a „békés gazdasági verseny" keretében[4] a szemben álló rendszerek eredményességét akarjuk összevetni, akkor *értékmérőnek* óhatatlanul is 1. a nemzetgazdasági hatékonyság és 2. az uralkodó személyes jövedelemelosztás tendenciája kínálkozik.

Amennyire a magyarországi publikációk érvelésrendszerének hivatkozási alapjából, „evidenciáiból", előfeltételezéseiből meg lehet ítélni, az olvasó közvélemény kevesebb illúziót táplál a piacmechanizmusnak a nyugati jövedelemelosztásban betöltött szerepét illetően, mint e mechanizmusnak a nyugati gazdaságok hatékonyságában betöltött szerepéről.

1. A piaci mechanizmus a vételáron keresztül komplex információt fejez ki, amely a terméknek a termelő által feltételezett önköltségi árából és a kereslet–kínálat pillanatnyi viszonyából tevődik össze. A tudományos előrelátás olyan fejlettségi fokot semmilyen társadalomban sem ért még el, amelyben a piac e komplex valóságot tükröző funkciójáról célszerű lenne lemondani. Minden körülmények közt helyes, ha a fogyasztó tudatában van annak, hogy mennyi társadalmi áldozat testesül meg egy-egy áruban, s így talán maga is ésszerűbben tudja korlátozott pénzforrásait felhasználni.[5] Másrészt a termelő is a piacon tudja meg, hogy az általa várt kereslet az adott ár mellett létezik-e. A fetisizálás akkor kezdődik, amikor *a piaci*

mechanizmusnak a gazdaság irányításában kizárólagos és automatikus szerepet akarunk adni. Az is nyilvánvaló, hogy *gyors átfutású* és „romlandóan" divatos termékekből a piac által való közvetlen, spontán értékelés biztosítja legjobban a társadalmi szükséglet gazdaságos kielégítését.[6] Másrészt az egyes termelők – s a piaci mechanizmus csak ott igazán dinamikus, ahol a termelők nem tömörülnek monopóliumokba, nem alkotnak egységes árfrontokat, kartelleket, hanem egymással versenyeznek –, akiknek főleg csak közép- és *hosszú távon megtérülő beruházásokra* kell vállalkozniuk, a piaci „bölcsesség" égisze alatt nem juthatnak optimális elhatározásokhoz. A „második technológiai-tudományos forradalom", amely a kutató, fejlesztő, alkalmazó, termelő és értékesítő intézmények széles körű közép- és hosszú távú együttműködését teszi szükségessé, nem oldható meg hatékonyan – versenyképes módon – a schumpeteri vállalkozó bölcs kockázatvállalása alapján. A haszonvágyó, a konkurencia kihívása miatt fennmaradásáért szorongó befektető a gyorsan változó világban ösztönösen főként a gyorsan megtérülő, *rövid távú* – spekulatív, tőzsdei – befektetések felé fordul.

A 80-as években az olyan, tradicionálisan liberális államokban is, mint az Egyesült Államok és Svájc, felvetődött bizonyos „iparpolitika" szükségessége – mint Gary Hart törvényjavaslatai és a svájci konzervatív miniszter, Kurt Furgler elképzelései. Franciaország 1947 óta űz ún. indikatív tervezést. Másutt más nevet kapott a termelés irányításába való fokozott állami beavatkozás ideája: ilyen például az „innovációs kockázat államosítására" vonatkozó javaslat. Mindez világosan mutatja, hogy akik a világpiaci versenyben nem akarnak lemaradni, azoknak a piaci mechanizmust valamiféle tervezéssel ki kell egészíteniük, éspedig az alapvető szektorokban. Az igazi összehasonlító vita arról folytatható csak, hogy helyesebb-e a hosszú távú tervezés java részét a multinacionális monopóliumokra bízni – amelyek számára a közérdek „public relations operation" –, vagy jobb demokratikus ellenőrzés alatt álló állami szervekre.[7] Az első esetben az állami beavatkozás csak bizonyos kivételes alkalmakkor, rögtönözve történne, amikor „hálátlan kockázat" vállalásáról van szó (válságba került vagy hosszú távú beruházást igénylő úttörő iparág), és ezt az állam úgy hajtaná végre, hogy a különös kockázatot vállalná, de a sikeres dotáció extraprofitja már újra a magánvállalaté lenne – fenntartva a legendát, hogy a hatékony, a jövedelmező gazdasági tevékenység mindig magánkézben realizálódik.

Ami a *piaci és tervezési modellek* mint irányító mechanizmusok vázlatos összehasonlítását illeti, meg kell jegyezni, hogy a „piacgazdaság", amennyiben az az egymástól függetlenül tervező és cselekvő ágensek „összjátéka" – mivel „a jobb kéz nem tudja, mit cselekszik a bal" –, nem is rendelkezik semmivel, ami a *nemzetgazdaságilag* jelentős kettősségeket, pazarlásokat kimutatná, míg a központi állami szervnek – nevezzük ezt, mondjuk, tervhivatalnak – legalább módjában áll a nemzetgazdaság anarchikus visszásságaiból eredő pazarlásokat kimutatni. (Ilyen például egy áru különböző gazdasági ágensek általi oda-vissza szállítgatása.)

(Az ármechnizmus fontos komponensét, az önköltségi árat, amelyet „árőszinteség" címszó alatt fetisizáltak, nem tettem itt kritika tárgyává. De nem maradhat említés nélkül, hogy a gazdaság működésének racionalizálásában játszott szerepe egyáltalán nem problémamentes, hiszen többek közt az egységár végül is az értékesített összmennyiségtől függ, és így pontos szintje csak visszamenőlegesen tudható meg. Természetesen egy népgazdaságban, amely nagy ártorzulások feltételei között működik, ez a megjegyzés „túlfinomultnak" számít.)

2. Ami a nyugati gazdaságok *tényleges* működését illeti, a magyar közvélemény egy része túlértékeli a modell és a valóság összhangját. Az irracionális mezőgazdasági ártámogatás a Közös Piacban szinte abszurd. Egyes „antitröszt-törvények" ellenére[8] széles szektorok nemzetközi szinten monopóliumokba merevedtek, és így a piaci mechanizmus gazdaságirányító szerepe eleve illuzórikussá vált. (Vö. a kétoldalúan monopolizált hadiipari „piac".) Végül,

mivel a piaci gazdaságirányítás az ipar strukturális átszervezését nem tudta válságok és zökkenők nélkül megoldani, az államoknak olyan mértékben kellett beavatkozniuk, hogy 1982-ben az OECD-államokban általában a nemzeti jövedelem *felét* az állam adta ki. (A 60-as években ez csak 30%-ot tett ki.) E kiadások nem kis részben haldokló (Chrysler az USA-ban), részben ébredő iparágak dotálására szolgáltak, valamint a munkanélküliek és egyéb rászorulók „lekenyerezésére".[9] (Igaz, az Egyesült Államokban például a Chrysler autógyárat sikerült is ily módon akkor talpra állítani.)

Világpiac és hatékonyság

Olyan országban, ahol az állam a fő termelő, s főleg olyan kis országban, ahol a nemzeti jövedelem több mint harmadát a külkereskedelem adja, a világpiaci értékesítés a nemzetgazdaság jövedelmezőségének fontos mércéje, hiszen ott olyan piacról van szó, ahol az ár alakulását az állam nem tudja manipulálni.[10] Gyakorlatilag a KGST léte mellett is csak egyetlen világpiac volt.[11]

Milyen illúziók élnek a világpiacon való részvételt illetően?

A világgazdaság hatékonysága jegyében a világméretű munkamegosztás kívánatos cél, és ez a világban ma lévő vagy kétszáz, formálisan független állam létezése idején széles körű *nemzetközi* munkamegosztást jelent.[12] A GATT-statisztikák kommentárjai e meggondolásból kiindulva sokszor automatikusan a világkereskedelem (dollárértékben való) maximális növekedését szorgalmazták. Holott itt sem esik egybe szükségképpen a *maximális* az *optimálissal.* Kisebb országok esetében, amilyen Magyarország, a külkereskedelem optimuma a nemzeti jövedelem magasabb százalékánál keresendő, mint például az USA esetében. Sok kevésbé fejlett ország esetében azonban az is előfordul, hogy az ország túl hamar jut a nemzetközi piactól függő helyzetbe, és így a kívánatos belföldi gazdasági infrastruktúra kezdetleges, fejletlen marad. Nem helyes tehát a világpiaci részvételt *mindenáron* erőltetni. E kérdéssel egyébként a következő fejezetben részletesen foglalkozunk.

A Nyugat felé irányuló külkereskedelem előmozdításának az egyik indokolása, hogy olyan termékek, *know-how*-k vásárlását teszi lehetővé, amelyek élenjáró termékeknek élenjáró technológiával való előállításához vezethetnek.

A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel nem altruista meggondolásokból történik, hanem azért, hogy az ország a nemzetközi jövedelemelosztásból rövid, közép- és hosszú távon is a „legjobb részt" vegye ki, minthogy éppen az új, úttörő termékek ára magas, „megfizethetetlen", tehát termelésük különösen kifizetődő.[13]

Mivel a nyugati (világ)piacra nehéz betörni – függetlenül a technológiai fejlettségtől, már a világkereskedelem szervezettsége (multinacionális monopóliumok, hitelrendszer, árukapcsolás stb.) miatt is –, a 80-as évek óta a magyar külkereskedelmi politika sürgette az együttműködést a nyugati cégekkel (még ha, mint láttuk, az eredmény el is maradt a várakozástól). Sajnos azonban a nyugati tőkével való kooperáció önmagában nem az elmaradottság behozása és a jövedelmező piacokra való betörés *panaceá*ja, csodaszere.

Az együttműködés közvetlen jövedelmezőségét több körülmény tette kétségessé. A magyar iparban a termelés átfutási ideje aránylag hosszú. A nemzetközi termelési együttműködés tudvalevőleg a termékek átfutási idejét tovább nyújtja, s így a piachoz való gyors, rugalmas alkalmazkodás készsége csökken, a folyamat elnehezül. Pedig a kereslet gyorsan változhat, a divatáruk elavulnak. A *nemzetközi* együttműködés a termelési költséget is növeli, általában

10-15%-kal. Ezt a hazai, olcsó munkaerő kompenzálja, amelynek viszont ismét csak ára van. Ha a szerződő partnerek nem tudnak egyenlő feltételek közt tárgyalni,[14] például az egyik mindenáron akarja az együttműködést, s hajlandó elvállalni a márkátlan alvállalkozó vagy a névtelen bedolgozó szerepét, a profit nagy részét a világpiacon jelzett, „márkás" vállalat fölözi le, és így a magyar fél a nemzetközi jövedelemelosztásban a „rövidebbet húzza", legalábbis rövid távon.

Érdemes-e mégis az áldozatot meghozni, hogy közép- és hosszú távon a magyar ipart az élenjáró technológiába beavassák?

Az ilyen technológiamegosztás szerves együttműködést tételez fel. Mármost a magyar cégek esetében az együttműködés gyakran kis vagy középnagyságú cégekkel folyt, s e nyugati partnerek sokszor maguk is kifulladtak a technológiai versenyben, sőt esetleg nagyobb transznacionális cégektől függenek. Így alig van módjukban élenjáró technológiát megosztaniok. Az élenjáró multinacionális óriáscégekkel való együttműködés esetén a magyar partner „pehelysúlyú". E cégeket elsősorban a féltermékeket olcsón gyártó és bedolgozó alszerződő érdekli, amennyiben a gyengébb fél ezt a *„junior partner"*-szerepet elvállalja. Az ezen túllépő együttműködés álmodozás vagy ritka kivétel.

Elmaradottságot nem lehet a történelmileg öröklött (főleg a német iparral szembeni) *alárendeltség intézményesítésével behozni.* Az elmaradást behozó versengésnél a legfőbb forrás a belső erők „vertikális" összefogása lehet (iparé, kutatóintézeteké és egyetemeké), és az elsődleges együttműködés az olyan államokkal, amelyekkel ez a közös érdek és egyenlőség alapján történhetik.[15]

Az árucsere a Nyugattal kívánatos, de előnye viszonylagos, és mindenáron való fejlesztése kedvezőtlen függéshez vezethet. Különösen relativizálandó a külkereskedelem fontossága, ha nem nélkülözhetetlen, társadalmi-gazdasági fontossággal alig rendelkező áruk behozataláért kell fizetni – vagy eladósodni. Sajnos, a magyar közvélemény egy része a *modernizálást* nagyon felszínesen értelmezi, s a legújabb divatú nyugati csecsebecsék birtoklásában látja, és hajlandó arra is, hogy e jól csomagolt, „csillogó" dolgokat drágán megfizesse. Az elmaradottság felszámolását a magyar fogyasztó *kisebbrendűségi érzésének* felszámolásával kellene kezdeni, ízlésbeli *önállósága* fejlesztésével. (A svájci termékek minőségi előnye sokszor csak annyi, hogy a termelő és az eladó hisz benne, s így könnyebben tudja csali reklámozással az áru „kiválóságát" a vevővel is elhitetni.)

Piac és jövedelemelosztás

A személyijövedelem-elosztás a szükségletek szerinti elosztás felé törekvő társadalmi rend kulcskérdése volt. A jövedelemelosztás azonban a gazdasági fejlesztés eszközrendszerében is fontos helyet foglal el *a)* a munkaerők szükségleteit fedező, és *b)* munkára ösztönző hatásával. Amíg a piacra való árutermelés csak állami ügy volt, az elosztáspolitika bérpolitikával – vagy munkaerőpiaccal – és (szociális) juttatáspolitikával azonosult.

Az 1958-as, lényegében a középparasztságra épülő, „reformált" szövetkezetesítés és háztájiasítás a magyar mezőgazdaságban nemzetközileg is figyelemre méltó terméshozamokhoz vezetett, még ha a ráfordítás magas is maradt. Kézenfekvőnek tűnt az az elképzelés, hogy hasonló megoldások az ipari és szolgáltatási szektorban is felvirágzást hoznak. A többlépéses gazdasági reform a kistulajdonos termelőknek a népgazdaságon belül kiegészítő szerepet jelölt ki – főleg a szolgáltatási ágban mutatkozó területi és minőségi hiányosságok kiküszöbölése érdekében. Az utolsó lépcső pedig a kisszövetkezetek stb. alakulásának jogi megalapozása

volt. Bár ez utóbbi esetek egy részében a termelőeszközöket a munkaközösség csak „bérli", a termelőegységek tagjai a nemzeti jövedelemből mégis a termelt áruk piaci értéke alapján, *közvetlenül* részesülnek. Ezzel kapcsolatban alapvető kérdések tisztázatlanok maradtak: növelik-e ezek a gazdasági alakulatok a piacon keresett, élenjáró termékek hatékony termelését? Mire serkent a közvetlen árutermelői (személyi) jövedelem? És mi e gazdasági egységek bevezetésének kihatása a nemzeti fogyasztási alap optimális elosztására, a szükségletek arányos fedezésére?[16]

1. A nem mezőgazdasági munkaközösségek és a mezőgazdasági szövetkezeti-háztáji alakulatok közt az analógia csak nagyon részleges. Várható hatékonyságuk is nagyon eltérhet a szektorok eltérő természete miatt. A munkaközösségekben jórészt olyan munkaerők vettek részt, akiket az állami szektor már 100%-osan foglalkoztat. Milyen forrásból meríti a munkaközösségi tag 100%-on felüli munkaerejét? Kézenfekvő a feltételezés, hogy főfoglalkozású munkaidejében kímélte erejét, s így a munkaközösség az állami nagyipar fejlesztésének lelassulásához vagy stagnálásához vezetett. E „fő munkahelyen megtakarított" munkaenergia csak egyike azoknak a rejtett állami dotációknak, amelyekből a munkaközösségek profitáltak. Az olyan jelentős, a normális önköltséget terhelő kiadásokat, mint a szociális juttatások – olcsó étkezde, nyugdíjjogosultság – a „főállásos" állami vállalatok viselték.[17] Következésképpen a munkaközösségek *látszat-jövedelmezőséget* tudtak mikroökonómiailag felmutatni: összgazdasági költségeik – a részleges költségimputáció miatt – a könyvvitelen kívül maradtak. S ez újra hozzájárult a magánszektor rendkívüli hatékonysága legendájának öregbítéséhez. Mint említettük, a legtöbb „piac-demokráciában" a gazdaság „hálátlan" feladatait (pl. munkanélküliek segélyezése, életben tartása), kockázatait az állam, vagyis az adófizetők vállalják, mindazonáltal a profitot – vagy épp az extraprofitot – természetesen a magánvállalatoknak engedik lecsapolni.

2. Ami a jövedelemelosztást illeti, von Hayek és más, a minden tervezés nélküli gazdaság ideáját védő közgazdász ideológusok arra a vulgárpszichológiára támaszkodó doktrínára utalnak, hogy a jövedelem*egyenlőtlenség* a gazdasági fejlődés motorja. Ahogy az egyenlősdinek nincs köze a szükségletek szerinti elosztáshoz,[18] a jövedelemdifferenciálás *önmagában* sem nem kívánatos, sem nem káros. F. Perroux produktív (termékeny) és improduktív (meddő) egyenlőtlenségeket különböztet meg. A jövedelem-differenciálódás *nemzetgazdasági* hatása csak úgy értékelhető, ha elméletileg és szociológiailag a gyakorlaton mérjük, hogy az egyenlőtlenség a munkaerő *milyen* újratermelését bővíti,[19] s hogy a dolgozót milyen minőségben, milyen munkaképességét mozgósítja. Nyilvánvaló, ha egy autóval rendelkező mérnököt a jövedelemkülönbség arra serkent, hogy az állami állását elhagyja vagy elhanyagolja azért, hogy „önelszámolásos" taxisofőr legyen vagy éppen fagylaltárus, akkor a jövedelemdifferenciálódás nemzetgazdasági hatása negatív.

A munkaerőpiacon uralkodó bérviszonyok (színvonal és arányok) és az önállóak (vállalkozók) jövedelem-differenciálódása nem serkent *általában* a munkaerők legjobb képességeinek szisztematikus kihasználására. Az önálló, közvetlenül a piacra dolgozó vízvezeték-szerelő könnyen kereshet többet, mint egy kutatómérnök vagy technikus. (Sőt, a „jövedelemmező" annyira „lejt" a piac felé, hogy a mérnökök közül is többet keres a „kereskedelmi utazó" mérnök, mint kutató társa.) S bár a (revíziók előtti) francia, svájci polgári törvénykönyvek a tőkés társadalom azon modelljére épültek,[20] amely szerint a háztartások fő kenyérkeresője önálló (vállalkozó), manapság a fejlett kapitalista társadalmakban az aktív lakosság alig 10%-a önálló, így a többségre az árupiac ösztönző hatása egyáltalán nem hat – sokkal inkább a munkanélküliségtől való félelem.

Mérleg(elés)

E vázlatos eszmefuttatásból szűrjünk le néhány tanulságot!

1. Meghatározott termelőeszközök köztulajdona – illetve a felettük való rendelkezési jog (tulajdonforma) gyakorlásának módja és mértéke[21] – „eszközi" kérdés, vagyis csak akkor jelent többet hitnél és doktrínánál, ha (és amennyiben) szükséges *a)* a közjót szolgáló államhatalom függetlenségéhez, *b)* a nemzetgazdaságot össztársadalmi tervezés lehetőségével hatékonyabbá teszi, és *c)* a nemzeti jövedelemnek a dolgozni hajlandó állampolgárok közötti, szükségletekkel arányban lévő elosztását előmozdítja.

2. Illúzió nélkül tudnunk kell azt is, hogy kizárólag a piac által irányított termeléssel és elosztással nem lehet a termelőkapacitásokat optimálisan kihasználni (munkanélküliség), mert (többek közt) a szegény rétegekben rejlő potenciális kereslet nem válik a piaci (személyes) jövedelemosztási mechanizmus révén fizetésképes keresletté. A termelésben pedig, ha a fontos technológiai újítások bevezetést nyernek, és a hosszabb távon szükségessé váló struktúraváltozások végbemennek, általában ezek sem realizálódnak csupán a piacra figyelő tőkés vállalkozók kezdeményezésére,[22] minden állami beavatkozás nélkül.

3. Mielőtt tehát bizonyos részmechanizmusokat egy társadalmi rend a másiktól átvesz, a társadalmi modellen épülő rendszeranalízissel kellene elsődleges és másodlagos – rövid, közép- és (amennyire lehet) hosszú távú – hatásait felmérni, „összejátszani". Az eklektikus keverés csak akkor hasznos, ha tudjuk, miért tesszük, mik lesznek (kívánt és nem kívánt) főbb hatásai, és mindez milyen történelmi perspektívába helyezhető. Önámítás lenne ideiglenességről, átmenetről, reformról beszélni, ha nem világos, hová vezet az átmenet, milyen állomásokon megy át a folyamat, milyen tervezett és valószínűleg betartható menetrend szerint. A mai magyar társadalom még kísérletező társadalom. Függetlenül a történelmi körülményektől, kár lenne, ha az inspiráló történelmi perspektívákat és célrendszereket a nyugati fogyasztási társadalomról táplált turistaábrándok eltakarnák a közvéleményben. Az eltűnő perspektívák nyomán csak Nyugat-sóvárgás és a túlbecsült Nyugattól való elmaradás érzésének „keserű nosztalgiája" maradna. A perspektívátlan átmenetben egyes magyarok napról napra kényelmesebben élnek, de félő, hogy a magyarság mint Kárpát-medencei *történelmi jelenség* feledésbe megy, sőt egyszerűen „elfogy".

De ezzel túlléptem a magam szabta korlátokat, hiszen csak néhány kirakati mintát akartam a valóságban kaphatókkal összehasonlítani.

JEGYZETEK

[1] Ankerl, G.: *Concept de l'investissement dans l'homme comme aspect de la politique de répartition.* 1965. Kereskedelmi kiadás: *L'épanouissement de l'homme dans les perspectives de la politique économique.* Sirey, Paris, 1965.

[2] John Turner lemondása után e munka nyilvánosságra hozatalát a kanadai kormány engedélyezte, és könyv formában is megjelent. Ankerl, G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism: Distributive Justice in a Competitive Society.* Cambridge, MA, 1978. (Ismertetését lásd: *Journal of Economic Literature,* 1978. december. JEL 78–1173.)

[3] Ankerl, G.: *Sociologues allemands avec le dictionnaire de „l'Ethique protestante el l'esprit du capitalisme" de Max Weber.* Neuchâtel, 1972. 109–148. l.

[4] Ankerl, G.: Austausch und Integration. In *Europäische Begegnung*, 1967. március.

[5] Az ingyenesség pazarláshoz vezet, és még a szükségletek szerinti elosztásnak sem feltétlenül velejárója. (Lásd 2. id. mű 63–71. l.) Ankerl, G.: Pourquoi et comment la répartition communiste est-elle dissociable de l'abondance et de la gratuité générale? *France Nouvelle,* 1969. okt. 22., 7. l.

[6] Ahol a gyors alkalmazkodás elsődlegesen fontos (javítóipar stb.), a gazdaságban jól körülírható terület. Lásd 1. id. mű 68–70. l.

[7] Ha már monopóliumokról van szó, nehéz olyan körülményt elképzelni, hogy a magánvállalati *monopólium* kívánatosabb, mint az állami. Lásd 2. id. mű X. l.

Ankerl, G.: *A mai tőkés gazdasági irányítás: Mítosz és valóság.* Kossuth, 1989, 45–49 és 52–61. l.

[8] Minden antitröszt-törvényhozásnál jobban tudja az állam a monopóliumokat a tőkés gazdaságban konkuráló vállalatok létrehozásával megtörni. Lásd 7. id. mű.

[9] Egyes körökben népszerű elképzelés az is, hogy a nyugati gazdaság annyira fejlettebb a magyarnál, hogy még a liverpooli krónikus munkanélküli is jobban él, mint a magyar munkás. Posztjóléti állam *(Post-welfare state)* címen az OECD 1985. február 13-án és 14-én rendkívüli szemináriumot tartott Párizsban a tőkés államok kiadásairól.

[10] E kérdéssel már az ötvenes években részletesen foglalkoztam. Lásd 1. id. mű 101–102. és 110–113. l.

[11] Knight, Peter T.: Economic Reform in Socialist Countries: The Experience of China, Hungary, Romanian and Yugoslavia. *World Bank Working Paper No 579.* Washington, D. C., 1983.

[12] Lásd 1. id. mű 66. l.

[13] A piacon még nem jelzett, új (úttörő) termékek árának kérdésével a nemzetgazdaság külkereskedelmi jövedelmezőségével összefüggésben már foglalkoztam korábbi írásomban. Lásd 1. id. mű 112. l.

[14] Lásd 2. id. mű 20. l.

[15] Lásd 7. id. mű 37–44 és 139–149. l.

[16] Lásd 2. sz. jegyzet, 53–61. l.

[17] A magyar gazdasági reform részben a feketén végzett második gazdasági tevékenységet akarta törvényesen rendezni. Azt is meg kell jegyezni, hogy a „fekete munkapiac" korántsem csak a kelet-európai országok rákfenéje volt.

[18] Lásd 1. id. mű 25–29. l.

[19] Lásd 2. id. mű 53. l.

[20] Lásd 2. id. mű 18. 84–85. l. Vö. Savatier, R.: *Le droit comptable au service de l'homme.* Párizs, 1969.

[21] Lásd 2. id. mű IX. l.

[22] Ha a vállalatoknak termelési terveiket közölni kell egy központi koordináló szervvel, s az „összhatás modellszerű" lejátszása és a feladatoknak az egyes cégekre való „lebontása" után a központi szerv ajánlásainak betartásától teszi függővé az állam támogatását (kedvező feltételű hitelek stb.), ez szolgál számos országban a nemzeti szinten folyó tervezés alapjául.

Exportáldozat a világgazdaság oltárán

Összefoglalás

A munkamegosztás és a szakosítás bővítése általában hozzájárul a termelés növekedéséhez és javítja hatékonyságát. A (légi) tömegközlekedés és az azonnali interkontinentális távközlés a szerves együttműködést globális szintre terjeszti ki. A munkamegosztás szélesedése azonban azért, mert a politikai integráció nem tart lépést a gazdasággival, nemcsak földrajzi határokon, *hanem egyre inkább államhatáron is túllép. A kereskedelem nagy mértékű nemzetköziesedése hátrányokkal is jár: világkormány híján a – globális gazdaságnál alacsonyabb – nemzeti szinten történő politikai döntések a világgazdaság labilitását, a (krízis-)kockázatot növelik, míg kulturális és társadalompolitikai „alulmaradása"* a pánökonomista ideológia *további térhódításának szálláscsinálója. A külkereskedelem határtalan fejlesztése és a kivitel mindenáron való maximalizálása helyett mind világgazdasági, mind nemzeti érdekekből annak az egyes államok nagysága és sajátos helyzete és más paraméterek szerinti optimalizálása kívánatos. Mivel a világ összexportjának és -importjának egyenlege nulla, az (export-)aktívumra építő gazdaságfejlesztés nem lehet univerzális csodaszer. A mezőgazdasági és más kivitel többé-kevésbé burkolt dotálása mérgezi a békés nemzetközi együttműködést és meghamisítja a nemzetközi munkamegosztásnak a világgazdaságot fejlesztő hatásáról alkotott képet is. Hazánk eladósodottsága és a KGST-ből örökölt számos szektorban (nagyszériás) túlspecializált státusa miatt könnyen enged a kísértésnek, hogy az exportot mindenáron erőltesse, pedig külkereskedelmének mértéke már túllépi a hasonló nagyságú országokét. A jelenlegi stádiumban tehát annak jövedelmezőbbé tétele, valamint a behozatal és a külföldi reklámok kordában tartása – a fizetési mérleg kiegyensúlyozása érdekében – az időszerű feladat.*

A világban lépten-nyomon tapasztalható érdekellentétek, összeegyeztethetetlen törekvések, egymásnak ellentmondó jelenségek ellenére minden kor keresett olyan transzcendentális jelenségeket, amelyek kimozdítják az emberiséget belső ellentmondásaiból, s összhangot teremtve szolgálják az egész emberiség érdekét, mindenki boldogulását, erősebbét, gyengébbét egyaránt.

Napjainkban az ilyen, mindent megváltó csodaszer aureólája övezi az exportot. De vajon valóban a kivitel mindenáron való maximalizálása lehet-e ír az országos bajokra, enyhítve osztályok, népcsoportok, régiók munkanélküliségét, nyomorát?

Ritkán lett „amerikai álom" olyan következetes lépésekkel intézményesítve, mint a második világháborús angolszász győzelmet követő, a dollárra épülő szabadkereskedelmi világrend esetében. Az amerikai Bretton Woodsban 1944-ben aláírt megállapodások teremtették meg ehhez a pénzügyi-finanszírozási alapot, megnyitva az utat a pénznemek konvertibilitása,[1] valamint a Világbank és az IMF[2] kölcsönnyújtása előtt. 1947-ben az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményt (GATT) aláíró másfél tucat állam az iparcikkek nemzetközi kereskedelmének lépcsőzetes felszabadítását vette tervbe, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (ITO) intézményesítését, amely azonban az 1948-as havannai vajúdás[3] után WTO (World Trade Organization) néven csak 1995-ben látott napvilágot Genfben. A szabadkereskedelemnek a munkaerő- és tőkepiacra, a mezőgazdaságra, valamint az egyre bővülő szolgáltatási szektorra szándékolt kiterjesztése többek között a nemzetközi kommunikáció (GATS)[4] felszabadítását, valamint a szerzői és szabadalmi tulajdonjog nemzetközi védelmét (TRIPS)[5] tette a napirendre. A WTO-ban ma vagy tíz tucat állam ígér egymásnak szabad, „határtalan" kereskedést, s veti bizalmát exportja növelésébe.

Számos gazdasági nagyhatalomnak a szerződések előírásait csak megszorításokkal elfogadó, azok végrehajtását nem vámjellegű akadékoskodásokkal megkerülő[6] magatartása ellenére a világ külkereskedelme állandóan – majdnem megtorpanás nélküli gyorsulással – nő,[7] s növekedésének üteme messze felülmúlja mind a Föld lakóinak szaporodását, mind pedig az egy főre eső termelés növekedését.

Az export e bámulatos terjeszkedése láttán két, valamelyest kijózanító gondolat tolakszik a szenvtelen szemlélő agyába.

1. Az első egy banális könyvviteli igazságra való emlékeztetés azért, hogy ne maradjon figyelmen kívül a következménye. Bármilyen gyors is a külkereskedelem bővülése, a világ összes exportjának és importjának összege mindig nulla marad. Tehát, ha egy ország kivitellel akarja piacát bővíteni, ez csak akkor jelent valóban nemzetgazdasági szinten piacbővülést, ha nem nő ugyanolyan mértékben a behozatal, vagyis a külkereskedelmi mérleg javul. Márpedig akár növekszik, akár csökken a világon az összkereslet, egy ország csak úgy javíthatja külkereskedelmi mérlegét, ha valamelyik másiké romlik. Tehát csak ámokfutók hiszik azt, hogy *külkereskedelmi mérlegének javításával* minden ország egyszerre képes a piacát felfuttatni és bővíteni.

2. A *kül*kereskedelem káprázatos növekedését azonban nem kizárólag a világ bővülő kereskedelme tükrözi, mert a kereskedelem azáltal is „nemzetköziesedik", ha államszövetségek szétesnek, s a világban politikai dezintegráció megy végbe. A gyarmatok függetlenedése mellett gondoljunk a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesésére, amit Európában csak a két Németország egyesülése kompenzált, hiszen az Európai Unión belüli kereskedelem az egyes országok számára továbbra is külkereskedelem.

E két meggondolást be kell építenünk eszmefuttatásainkba, hogy mind a világgazdaság, mind az egyes országok – köztük hazánk – nemzetgazdasága számára az export tényleges üdvözítő hatását józanul tudjuk felmérni. Vajon az export esetében az egész világgazdaságot szolgáló, egyetemes gyógyszerről van-e szó? Vannak-e esetleg elhanyagolt mellékhatásai? S vajon hogyan adagolja minden egyes nemzetgazdaság ezt az írt a maga bajaira?

Fogas kérdések ezek, amelyeknek megválaszolásához itt csak néhány fontos meggondolással járulhatunk hozzá.[8]

Globalizmus és pánökonomizmus

Az a doktrína, hogy a világkereskedelemnek minden más gazdasági mutatónál gyorsabb növelése – mint azt az Arizonai Állami Egyetem Center for Advanced Purchasing Studies elnevezésű intézményében M. Bales kutató megfogalmazta – „végső soron mindenkinek csak hasznára válhat", nem más, mint nagyon is egyszerű gazdaságelméleti alapelvek mechanikus kiterjesztése és általánosítása. Adam Smith szerint a részletekbe menő szakosítás és a gyártási sorozatok bővítése révén az előállított áruk minőségileg jobbak és főleg, a méretgazdaságosság (economy of scale) jóvoltából, olcsóbbak is lesznek. De a munkamegosztásnak a piac határt szab. Pedig elvben minél messzebb megy e folyamat, annál jobb. Következésképpen, ha egy alkatrész a szomszédban nem állítható elő elegendő számban, azt másutt kell gyártani, onnan kell szállíttatni és – elég vevőt találva – a végterméket szintén széles körben kell értékesíteni, ha másképp nem, kivitellel.[9]

Mint minden gazdasági tannak, ennek is megvannak a maga ellenlábasai. Főleg E. F. Schumacher műve óta (*Small is Beautiful,* New York, 1978) egyre nyíltabban vonják kétségbe

annak sürgősségét, hogy a munkamegosztás körét az egész földkerekségre határtalanul kiterjesszék. Az egyre tőkeigényesebb termelési folyamatok nyújtása[10] a távszállítások és az államhatárokon áthágó transznacionális operációk ugrásszerű növekedését vonja maga után. Márpedig mindezek mögött rejtett költségek, új kiszámíthatatlanságok bújnak meg, amelyek veszélyeztethetik a világrend stabilitását.

Vegyük először szemügyre a nemzetközi távszállítás növekedését! A svájci hegyek parasztja már a környezetvédők párttá alakulása előtt észrevette – s tiltakozott is ellene –, hogy az Alpokon keresztül Észak- és Dél-Európa között nyakló nélkül, oda-vissza szállítgatnak alkatrészeket, félkész termékeket, üzemanyagot és hulladékot. Az olyan közönséges közszükségleti végtermékeknek, mint a gyufának Németországból Egyiptomba való exportálása, vagy az ausztrál tej importja a spanyol Kanári-szigetekre, majd újbóli kivitele is kevésbé tükrözi a világgazdaság fejlődése folytán létrejött racionalizálódást, mint az áttekinthetetlenné váló, világgazdaságban megbújó dotációk egyikét.[11] A nemzetközi szállítás mai szervezeti és technikai szintje mellett a szélsőséges nemzetközi munkamegosztás súlyosan veszélyezteti a környezetet, sőt, emberiség okozta katasztrófákkal fenyeget. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, köztudomású, hogy a tehergépkocsi-szállítás mennyire növeli a légszennyeződést, hogy „kölcsönzászlók" alatt zavaros nemzetközi vizeken „evező", rozsdás olajszállítók tengerszennyezése mindennapos, s a kémiai féltermékeknek és a veszélyes hulladékoknak még a vasúton való kocsikáztatása is – a kisiklások miatt – olyan nagyvárosokat bénított meg, mint Zürich vagy Lausanne. A szakirodalom „rendezetlen hulladékturizmusról"[12] beszél. Sem a végrehajtó hatalommal fel nem ruházott londoni International Maritime Organisation, sem az 1989-es bázeli veszélyes hulladékok szállítását rendező egyezmény, sem pedig a WTO nem veszi elejét intézményesen e veszélyeknek.[13]

Ezzel elérkeztünk egy még átfogóbb problematikához. A globális munkamegosztást irányító erők azok az úgynevezett transznacionális holdingok, amelyek a régebbi multinacionális vállalatok koncepcióján túllépve – mint a nevük is jól mutatja – nem többnemzetűek, hanem a maguk választása révén „hontalanok". Ezek a társadalmi felelősség elől az adókedvezmények széljárása szerint a világ különféle „területen kívüli" adóparadicsomaiban, politikai senkiföldjein ütik fel székhelyüket, kedvezve a globális befektetőknek és spekulánsoknak.[14]

E borúlátó képet az a megállapítás tehetné derűsebbé, hogy mihelyt egy transznacionális vállalat egy ország határán belül működik, azonnal az államhatalom ellenőrzése alá kerül. Ez teoretikusan teljesen helytálló, a szabadkereskedelmű piacgazdaság összehangoló ellenőrzése azonban a lobbik megtűrt szerepe folytán nagyban a „tőkeerősség" függvénye, még akkor is, ha nem gondolunk nyílt korrupcióra, csak a politikai elhatározások végrehajtásának befolyásolására. A *Fortune* folyóirat 1993. július 26-ai felsorolása szerint a világon a *„global 500 industrial corporations"* közül százharmincötnek az évi forgalma meghaladja a tízmilliárd dollárt. Viszont glóbuszunkon csak hatvan államnak, vagyis az országok egyharmadának a GDP-je (bruttó hazai terméke) éri el ezt az összeget (s még nem is hasonlítottuk a transznacionális vállalatok költségvetését az államok költségvetéséhez, amely nem éri el még a GDP egyötödét sem).

Anélkül, hogy a transznacionalizmus és a globalizmus dagadó irodalmát részletesen tárgyalnánk, két jelenség szembeötlő.

a) Az intenzív, világméretű együttműködésnek, az egész emberiség „összefüggésének" elsődleges mozgatója, kulcseleme a transznacionális világkereskedelem, amely óriás hátán hordja az árukat globálisan standardizáló hirdetésekből élő szórakoztató – jórészt angol nyelvű – globális tömegtájékoztatást.[15]

b) A világ különböző népességei társadalompolitikai érdekének az államok által való érvényesítése az angolszász vagy helyesebben kozmopolita szabadkereskedelem irányította globalizációval szemben lokális utóvédharcnak tűnik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a globalizmus a pánökonomizmus ideológiájának égisze alatt indult el, s a politikai ellenőrzés-összehangolás alacsonyabb nemzeti szintje a labilitás, a destabilizáció és végleteiben a káosz bekövetkeztének kockázatát rejti magában.

Felmerül a kérdés: vajon megéri-e a kereskedelmet a széles körű munkamegosztás érdekében korlátlanul nemzetköziesíteni? Vagy ez esetleg nem minden népnek egyformán kívánatos, s az egyetemes érdekeknek is csak optimalizáló korlátokon belül felel meg?

Érzékeltessük a munkamegosztás nemzetközivé válásának sajátos problematikáját egy úgynevezett gondolati modell segítségével. J. P. Cole nyomán[16] osszuk a világot képzeletben húsz olyan övezetre, amelyekben azonos számú lakos él. Egy körülbelül negyedmilliárd lelket számláló vidék – legalábbis a fő iparágakban – mind munkaerejét, mind piacát illetően rendelkezhet a méretgazdaságossághoz szükséges volumennel. Márpedig az ilyen léptékű munkamegosztást Amerikában, Kínában, Indiában vagy Oroszországban úgy lehet megvalósítani, ha egyetlen politikai hatalom, állam ellenőrzi és hangolja össze a termelést, a fogyasztást egymással és más társadalompolitikai feladatokkal, míg másutt, például Európában, ugyanaz a fokú munkamegosztás tucatnyi – ebben az értelemben – törpeállam feje felett megy végbe, a mindenható külkereskedelem révén. Ez az összehasonlítás rávilágít a széles körű munkamegosztás indukálta kereskedelem nemzetközivé válásának különleges többletkockázataira, s hogy egyes kozmopolita beruházók hogyan húzhatnak – legalábbis ideig-óráig – extraprofitot egyes államok szociális törvényhozásának (lokális) elmaradottságából.

Megállapítható, hogy a nemzeti és az egyetemes közjó demokratikus érvényesítése szempontjából a munkamegosztás nemzet*közi* formája a legkevésbé kívánatos. Ma nem az a szabadelvű ideológia által sugallt skolasztikus okoskodás a releváns, amely arra kínál evidens választ, hogy vajon a világméretű munkamegosztás *per se* hasznos-e, hanem az, hogy ennek a politikai és a társadalmi-kulturális integrációt messze megelőző, egyoldalú, zabolátlan siettetésnek mik a káros és sokszor „jótékonyan" elnézett vagy elpalástolt velejárói. E kérdés a világrend – s benne a világgazdaság – általános stabilitását érinti, s vele együtt a társadalompolitikai meggondolások elsődlegességét.[17] Ezt egészíti ki az a jogosan felvetett kérdés, hogy milyen feltételek mellett szolgálja a külkereskedelem elsődleges növekedése minden nemzet érdekeit egyaránt, amikor is nyilvánvalóan az apraja[18] jobban rá van utalva, mint a nagyja.[19]

Mindenekelőtt a világkereskedelem zökkenésmentességét illetően el kell oszlatni a genfi székhelyű WTO „egyeztető-elrendező-igazságszolgáltató" csősz szerepéhez fűzött túlzott reményeket. Az úgynevezett Uruguay-fordulói tárgyalások keretében 1988-ban Montrealban aláírt jegyzőkönyv szerint a nemzetközi szabadkereskedelem szabályainak megszegésével kapcsolatos vádakat nem egy – legalább a hágaihoz hasonló – független nemzetközi bíróság ítéli meg, hanem egyszerűen csak egy háromtagú arbitrázs-bizottság, s fellebbezés esetén pedig egy héttagú. A „bírák" kinevezése és az eljárás sem kerül a nyilvánosság ellenőrzése alá. Ha az „elítélt" ország nem hajtja végre a döntést, szankciók érhetik.[20] Nyilvánvaló azonban, hogy e kereskedelmi jellegű szankciók nem egyformán elrettentő hatásúak Andorrára és az Egyesült Államokra nézve, hiszen az utóbbinak a kereskedelmi törvényéhez tartozó, úgynevezett szuper 301-es rendelkezés értelmében, ha nemzetgazdasági érdekei forognak kockán, egyoldalúan „bedurranthatja" a behozatal ajtaját egyes árufajták vagy bizonyos országokból érkező áruk előtt, s akkor a nagy amerikai gazdasági téren kívül nagyobb lesz a kirekesztettség érzése, mint belül, s hangosabb a jajgatás és a fogak csikorgatása.

A munkamegosztás nemzetközi komponensének, vagyis a külkereskedelemnek az aránytalan növekedése tehát minden nemzetgazdaságot többé-kevésbé abba a helyzetbe hoz, hogy fejlődése ki lesz téve olyan elhatározásoknak, pontosabban transznacionális erők sokszor rövidlátó vagy vak működésének, amelyek az illető államok szuverenitásán kívül esnek, s így képesek az ország termelését, piacát és pénznemét törékennyé tenni, megingatni, sőt, végső soron az egész világgazdaságot krízisveszélybe sodorni.

Egyenként ez természetesen nem egyformán érinti a nemzeteket, de alapjában véve mindegyiknek az az érdeke, hogy külgazdasági függése a lehető legkevésbé lépjen túl a „politika összefüggésein" és befolyási – illetőleg a kölcsönös befolyásolhatóság – zónáján. Megfigyelhetjük ezt akkor, amikor az Egyesült Államok bősz erőfeszítéseket tesz annak elkerülésére, hogy akár egyetlenegy kulcstermék területén is japán gyártmánytól függjön, holott Japán úgynevezett baráti ország. Pedig az Egyesült Államok exportja vagy importja a GDP-nek még a 10%-át sem érte el. Mit szóljunk akkor hazánk esetében, ahol ez meghaladja a 30%-ot is?

A külkereskedelembe átcsapó, széles körű munkamegosztás tipikus paradoxont teremt: bizonyos áruk gazdaságos termelésének kifejlesztése és forgalmazása érdekében éppen a viszonylag kis országok kénytelenek leginkább külkereskedelmüket bővíteni, de egyben ezen államoknak jelent a külkereskedelem leginkább politikai kiszolgáltatottságot, s válhat – alternatívák hiányában – többé-kevésbé álcázott zsarolás tárgyává. Amíg egymással nem alkotnak legalább államszövetséget (vö. Benelux államok), addig a kis országoknak ezzel együtt kell élniük. De nem mindegy, hogyan teszik!

Mihelyt ezt a függési viszonyt, a nemzetgazdaságnak ebből következő labilitását és az állam által ellenőrizhetetlen külső erők okozta törékenység hatását átgondoljuk, a külkereskedelem mindenáron való – vagyis iparágtól, árviszonyoktól és partnerektől független – maximalizálásának szólama más megvilágításba kerül, főleg ha még a hazánknál is kisebb, ugyancsak középeurópai országok, mint Ausztria és Svájc GDP-jük kisebb százalékát exportálják, mint hazánk.

Az exportba vetett hit és retorikájának önálló élete

Sokat hallunk mostanában vallási fanatizmusról, fundamentalizmusról, pedig az erre emlékeztető elvakult megszállottság szekularizált világunktól sem mentes. Csokorba szedve: a gazdasági fundamentalizmus (A. Jacquard) a nemzetek boldogulását a világgazdaság terjeszkedése, a világpiaci versenyképesség és az exportmaximalizálás szentháromságától várja. A világ szakértői szemüket az „ázsiai három tigrisre" vetik, hogy műhelytitkaikat ellessék: hogyan sikerül nekik évtizedek óta több árut kivinniük, mint behozniuk? Jóllehet az üdvözítő exportban hívők neomerkantilista ideológiai elkötelezettsége nyilvánvaló ellentmondásokkal terhes, hiszen nem érhet el minden nemzet tartósan pozitív külkereskedelmi mérleget. Ennek még a legnagyobb piacú országban, az Egyesült Államokban is olyan rangos hívei vannak, mint az MIT-n Lester C. Thurow, valamint Clinton elnök volt tanácsosai és miniszterei közül Ira C. Magaziner és Robert B. Reich. A szintén az MIT-n tanító Paul Krugman viszont a *Foreign Affairs* 1995 nyári számában[21] kifejti, hogy főleg olyan nagy államok esetében, mint az Egyesült Államok, az ország jóléte, a létminimum alatti bérek megszüntetése nem elsősorban azon múlik, hogy Japán milyen akadályokat gördít az amerikai export elé, s nem függ általában az exportsikerektől, hanem igenis az ország belső gazdaságának termelékenységétől és általában a belső szocio-ökonómiai „anyagcsere-folyamatoktól".

A transznacionalista, exportpártoló irányzatnak nemcsak a Világbankban ülnek apostolai,[22] hanem, több oknál fogva, a politikusok körében is könnyen talál presbiterekre. Ugyanis ahogy a „sárga japánok" lettek az amerikai népjólét sikertelenségének bűnbakjai, úgy a nyugat-

európai munkanélküliségnek a világgazdaság lett: minél jobban mélyed bele egy ország gazdasága az exportba, annál tehetetlenebb, felelőtlenebb lehet egy kormány, hiszen a világgazdaság minden nemzeti kormány befolyásán túlnövő, „panteista" erőktől függ. S világkormány híján a válságot, a munkanélküliséget és más szocio-ökonómiai visszásságokat „természeti" csapásként lehet elkönyvelni, amelyek esetleg csak gazdaságpolitikusok ráolvasó retorikájával enyhíthetők, ha arra a hisztérikus tőzsde jól reagál. Vagy talán egy titkolt exportdotáció Szent Antal-filléreivel? Például a mezőgazdasági kivitel támogatása ma világszerte dollármilliárdokra rúg,[23] jóllehet a szabadelvű világkereskedelem egyháza elvben szigorúan tiltja ezt a szabálytalan ámokfutást. A WTO sem fog ennek véget vetni, hiszen kijelölte a kivételezés kiskapuit; elég ugyanis új technológiára, K + F-re vagy elmaradt vidékekre – s vajon mikor nem lesz valamilyen régió kevésbé fejlett, több szegénnyel és munkanélkülivel, mint a másik?[24] – hivatkozni.

Nincs egyszerűbb dolog, mint ennek a *„körkörös exporttámogatásnak"* mind nemzetgazdasági, mind világgazdasági következményeit felmutatni: ha minden ország egyaránt részt vesz benne, a világ külkereskedelme növekedni fog, de anélkül, hogy az államok külkereskedelmi mérlege és a világgazdaság összhatékonysága javulna. Illusztráljuk a hatást egy elképzelt példával! Franciaországban több német spanyolviaszt fognak venni, mint franciát, de nem azért, mert a németek olcsóbban termelik, hanem azért, mert Franciaországban csak a németek export dotálta spanyolviasza kapható, míg a franciák export dotálta spanyolviasza Németországban lesz kelendőbb. (Ilyen célszerűtlen nemzetközi versenybe bocsátkozik hazánk is, amikor a mezőgazdaság általános fejlesztésére szánt támogatásnak csaknem a felét a kivitel „rentabilizálására" fordítja, míg a magyar piac nyitva marad az EU magasan dotált termékei előtt.)

A világ gazdaságának mind szélesebb körű munkamegosztással való hatékonyságnövelése a nemzetközi exportfejlesztés deklarált jogosítványa. Anélkül, hogy a komparatív költségek ricardói tanának bilaterális svéd (Heckscher-Ohlin), multilaterális (Leontief-paradoxon), robinsoni és a keresletre építő linderi felülvizsgálatával foglalkoznánk, elég megállapítani: az, hogy a világ globális gazdasági fejlődését mely export mennyire szolgálja ténylegesen, alapjában véve eldönthetetlen kérdés. Míg valódi világpénz nincs, az önköltségek nemzetközi összehasonlításának jobbára csak névleges értelme van. Az exportkultusz Molochjának szánt – minden állam által jelenleg többé-kevésbé alkalmazott –, burkolt és nyílt dotáció már nemcsak áttekinthetetlenné, felmérhetetlenné teszi a világ gazdasági haladását, hanem meg is torpedózza annak hangosan deklarált racionalizálódását, hiszen a vevő nem is tudhatja, hogy a *valóban* olcsóbban előállított termékfajtát vásárolja-e.

A teljesség kedvéért újra emlékeztetünk arra is, hogy a világ gazdasági összefüggésének a politikai integrációt messze megelőző szorgalmazása nemcsak a világgazdaság folyamatos fejlődésének biztonságát teszi kérdésessé, hanem az általános globalizációs folyamatban az egyetemes társadalompolitikai értékrendek és célkitűzések demokratikus keresésével és megválasztásával szemben ökonokratikus (tőkeerős), transznacionális érdekeket érvényesít.

Export – a magyar gazdaság áfiuma vagy béres-cseppje

A USAID és az Egyesült Államok befolyása alatt álló Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által meghirdetett ELIFIT[25] (Export-lead Industrialization by Foreign Investment and Technology) hol találna könnyebben konfirmált hívőkre, mint egy olyan adósságterheket nyögő, nem éppen nagy országban, mint hazánkban? Hiszen, ha a kivitel nem is oldja meg az adósság-visszafizetés problémáját, azt az adósságszolgálati rátát, amely a hitelek évi törlesztési és kamatkötelezettségének és az exportnak a viszonyszáma,[26] kisebbnek láttatja, s így az ország hitelképességét jobb színben tünteti fel.

E tanulmány szerzője sohasem képzelte azt[27] – mint Kossuth Lajos –, hogy a Frederich List által propagált zárt nemzetgazdaság egy (megcsonkult) kis ország számára járható út. Csak a mindenáron hajszolt kivitel megváltó hatásába vetett abszolút hitet kérdőjelezi meg.

Amikor a műfordító államelnököt a kormány vigécként világgá küldi, nyilván azzal a hátsó gondolattal teszi, hogy a külkereskedelem fejlesztése során a kivitel legalább valamivel gyorsabban fog nőni, mint a behozatal, s ezáltal a magyar áruk piaca bővül, sőt devizatartalékok is keletkeznek. A külkereskedelmi kapcsolatok bővítése kölcsönös érdek. S a vendéglátó valóban „szóról szóra" ugyanazt szeretné elérni – csak éppen ellenkező előjellel. Tehát, mint már említettük, a külkereskedelmi mérleget javító kivitelnövelés nem lehet mindenkit egyszerre megváltó csodaszer. Éppen ezért, ha egyes államoknak sikerül is így ideig-óráig lavírozniuk, hamar feltűnik a furfang a többiek negatív mérlegén. Ez pedig rossz vért szül, s bumeránggá válhat. A múltban még háborúkra is vezetett.

Nem ártatlanul nevezték el a nyugati hatalmak a tartósan pozitív külkereskedelmi mérlegre szert tett kelet-ázsiai országokat sárga tigriseknek vagy egyenest sárkányoknak.[28] Pedig ha fejlődésüket – főleg az annyira rettegett Japánét – számszerűen vesszük szemügyre, kiderül, hogy Japán gazdaságának felemelkedése és mennybemenetele úgy ment végbe, hogy a kivitel csak az össztermelésnek a 10%-a körül mozgott: 1989-ben 9,7% volt. A Dél-Koreai Köztársaság, Thaiföld és Malajzia – amely hazánkkal egyező súlycsoportba tartozik – exportjának nemzetgazdasági részesedése 30% alatt maradt. Széltében-hosszában vizsgálva a világ kisebb-nagyobb fejlődőnek nevezett országait, nemigen találni olyan államot, amely hazánknál nagyobb mértékben szolgáltatná ki nemzetgazdaságát a külpiac kockázatainak, kényének-kedvének. Ha pedig a hazánkat olyan, hozzá hasonló nagyságú és azonos civilizációjú országokkal hasonlítjuk össze, amelyek nem fejlődőnek, hanem fejletteknek szeretik nevezni magukat, azt látjuk, hogy az exportnak a nemzetgazdaságban való részesedése ezekben is alacsonyabb, mint hazánkban: a szomszédos, olajszegény Ausztriáé 1989-ben 25,6%-os volt, a „közismerten exportkedvű" (S. Borner) Svájcé 28,5%, Svédországé pedig 27%. A száraz adatok láttán megkérdőjelezhető az az ELIFIT-hittétel, hogy az export maximalizálásának erőltetett menete vezet a paradicsomba.[29]

Hazánk mai gazdasági problémáinak természetesen van előtörténete. Mint Móra Ferenc szegedi kisiparosát, akitől Kína istentelen mennyiségű bicskát rendelt, a KGST Nagy Testvérének szakosító parancsai hazánkat mérhetetlen szériák gyártására kötelezték,[30] s ez természetesen egyes iparágakban (vö. Ikarusz) „banánköztársasági" függést eredményezett. Így a függetlenség visszanyerésével és újabb integrációk keresésével komplex szerkezeti problémák merültek fel. De az ezekre adandó válasz helyességének az export állandó, differenciálatlan növelése nem lehet megfellebbezhetetlen ismérve.

Az export nem maximalizálásra vár, hanem „csak" optimalizálásra. Ez természetesen komplikáltabb stratégiai elgondolások kidolgozását kívánja meg. Többek közt olyan paraméterek gondos figyelembevételére van szükség, mint a világ régiói, célországok, iparágak, s nem pedig arra, hogy az adósságszolgálati rátát differenciálás nélkül javítsuk olyan dotált vagy egyszerűen nem kifizetődő – esetleg ki sem fizetett – kivitellel, amellyel más országokat kvázi megajándékoz szegény hazánk. Nem ritka az sem, hogy az export erőltetése hosszú távon a nemzetgazdaság túlzott világpiaci függősége mellett előnytelen többletbehozatalt gerjesztve a külkereskedelmi egyenleget tartósan el is rontja (vö. *terms of trade*). Az ELIFIT-be vetett hit miatt nyakló nélkül felvett hitelek miatt kényszerhelyzetbe került adós elfelejti, hogy éppen ez az ELIFIT sugallta út húzta rá a kényszerzubbonyt, s vetette végül az adósok börtönébe, ahonnan újra csak több exporttól várja, ha nem is meg-, de legalábbis a kiváltását.

A behozatal ázsiója

A lakosság közszükségleti cikkekkel való minimális ellátására összpontosító szocialista tervgazdaságról a behozatali cikkek széles körű csábításának kitett szabadkereskedelmi rendszerre való áttérésnek jellegzetesen közös szindrómái vannak, amelyek, sajnos, sokban hasonlítanak a dekolonizált országokban tapasztaltakra. Az egyik ilyen tipikus vonás az, hogy az élvezeti, élelmiszer-ipari, fogyasztási és más olyan áruk importja megugrik, amelyeket a belgazdaság is elő tudna állítani. A szabad versenyben aratott győzelemnek ilyen tipikus fegyverténye volt az, amikor az ugyancsak dotált, de mégis drágább, viszont csinosabban csomagolt nyugatnémet tojás kiszorította a keletnémetet saját (bel)piacáról. Erre a kihívásra az importáló országnak reagálnia kell, mert tartósan passzív fizetési mérleggel csak kiváltságos államok prosperálhatnak, mint például a nemzetközi valutát, a dollárt kibocsátó Egyesült Államok, ahol az évi passzíva 1996-ban már 129 milliárd dollár volt, s 1999-ben már 330 milliárd dollárra rúgott. A hazánkat száz nyelven, csak éppen magyarul nem beszélő árukkal elárasztó nyugati országok azt tanácsolják, hogy még több exporterőfeszítéssel vagy újabb kölcsönökkel kell ezt a hatást kiegyenlíteni.

Valójában, mint már jeleztük, Magyarország exportja viszonylag már úgyis nagyon magas, s csak szerkezete és jövedelmezősége javítható, optimalizálható. A kutya másutt van elásva! A nyugati marketing-tankönyvekben[31] olvasható, jól megszervezett, furfangos piachódítással állunk szemben, amely három manővert kombinál: *a)* az idegen áruk felsőbbrendűségét, rejtelmeit zengő hírverésével „groschenekért" uralja a városok, utcák falait és a tömegtájékoztatást, lehengerelve a nem ehhez szokott, nyájas népet, *b)* a mindenáron való tőkebeáramoltatás révén felvásárolja a hazai elosztóhálózatokat, hogy a hazai termelést megfojtsák vagy idegen márkanév alatt gyarmatosítsák (vö. sörgyárak), s végül *c)* megbénítja a józan (fel)eszmélést azzal, hogy a szabadkereskedelemhez való megtérés őszinteségének bizonyítékaként a határok egyoldalú megnyitását követeli.

A hazai termékek piacának bővítéséhez szükséges külkereskedelmi mérleg javításáért zajló csatát először hazai pályán, a belföldi piacon kell megnyerni. A hirdetést hordozó médiák megtartása és visszahódítása sarkalatos kérdés (vö. médiatörvény), mert a kereskedelmi hírverés, a PR általi képcsinálás alapvető hatással van az egész társadalmi köztudatra is. Ha valahol a K + F-re kellene költeni, az ezen a területen van: megtanítani a magyar cégeket gyártmányaik „árusítására", csomagolására és bemutatására.

A külföldi márkaáradat kordában tartása, esetleges visszaszorítása és a tőkebeáramlás megszűrése a WTO-n belül is lehetséges. De a mai stádiumban ez nem mehet végbe annak tudomásulvétele nélkül, hogy az agresszivitás az amerikai kereskedelmi nyelvhasználatban nem pejoratív szó, hanem egyszerűen energikus fellépést, rámenősséget jelent – még ha ez a fellépés természetesen a nem kevésbé hivalkodó nyugati konkurensek nemtetszését váltja is ki. A belpiac „elidegenedésének" persze nem lehet úgy elejét venni, hogy a magyar áruk maguk is német vagy angol szavak mögé bújva álcázzák honiságukat. Inkább a különböző illetékes hatóságoknak kell teljes szigorral alkalmazniuk azt az előírást, hogy Magyarországon – már a fogyasztás biztonsága érdekében is – kizárólag az a behozott áru forgalmazható, amelynek szabatos magyar felirata van, megfelel a magyar minőségi előírásoknak, s azt, hogy tilos a káros élvezeti cikkek reklámozása, a többi cikkek hirdetése esetében pedig a félrevezető misztifikálás.

Mondják, senki nem lehet próféta a saját hazájában, s fennköltebb misszió a világgazdaság oltárán exportáldozatot bemutatni, mint a szomszéd fűszerest tejjel és sajttal ellátni. A termelőnek és a közgazdásznak azonban nem szabad elfelejteniük, hogy a józan nemzetek java része termékeinek csak töredékét viszi ki, s tiszteli saját piacát.

JEGYZETEK

[1] A dollárnak mint nemzetközi valutának kiváltságával visszaélő, költekező amerikai kormányzat már 1971-ben magát meghazudtolva megtagadta a dollárnak aranyra való átválthatóságát, amely 1976-ban az úgynevezett Jamaikai Egyezményre vezetett, megfosztva az IMF-et eredeti funkciójától. A másodhasználatra „kimustrált" IMF azóta csak a nem nyugati országokat segíti ki hitelekkel, a nyugat diktálta feltételek mellett. Ilyen feltétel a külkereskedelem-orientált gazdaságpolitika is. 1995-ben a hiteleknek több mint fele Kelet-Európa „vissza-piacgazdaságosítását" szolgálta.

[2] Az IBRD vagy Világbank teljes magyar neve Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank, míg az IMF-é Nemzetközi Valutaalap.

[3] Az 1947-48-as havannai Kereskedelmi és Foglalkoztatási Konferencia eredménye az úgynevezett Havannai Charta, amelynek IV. vámügyi fejezete intézkedett az ITO létrehozásáról, ám sohasem lépett életbe, mert a résztvevők többsége nem ratifikálta, beleértve az Egyesült Államokat is, mert egyes cikkelyek nemzeti érdekeit és cselekvési szabadságát sérthették volna.

[4] GATS (General Agreement on Trade in Services) a távközlést, a légi és tengeri forgalmat, valamint a munkaerő nemzetközi mozgását van hivatva felszabadítani.

[5] A TRIPS (Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) összetevői: a szerzői jogokat rendező Berni Egyezmény, az ipari szabadalmakat védő Párizsi, valamint a Washingtoni Egyezmény, amely az elektronikus médiák (szoftver stb.) területén védi a „szerzői jogokat".

[6] Ankerl, G.: *A mai tőkés gazdaságirányítás.* Budapest, 1989, 29–51. l.

[7] 1980-ban a világ külkereskedelme 4 trillió dollár volt, de 1989-ben már 50%-kal többre, 6 trillió dollárra rúgott (*UN World Statistics.* 14. kiadás. New York, 1992, 88–89. l.). A Föld lakossága csak 11,7%-kal nőtt (4,4 milliárdról 5,2 milliárdra). Az egy főre jutó termelésnövekedés – amennyiben ez az összes országra és a nem ipari szektorra is alkalmazható összegező fogalom – nem lépte túl e periódus alatt a 20%-ot. Tehát mindkettő messze elmarad a külkereskedelem terjeszkedése mögött, még ha le is számítjuk az infláció hatását.

[8] A *terms of trade* vagy külkereskedelmi cserearányok számításának ismeretelméleti és stratégiai értékelésére itt nem térhetünk ki.

[9] Az iparosítást megelőző (interkontinentális) nemzetközi kereskedelmet a természet adta termesztési különbségek szabályozták: Európa banánt importált, és almát exportált.

[10] Ankerl, G.: *Concept de l'investissement dans l'homme comme aspect de la politique de répartition.* Párizs, 1965, 66, 141–142. l. Böhm–Bawerk, E.: *Théorie positive du capital.* 3. kiadás, Párizs, 1929.

[11] Ankerl, G.: id. mű 1989, 39. l.

[12] Allen, R. (*Waste not, want not: the Production and Dumping of Toxic Waste.* London, 1992) idézi a UN Center on Transnational Corporations kifejezését: „unregulated waste tourism".

[13] Hawken, P.: *The Ecology of Commerce: a Declaration of Sustainability.* New York, 1993. Sklair, L.: Global sociology and global environmental change. In Belk, R.–Schulz, C.: *Consumption in Marketizing Economies.* New York, 1995, 205–27. l.

[14] Vernon, R.: *Sovereignty at Bay.* New York, 1971.

[15] Bagdikian, B.: The Lords of the Global Village. *The Nation.* 1989. június. Barnet, R. – Muller, R.: *The Global Reach.* New York, 1974. Chase-Dunn, Ch.: *Global Formation: Structure of the World Economy.* New York, 1989.

[16] Vö. Cole, P. J.: *Geography of World Affairs.* New York, 1993.

[17] Ankerl, G.: id. mű 39. és 62–64. l.

[18] Borner, S.: *Internationalization of Industry: an Assessment in the Light of a Small Open Economy (Switzerland)*. Berlin, 1986.

[19] Félreértések elkerülése kedvéért megjegyzendő, amíg az egyes európai (nemzet)államok megőrzik szuverenitásukat, az Egyesült Államok, sőt, Japán mellett még a legnagyobb, az egyesült Németország sem nagyhatalom, még ha a csak csíráiban létező Európai Unióra utalva a UN Center on Transnational Corporations 1991-es World Investment Reportjában triadról (triászról) beszél is (The triad in foreign direct investment).

[20] Senti, R. (szerk.): *GATT/OMC: La clé du nouveau système du commerce mondial.* SBS, Bázel, 1994, 13. l.

[21] *Competiveness: a Dangerous Obsession.* Lásd még Petrella, R.: Litanies de Sainte Competitivité. In *Europe – utopie blessée. Manière de voir.* Párizs, 1994. 69–71. l. – Ankerl id. mű 1989, 52s. l.

[22] Seers, Dudley: *The Political Economy of Nationalism.* Oxford, 1983. Ohmae, K.: *The Borderless World.* London, 1990.

[23] Ankerl, G.: id. mű 1989. 37s. l. Nincs olyan terület, ahol a távolsági világkereskedelem okozta áldatlan gazdasági és politikai függőségi hatásokat olyan világosan lehetne érzékeltetni, mint az élelmiszer-kereskedelemben. Ugyanis a Nyugat erőltette gabonaimport felszámolja a Föld (földrészek) és lakói közti természetes kapcsolatot, rávéve őket spekulatív monokultúrák bevezetésére. Részleteket olvashatunk az ENSZ genfi fejlődéskutatással foglalkozó intézete (UNRISD) igazgatójának, S. L. Barracloughnak könyvéből (*An End to Hunger.* Genf, 1991) és Philip McMichael (*Food and Agrarian Orders in the World Economy.* New York, 1994) művéből. Az OECD államai 1999-ben együttesen 335 billió dolláros dotációban részesítették az országok mezőgazdaságait, s a „liberális" USA-ban az átlag *farmer* évi 20000 dolláros szubvencióban részesül.

[24] Senti: id. mű 39. l. Kedvező feltételű hitelek, garanciák tartoznak e támogatás arzenáljához. – Ankerl: id. mű 1989, 32–40. l.

[25] Az exportorientált (és nyitott) gazdaságpolitikáról Gereffi, G. és mások: *Manufacturing Miracles: Strategies in Latin America and East Asia.* Princeton, 1990. – Sklair, L.: *Capitalism and Development in Global Perspective.* New York, 1994. 168. l. 1999-es ENSZ adatok szerint a „fejlődő országok" avval, hogy munkaigényes ipari és mezőgazdasági termékeiket az OECD-államok magas behozatali vámmal sújtják, évente kb. 700 billió dollárt veszítenek, ami *14-szerese* annak a segélynek, amelyet „nagyvonalúan" a legszegényebb országoknak adnak.

[26] *World Debt Tables II.* World Bank, Washington, D. C., 1994. Magyarország EDT/XGS (Total external debt/Export of goods and services) 1980 és 1986 között 47,5%-ról 156,9%-ra nőtt.

[27] A tervgazdaságban a külkereskedelem nemcsak a méretgazdaságosság érdekében volt fontos, hanem a manipulálatlan világpiaci árszerkezet elengedhetetlen mérce, iránytű. (Ankerl, G.: id. mű 1965, 109–112. l.) – Ankerl, G.: Nyugat-kép és gazdasági reform. In *Valóság,* 1985/5., 62–69. l.

[28] Sklair, L.: id. mű 1994. 166. l.

[29] Hazánk egyébként megszállottan keres kiutakat, mintha csak önmagától menekülne, akarna világgá menni. S míg az EU osztrák kapui ma még zártabbak, mint tegnap, ebben nem utánozzuk a Nyugatot: hazánk kapui továbbra is tárva-nyitva vannak minden nyugati ócskaság számára. Az 1995 januárjában vészintézkedésként bevezetett 8%-os vámpótlék már csak szükségszerű korlátozottsága, ideiglenessége és nehéz ellenőrizhetősége miatt sem fordította meg a fizetési mérleg „huzatjának" irányát. A sorozatos forintleértékelések meg inkább a kivitel volumenét, mint értékét emelik.

[30] A hetvenes évekig a külkereskedelmi forgalom meghaladta a nemzeti jövedelem felét.

[31] Elég, ha az amerikai *Advertising Age* számait lapozgatjuk. Mattelart, A. (*Advertising International: The Privatization of Public Space.* London, 1991) és Schiller, H. (*Culture, Inc.: the Corporate Takeover of Public Expression.* Oxford, 1989) megmutatja ennek minden csínjátbínját. Jan Stakowskynak a bécsi Gazdaságkutató Intézet számára írt tanulmánya kimutatja, hogy a keleti osztrák beruházások jórészt a piacoknak (vö. Meindl) az elosztási hálózatok megszervezése révén való uralását célozzák. A leghatékonyabb magyar hirdetőlap, az Expressz kanadaiaknak való eladásának engedélyezése is a mindenáron való tőkebehozatal példája.

A globális tolerancia jövője

„A jövő sem rosszabb a jelennél”
Czeizel Endre

Immár 50 éve annak, hogy a II. világháború győztes hatalmai San Franciscóban az Egyesült Nemzetek Szervezetét megalakították, amely azóta a világ egyetemes szervezetévé nőtte ki magát.[1] A félszázados fennállás méltó megünneplésére határozta el az ENSZ Közgyűlése 1992 decemberében, hogy *1995-öt a Tolerancia Évévé* nyilvánítja.

E választás első pillanatra általános tetszéssel találkozott. De mihelyt a Türelem alaposabb vizsgálat tárgyává vált, hogy megfelelő eseménysorozatokkal a nemzetközi élet reflektorfényébe állítsák, egyre inkább kiderült, mennyire kényes és fonák fogalommal van dolgunk, amely alkalmas arra, hogy nemzetek, csoportok és egyének saját szájuk íze szerint értelmezve életterük, sőt kiváltságaik kiterjesztésére használhassák ki.

Az ENSZ akkori főtitkára a Gazdasági és Szociális Tanács, majd az UNESCO konzultálása révén igyekezett tiszta vizet önteni a pohárba. E konzultációk keretében a fogalom egyetemes értelmezését keresendő kérték fel e tanulmány szerzőjét arra, hogy – mint a *„Globalizmus: globál kommunikáció egyetemes civilizáció nélkül”* témájú több kontinensre kiterjedő kutatás kezdeményezője és koordinálója – ismertesse a tolerancia fogalmának a különböző jelentős, élő civilizációkban történő értelmezését. Az alábbi tanulmány eredeti változata e szakvéleményezés alapján íródott, különös tekintettel a tolerancia és a demokrácia viszonyára.[2]

Kétségtelen, hogy a világ metropolisait első osztályon beutazók szállodáikban mindenütt hallják a CNN-t, és sok más olyan termékre is rátalálnak, amelyek az angolszászok vezette nyugati civilizáció betöréséről árulkodnak. Mégis elsietett lenne mindebből arra a következtetésre jutni, hogy Földünket egyetlen *globális társadalom* népesíti be. Valójában az e hotelokon – mint a globális megfigyelés őrtornyain – kívül élő népesség *nagy többségében* nem éli az amerikai életmódot. S ha „kénytelenek vagyunk” különbséget tenni Izrael, Irán, Korea vagy India között, ezt nemcsak az eltérő éghajlat és tájak miatt tesszük, hanem mert különböző civilizációkhoz tartozó független országokról van szó. Mindegyiknek sajátos identitása van. Eredeti

a) írás(móddal),

b) népesség- és

c) gazdaságtörténettel[3] rendelkezik.

Egy-egy civilizációt sajátos – bár idővel módosuló, fejlődő – intézményrendszer jellemez, amely bizonyos közös értékrendre – sorsra és perspektívákra – épül, amelybe az új nemzedékeket belenevelik, s amely sajátos együttérzést, összefogást teremt.[4] Egy közkedvelt nézettel szemben még a jórészt különböző bevándorlókból összeálló USA jogrendje és más intézményei is sajátos történelmi folyamatok eredői, s nem valamiféle természetes, egyetemesen elfogadható racionális, „normális” rendet[5] testesítenek meg.

A tolerancia mint társadalmi jelenség

Jóval azelőtt, hogy a jelenkori, nyugati felvilágosult toleranciafogalom egyik atyja, Locke 1600 évvel Krisztus születése után megírta híres *Epistoláját*, más, nem európai társadalmak is szembetalálták magukat a tolerancia alapproblémájával azáltal, hogy önálló, nagyon is eltérő identitással rendelkező egyének és (nép)csoportok csatlakoztak egy-egy társadalomhoz vagy azok hódoltsága alá kerültek. (Vonatkozik ez a muzulmánokra Kínában, a kun „menekültekre" hazánkban vagy ma az „angolszász Amerikát" tömeges bevándorlással visszahódító spanyol ajkúakra.)

Tömören azt mondhatjuk, hogy a tolerancia[6] – mint az egyenjogúságtól és a szabadságtól megkülönböztetett fogalom – egy *társadalmilag aszimmetrikus*[7] helyzetre épül. Tolerancia az, ha egy társadalomnak azon csoportjai – lehetnek azok többségi nemzetek, nagytőkés csoportok vagy akár akadémikusok –, amelyek abban a hatalmi helyzetben vannak, hogy ellentmondást nem tűrő módon normákat írjanak elő, engedékenységet mutatnak, hogy társadalmuk egészét mozgósítsák – vagy legalábbis a többieket, a marginálisokat, a „szélsőségeseket" rávegyék a békés együttélésre, s így saját hatalmukat állandósítsák, legitimálják. Tágabb ökológiai értelemben a tolerancia válasz a *kommenzális együttélés* problémáira.

Tolerancia és értékrend

Az emberi értékek lehetnek egyetemesek, de az értékek *rangsorolása*, rendje azonban már egy-egy társadalmi rendszer sajátja. Ugyanis a valóság nem támasztja alá azt a kényelmes harmonikus világképet, amely szerint az emberi értékek – szabadság, egyenlőség, testvériség – egymást kiegészítik, és nem léphetnek egymással versenyre, fájdalmas választások elé állítva embert és társadalmat. Mivel a különböző civilizációk társadalmi rendszereit éppen egy-egy emberi értéknek a többivel szembeni előnyben részesítése teszi sajátossá,[8] naivság azt képzelni, hogy valamiféle egységes – a történelmi adottságokból kiragadott – toleranciafogalmat minden társadalom értékrendjéhez egyszerűen hozzá lehet csatolni, avval tarkítani, „gazdagítani". Szónoki hatás kedvéért gyakran emlegetik a „tolerancia kultúráját", de olyan társadalom nem létezik, ahol mindenféle magatartást megtűrnek.[9] S ez nincs minden alap nélkül! A türelmesség egyetlen rendszernek sem *abszolút* és legfelsőbb értéke; annak a különböző társadalmi értékrendekben – levezetve másokból és alárendelve másoknak – viszonylagos helye van.[10]

Az újító és a pszichopatikus „elhajlások" számtalan formájával szemben tanúsított – többé vagy kevésbé – pozitív vagy negatív beállítottság jelentését csak egy civilizáció meghatározott történelmi összefüggésében lehet felmérni. Minden szervezett társadalom számára, többek közt, a társadalmi *rend* brutális megszakítások nélküli, folyamatos működése fontos érték, akárcsak a rokonságra vagy hitsorosságra épülő szolidaritás, mert a szubszidiaritás elvének[11] alkalmazását teszi lehetővé. A tolerancia társadalmi értéke viszont abban rejlik, hogy *a)* elősegíti a kísérletező kutatást, s így a felfedezéseket, *b)* előmozdítja a társadalomban az igazságosságot és méltányosságot, mert féken tarja a szélsőséges büntetés ösztönét, s *c)* játékteret hagy bizonyos szubkultúráknak, és fokozatosan együttműködésre ösztönzi művelőit.[12]

Követelések és korlátozások

Korunkban mind gyakrabban vagyunk tanúi annak, hogy nemcsak az üzleti életben szolgál a megbotránkoztatás a hírverés olcsó eszközéül (lásd Benetton), hanem önmagukat avantgardistának nyilvánító művészek – az igényes újítás útját megkerülve – egyszerűen perverziók révén hívják fel magukra a figyelmet.[13] Míg maguk számára lármásan követelik mindennemű tabu eltörlését, addig gyakran a nekik nem tetsző irányzatokat a lincselés módszerével igyekeznek elhallgattatni (vö. Rawls).

Említettük, hogy a közös értékrend egyrészt társadalmi összefogás alapja, másrészt köztiszteletben álló szimbólumokat, elveket és intézményeket tételez fel. E jelenség *minden* társadalomban megvan,[14] még ha egyes szabados társadalmak ezt el is hallgatják. Sírok, emlékművek megrongálását egyetlen társadalom sem kezeli úgy mint egyszerű magán- vagy köztulajdon-rongálást.[15] Hasonlóképpen az ősök, ősi hagyományok nevetségessé tétele vagy szent iratok gyalázása is sértő. Következésképpen a szabados fecsegés szimbólumát, a londoni Hyde Park Cornert mint intézményt meg kell védeni, de ez nem jelenti azt, hogy az lenne az egész társadalomnak vagy éppen a jövő úgynevezett globális társadalmának az ideális előképe.[16] Világos tehát, hogy minden szervezett társadalomban a toleranciának határai vannak. Nem maximalizálni, hanem optimalizálni kell, hogy a vele való visszaélést megelőzzük. A fajgyűlölet és előítéletek szándékos terjesztését és más zaklatásokat el kell tiltani s büntetni kell, mert szétzüllesztik a társadalmat. Ezt célozza az ENSZ közgyűlésén 1965. december 21-én elfogadott, a fajgyűlölet minden formájának eliminálására vonatkozó nemzetközi szerződés (2106/A XX). Különös jelentősége van a 4-től 8-ig terjedő cikkelyeknek, amelyek az eurocentrista, ill. judeo-keresztény szemlélet kizárólagosságát elkerülendő előírják, hogy a szerződés végrehajtását ellenőrző 18 tagú felügyelő csoport összetételében nemcsak „méltányos földrajzi felosztást" tükrözzön – mint az a legtöbb ENSZ intézményben a gyakorlat –, hanem *„a különböző civilizációk és jogrendek képviselői" is megfelelő arányban legyenek jelen.*

Tolerancia és a jelenleg élő civilizációk

El kell kerülnünk, hogy, mivel a saját úgynevezett nyugati civilizációnk az egyetlen, amelyet *belülről élünk meg,* „belátva", „önmegfigyeléssel" (introspekcióval) értünk meg, azt a világ egészét érintő ügyekben egyszerűen és kényelmesen globális előképnek nyilvánítsuk ahelyett, hogy a többi civilizációval való konszenzust, egyességet keresve valóban az egyetemes humánumra támaszkodnánk. Ez a kísértet jelen volt az ENSZ Tolerancia Évének kapcsán is, amelynek számos rendezvénye a nyugati intézményrendszerek magasztalásában merült ki. Ezért legalább madártávlatból tekintsük át, hogy a jelenleg is élő többi civilizáció történetének keretében hogyan merült fel a tolerancia kérdése.

Mint a legtöbb fogalmat, a civilizációt[17] is sokféleképpen definiálták. Mi olyan meghatározott történelmi és földrajzi összefüggésben működő rendszert értünk alatta, amely tartós és átfogó kollektív életmódmintát jelöl ki, s keretet ad az általa felölelt társadalmaknak és egyéneknek, hogy kibontakozzanak, fennmaradjanak és szaporodjanak. Egy civilizáció több kultúrát is magába foglalhat. Így beszélhetünk magyar vagy francia kultúráról, s nyugati civilizációról. Többnyire egy-egy *írásmód* sajátja egy civilizációnak, amely egyben hordozója egy (szent)írásnak.

A továbbiakban négy átfogó, *élő* civilizációnak vizsgáljuk türelmességét.

1. A *hindusztáni* vagy *bhárati* civilizáció a Véda szanszkrit[18] tanítására épül, amelyet eredetileg a bráhmi írásban rögzítettek, őriztek meg, s amely a világ legrégibb vallása alapján endogámiával állandósuló kasztrendszert teremtett.

2. A *kínai* civilizációnak van a legrégibb kifejezetten képírásból származó írásmódja, amely évezredek óta tájszólások sokaságán keresztül az univerzista világszemlélet írásos emlékeinek élő hordozója. Ez Kínán kívül átfogja déli és keleti szomszédait is, beleértve a világ legrégibb folyamatos monarchiáját, a japán szigetországot.

3. Az *Iszlám Konferencia* államegyüttese számára az *arab* írásmódban fennmaradt Korán képezi a tárgyalások hivatkozási alapját.

4. Végül a jelenleg erősen angolszász irányítású, latin írásmódú *nyugati* civilizációnak két fő ága van, az őshonos európai és a újkori európai bevándorlókkal, behurcolt afrikai rabszolgákkal benépesült Amerika, ahol a pár millió indián őslakos sokszor feledésbe megy.

Az egyetemesen politeista hindusztáni vagy *bhárati* civilizáció

Az indiai zászlóban a sáfránypiros szín a hindukat[19] szimbolizálja, a zöld a muzulmánokat és a fehér a többit, főleg az európai fehéreket. India hivatalosan világiasított (szekularizált) állam.[20] Akárcsak más országok, Hindusztánnak története során szembe kellett néznie azokkal az együttélési problémákkal, amelyek vagy *a)* a fejlődés folyamán fellépő különböző hindu áramlatok ütközéséből adódtak, vagy *b)* más kultúrájú hódító vagy meghódított népekkel való találkozásból.

Talán egyetlen más civilizációban sincsenek a társadalmi viszonyok – s így a türelem és az erőszak – annyira átitatva vallási hivatkozásokkal, mint Hindusztánban a hinduizmussal vagy más néven bráhmanizmussal. A hinduizmus nem különösen intoleráns vallás, hiszen ha beszélhetünk doktrínáról, az a legtágabb értelemben vett sokistenhívőség, amelyben az istenfogalom esetleg egyszerűen a világrend őselvévé is redukálható. A hinduk minden kollektív szimbóluma és intézményei közvetlenül vagy közvetve e vallásra utalnak. A hindu világban az egyénnek a kaszthoz való tartozás adja első azonosságát. Ebbe viszont az ember beleszületik. Vele jár a reinkarnáció – a lélekvándorlás által való újjászületés –, s a kaszt határozza meg a nevelését is, amely képessé teszi a *kasztjának megfelelő külső* (rituális) magatartásra, felismerhetővé téve hierarchikus helyét. Ez fontos, mert a kirívó viselkedés, megjelenés gyakrabban vezet tettleges összetűzésekhez, mint a nézeteltérések. Daya Krishna szerint a bráhmanizmus úgy igyekezett az összeegyeztethetetlen társas életstílusok összeütközésének elejét venni, hogy a különböző kasztok csak a sátoros ünnepeket töltötték együtt.[21]

A kasztrendszer jogilag a múlté, de a törvény nem akadályozhatja meg, hogy a kasztok endogámia révén tovább éljenek. S a *bráhmanák* egész Indiára kiterjedő hálózata továbbra is a legbefolyásosabb elitet képezi.

A kasztot jelentő *varna* szó szanszkritül színt is jelent, s mivel a hindu kasztrendszerbe az ember beleszületik, s az endogámia megerősíti a vérségi kapcsolatot, a „tiszta” bráhmanák az emberi nemnek a legmagasabb rendű képviselői. A fajok rangsorolásának kísértete jelen van a „mindenséget besoroló-osztályozó” hindu civilizációban (Brian K. Smith). Történelmileg 1500 évvel i. e. az árjáknak a szubkontinensre való betörése idején a sötétebb bőrű dravidákat – délre szorítva – mint negyedik kasztot, *sudrát* kooptálták rendszerükbe. Így „papíron” árják lettek, de nem részesülnek a reinkarnációban, s megfelelő iniciáció hiányában hivatásnélkü-

liek is. Ebből is látható, hogy e negyedik kaszt tulajdonképpen toldalék az indoeurópai három rendhez, nevezetesen a papokéhoz, a hadfiakéhoz és a termelőkéhez.[22] E hagyomány szerves része annak, hogyan látják és viselik el egymást a hinduk.

A hinduk toleranciáját próbára tették a vallás inherens belső feszültségei, a fellépő reformmozgalmak, valamint a különböző monoteista hódítók jelenléte.

A teljesen erőszakellenes dzsainista[23] vallásújítókat a hindu társadalom marginalizálásuk árán fogadta csak be. A *buddhizmus* kihívása kettős volt: tanításával ahelyett, hogy a hindu istenek panteonját egészítette volna ki, az istentagadással kacérkodott, s a kasztrendszert is tagadta. Szuttanipáta – Buddhát idézve – megállapítja, hogy nincs analógia az állatfajták és a kasztok rendszere között, hiszen biológiailag akármelyik férfi akármelyik nővel nemzésre párosulhat. A buddhizmus így idővel szinte teljesen kiszorult Hindusztánból. Ezért nevezi Sir Charles Eliot a buddhizmust a „hinduizmus exportált formájának". Napjainkban Srí Lankában a politikai buddhizmus „megbosszulja magát" a hindu tamilok kárára.[24]

Első pillanatra a hinduizmus mint a világ legszinkretizálóbb, átfogó politeizmusa egy toleranciára különösen hajló vallásnak tűnhet. Hindusztán történelme során – még az Anglikán Egyházat követő angol hódítók előtt – találkozott a (muzulmán) monoteizmussal. Ennek beillesztését úgy képzelték el megoldani, hogy Allahot besorolják a többi hindu istenek összességébe. Az iszlám – mint alapvetően monoteista vallás – számára ez természetesen elfogadhatatlan volt annál is inkább, mert az iszlámtól mi sem áll távolabb, mint a „kasztszínek" megkülönböztetése. Így került Hindusztánban az iszlám vallás mint egy „szekta" a társadalom szélére. A szinkretista szikheknek a két vallás összeegyeztetését célzó kísérlete is eddig több konfliktust, mint egyességet hozott.[25]

Az ortodox bráhmanizmus, a védaizmus *alapvetően pluralista,* nemcsak az istenek számát illetően, hanem kozmogóniájában is:[26] (körültekintően) több világrendszer létét sem zárja ki, s még a világkép többességét is megengedi.[27] A kasztrendszer elismerése vagy tagadása viszont vízválasztó.

A többistenhit tüzetesebb vizsgálata azonban azt is megmutatja, hogy az sem mentes belső konfliktusoktól. Mindenekelőtt az egyistenhit és a sokistenhit közötti választóvonal elmosódottabb, mint a katekizmuson nevelkedett európai gondolná. Valójában a kereszténységben csökevényes, lefokozott formában – mint angyalok, szentek – a politeista panteon istenségei tovább élnek. A kereszténység ismeri a Szentháromságot, a hinduizmus pedig megkísérelte egyesíteni Brahmát, Visnut és Sivát a Trimurti háromalakúsága alatt.[28]

1. A politeizmus belső összekülönbözéseinek egyik forrása az *istenek rangsorolása.*[29] Áramlatok, népcsoportok, vidékek szerint ez különbözhet, s egy-egy isten kizárólagos felsőbbségét követelők nemegyszer ökölre mentek. Mint látni fogjuk, a kínai többvallásúság a vallási tolerancia csíráját inkább magában hordozza, mint önmagában a többistenhit.

2. A többistenhit belső konfliktusainak egy másik forrása az, hogy a *panteonba* beengedett istenek listája e rendszerben is zárt. Már Athénban is Melitosz avval vádolta Szókratészt,[30] hogy olyan istenségeket akar a poliszban meghonosítani, akiknek nincs ott kijelölt helye és funkciója, mondhatni „tárca nélküli isteneket". A bráhmanizmusnak e téren is sok türelmetlenséggel kell megbirkóznia.

Az Indiai Köztársaság, hindi nyelven *Bhárat,* ha magában foglalja is jelenlegi határain belül a világ harmadik legnépesebb muzulmán közösségét, mégis állampolgárainak több mint 80%-a hindu. Így a vallási antagonizmusok jó része a hinduizmuson belül feszül. Van azonban ezen egymilliárdnyi lelket számláló országnak egy másik pluralitása, nevezetesen a nyelvjárásoké, a népcsoportoké. Az indiaiak 72%-a indoárja, s a legtöbbnek – 40%-uknak – a hindi az anya-

nyelve, míg az őslakos dravidák napjainkban 25%-ot tesznek ki. Az országnak 15 hivatalos nyelve van,[31] de a tájbeszédek több ezerre rúgnak. Ellentétben a jórészt újkori bevándorlókból összeverődött USA-val, itt a 24 állam *(des)* és 7 szövetségi tartomány mindegyike legalább egy népcsoport, ill. nyelvjárás *homeland*-je, szülőföldje (vö. az Európai Unióval vagy Svájccal). E vonatkozásban a tolerancia-probléma abból a paradoxonból nő ki, hogy egyrészt ez a *földrésznyi* ország a szabad letelepedés révén hallatlan *belső* népvándorlásokat tesz lehetővé, másrészt viszont a *des*-ek haza jellege folytán a tömeges átvándorlók (*vides*-ek) hazatelepítésének nyomatékos követelésével léphetnek fel. A toleranciát feszegető vándorlás esetében India kormányának két követelményt kell tudnia összeegyeztetni: az indiai nemzethez való tartozás tudatát és a *des*-ekben megnyilvánuló népi azonosulás igényét, amely a vidékek változatosságát biztosítja.[32]

A Nyugat szemében Mohanadas Karamchand *Gandhi* – aki az indiai nemzetállam atyja, s aki fáradhatatlanul munkálkodott a szubkontinens megosztása ellen nem utolsósorban azért is, hogy Indiát az összes világvallás egyetemes őshazájának lehessen tekinteni – testesíti meg az indiai toleranciát.

Gandhi a Bhagavadgítán, a hinduknak a Magasztoshoz szóló Énekén nevelkedett, de Ruskint és Tolsztojt is olvasta, valamint Thoreau-nak a polgári engedetlenséggel foglalkozó *Walden*-jét. A világcivilizációhoz való legsajátosabb hozzájárulása a türelmes módszerek hatékonyságába vetett hit terjesztésében rejlik. A tisztátlanoknak tartott pancsamákat a szatyagrahával, az igazságosságért az életet is kockáztató, kitartó éhségsztrájkkal védte. Így mozgósította a hindukat az angolok ellen is az ország függetlenségéért. Bizonyos értelemben az erőszak nélküli *ahimsá*[33]-val Gandhi a hinduizmus dzsainista (amely az emberek és állatok sérthetetlenségét tanítja) és buddhista kifejleteit követi.

A kereskedő családba született Gandhi a 3. kaszthoz tartozott. Jogot Londonban tanult, s tanainak jó részét az angol Commonwealth más országaiban, elsősorban Dél-Afrikában dolgozta ki. Származása hendikep a bráhmanák uralta indiai elitben való teljes jogú részvétel szempontjából. Korai lenne eldönteni, hogy módszere, amely az angol gyarmati időkben valóban hatékonynak bizonyult, a jelenlegi Indiában is azonos hatásfokkal alkalmazható-e.[34]

Hindusztánban is érvényes az, hogy a türelmességnek egy társadalom értékrendjén belüli jelentősége és jelentése óhatatlanul egy civilizáció történelmi paramétereinek függvénye.

A többhitűség a kínai univerzista civilizációban

Amikor kínai civilizációról beszélünk, nemcsak Kínáról van szó, hanem arról az egész, népszerűsítő művekben sokszor „sárgának" minősített civilizációról, amely olyan jelentős nemzeti kultúrákat is magába foglal, mint a japán, koreai vagy a vietnami, mert e kultúráknak is a *kínai írásos* hagyomány képezi alapját.

A Creel[35] nyomán „sinism"-nek és de Groot[36] után pedig „unverzizmus"-nak nevezett tanítás a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus szent írásainak sajátos ötvözete. „Három hit egyben" *(san ye jiao).* A monoteizmus és politeizmus hitvitája távol van e szinkretizmustól, amely – főleg a taoizmuson keresztül – helyet ad az öregek és az ősök népi kultuszának is. Egyes szerzők szerint tulajdonképpen nem is vallásról van szó, hanem egy *szociáletikáról*, amely nem istenfélelemre támaszkodik.[37] E gondolatrendszer sajátossága az, hogy ugyanaz az egyén egyszerre lehet több „felekezet" követője, s így az élet különböző területeit illetően valamiféle „szektoriális" (munka)megosztás is felléphet közöttük: a konfucianizmus a közéleti etikára összpontosítja figyelmét, a taoizmus az embernek a természetbe való beillesz-

kedésére, míg a buddhizmus az ember „önmegváltására”. A szertartásokat illetően például Japánban a születés és a házasság az ősi („hazai”) sintó hagyományt követheti, míg a temetés a buddhistát. A hitvallásoknak ez az elvben békés együttélése, amely oly szokatlan főleg a kizárólagossághoz szokott monoteisták számára, eredményezi azt a mi elvilágiasodott társadalmunk számára különös jelenséget, hogy Japánban a különböző felekezetek gyakorlói összesen a lakosságnak mintegy 120%-át(!) teszik ki. Intézményes szinten az ún. „északi buddhizmus”[38] vidékein vannak templomok, amelyekben együtt balra a taoizmust alapító Lao-ce, míg jobbra Buddha és Konfuciusz szobra áll.

A konfucianizmusban a tekintélyelvűségnek és etatizmusnak mély gyökerei vannak. Japánban a világ legrégibb megszakítatlan uralkodóházának leszármazottait alig félszázada még istenítették. A kínai császár is a Mennyei Birodalom isteni helytartója, valamiféle *pontifex maximus* (főpap) volt. Ezért figyelmezteti több konfuciánus emlékirat a császárt arra, hogy a buddhizmus meghonosítása alááshatja a császár tekintélyét, az államot és a törvénytiszteletet, és veszélybe hozhatja Kínának a Nagy Fal által is jelképezett folytatólagos politikai egységét és függetlenségét. Az állam „vezetőjének”, szellemi tekintélyének kultusza egyenesen vezet Mao Ce-tung, sőt Teng Hsziao-ping azon szerepéhez, hogy a kincstári tan, a marxizmus hivatalos magyarázója, mondhatni főpapja volt.

A konfuciánus Fu Ji Kr. u. 624 évvel, Jao Csung 714-ben, majd egy évszázaddal később Ha Jü írt memorandumot a császárnak, óva intve a „nyugati(!) barbár buddhizmus”-tól, mert az kikezdheti tekintélyüket. Érvelésükben arra is kitérnek, hogy a kolostorrendszer eltereli a figyelmet a családról, a szenvedélyek kialvása révén elért teljes megnyugvás, a nirvána,[39] amelyet a buddhizmus a taoizmusba is becsempészett, az embereket tétlenségre és a társadalmi kötelességérzet erényének elhanyagolására veszi rá.

Később, mikor a térítésre törekvő, Kínában meg nem honosított nyugati irányzatok hívei – jezsuita és más misszionáriusok – megjelentek a kikötőkben (mint ma a modernizáció címszó alatti nyugatiasítás szatócs apostolai), előbb toleranciával, majd pedig kiutasítással találkoztak. A látszólag ellentmondó ediktumok mögött nem császári szeszély húzódik meg. Elég következetes elveket alkalmaztak a térítők „tartózkodási engedélyének” elbírálásánál: mihelyt a pápisták a kínai államiság és császári tekintély alapjául szolgáló – s évezredes egységes kínai íráshagyatékon nyugvó – univerzizmus lekicsinylésével igyekeztek a lakosságot és hivatalos személyeket az új *felsőbbrendű és kizárólagos* istenhitre áttéríteni, (ki)üldözés lett osztályrészük. Amikor ellenben tartózkodtak a kihívó hitterjesztéstől, toborzástól, türelemmel fogadták be őket.

Kína mandzsu császára, K’ang-hi 1692-ben kihirdetett ediktuma befogadást biztosít a keresztény térítőknek, mert – úgymond – időszámítási módszerük hasznos, s nem keltenek zavart, hiszen templomaikon kívül a nyilvánosság előtt nem terjesztenek kétséges tanokat. Miután azonban IX. Kelemen pápa az *Ex illa die* kezdetű bullája megtiltotta a kereszténynek, hogy a konfuciusi tanokat is tiszteljék, a császár által bálványimádóknak tartott keresztény térítők működését betiltotta. Az 1677-től 1736-ig uralkodó harmadik mandzsu császár, Jong-cseng betiltja az idegen vallások terjesztését, mert az zavaros időkben veszélyt hordoz magában. 1785-ben K’ien-long viszont megkegyelmezett a bebörtönzött keresztény misszionáriusoknak azon a címen, hogy nem ismerték a kínai törvényeket, de aláhúzta, hogy e kegyelem nem érinti általában az összes külföldi elítéltet. Tao-kouang császár 1846-beli türelmi rendelete részletesen előírja a (meg)tűrés feltételeit: igét hirdetni csak a templomban szabad és a vallásgyakorlat nem szabad, hogy felforgató tevékenységet takarjon, valamint a misszionáriusok nem hatolhatnak Kína belsejébe. A kisajátított templomokat a keresztények visszakaphatják – amennyiben nem alakították át azokat közben pagodává.[40]

Anélkül, hogy Kínának a Nyugat igéi hirdetőivel kapcsolatos beállítottságát az általánosság igényével értékelnénk, nyilvánvaló: a türelmes befogadás mértéke azon múlik, hogy mindenféle „térítő" mennyire veszélyezteti Kína független szellemét és az ősi államóriás egységét.[41]

A hinduizmusból származó buddhista tanítás áthatja egész Kelet-Ázsiát, Srí Lankától egészen Japánig, de a kínai civilizáció elitjét egyesítő univerzizmus társadalometikai gerincét a konfucianizmus adja,[42] míg az univerzizmus harmadik összetevője, a taoizmus megőrizte kínai otthonosságát. A hatalmi meggondolásokat háttérbe szorító, visszahúzódó és relativizáló taoizmus az, amelynek értékskáláján a türelmesség a legelőkelőbb helyet tölti be, míg a konfucianizmus toleranciafogalma az állam-központú utilitarizmusból táplálkozó irgalmasság, elnézés, amely többek között a zavargások, a törvényes rend elleni lázongások megelőzését van hivatva szolgálni.

Az alapvetően monoteista arab-muzulmán civilizáció

Az arab-muzulmán tolerancia irányvonalát a próféta kinyilatkoztatásait arabul rögzítő Korán, a hadíszok,[43] s azon intézmények határozzák meg, amelyeket Mohamed hozott létre.

Fogantatásától az iszlám a legmegalkuvásmentesebb, módszeres *egy*istenhit, amely túllépve a beduin törzseknek – Mohamed szavaival élve – „barbár" animista sokistenhitén, létrehozta az arab *egy*séget; következésképpen a zsidó és keresztény vallás, a Biblia[44] híveit Mohamed előfutárnak és szövetségesnek tartotta az egy istenben, Allahban való hit propagálásának útján. A muzulmán vallás annyiban közelebb áll a zsidóhoz – mint a keresztényhez –, hogy mindkettőnek naturalista világszemlélet uralta környezetben kellett kifejtenie tanait, s mindkettő a mindenható egy istennel való kizárólagos (Ó-) *Szövetséget* egy nép egysége megteremtésére és egy (Szent)föld[45] meghódítására akarja felhasználni. Ezért tűnhetik számukra a vallásnak politikai hasznosságától való elválasztása sokszor mesterségesnek.[46]

A történelmi összefüggésekből megérthető, hogy az iszlám különösen fontosnak tartja a tan egységes értelmezésének megőrzését, amelyet az ulema, muzulmán írástudók, alimok konciliuma biztosít. (Tulajdonképpen az iszlámba beavatott hívők[47] egységesített véleményéről van szó.) Az umma a muzulmánok közössége, míg dhimmik azok, akik a Dar al-Islamban élő nem muzulmánok, de van *Szentírásuk;* tehát eredetileg a zsidókat és a kereszténységet foglalta magába, majd – az iszlám terjedésével – a zoroasztrizmus és a hinduizmus követőit is. Az iszlám számára, amely *nem diszkriminatív sem fajokat,*[48] sem más velünk született különbségeket (pl. kasztokat) illetően, az umma és a dhimmis egy alapvető különbség. Az, hogy valaki arab nemzetiségű vagy sem, lényegtelen, mert a megtért nem-arab maulák vagy mawali – maléziaiak, indonézek vagy szenegáliak – is egy civilizációban egyesülnek az iskolákban tanított *arab írás* révén.

Az iszlám az együttérzést[49] magasra értékelő vallás. Erős összetartozási, hovatartozási „mi"-érzést ébreszt, amelyet mind a mecsetek körül kialakított többrendeltetésű (nevelő-oktató-gondozó) intézmények, mind a hadzs, a Mekkába való zarándoklás egységes kötelezettsége ténylegesen ápol, ébren tart. A belső kohézió keresése alapvető a muzulmánok számára, s a dzsihád[50] bajtársiassága elsősorban ezt védi külső beavatkozások ellen.

Az Iszlám Konferencia – amely egyébként a világ egyetlen vallásilag meghatározott kormányközi nemzetközi szervezete –a világ nemzeteit *koncentrikus körök* mentén helyezi el. (Legbelül vannak a muzulmán testvérek, következnek a többi egyistenhívők, majd a sokistenhívők, s végül a hitetlenek.) Ez határozza meg a szolidaritás, együttműködés fokát, s az alkalmazandó toleranciát is. Nem szabad természetesen abban az illúzióban ringatnunk

magunkat, hogy más országokban *egyformán* türelmesen kezelik a hatóságok az összes elhajlót, marginális mozgalmat vagy csoportot függetlenül attól, hogy élesen vagy kíméletesen támadták az uralkodó társadalmi berendezés alapintézményeit. (A megkülönböztető bánásmód már előzetesen a címkézésből kiderül. Vö. „egyházak" vagy „szekták".)[51] Az iszlám világ toleranciájának sarkalatos kérdése a nyilvánosságnak a vallásfelekezetek között való megosztása, a térítés, valamint az „eltérítés", a hitehagyás kérdése. A hindukkal[52] és zsidókkal ellentétben a muzulmánoknak – akárcsak a kereszténynek – erkölcsi kötelességük a hit nyilvános megvallása, a hívek toborzása (vö. a reverzális), a *meg*térítés az igaz hithez. A városokban való együttélésre vonatkozólag a hadíszok, és Medina – ahol muzulmánok mellett zsidók és keresztények is éltek – alkotmánya a modell.[53] A Korán azt is előírja, hogy a muzulmán országok kormányainak védelmébe kell venniök mindennemű bántalmazás és zaklatás ellen a bálványimádókat és a hitetleneket is, és általában mindenkivel türelmesen, irgalmasan, megbocsátóan és méltányosan kell bánniok.[54]

Az emberi együttélés muzulmán koncepciójában előkelő helyet foglal el a *családi szféra és a nyilvánosság éles megkülönböztetése.* A tolerancia első elve, hogy a magánszférába nem szabad beavatkozni. A toleranciának a nyilvánosságban azt kell elrendeznie, hogy a város ne essen a harangok, müezzinek, dobolások és más hívások bábeli hangzavarának áldozatául. A nyilvános helyek – terek, bazárok stb. – közös használata magában foglalja a nyilvánosságban való megengedett viselkedés kódját, beleértve az öltözködést,[55] amelyet a jelen nyugati társadalmakban közvetve a divatdiktátorok, másokban papok írnak elő. Napjainkban, a *mass media*[56] korában, e problematika felöleli tágabb értelemben nemcsak a tömegtájékoztatás eszközeihez, hanem a többi népszerűsítő vagy akadémiai és más publicisztikához, nyilvánossághoz való „arányos hozzáférhetőség" kérdését is.

Kétségtelenül a muzulmán tradíció a toleranciát és a társadalmi békét inkább az eltérő erkölcsi elveket valló és szokásokat követő közösségek tapintatos elválasztására építi, mint a promiszkuitás szabadelvű rendszabályozására. Mivel az iszlámnak nagyon pontos előírásai vannak a nyilvános helyeken való ildomos viselkedésre vonatkozólag, Dár al-Islam kormányainak megkülönböztetett figyelmet kell szentelniök arra, hogy minden közösség a megfelelő térben zavartalanul gyakorolhassa vallását anélkül, hogy gúnynak vagy megbotránkoztató viselkedésnek legyen kitéve, amely meggyalázza őseit, sírjait vagy Istenét.

Egy elterjedt hiedelemmel ellentétben a Korán nem ajánlja az erőszakkal való térítést, sőt meg sem engedi.[57] Az aszlamának, a hívőnek csak az a kötelessége, hogy hirdesse az igazságot a más hitűeknek. Az araboknak az Ibériai-félszigetről való kiűzése után (1610) Mohamet Rabadan joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a muzulmánok uralmukat nem használták fel tömeges térítésre.[58] S bizony a hazánk jó részét hosszan megszálló Ottomán Birodalom sem alkalmazta a *cuius regio, eius religio* elvét.

Az iszlám jelenlegi terjedése[59] nem erőszakos térítésnek tudható be. Ezért őrizték meg hitüket a muzulmánok ott is, ahol hatalmukat elvesztették. A terjedés részben népességszaporító beállítottságra és politikára s részben pedig arra vezethető vissza, hogy diszkriminációellenes tanaival és élénk közösséget építő szellemével magához vonzza a faji és más társadalmi üldöztetéstől felszabadulni kívánókat (pl. indiai „tisztátalanokat").

A jelenkori dekolonizációt követően, az európai befolyás mérséklését jelentő arabizálás nyomán, amely a muzulmán hagyományok tiszteletének reneszánszát is jelenti,[60] erős belső feszültségek léptek fel. Így az arabo-muzulmán civilizáció számára jelenleg a tolerancia alapfunkciója a magasra értékelt és elvesztett konszenzus, idzsma – és aztán az umma –, mondhatni az „ökumenizmus" megteremtése a síiták, szunniták és a többi áramlat között. E helyzetben a Nyugat szokásos *(külső) beavatkozási, tanácsolási vagy döntőbíráskodási* kísérleteire („foga-

datlan prókátorkodására") erélyes visszautasítás vár. (Elég, ha az algériai s az egész maghreb oktatás újraarabizálására gondolunk.) Természetesen a türelmesség kérdése aszerint, hogy egy állam vallásilag mennyire homogén, más és más hangsúlyt kap.

A különböző szentírású civilizációkat áttekintve megállapítható, hogy a meggyőzésre számító vallások esetében, mint az iszlám és a kereszténység, a kihívó hitvallás mérséklése és a hitehagyás eltűrése a tolerancia próbaköve, míg a beleszületettséget vallóak esetében, mint a hinduizmus és a judaizmus, a származási felsőbbrendűség[61] adta elzárkózás ellen kell fellépni.

A politikai tolerancia és a népuralom aktuális kérdései a szekularizált nyugati civilizációban

Az élő nagy civilizációk rövid szemléjében nem ejtettünk szót a nagymértékben szájhagyományra épülő, nyelveiben is töredékes, de fajilag egységes *Fekete-Afrika* és a Nyugat civilizációjáról.[62] Az afrikaival másutt részletesen foglalkoztunk. Itt helyszűke miatt nem tárgyalhatjuk tüzetesen. Csak azt jegyezzük meg, hogy 1935 óta a Senghor, Césaire és Diop által büszkén négernek *(négritude)* nevezett civilizáció jelenleg a világcivilizáció alakításában a legtevékenyebb szerephez a bevándorlásos amerikai társadalmakban jut, s különösen Brazíliában, amelynek kollektív életformájában az afrikai összetevők nemcsak megtűrt, mellékes elemek – mint az anglo-amerikai Egyesült Államokban –, hanem a sokárnyalatú keveredés révén annak magjához tartoznak, a *brazil civilizáció* lényegi jellemzői. A tabukat lefaragó, szabados – és szenzuális – brazil (keresztény-animista) szinkretizmus megszelídítette az erőteljes afrikai törzsi torzsalkodásokat is.

E fejezet fő tárgya azonban az, hogy mi a *jelenlegi nyugati* civilizációban a türelmes együttélés alapproblémája. Az általános elvárás az, hogy ebben az összefüggésben főleg a kereszténység vagy éppen a judeo-kereszténység toleranciafogalmát elemezzük. Anélkül, hogy kitérnénk e kérdésfelvetés elől, világossá kell tenni, hogy egyrészt a kereszténység és judeo-kereszténység szinonimaként való használata nem olyan evidens, mint az a közhitben él, s másrészt a nyugati nyilvános és közéletben ma jelentkező türelmetlenségnek többé nem lehet a kereszténység a forrása, minthogy a laicizálódás folytán az elvesztette az ehhez szükséges uralkodó befolyást.

De vegyük mégis röviden szemügyre először az *újszövetségi* vallás alapállását, amely nem mosható össze az ószövetségivel, mert különben miért lett volna Újszövetségre szükség. A tisztázás másik előfeltétele annak megértése, hogy bár az izraelita vallás a kereszténységgel és az iszlámmal egy tőről fakadó „ábrahámi vallás", a közöttük lévő különbség nem merül ki abban, hogy az utóbbi két *világ*vallás[63] új hajtással elágazott ettől, míg a *jelenkori* izraelita vallás kizárólag az eredeti Ószövetséget követi. Vallástörténeti tény és valóság, hogy mindhárom kinyilatkoztatásra építő, egyistenhívő vallás a maga módján „megújította" az Ószövetséget: csak míg a keresztények és a muzulmánok új kinyilatkoztatásra hivatkoznak, addig a *rabbinikus judaizmusnak legjelentősebb áramlatai*nak a Krisztus utáni IV-V. században (nem héberül, hanem) arámi nyelven összeállított (részben a Misnára támaszkodó), mintegy 5000 oldalnyi szentírás, a Talmud a legfontosabb „(perdöntő) törvény- vagy normatára", amely részletes teológiai, etikai, szertartási, „egyházjogi", néphagyományi és más, a társadalmi élet gyakorlatára vonatkozó specifikus előírásokat tartalmaz.[64] Ezen előírások önálló életet élnek, sok, magát zsidónak valló hitetlen is követi. Ezért kell tudományos igényű szerzőknek a judeo-keresztény kifejezést körültekintően kezelnie.

Ami mármost az *új* szövetség felekezeteinek toleranciatanát illeti – szemben az Ószövetség „szemet szemért, fogat fogért" elvével –, a „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" parancsára épül, amely az ellenségszeretetet is felöleli, s ennek megfelelően új közéleti szociáletikát propagál. A türelmesség és megértés történelmi kibontakozását e főparancsnak a végletekig menő hitterjesztése,[65] valamint a hitigazság és -magyarázat kizárólagosságának megkövetelése keresztezte. Újra, mint a többi civilizáció esetében, az értékek rangsorolása képezte az alapdilemmát!

Az evangéliumok mellett különösen Pál apostolnak a zsidókhoz és más közösségekhez írt leveleiben nyer a türelmesség jellegzetesen újszövetségi álláspontja kifejezést.[66] Idézzük a legmarkánsabbakat! Pál apostol a galatákhoz írt levelében felsorolja a Lélek gyümölcseit (5,22): „szeretet, öröm, békesség, türelem, kedvesség, jóság, hűség, szelídség..." A thesszalonikiaknak azt írja (5,15-16): „...testvérek... legyetek türelemmel *mindenki* iránt. Ügyeljetek, hogy senki rosszért rosszal ne fizessen, hanem szolgáljátok szüntelen odaadással egymás javát és a *többiekét."*

Az univerzális felebaráti szeretetre épülő s mindenkire kiterjesztett türelem elve akkor lett próbára téve, amikor az egyház révén a kereszténység tekintélyre tett szert, s az intézményesített kereszténység összefonódott az államhatalommal – mint ma az a zsidó vallást illetően Izraelben tapasztalható –, és a térítésnek a meggyőzésen kívül koercitív eszközök is a rendelkezésére álltak. Róma, az Örök Város, az akkori világbirodalom fővárosa püspökének a millenniumi előjogai már előrevetítik a hatalmat használó türelmetlenség árnyékát. Az egyházszakadások, (kölcsönös) kiközösítések, a tekintélyt megtagadó eretnekek üldözése, a keresztes hadjáratok és a keresztény vallás(bel)háborúk jelölik meg a keresztény egyházak (a többes szám azt jelzi, hogy nemcsak a katolikus egyházról van szó!) eluralkodása nyomán kialakult áldatlan állapotokat, amelyek szöges ellentétbe kerültek éppen az Újszövetség társadalometikai újításával.

Korunkban azonban a laicizálás révén a klérus a politikai *és a szellemi* (nevelői) hatalom központjaiból egyre inkább kiszorult, s a kereszténység többé nem vonható felelősségre a jelenkori nyilvános és közéletben jelentkező türelmetlenségért, sőt, ennek – a francia forradalom óta – inkább csak áldozata. Kipellengérezés és gyalázás kockázat nélküli tárgya, a „hírverők szabadsága" gyakorlásának kedvelt céltáblája. A bolsevista kíméletlen osztályharc és a hitleri fajüldözés mind névlegesen, mind eszmeileg, mind pedig intézményileg már századunk európai *újpogányságának* tudható be. A világiasítás vagy szekularizáció, a laicizálás történelmileg egyházellenes éle kétségtelen.[67] A világnézetmentes közhatalom elvének veszélye pedig éppen abban rejlik, hogy a pillanatnyi közvéleményre épülő, koherens értékrend *nélküli,* szeszélyes hatalomgyakorlás illuzórikus voltára nem derül fény, s az állam és a tömegközlés burkolt értékrendek türelmetlen prókátorává válik. Ilyen implicit értékítéletek az ésszerűségnek a gazdaságiassággal való reduktív azonosítása, a piaci (elosztási) igazságszolgáltatás megfellebbezhetetlensége, a cenzus cenzúrájának[68] elhallgatása, a brutális narcisszista antiszociális öntetszelgés és az egyéni ösztönök megfékezhetetlenségének szabadelvű apológiája.

A modern nyugati nyilvános és közélet toleranciaproblémáinak ismeretelméleti gyökere azon ideológiai tétel *a priori,* elemzés nélküli elhitetése, hogy a közügyek értékrendsemleges intézése – nemcsak ideális lenne, de – *megvalósítható*. Ehhez társul egy másik doktrína, nevezetesen, hogy egyes kiszemelt többé vagy kevésbé tartós társadalmi változások, divatok a fejlődés kategóriájába sorolandók, amelyek ezáltal egyrészt kétségtelenül általánosan kívánatosak, másrészt így is, úgy is kikerülhetetlenek. A történelmi szükségszerűség mind a kollektivista hegeli–marxi, mind pedig a liberális-progresszista ideológiák alaptana.[69]

Miért is van szükség a toleranciával foglalkozó tanulmányban ezen elvont ismeretelméleti fejtegetésre? Az elit vagy élcsapat avantgárd (ön)tudata, a *szükségszerűség*nek a mindennapi események szelektív olvasata által a történelemre való prospektív „ráolvasása”[70] megadja a közügyeket intézőknek és a közvéleményt alakító „szak(?)értőknek” azt a bizonyosságérzetet, amely *türelmetlenségre* jogosítja fel a „felvilágosultakat”, s arra, hogy kizárólagossággal kioktassák a köznépet, jobbára *a köztársaság költségén,* marginalizálva más irányzatokat és történelem-magyarázatokat. Az AIDS ellen folytatott kampány, amely csak az óvszerek népszerűsítésére összpontosít – s a házasság és család intézményének védelmét mint a megelőzés útját-módját szándékosan mellőzi –, beszédes példája annak, mennyire lehetetlen értéksemlegesen politikát folytatni. Ehhez járul az a politikai felismerés, hogy minden egyes proklamált „történelmi szükségszerűség”, jövőbe vetített trend elfogadtatásához és bekövetkeztetéséhez különféle csoportérdekek fűződnek. Vonatkozik ez nemcsak a proletárdiktatúra elméletére, hanem a globalizmusra is.

Jóllehet a magát öntelten nem fejlődőnek, hanem fejlettnek nevező Nyugat nagyon is leereszkedő a többi „regionális atavisztikus” civilizációk irányában, téves lenne azt hinni, hogy országaink közéleti és állami szférája valóban a multikulturális együttélés megkívánta ideológiai semlegesség normáját követi. Mind a nemzeti tömegközlés eszközei, mind más *köz*intézmények olyan ügyek és politikák népszerűsítésére lesznek egyoldalúan felhasználva, amelyek világosan meghatározott világnézetek preferálását[71] tükrözik, s egyben a civilizáció alapértékeit és -intézményeit érintik. Az ENSZ 1994-es Nemzetközi Család Éve kapcsán említsük meg a házas- és vadházaspárok egyenlősítésének kérdését, a homoszexuális pároknak a házassághoz és gyerekneveléshez való ún. „alapvető emberi jogát”, s az AIDS elleni harcnak éppen említett, egész választott stratégiáját.[72] Itt nincs helye ezen álláspontok érdembeli értékelésének. Csak azért ejtünk róla szót, hogy illusztráljuk: az állam világnézeti semlegessége megvalósításának lehetőségét a mi társadalmunk gyakorlata egyáltalán nem bizonyítja – inkább az állam természetében rejlő ideológiai *horror vacui* elvét.

A Nyugat világiasított, vegyes „nemzetállamaiban” – amelyek minden vallási meggondolást a magánszférába rendelnek,[73] de amelyek ugyanakkor mélyen át vannak itatva az ökonomizmus fundamentalista ideológiájával[74] – a *politikai toleranciát* illetően különösen két probléma időszerű:

– a nyilvánossághoz,[75] a közügyekhez, a választott hivatalokhoz való tényleges hozzáférhetőség egyenlő esélyei, és

– a demokrácia alapvető félreértése a többségi döntés elvével való egyszerű azonosításával.

1. Az ortodox liberalizmus[76] a demokratikus határozathozatalban való részvétel kérdését alapjában azon két elv alkalmazása által már megvalósítottnak látja, hogy *a)* egy polgárnak egy szavazata van, és hogy *b)* az állami cenzúra eltörlése révén a kisebbség meggyőzheti igazáról a többséget. A Westminster-típusú *képviseleti* népuralomban azonban az ördög máshol rejtőzik. A kritikus pont az: kinek van tényleges lehetősége arra, hogy *meg legyen választva.* Ugyanis egyrészt a komoly pénzügyi forrásokkal rendelkező lobbik praktikusan – ha másképpen nem, a kereskedelmi hirdetések elosztása révén – ellenőrizhetik a nagy hatósugarú, globális tömegtájékoztatási eszközöket,[77] így közvetett módon korlátozva a nyilvános viták tematikáját, elhallgattatva a nem konformista, újító elképzelések szószólóit; másrészt a különböző fellépő áramlatokra túlzottan leszűkítő „alkotmányvédelem” oda vezethet, hogy a politikai határozathozatalban való tényleg széles körű politikai részvételt és intézménymegújulást szolgáló kapilláris hálózatok eldugulnak. A valódi alternatívák nélküli választásokon való növekvő kívülmaradás ezt jól tükrözi.[78]

2. A Dél-Afrikai Köztársaság megszabadult a gyötrő faji diszkriminációra alapított politikai berendezésétől, s az ország fekete többsége máris új fekete elnököt választott. Vajon ezentúl mindig fekete elnöke lesz az országnak? (Mint ahogy az USA-nak sem volt két évszázada más, mint fehér?) S Szlovákiának sem lesz sohasem magyar elnöke? Emögött alapvető kérdés húzódik meg: vajon a *többségi döntés elvének* mechanikus alkalmazása minden történelmi helyzetben biztosítja-e automatikusan a demokrácia céljainak megvalósítását?

A demokrácia fő ígérete a politikai egyenjogúság megteremtése: *a)* mindenkinek egyenlő joga van a boldoguláshoz, s *b)* egyben egyenlő beleszólási joga a közakarat kialakításában[79] is.

Mármost a többségi döntés elve csak egy *második,* pragmatikus szinten kap érvényt azért, mert mindenki nem érthet mindig mindenkivel egyet még kölcsönös „meggyőzködés" után sem. Ha a többségi döntést avval akarnánk legitimálni, hogy azok száma, akiknek a boldogulása és akarata el lesz hanyagolva, „le lesz szavazva", eltörpül a túlnyomó többség adta boldogsághalmazhoz képest, máris elárultuk a demokrácia ideálját. A demokrácia tanát jól megértve világossá válik, hogy a többségi döntés elve csak *meghatározott feltételek* teljesülése esetén eszköze a népuralmi rendszer megvalósításának. E feltétel nevezetesen az, hogy a társadalomban *mindenkinek egyenlő valószínűségű esélye legyen arra, hogy alapvető kérdésekben egyszer-egyszer a többségbe kerülhet.*[80] Márpedig még a Kárpátokon sem kell áthágnunk, hogy megtudjuk, hogy a mai nemzetállamok többsége nem annyira homogén, hogy e feltétel megvalósuljon. Többnyire *nyelvileg, vallásilag, szociálisan és/vagy éppen fajilag annyira* mélyen[81] és tartósan megosztott társadalmakról van szó, ahol a sorsközösség érzete, a közös célok megfogalmazása, az összetartás elsődlegesen ezen törésvonalak mentén jelentkezik, és ez blokkban való szavazásban félreérthetetlenül kifejeződik; következésképpen egyesek sohanapján juthatnak többségbe, vagyis akaratuk – s vele valószínűleg érdekük – sohasem érvényesül. Ez a helyzet Ruandában, Cipruson, de Észak-Írországban és Jugoszláviában is, és sorolhatnánk tovább.

Itt elérkeztünk számos aktuális politikai válság egyik alapkérdéséhez. Mint említettük, a ma uralkodó angolszász politikai iskola azt tanítja, hogy a demokrácia elégséges feltétele, hogy a többség határoz, s a kisebbség állami cenzúra nélkül meggyőzheti a többséget igazáról.[82] A szociológiai valóságot figyelmen kívül hagyó ezen politikai elmélet mechanikus alkalmazásának köszönhető, hogy minden többségben lévő népcsoport körömszakadtáig védi azon államhatárokat, amelyek a többségi szerepet neki biztosítják – mint a szerbek Jugoszláviában s a protestánsok Észak-Írországban –, s magától értetődően a kisebbségben maradt társadalmi csoport pedig éppen e határok megváltoztatásától várja megváltását.

Az általános választójog alapján keletkezett többség akaratának érvényesítésére *redukált* népuralom természetes fonákja, hogy eljövetele a kisebbséget politikailag súlytalanítva, majdhogynem delegitimálva,[83] sorsát ahelyett hogy javítaná, tovább rontja. Részletezés nélkül leszögezhető, hogy csak a parlamentáris demokrácia intézményének átalakításától – amilyen a megfelelő szabályok szerint alakított „felsőház" beiktatása – várható alapvetően az ilyen elsődleges kohézióval bíró kisebbségek státusának javulása, s nem attól a szlogentől, hogy a demokráciában a kisebbség irányába türelmet kell gyakorolni – avval a mellékgondolattal, hogy így idővel beolvad.

Globális tolerancia?

Az egész földkerekségre kiterjesztendő toleranciának két egymással szorosan összefüggő problémával kell megbirkóznia: egyrészt a fogalom tartalma, jelentése és az értékskálákban elfoglalt helye a civilizációs paraméter függvénye, másrészt az egyetemes türelmességnek

nemcsak egyének, csoportok és az állam viszonyára kell vonatkoznia, hanem a kisebb-nagyobb hatalmak egymás közti viszonyára is.

Mint láttuk, más-más civilizációhoz tartozó társadalmak más-más történelmi helyzeteknek megfelelően más-más területeken fejlesztették ki a toleranciafogalmat és gyakorlatát. Durva leegyszerűsítés lenne az a mennyiségi összehasonlítás, amely szerint a nyugati társadalmak példamutatóan türelmesebbek, emberségesebbek, mint az összes többi.[84] Elég ha csak arra gondolunk, hogy az USA sem törölte el a kíméletlen halálbüntetést, s jelenleg is ott van – egy másik nagyhatalom, Oroszország után – a lakosságnak legnagyobb hányada börtönben.[85] Helyénvaló lenne – akár az ENSZ-nek, akár egy nyugati koalíciónak, főleg pedig az USA-nak – az egyetemes emberi jogokra vagy humanitárius megfontolásokra hivatkozó nemzetközi koercitív beavatkozás eszközével[86] csínján bánni. A globális intervencionizmusnak „szépséghibája" az is, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa európai eredetű normákat hallgatólagosan egyetemesnek elismertetve[87] igyekszik főleg az észak-atlanti szférán kívüli, „renitenskedő kishatalmakat" rendre utasítani – míg a nagyhatalmaknak nyilvánított országokat vétójoguk minden nemzetközi szankció alól mentesíti.

A Nyugat a globális tolerancia nevében, más civilizációkhoz tartozó államokat szisztematikusan kipellengérező, mondhatni diabolizáló, „virgácsolással" kísért kioktatása által a szunnyadó hegemonikus gyarmatosító reflexeit öltöztetheti a paternalizmus báránybőrébe.[88] Van *nemzetközi intolerancia* is. Nevezzük nevén! Imperializmus.

A belátható jövő és a civilizációk összeférhetőségének kérdése

Jóllehet a tudományok minden hasznos alkalmazhatósága bizonyos jövőbeli történések anticipálását jelenti,[89] a valóság előrelátása minél távolabbi és átfogóbb eseményekre (megatrend) – így az emberiségnek (még a „társadalomtudományi" ráolvasással is befolyásolható)[90] jövőjére – vonatkozik, annál megbízhatatlanabb, kockázatosabb mesterség. A „történelmi időjárás-jelentések", *elvárások történetének* vizsgálata[91] visszaidézi az elfelejtett félrejelzések s azt követő melléfogások sorát.[92] Ezért bölcs az olvasót nem az átfogalmazott történelmi szükségszerűség, a „több mint valószínű"[93] ún. kényszerpályák ismeretével áltatni, hanem inkább a lehetséges jövőkombinációk kimeríthetetlen listáján belül egyes irreális szcenáriók eliminálására szorítkozni. Annál is inkább hálás feladat ez, mert a mágikus 2000. évet lázas izgalommal előkészítő kuruzslók és javasasszonyok jövőképeinek jó része csak a ma uralkodó tendenciák többé-kevésbé kiszínezett extrapolálásai, vagy – morális és technokratikus – vágyálmoknak, ill. apokaliptikus világvég-képeknek a jövőbe való alkalomszerű kivetítései.[94]

Kezdjük a leszűkítéseket azzal, hogy az – egy-egy dinasztián túlnyúló – nagybetűs Jövővel való foglalkozás azon eszkatologikus szentírással rendelkező civilizációknak szívügye, amelyek lineáris kalendáriumon olvassák a (történelmi) idő „haladását". Ez feltűnik mindjárt azon, hogy a Harmadik Évezred várása[95] csak a kereszténység ügye, illetve nemzetközi terjeszkedéséé. Minden civilizációnak megvan ugyanis a maga időszámítási rendszere, amely megfelel kozmogóniájának, és összefüggésben áll szent írásának születési időpontjával.[96] Itt sajnos nincs hely arra, hogy e problémakört részletesen fejtegessük, de mégis ki kellett térnünk e kérdésre, hogy jelezzük, milyen hallgatólagos Nyugat-központúság húzódik meg a Krisztus születése utáni trimillennium eljövetelének – a kereszténységnek hátat fordított, laicizált Nyugat által való – groteszk celebrálása mögött. (Egyébiránt *a kerek évszám ünnepléséhez a tízes számrendszer hívének is kell lenni, s méghozzá az is* valószínű, hogy az ünneplés Jézus születésének nem a 2000. évére esik, hanem a 2002-re.)

A nyugati civilizáció naptári ezredfordulója ünneplésének valódi jelentéstartalma az, hogy a *transzformáló beavatkozásra mindig kész, aktivista Nyugat* megerősítse, „előrebocsássa", kiterjessze kezdeményező szerepét az ún. globális világ kialakításában félig szükségszerűnek, félig kívánatosnak festett jövőképpel. A felvázolódó freskó sarkalatos pontja e hatalmi viszonyok konzerválása és a Nyugat uralkodó *ökonokratikus* világszemléletének univerzalizálása, nevezetesen annak elfogadtatása, hogy csak az emberi, ami racionális, s csak az racionális, amelynek kifizetődősége elég rövid távú ahhoz, hogy kiszámítható legyen, s hogy ez maga a (teljes) emberi ésszerűség. Így merül ki intézményesen a világ racionális egyesítése, összetartozása abban, hogy az export–import, a világcégek kereskedelme növekszik, s ennek megfelelően az ún. szabad tömegtájékoztatást szolgáló globális médiák kialakítását, fejlődését a népek modern ópiumát jelentő „fogyasztásvallás" reklámozására bízza. Az Írások és rokoni kapcsolatok csak annyiban kerülnek a tervezett körképbe, amennyiben azok a felvázolt ökonokratikus haladásra mint háttérben lévő „felépítmények" árnyékot vetnek, vagy terebélyesedését hátráltathatják.

A félreértések elkerülése érdekében engedtessék meg egy kitérő! Ha ilyen tartózkodóan, eltávolodottan kezelem a Nyugat globális jövőképzeteit, nem valamiféle turuli romantikából teszem: mintha a „Góg és Magóg fiainak" ma valahol a Kelet és Nyugat közt foglalt volna a Történelem helyet. A *magyarság* mind kollektív vágyaival, mind évezredes múltjában a Nyugathoz tartozik. (Herbert Hyman szakkifejezésével élve, *reference group*-ja a Nyugat.) Azt már kifejtettük, hogy szellemtörténetileg a *Kelet önmagában* nem is létezik másként, mint egy nyugati szemantikus konstrukció, az egész „egzotikus kényelmetlen" *nem-Nyugat* amalgámozott képe, s bélyege. Hiszen a valóságban az arabo-muzulmán és a kínai világ közt legalább akkora a különbség, mint Európa és „kelet"-India között. A magyarságnak nyugatiasságát ápolandó, nem kell azért folyton aggódnia, hogy Budapest nem London, mert Lisszabon és Párizs sem az, s Budapestet Pekinggel összehasonlítva mindjárt szembeötlik Madridnak, Londonnak és Budapestnek – ha nem is kulturális, de – civilizációs rokonsága, összetartozása *(group membership)*. Tehát a Nyugat jövőképével kapcsolatos tartózkodásom egyáltalában nem nemzeti hovatartozásomból ered. Inkább onnan, hogy a Mars-lakó modern, nagy teljesítményű teleszkópjával igyekszem észlelni a lehető legnagyobb tárgyilagossággal glóbuszunk huzamosabb történéseit.

A Mars-lakó itt kiterjedt földrészeken más-más fajú és írásmódú népességeket figyelhet meg. Aztán a földkerekséget átfogó „globalizáció" szubsztrátumaként az egyes részeket – s főleg a fehér bőrűek benépesítette földzónákat sűrűn – behálózó, (a műholdak által segített) s a két ún. intelligens érzékszervre – a hallásra és a látásra szorítkozó, azonnali, s egyre erőfeszítés- és költségmentesebb tömegtávközlési hálózatot, valamint a világméretű jelenlét-kommunikációt kiterjesztő (a hangsebességet túlszárnyaló) távközlekedési hálózatot. Feltalálásokban és alkalmazásukban a Nyugat kezdeményező szerepet játszott. Felsorolhatnánk a nyugati egzakt és természettudományoknak más látványos alkalmazásait is, így az új tömegpusztító fegyverek feltalálását s bevetését, amelyek most már több – s nemsokára mindegyik – élő civilizációnak rendelkezésére állnak. Ezek alkalmasak arra, hogy (kölcsönös) megfélemlítéssel elrettentsék a másik civilizációhoz tartozó geopolitikai egységeket attól, hogy kollektív életének kereteit a másik nem kívánt módon befolyásolja (vö. *diffusion of the American way of life*). A bevethető nukleáris fegyverekkel pedig nem rendelkező szerényebb államok kiszolgáltatottságukat kémiai és biológiai fegyverekkel[97] igyekeznek csökkenteni.

Mint ahogy egy hangszóró se arra való, hogy állandóan bömböltessék, a különböző eszközök léte önmagában azonban nem diktálja ilyen vagy olyan fokú, arányú vagy módozatú maximálás kihasználását. Természetesen az egyes technikai újdonságok termelői és üzemeltetői szeretnék ezt elérni. A távközlési bolygóknak a hollywoodi filmiparral szövetkezett bérlői

szeretnék mozgóképeiket a világ összes képernyőjére maximálisan rásugározni, „rátukmálni", háttérbe szorítva a többi civilizáció még saját otthonában is saját scriptjeit. Az információ többnyire egyirányú sugárútjai forgalmának és más távolsági (össze)függéseknek *maximalizálása* már nem egyszerűen a globális közlési és közlekedési virtualitás, hanem egy meghatározott ideológiai opció, amelynek *globalizmus* a neve.

Mivel pedig a meghatározott geopolitikai világhelyzetben a növekvő távexport,[98] a tőzsdei és más transzkontinentális tranzakciók aszimmetrikus függőségeket implikálnak, ezek maximalizálása nem tekinthető egyformán optimálisnak minden ma önmagában működőképes civilizáció szempontjából. Ha a világ eszköztárának használati módját, fokát (vö. környezettisztelő panteista világszemléletek), arányait vakon a világkereskedelemben uralkodó, (jelenleg) politikailag rendszabályozhatatlan transznacionális elosztórendszerek vak versenye határozza meg, egyrészt az egyik – a nyugati – civilizáció kollektív életmódja elözönli a másikakat, másrészt az egyes országok, sőt földrészek társadalompolitikája a gazdasági mamut-elosztásrendszerek játékszerévé válik – világpolitikai gerinc hiányában labilissá téve az egész világrendet. A globalizmus a Nyugat ökonokratikus ideológiájának árnyképe.

Az ökonomizmus elsődlegességét és a történelmi „fejlődés" szükségszerűségét legalábbis hallgatólagosan elfogadó közgazdász-jövőkutatók a nyugati és az összes többi élő civilizáció közti (erő)játszmát lejátszottnak tekintik. Következésképpen számukra a más skriptum szerinti kollektív életmódot űző civilizációk népei puszta fizikai fennmaradásának egyetlen esélye az, hogy nyugativá „vedlenek", mint azt a japánok a vesztett háború után megkísérelték, vagy hogy egyénileg mint hazájukat elhagyó ide-oda (be)vándorlók betörnek, -olvadnak a Nyugat képezte univerzumba. A Nyugaton kívüli jövőtervezés tárgya így csak a kulturális fegyverletétel módozata és a sürgősségének megállapítása. Az a meglepő terminológia, amely a Nyugatot *„fejlettnek"* nevezi s többi civilizációt „(legfeljebb) fejlődőnek", pontosan tükrözi azt a felfogást, amely a *West and the Rest* (Kishore Mahbubani)[99] bipolaritás kényszerzubbonyába húzza a jelen világ teljes leírását. E „prospektívában" a nemzetek és civilizációk időbeli-fejlődési – s egyben általános értékbeli – rangsorolásának elsődleges, sőt egyetlen szempontja a gazdasági, a társadalom nyújtotta összkomfortosság foka. Ezt a világszemléletet neveztük *gazdasági fundamentalizmusnak.*

A „szükségszerű történelmi fejlődésnek" az ökonomizmus sémája szerinti kiszámíthatóságát már a jelenlegi véres események előreláthatatlansága, megmagyarázhatatlansága – és így kezelhetetlensége is áthúzza. (Gondoljunk a már említett észak-ír és más vallási, nyelvi, faji konfliktusokra!) Az összes, a termelői-fogyasztói, birtoklói-munkavállalói osztálytudaton túllépő, más természetű társadalmi azonosság nem kezelhető le, „intézhető el" mint elmaradottság, tradicionalista csökevény vagy beteges irracionalitás. Tapasztalati történelmi tényként kell továbbra is elismerni, hogy a *Scriptum*-okhoz való tartozás – akárcsak kulturális szinten az anyanyelv – és a fajfenntartási közösségben megélt rokonság az osztályöntudattal – és a munkaközösséggel – vetélkedő erejű azonosulási és összefogási érzéseket kelt, tart ébren.[100] Az a szkeptikus álláspont, amely szerint a civilizációk, amelyek még áldozatok árán is ilyen „atavisztikus" értékekhez ragaszkodnak, pusztulásra vannak ítélve, olyan világégésekhez vezethetnek, mint amilyeneket a saját szónoklataitól megtáltosodott Hitler öntelt geopolitikai számításai okoztak.

A globalizmusnak s egyben az ökonomizmusnak Nyugat-centrikus progresszista optimizmusa, amely abba a hitbe ringatja magát, hogy a Nyugat intézményei és értékrendje a világpiaci erők működése nyomán belátható időn belül automatikusan az univerzális konszenzus képét öltheti magára, a világ *egészének* hiányos és felületes ismeretére,[101] empirikusan megalapozatlan premisszákra épül. Így volt ez a ricardói ökonomizmusra építő marxista–leninista

irányzatával, s így van ez ma az ökonomizmus triumfalista, neoklasszikus szabadkereskedelmi hajtásának világtörténelem-magyarázatával.

A jövő *negyedszázad (1995–2020)* perspektíváit vizsgálva az ajánlkozó szcenáriók képtárából legalább kettőt félre lehet tolni:

1. Glóbuszunk világméretű egységesedése, amely a termékeny együttműködéshez elengedhetetlen, nem fog egyelőre a népek és egyének vándorlása és amerikai típusú keveredése révén megvalósulni. Konkrétabban kifejezve, New York városa mint olvasztótégely, ahol mindenféle „népség" keveredve tanoncként beolvad az anglo-amerikai kultúrába, nem a világ történelmi fejlődésének belátható előképe. Egyrészt nincs tényleges kulturális szintézis (vér)keveredés nélkül, másrészt viszont a statisztikai demográfia kimutatta, hogy ha mindenki a világon a legliberálisabb recept szerint maximálisan kezdene keveredni a többi népfajjal, akkor is 100 generációra, vagyis *újabb két évezredre* lenne szükség egységes emberfaj létrejöttéhez.[102]

2. Jóllehet az áruk, a hírek és az emberek gazdaságilag és fizikailag egyre „gátlástalanabbul" járják be a világot, ez azonban távolról sem jelenti, hogy a világ kultúrtájai, nevezetesen a *kínai, hindu és arabo-muzulmán* civilizációk az amerikanizmus mögött eltűnnek vagy kis helyi turisztikai rezervátumokká zsugorodnak. Csak a Nyugat gőgös geopolitikai tudatlansága folytán képzelheti el a világ „(meg)különbözései" megszüntetésére azt a *Gleichschaltung*-gal járó *Endlösung*ot, hogy az *óriás államokat alkotott és fenntartó többi civilizáció* „furcsa" intézményei és értékrendjei az indiánoké mintájára – a konzumerizmus ópiumának hatására – egyszerűen a Nyugat világképébe felszívódnak. Tény és való, hogy a nemzetközi élet nyelve „már" az angol, de ez távolról sem jelenti azt, hogy az globális nyelv. A világ lakosságának alig 10%-a beszéli, s még ha ez a kisebbség elitnek is titulálja magát, nyilvánvaló, hogy olyan államóriások számára, mint Kína, a *nemzetközi* nyelvhasználat nem olyan jelentőségű, mint a még a politikai egységükön bajlódó kis európai nemzetek számára.[103]

Ha tehát a világ jövő évtizedeiben a jelenleg predomináns Nyugat valóban a békés és termékeny együttműködést keresi, stratégiája nem épülhet a többi civilizáció alábecsülésére. Nem kezdhet aktivista történelmi hajlamait követve harcias határromboló, intruzív és diszruptív, agresszívan piacterjesztő térítésbe vagy a Westminster-modellt mindenáron – gazdasági zsarolással is – terjesztő laikus „keresztes hadjáratba". Ami a békét illeti, a két világháború mutatja, hogy a Nyugatot saját kultúrtájain az utóbbi évszázadokban más nem fenyegette, mint saját, erőszakos nyugati versenytársai.

Hasznos stratégiai cél olyan világkoalíció előmozdítása, amely *cloning*[104] helyett – a biológiai diverzitás programjának mintájára – az emberi méltóság alapján, az élő *civilizációk diverzitásának tiszteletéből* indul ki, meghagyva minden egyes civilizációs geopolitikai egységnek azt, hogy céljait, prioritásait, javát *önmaga,* saját képviselői révén fogalmazza meg, beleértve az általa kívánatosnak tartott nemzetközi együttműködés fokát és módozatát. Belátható időn belül a Nyugat úgysem emésztheti el háborítatlanul sem elözönléssel, sem – „darabokban" – bevándorló egyénenként az összes többi megacivilizációt. A „béke kedvéért" nem marad más hátra, mint az *egyenrangú* felekkel való egyezkedés *új* útjára lépni. Ma a más civilizációk legitimitásának az erőfölényben lévő Nyugat által való elismerése jelenti a tényleges globális toleranciát.

JEGYZETEK

[1] Ankerl, G.: A NATO együttélése más civilizációkkal. *Magyar Szemle,* 1994. április, 422. l.

[2] Rövidített változatot lásd in: *Valóság* 1995/1 18–33. l., és *Democracy and Tolerance* Párizs, UNESCO, 1995, 59–76. l. A jelen írás tömörsége miatt a szerző kénytelen fejtegetéseinek részletes indokolása céljából más munkáira jegyzetekben való utalással megelégednie. *Coexisting Contemporary Civilizations* című könyve 2000-ben jelenik meg.

[3] Mint azt már fent idézett *Magyar Szemle*-beli cikkünkben megírtuk (424. l.), egy-egy írásmód szorosan összefügg egy-egy (Szent)írással, s a népességtörténet a fajfenntartással, míg a gazdaságtörténet alatt egész „öko"-történetet kell érteni, nemcsak egymásra következő termelésmódok sorát, hanem a különböző társadalmaknak a természethez az (önfenntartási) „megélhetési gondokból" adódó hozzáállását, viszonyrendszerét.

[4] Ankerl, G.: *Toward a Social Contract on a World-Wide Scale: Solidarity Contract.* ILO, Genf, 1980, 3–11. l. Eckstein, H.: *Division and Cohesion in Democracy.* Princeton, NJ, 1966.

[5] Az USA-ban az ésszerűség nevében az angol nyelv történelmi *egyeduralma* sem fog megdőlni akkor és ott sem, ahol esetleg a többség anyanyelve spanyol lesz. Lásd részletesebben Ankerl G.: Az anyanyelv és a többi nyelv használata egy 'keveredéses' világban. *Család, Gyermek, Ifjúság.* 1994. július, 13–14. l. Ankerl G.: „Globalizmus": az angol és a többi anyanyelv. *Valóság*. 1997/1, 1–15. l. és Ankerl G.: Theses on migration, on society mixed with natives and immigrants and on relation between societies of different civilizations. *Europa Ethnica*. 1994.2, 70–72. és *Magyar Kisebbség* 1995/2, 170–3.

[6] King Preston, a Nairobi Egyetem tanára (*Toleration.* London, 1976) különbséget tesz tolerancia („tolerance") és tolerálás („toleration"), tűrés és türelem között. Az első alatt fájdalom és más kellemetlen fizikai érzések eltűrését érti, míg a másik alatt doktrinális türelmet (12). A „toleráció" az egyenjogúság feltétele (22), mindennemű türelmetlenség tagadása (13), míg a tolerancia csak a megfelelő és méltányos igazságszolgáltatásra utal (162). Kingnek mégis bele kell törődnie, hogy ma már e két szó szinonim (13). Mindkettő közös eredete a latin *tolerantia,* s az eltérő dolgok megtűrését jelenti (12). Így jut arra a végkövetkeztetésre, hogy a tolerancia arra a helyzetre alkalmazott fogalom, ahol a hatalom elosztása egyenlőtlen (222). A magyar Burián-szótár (Franklin Kiadó, 1908, 783. l.) is a *tolerantiá*-t tűréssel *és* türelemmel fordítja.

[7] Yovel Yirmiyahu, a jeruzsálemi Spinoza-Intézet igazgatója pontosan körülírja a tolerancia fogalom sajátosságának lényeges aspektusait (*La tolérance aujourd'hui: Analyses philosophiques.* UNESCO, Párizs, 1993). A türelem egy, a kontextustól függő, levezetett erény (113). Nem tételez fel sem egyenlőséget, sem viszonosságot (120). Történelmileg a középkori „privilégium"-ra vezethető vissza, egyfajta kegy(elem) (114). Tolerancia nem eredményez szükségképpen emancipációt. Az önkényesség illata veszi körül.

[8] Ha egy társadalom a termelőeszközök korlátlan magántulajdonát a munkához való jog elé helyezi, ez számos következménnyel jár, mint pl. a lakcím nélkül maradt hajléktalanok politikai jogainak gyakorolhatatlansága. Ha pedig a magántulajdon jogát korlátozzák, ez egyben bizonyítja az értékek harmóniájáról szóló tan tarthatatlanságát. Lásd részletesebben doktori értekezésemben: *L'épanouissement de l'homme dans les perspectives de la politique économique* (Párizs, Sirey-Dalloz, 1965, 22–25. l. Ankerl, G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism.* Cambridge, MA, 1978, 6–7. l. és Ankerl G.: *A mai tőkés gazdaságirányítás. Mítosz és valóság.* Kossuth, 1989. Tulajdonmitológia, 66. sk. l.)

[9] Még manapság sem lehet egyelőre (!) kánikulában sem Manhattan utcáin anyaszült meztelenül sétálni vagy mint „szőrtelen majom" a washingtoni Fehér Ház rózsakertjében egy fogadáson megjelenni, míg Teheránban a nőknek hajukat le kell takarniok yashmakkal. Európa egyes városainak lakói éjjel-nappal eltűrik a harangozást, Teheránban viszont bizonyos órákban a müezzinek kiáltozhatnak. (Nole, Lise: *Intolerance: General Survey.* Montreal, 1994.)

[10] A neokantiánus J. Rawls (*A Theory of Justice.* Cambridge, MA, 1978. Osiris, 1997. 34. fejezet) csak a türelmetlenség meg nem tűrésével korlátozza a türelmet. A nyomdokain haladó R. Crisi, a kanadai Waterloo-i Egyetem tanára szerint az európai modern tolerancia a vallásháborúkat követő békekötés történelmi terméke. Rawls álláspontját filozófiai kikerülésnek (*avoidance*-nak) minősíti. (*La tolérance*, id. mű 34. l.).

[11] Utz, F.: *Sozialethik*. Heidelberg, 1958. 165–6., 277 skk. l.

[12] King: id. mű 208., 210. és 222–223. l.

[13] Jó példa erre Miloš Forman 1997-ben bemutatott filmje, amely a pornográf Larry Flyntből szeretne egy szabadságharcos mártírt fabrikálni, miközben a Columbia stúdió a hírverés érdekében a reklámplakátra a keresztre feszített Krisztusra emlékeztető alakot tesz egy levetkőzött nőszemély ágyékára, *remélve,* hogy a megbotránkoztatás meghozza a kasszasikert.

[14] Ahogy a társadalmaktól meg lehet követelni a Tórának és a holokauszt áldozatainak teljes tiszteletét, úgy lehet a Koránét is. A tolerancia körüli csatározások egész paradoxona leolvasható azon a híren, amelyet az *International Herald Tribune* 1994. július 6-ai számában „A türelem elfogy, ha elnevezések ütköznek" cím alatt hozott nyilvánosságra: „Amikor az Antidiffamációs Liga, egy zsidó nemzeti szervezet értesült arról, hogy Saint Paul (MN) városában a katolikusok alakítanak egy Antidiffamációs Ligát, közölték a katolikus szervezettel, hogy az Antidiffamációs Liga nevet *kizárólagosan* akarják használni. Ezt követően a katolikus szervezet Katolikus Védelmi Ligára változtatta a nevét."

[15] Az ENSZ volt főtitkára 1993. június 14-én az ún. Bécsi Deklaráció delegátusaihoz intézett üzenetében büntetőjogi intézkedéseket követelt minden vallási kegyhely meggyalázása ellen (A/conf. 157/23-as akta 20. és 21. pontja).

[16] A tapasztalat azt mutatja, hogy a túlzottan engedékeny törvények lincselésekhez vezethetnek, míg a túl szigorú, kegyetlen megtorlás felkorbácsolja a szenvedélyeket s lázadást, névtelen terrorcselekedeteket gerjeszt.

[17] Theodorson, G. A. – Theodorson, A. G.: *Modern Dictionary of Sociology* (New York City, 1970, 48–49. l.) definíciójához áll a miénk a legközelebb. Más álláspontokról lásd Ankerl G. in *Magyar Szemle* id. cikk 428. és 434(5). l.

[18] *(Déva)nágari*nak hívják a szanszkrit kifejlett írásmódját.

[19] A zászló közepén van a buddhistákat pártoló Asóka Pijadaszi császár (i. e. 272–232) Csakravartinája, ami többek között a világ urát jelenti. Asóka élvezi a hinduk, dzsainisták és buddhisták együttes tiszteletét. Ő nyilvánította ki egy rendeletben (ediktumban) a törvény és rend tiszteletét, tiltotta meg a szekták hivalkodó viselkedését és a szélsőséges bujtogató szónoklatokat. (Morsy, Z. [szerk.]: *La tolérance. Essai d'anthologie.* Párizs, 1993, 73–74. l. és von Glasenapp, H.: *Az öt világvallás*. Budapest, 1987, 89, 129–130. l.)

[20] Valójában Indiában az állam úgy van elválasztva a vallástól, mint Angliában a korona az anglikán egyháztól – ahol a XVII. század óta az lehet csak király, aki gyakorló anglikán –, a görög állam(polgárság) a görög ortodox egyháztól vagy Izrael a zsidó rabbinátustól. Ezért nevezzük a Pakisztántól elválasztott Indiát Hindusztánnak. Oommen, K. T.: Ethnicity, immigration, and cultural pluralism. *Cross-National Research in Sociology.* Newbury, CA, 1989, 293. l.

[21] In Morsy: id. mű 66. l.

[22] Anélkül, hogy túl messze mennénk, utalni kell Dumézil trinitásos indoeurópai (ős)valláselméletére, amelyet sokan erőltetettnek tartanak. Littleton, C.S.: *The New Comparative Mythology: An Anthropological Assessment of the Theory Georges Dumézil.* Berkeley, 1980. Smith, Brian K.: *Classifying the Universe: The Ancient Indian Varna System and the Origins of Castes.* Oxford, 1994. *The Eliade Guide to World Religions.* 1991. 16. fejezet. *L'Etat des religions,* id. mű 170. l. Oommen id. cikk 294–295. l.

[23] A dzsainisták vagy jainisták India lakosságának jelenleg csak mintegy 0,5%-át teszik ki. Lásd *L'état...* id. mű 257. l. és Berton R.: *Géographie des civilisations.* Párizs, 1991, 55. l.

[24] A chicagói ún. fundamentalizmus-kutatás keretében jelent meg Stanley Jeyaraja Tambiah-nak *Buddhism Betrayed? Religion, Politics, and Violence in Sri Lanka* (Chicago, 1992) című könyve. Ez szingaléz szemszögből vizsgálja azt, hogy mennyire összeegyeztethető a buddhizmussal szerzeteseinek a véres politikai összeütközésbe való keveredése.

[25] A szikh vallás tanainak a *Gurmukhi írás(mód)* a hordozója. A hinduizmus számára szent és sérthetetlen kasztrendszert hatályon kívül helyezve magukat is kizárták a hindu társadalom fő áramlatából, s akik nem kényszerültek kivándorolni, Pandzsab államba koncentrálódtak. A hindu–muzulmán szintézis helyett a turbánjukkal feltűnő szikhek véres konfliktusok szereplői lettek (még ha 1997 februárjában a szikh Akali Dal – isten harcosai – párt éppen a Hindu nacionalista Bharatiya Janata párttal lépett is alkalmi szövetségre). 1984-ben például az amritsari – *amrit* a szikheknek iniciációt jelent – Arany Templom állította a két vallás ortodoxait csatasorba.

[26] A vallásbölcselet tolvajnyelvén kifejezve a bráhmanizmus a legfőbb (isteni) világprincípium elfogadása révén a funkcionális *monizmus* híve, azonban ezt ontológiai pluralizmussal kapcsolja össze.

[27] A hinduizmus hat különböző szemléletmódot, megváltáselméletet ismer.

[28] Mint arra már utaltunk az indoeurópai (ős)vallás kapcsán (*Valóság*, 1994/8, 83. l.), a trinitás léte és egységesítése több jelenlegi vallás közös öröksége (Littleton, C. S.: id. mű). A szanszkrit Dharma a buddhisták páli írásában mint dhamma, a lét három jellegzetességének – Anicca, Dukkha és Anatta – egysége jelenik meg.

[29] Henoteizmus az, ha valaki több istent elismerve úgy fohászkodik egyikhez közülük, mint egyetlenhez, míg a katenoteizmus az istenek rangsorolását jelenti. („Kathenotheism" in *Webster International Dictionary.* Springfield, MA, 1976, 1234. l.)

[30] Morsy: id. mű 9–10. l.

[31] Az angol „társult hivatalos nyelv". Az 1981-es népszámlálás 325 nyelvet számolt össze. Singh, K. S. – Manoharan, S.: *Languages and Scripts.* Delhi, 1993, 30. l.

[32] Oommen, T. K., id. cikk 294–295. l., valamint „Insiders and Outsiders in India. Primordial collectivism and cultural pluralism in nation-building". *International Sociology.* 1(1); 1986, 53–74. l.

[33] Gandhi Gujarat államból való, ahová a Kr. e. III. században a dzsainisták vándoroltak. Ashramhoz küldött levelében azt írja, hogy nem szereti a tolerancia szót, mert a vallások rangsorolásától terhes, míg az *ahimsa* – vagy „ne légy tettleges", „ne ölj" – elve ezt nem tételezi fel, mert elismeri saját vallásunk tökéletlenségeit is. Hozzáfűzi, hogy a vallások egyenlőségének elismerése nem törli el a különbséget hívők és hitetlenek között, s nem vezet a vallástalanság megtűréséhez. (Morsy: id. mű 239–241. l.) Ez utóbbi kijelentést a mai liberálisok ritkán idézik.

[34] Gandhi nem tudta az indiai szubkontinens politikai egységét megmenteni, s még India lakosságának egységes nemzetállami érzését is véres regionális konfliktusok teszik kérdésessé. Ami a kasztrendszer felszámolását illeti – mint említettük –, jogilag ez megtörtént, de a kasztokon belüli házasság tendenciája nem szüntethető meg evvel. Így a kasztok szociológiailag nem szűntek meg létezni. Egyébként egyes bráhmanák Gandhinak szemére is vetették, hogy a kasztok elleni fellépésével saját kasztjának érdekét szolgálta, s a páriák „rendjének" (egyoldalú) eltörlése tulajdonképpen a reinkarnációban már nem részesülő 4. rend, a súdrák érdekeit sértette meg. (*L'état...* id. mű 171. l.)

[35] Creel, H. G.: *Chinese Thought from Confucius to Mao Tse Tung.* Chicago, 1953.

[36] De Groot, J. J. M. (*The Religious System of China.* I–III k. Leiden, 1892) erősen követi a Csu Hi (1130–1200) alapította szing-li iskolát. Művét mandarin kínaiul újranyomtatták Tajpejben 1976-ban.

[37] Rodney Taylor és Gary Arbuckle („Confucianism". *The Journal of Asian Studies.* 54, no. 2 [1995. május] 347. l.) szerint a konfuciánus hisz az Istenben (Thian), s Konfuciust prófétának tartották. Ezt tanúsítja többek közt az istentiszteletre épített pár száz konfuciánus templom.

[38] Az ún. északi buddhizmus hivatalos neve „mahájána", amit Pálvölgyi Endre Nagy Szekérnek fordít, de a „Nagy Tutaj" is jól tükrözné ezen áramlat sajátosságát a dél-ázsiai államokban gyakorolt ortodox buddhizmussal szemben, amelyet viszont „hinajáná"nak, kis szekérnek vagy tutajnak lehetne nevezni vagy az ősök pártolóinak, híveinek (*The Teaching of Buddha.* 244. kiadás, Tokió, 1982, 590. és 593. l.).

[39] *Teaching...,* id. mű. 590. l.

[40] Morsy: id. mű 188–193. l.

[41] E vonatkozásban érdemes az olvasót arra emlékeztetni, hogy nem is olyan régen a liberális imperiális USA szigorúan ellenőrizte a Nicaraguából – vagy közvetve Kubából – érkező utasok bőröndjeit, nehogy felforgató marxista–leninista irodalmat „csempésszenek be", mert ez megkérdőjelezheti az ország *alapintézményeinek,* így a termelőeszközök szent magántulajdonának legitimitását.

[42] Lie-ce emlékiratai nagyon jellemzőek, különösen az, amelyet Kr. e. 273-ban írt King Csehuangnak az idegen értelmiségiek kiutasítása ellen. (Morsy: id. mű, 191–192., 165–166. l.)

[43] A hadísz Mohamednak, közvetlen (munka)társainak és más korabeli kiváló muzulmánoknak a megállapításait rögzíti írásban (vö. az apostolokkal és az egyházatyákkal). (Shaikh Farzana: *Islam & Islamic Groups: A Worldwide Reference Guide.* Harlow, UK, 1991, 289. l.) A szunná a próféta szokásait, viselkedési kódexét foglalja össze. A Korán és a szent hagyományok alapján keresik a Korán írástudói a muzulmán tan mindenkori helyes értelmezését, amely az idzsmában vagy konszenzusban testesül meg. Ez a muzulmán teológiai minősítéssel rendelkezők *egyetértését* jelenti. Mohamed mondta: (hit)társaim sohasem fognak egy tévedésben egyetérteni. (21 Idzsma; 47:178–9., 83:33–6.) (Bosworth, C. E.: *Islamic Dynamics: a Chronological and Genealogical Handbook.* Edinburgh, UK, 1980.) A helyes út keresésének összefüggésében a teljesség kedvéért feljegyezzük, hogy a *szúra* konzultációt, tanácsolást jelent (Szúra XLII:38: „...kötelességük egymást konzultálni..." S. XLII:37: „...a haragban meg kell bocsátani"), míg az *idzstihad* önálló magyarázatot jelent.

[44] Szúra V:19; XXII:40.

[45] A muzulmánok élesen megkülönböztetik az iszlám uralmú államokat (Dár al-Islam) a többitől (Dár al-harb). A zsidó vallás követőinek – világszerte – Izrael államhoz való ragaszkodása is kétségtelen. Glasenapp: id. mű 221., 226. l. és Goldberg, J. J.: id. mű 135. és 311. l.

[46] A kalifák a próféta (trón)örököseiként működtek, jóllehet az egyiptomi Ali Abd al-Razeq különvéleményt hangoztatva világiasítja a kalifa hatáskörét. (*Al-Islam wa usul al-hukm*. 1928. Morsy idézett gyűjteményéből: 184–185. l.) Az emír vagy amír már „csak" parancsnokot jelent, s a szultán is „csak" uralkodót. (Berton: id. mű 81. l.)

[47] Mint arra már utaltunk, a konszenzust kölcsönös konzultációval, szúrával kell elérni. A tekintélyelvű *síitá*knál a mollahoknak ezen egyetértés keresése az imám példás tekintélyének irányítása alatt folyik (vö. a római püspök tekintélye a katolikus egyházban).

[48] A faji egyenlőség az iszlámban abszolút. Mohamed és lánya Feketével való házasságával erre példát is adott. Morsy idézi a hadíszt (id. mű 23. l.). Ez az egyenlőség az egyistenhitnek nem eleve velejárója. Az Ószövetség a fajok közti házasság, sőt barátkozás ellen is szól: *Jós* 23,12; *Neh* 10, 28skk.; *Ezra* 9:2: ...ezek és fiaik idegeneket vettek feleségül; a szent faj összekeveredett a bennszülöttekkel; s ebben az *árulásban* még a vezérek mutattak példát. *Ezra* 10:2-3:

...elárultuk Istenünket, mert idegen nőket vettünk feleségül... De még van remény Izrael számára. Istenünk előtt megesküszünk, hogy elhagyjuk idegen feleségeinket és a tőlük született gyermekeket. (Lásd még *Ezra* 4:3.)

[49] A zakat vagy alamizsnaosztás a muzulmán öt alapkötelességéhez tartozik, mint a hitvallás, böjtölés, zarándoklás és rendszeres imádkozás. A jótékonyság kötelessége intézményesítve – mennyiségileg pontosítva – van. (Shaikh, F.: id. mű, 290. l.)

[50] A dzsihád vagy „erőfeszítés" (Shaikh F.: id. mű 290. l.) két hagyományt tartalmaz: az iszlám társadalmak védelme a külső veszély ellen, és a „keresztes hadjárat". Hogy mennyire nem az erőszak tartja fenn a muzulmán hitet, azt jól mutatja az, hogy azon országokban, amelyekben az európai gyarmatosítás révén elvesztették a hatalmat, ahogy az indiai szubkontinensen, meg tudták őrizni híveiket.

[51] Lásd *A politika egydimenziós tudománya* című fejezetet e könyvben.

[52] A buddhisták is misszionáriusok, de nem törekednek kizárólagosságra, mint az egyistenhivők. A monoteisták Istene gyakran féltékeny és haragos. (Ószövetség: 1 *Kir* 18,38; 3 *Mózes* 26,27 ss.; 4 *Mózes* 25; 5 *Mózes* 1,34.)

[53] Medina *Medinat an-Nabi*ból származik, ami viszont a Próféta Városát jelenti. A várost azelőtt Yathibnak hívták. Naptárunk szerint 623. szeptember 1-jén jelent meg az ediktum, amelyet a lelkiismereti szabadságra vonatkozó charta és a nadzsrani békeszerződés egészít ki mint alaptörvény. (Morsy: id. mű 84–88., 91–92. és 238. l.)

[54] *Szúra* II.62, II.177, II.213, IX.6, XVI.35, CIX.6. E kérdések különösen Ilya és Lydda (vagyis Jeruzsálem és Lod) elfoglalásával kapcsolatban vannak pontosítva. (Morsy: id. mű 84., 91–92. l.)

[55] Gondoljunk csak arra, hogy a dzsainista vallás egyik irányzata eredetileg annyira az igénytelenség híve volt, hogy híveit anyaszült meztelenül járatta.

[56] King: id. mű 176. l.

[57] A muzulmán teológiai érv az erőszakos térítés ellen a Korán II.62, II.177, II.213, IX.6, XVI.35 és CIX.6. szúrájában olvasható: És ha az Úr akarta volna, bizonyára a földkerekségen mindenki igazhívő lenne; te akarod hát az embereket arra kényszeríteni?

[58] Morsy: id. mű 96–97. l.

[59] A muzulmánok száma eléri a milliárdot, meghaladva a katolikusokét, de nem a kereszténye két. *L'état...,* id. mű 14. l.

[60] Lásd a majdnem fél évszázados orosz megszállás után a „cirill betűs nyelv" gyors eltűnését a magyar életből.

[61] A Harvard Egyetemen szélsőséges nézeteiről ismert, nemrég elhunyt Herrnstein J. Rischard *The Bell Curve* (New York, 1994) című művében azt állította, hogy, idézzük: „Ashkenazi Jews of European Origins... test higher than other groups." (Általános intelligencia-tesztről van szó.)

[62] Ankerl, G.: *Ubranization Overspeed in Tropical Africa.* Genf, 1986. Ankerl G.: *Urbanisation rapide en Afrique tropicale, 1970–2000.* Párizs-Abidjan, 1987. Ankerl G.: Urbanisation mondiale: aspects démographiques, politiques et ethno-civilisationnelles. *Cahiers de sociologie économique et culturelle.* 1990. XII. 97–130. l.

[63] Glasenapp már idézett klasszikus művében realista módon, az elterjedtség alapján öt világvallást sorol fel, nevezetesen a bráhmanizmust, a buddhizmust, a kínai univerzizmust, a kereszténységet és az iszlámot.

[64] Lásd A. Unterman cikkeit. J. R. Hinnells: *Dictionary of Religions* (London, 1984, 215. és 320. l.).

[65] A hitterjesztés katolikus kongregációját VIII. Kelemen pápa 1599-ben hozta létre *(De propaganda fide),* majd XV. György 1622-ben végleg intézményesítette, hogy az egyetlen igaz, szent apostoli egyházhoz visszatérítse a görögkeletieket, a protestánsokat és végül a gyarmatok pogányait.

[66] *Mt* 18,26–29; *Róm* 2,4; 8,25; 15,4–5; *Kor* 6,4; *Gal* 5,22; *Ef* 4,2, *Kol* 1,11; 3,12; 1 *Tessz* 5,14; 2 *Tessz* 3,5; 1 *Tim* 6,11; 2 *Tim* 4,2; *Tit* 2,2; *Zsid* 6,12; *Jel* 2,19; 3,10.

[67] A klérus kötelékéből kivált, szenvedélyesen Róma-ellenes neokantiánus teológus Hans Küng az egész világ hívőit és hitetlenjeit egy koalícióba összefogó – úgymond – „ökumenikus" szekuláris szociáletikát fogalmazott meg. Küng a hívők és nem hívők világkoalíciója számára hat *a priori* elsődlegességi és bizonyossági erkölcsi szabályt nyilatkoztat ki: Elkerülendő az a fejlődés, amely több problémát vet fel, mint old meg; az újítás pozitív mérlegét az újítónak kell bizonyítania; a közjó elsődleges az egyéni érdek felett; a sürgős életmentés elsődlegességet teremt még a magasabb értékekkel szemben is (vö. számára a földi élet tartóssága implicite a fő érték!); a világmindenség mint környezet védelme fontosabb, mint a komfort növelése; végül a megfordítható folyamatokat a meg nem fordíthatókkal szemben előnyben kell részesíteni. Lásd *Projekt Weltethos*, R. Piper GmbH/Co. KG. Mobich, 1990, III. fejezet „A Coalition of Believers and non-Believers" kivonatban, in *La tolérance...* id. mű, 83s l. A türelmesség Küng-i fogalma tulajdonképpen az ENSZ 1948. december 10-ei Emberi Jogi Deklarációja 18. cikke érvényesítésének feltételeiről folytatott katolikus disszidens elmélkedés, amely során Küng ténylegesen nem vonja be a nem-nyugati tanok képviselőit a *meta-elvek* (pl. a nemzetközi egyéni, társadalmi és állami aktivizmus egyetemesen kívánatos céljainak, fokának és módozatainak stb.) kidolgozásába. A nyugati világ szekuláris társadalometikai gondolkodásának a már idézett szabadelvű és szintén neokantiánus Rawls egy sokkal átgondoltabb képviselője.

[68] Ha szabadságról vagy szabad sajtóról értelmesen akarunk beszélni, pontosítani kell, mitől független milyen sajtóorgánum: államtól, vallásfelekezettől vagy melyik más pénzforrástól.

[69] A véletlen és valószínűség ismeretelméleti fogalmaival dolgozó történetfilozófiai iskolák felszabadultak e múlt századi doktrínától.

[70] A *Self-fulfilling prophecy* írja le azt a tipikusan az emberi társadalmakra jellemző jelenséget, hogy a „tekintélyes, meggyőző előrejelzés" maga teremti meg a bekövetkezéséhez szükséges feltételeket.

[71] Minden világnézet igyekszik az egyetemesség, katolicitás köntösében tündökölni. Ennek sematikus eszköze, hogy a többit leszűkítő jelzővel látja el. Ma a liberalizmus az, amely mint az elit világnézet megengedi magának, hogy ideológiai jelzőket osztogasson, míg saját tanának nem ismeri el ideológiai jellegét. (Arblaster, A.: *The Rise and Decline of Western Liberalism.* Oxford, 1984.)

[72] Elkeseredett vita zajlott le az 1994-es kairói Népességi Világkonferencián, szembeállítva a – jórészt a New York-i szabadelvű establishment által kidolgozott – „nyugati és globális" álláspontot a dél-amerikai, afrikai katolikus lakosságú államok, a Vatikán és egyes muzulmán államokéval, különösen a zárónyilatkozat VII. és VIII. (8.25) fejezetét illetően. A vita során az is kiderült, hogy a tolerancia modern szabályai szerint ki kit rekeszthet, közösíthet ki a Nyugatot, sőt az egész emberiséget (ún. „international community"-t) képviselő álláspont megfogalmazásából. A nyilatkozat feletti vita tétje nemcsak „dogmatikus szőrszálhasogatás", mert az nemzetközi közpénzek felhasználására szolgál irányelvül.

[73] Casanova, J.: *Public Religions in the Modern World.* Chicago, 1994.

[74] Ankerl, G.: *Beyond Monopoly Capitalism and Monopoly Socialism.* Cambridge, MA, 1978.

[75] A kizárólagosság a társadalomban faji, vallási, nyelvi, vagyonossági hovatartozás vagy akár az (újságírói) „professzionalizmus" céhjének jelmezében is jelentkezhetik.

[76] King: id. mű, 200–201., 209. l.

[77] Sklair, L.: *Sociology of the Global System.* New York City, 1991. 144. skk. l. – Mattelart, A.: *Advertising International: The Privatization of Public Space.* London, 1991. – Schiller, H.: *Culture Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression.* Oxford, 1989. Croteau, D. – W. Hoynes: *By Invitation only: How the Media Limit Political Debate.* Monroe, Maine, 1994. Az utóbbinak gazdag amerikai „példatára" megmutatja a látszólag pluralista médiákból való kizárás módjait.

[78] Mint az öregedő királynő, a politikai establishment – a népuralom torzulásait eltüntetendő – a nép által való megmérettetéstől való irtózás miatt gyakran a tükör eltüntetését követeli. Ilyen a megválasztáshoz szükséges *quorum,* küszöb megszüntetése és a népszavazások költségességére hivatkozva a néptől az alkotmányozás, az elnökválasztás stb. jogának megtagadása.

[79] King: id. mű 15. l.

[80] Ankerl, G: *Beyond Monopoly*, id. mű 6–7. l.

[81] Nem feladatunk itt annak megítélése, hogy e megosztottság történelmileg hogyan és miért keletkezett, csak annak leszögezése, hogy ha és ahol ez mint *tapasztalati tény* létezik – főleg, ha egy társadalomban a vallás, faj és osztály határai közül több *egybeesik* –, a demokrácia alapelveinek valóságos érvényesítése érdekében más, az egyszerű többségi döntés elvén túllépő intézményrendszerre van szükség.

[82] King érinti e kérdést, de megelégszik a már idézett standard válasszal, problémamegoldással (King: id. mű 200 ssk. l.).

[83] Guinier, Lani: *The Tyranny of the Majority: Fundamental Fairness in Representative Democracy.* New York, 1994.

[84] Elise Boulding asszony, a Dartmouth College nyugalmazott tanára egyik markáns képviselője annak a naiv álláspontnak, hogy az ún. „globális normák" nem a nyugatiak világméretű kiterjesztése, hanem egyenrangú felek közti nemzetközi eszmecsere eredménye. (Bouding, Elise: *Building a Global Civic Culture: Education for an Interdependent World.* New York, 1988.)

[85] Az USA-ban 100 000 lakosonként 519 elítélt ül börtönben, s Oroszországban 558-an, míg különben Európában e szám 60 és 100 között ingadozik. Vincent Schiraldinak, a Washington-i *Justice Policy Institute* ügyvezető igazgatójának számításai szerint kb. 2 millió ember volt 1999-ben átlagosan naponta az USA-ban szövetségi, állami vagy megyei börtönben. 1990-ben e szám egymillió volt. Lásd még az USA 1994. július 28-án az Emberi Jogok Bizottságához benyújtott – kétévenkénti kötelező – 213 oldalas jelentésének John Shattuck által írt előszavát. A hazánk emberi jogi gyakorlatát atyáskodva figyelő Amerikai Kongresszus feleannyi (!) nemzetközi emberi-jogi egyezményt sem hagyott jóvá, mint Magyarország. Symonides, J. – Volodin, V. (szerk.): *Human Rights: Major International Instruments.* Párizs, UNESCO, 1994.

[86] Perrot, D: *Dérives humanitaires: état d'urgence et droit d'ingérence.* Cahiers de l'IUED. Genf, 1994. (Collection Enjeu, PUF, Párizs, 1994.)

[87] Gong, G. W.: *The Standard of 'Civilisation' in the International Society.* Oxford, 1984.

[88] A *pária-államok* kategóriájának megalkotása inkább szítja, mint visszaszorítja a terrorizmust. (Lásd Blant, J. M. idézett munkája.)

[89] Harzam, P. és mások: *Predictibility, Correlation, and Contiguity.* New York, 1981. Lewis, Michael: *Altering Fate: Why the Past Not Predict the Future.* New York, 1997.

[90] Ilyen ráolvasásnak tekinthető a széles körű nyilvánosságnak szánt, tendenciózusan megfogalmazott kérdésekkel végzett ún. közvélemény-kutatás. Honolka, H.: *Die Eigendynamik sozialwissenschaftlicher Aussagen. Zur Theorie der self-fulfilling prophecy.* New York, 1976. Brulé, M.: *L'Empire des sondages: transparence ou manipulation?* Párizs, 1988. – A világgazdaságra – és a tőzsdékre – való ráolvasásban az OECD is kiveszi részét (*Interfutures: Facing the Future, Mastering the Probable and Managing the Unpredictible.* OECD, Hamburg, 1979.) – Lásd általában Boursin, J.-L.: *Sondages, indices, statistiques: La forme scientifique du mensonge?* Párizs, 1978.

[91] Vö. Lawrance, W. W.: Watching the Watchers. *Science.* 1982. VI. 11., 1172. l. A demográfusok hamis riasztásainak módszerhibáit írja le részletesen Le Bras, Henri: *Les limites de la planète: Mythes de la nature et de la population.* Párizs, 1994.

[92] A legtöbb mega-jóslatnak mint olyannak a bekövetkezése alig több véletlennél, ugyanis ha a prognózisokból módszeresen mintát veszünk, kiderül, hogy a nagyszámú selejt közt csak azokra emlékeztet szerzőjük, s marad így meg a nyilvánosság emlékezetében, amelyek valóban bekövetkeztek. (Pl. a középtávú gazdasági előrejelzéseknek kevesebb mint egynegyede következett be, s ezért marad a tőzsdei spekuláció kockázatos.) A középtávú demográfiai és vándorlási előrejelzések hibahatára akkora, hogy a prognosztika politikailag használhatatlan. (Ankerl, G.: *Urbanization rapide en Afrique Tropical.* Párizs, 1987. Lásd még a Római Klubnak Pecei óta kihalt apokaliptikus prognózisairól Braillard, Ph.: *L'imposture du Club de Rome.* Párizs, 1981.) A francia geopolitológusnő, H. Carrère d'Encausse, aki „előre látta" a Szovjetunió szétesését, és be is választották 1992-ben a Francia Akadémiába, valójában azt jövendölte, hogy a muzulmánok túlsúlya feszíti azt szét. Mint tudjuk, a valóságban nem ez következett be.

[93] A számíthatóság kedvéért leszűkített számú faktorral számoló (multiobjective-es) stochasztikus „Modellezés" egyik bölcsője az amerikai–orosz alapítású Laxenburg-i International Institute for Applied System Analysis. Levien, R. E.: *Mathematical Modeling at IIASA.* Bécs, 1981. Goldstein, W.: Forecasting Inflation in the 1980s. *Futures. The Journal of Forecasting and Planning.* 1990.

[94] Ezen utóbbi melegágyai a korszakokat *poszt*-tal ellátó társadalomtudományi műhelyek, ahol a „posztindusztriális", „posztmodern" konfekció készül – s aztán a különböző geopolitikai obszervatóriumok, ahonnan pedig az ideológiák, sőt a történelem végét is látják. Egyes millenarista szekták a világvégét is. E képeket aztán más szemantikus eszközökkel rajzolják fel az elitnek, és mással a szektákban tömörülő népnek. (Lásd Eva Etzioni-Halevy: *The Knowledge Elit and the Failure of Prophecy.* Winchester, MA, 1985.) Mi igyekszünk munkánkat ismeretelméletileg effajta perspektíváktól („poszt-apokaliptikusan") módszeresen elhatárolni. A múlt század végén fellépett világfájdalmat, a spleent elkerülendő, az UNESCO volt katalán vezérigazgatója, a biológus Frederico Mayor 1996 és 1999 között egy tucat kongresszust szervezett *Valencia Tercer Millenio* címen, kihirdetve a jövő ezred fő kihívásait: a környezet felemésztése, a túlnépesedés, az ún. harmadik világ, a (polgár)háborgások, a globalizmus lokálpatrióta ellenségei, a munkanélküliség, a világvallások többessége, a mindentudás iránti hitetlenség, a világ összkomfortossá tételének mint célkitűzésnek üressége. Lásd Mayor, F. – Bindé, J.: *Un monde nouveau.* Párizs, 1999.

[95] Stableford, B. – Langford, D.: *The Third Millennium: a History of the World A.D. 2000–3000.* New York, 1985. Norman Angell már 1910-ben egy bestsellerben (*The Great Illusion,* New York) azt jósolta, hogy a háborúnak vége, mert a világ gazdaságilag annyira „összefügg".

[96] Glasenapp: id. mű 224–226. l. Mc Namara, J.K. (szerk.): *Evolutionary Trends.* Tucson, AZ, 1990. Couderc, P.: *Le Calendrier.* Párizs, 1948.

[97] Irak Bagdad mellett és Izrael pedig a Tel Aviv közelében lévő Nes Tsiona Intézetben több mint negyven éve folytat titkos biológiai fegyver kutatást.

[98] Böhm-Bawerk, a századfordulói bécsi közgazdasági iskola jeles képviselője jól leírja, hogyan lesz a modernizált gazdaság az egyre szélesebb függési hálózatok, közvetetten saját inerciájának rabja.

[99] Edward W. Saïd: *How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World.* New York, 1981. Egyébként a modern nyugati történelemszemlélet abban is provinciális, hogy a jelenkor eseményeinek világtörténeti jelentőségét túlbecsüli. Ankerl, G.: Face au synchronocentrisme, la sociologie est-elle l'histoire immédiate de l'ère audio-visuelle? In: *Sociologues allemands.* Párizs-Neuchâtel, 1972, 13–32. l. Ankerl, G. in *Quality and Quantity* 1971, 209–223. l.

[100] Ankerl, G.: *Toward Solidarity Contracts on World-Wide Scale.* ILO, Genf, 1980, 4–9. l. Egyszerűsítve kifejezve a keresztlevél adta Íráshoz tartozás, a családfa adta rokonság és a szerződések alkotta hasznos viszonyok mindegyike összetartás forrása.

[101] Ezen újgyarmatosító szellemben kezeli a nyugati tudomány az élő nem-nyugati civilizációkat sokszor gőgös tudatlansággal. Így például az amerikai Rutgers Egyetem Walt Whitman Center igazgatója, B. R. Barber (*Jihad vs. McWorld.* New York, 1995). S Reginald Dale szerint a világban az alapprobléma az, hogy a Nyugat mindig jobban megértette a Keletet, mint a Kelet a Nyugatot. A világ rendjének angol–amerikai jelenlegi megközelítéseiről ad jó áttekintést Anderson, S. K. cikkválogatása (*Civilizations and World Systems: Studying World-Historical Change.* New York, 1995).

[102] Molnár, Stephen: *Human Variations: Races, Ttypes and Ethnic Groups.* Englewood Cliffs, N.J., 1983, 187. l. – Goldsby, A. Richard: *Race and Races.* New York, 1977, 89. l. Lásd még Trotte, J. W.: *The Great Migration in Historical Perspective: New Dimensions of Race, Class and Gender.* Bloomington, IN, 1991. A legoptimistább számítások is fél évezredről szólnak.

[103] Jóllehet a nyugat-európai államok az ENSZ Biztonsági Tanácsa öt állandó tagsága közül kettőt foglalnak el, mindeddig nem tudtak egyetlen olyan államot sem „összehozni", amely a világ jelenleg legnépesebb öt országa (Kína, India, az Amerikai Egyesült Államok, Indonézia és Brazília) közt foglalhatna helyet. Európában a Szovjetunió szétesése óta nincs világhatalom.

[104] Az ezredfordulót ünneplő UNESCO futurológiai tanulmányokat akart megjelentetni *Exploring the Future* címmel. Azonban Ziauddin Sardar szerkesztő a címet sokatmondóan a *Colonising the Future: The Other Dimension of Futures Studies*ra változtatta. Végül is a 19 tanulmányt tartalmazó *Rescuing All Our Futures: The Future of Furtures Studies* (Westport, CT, 1999) című kötet kritikus válasz lett arra a kísérletre, hogy a Nyugat jövőterve mint egy világtörténelmi szükségszerűség legyen előterjesztve.

A világ anglo-amerikai magánosításának terve és a többi más írásmódú civilizáció

A jelen valóságról alkotott képünk bizonyos rajtunk kívül létező elemekre támaszkodik. De mihelyt az elemek közül bizonyosakat *kiválasztunk,* hogy *leírjuk* és *megnevezzük* azt, a valóság képe elveszti tiszta tárgyilagosságát.

Egy (történelmi) időszak, korszak megjelölésénél ez különösen nyilvánvaló. Minden korszakokba való beosztás, elnevezés meghatározott világnézet rabja. Így ha mostanában a szónokok, hogy kijelentéseiknek súlyt adjanak, mondanivalójukat dramatizálják, szinte hisztérikusan *ezredfordulóról* beszélnek, a közönség könnyen elfelejti, hogy ezen időpont-megjelölés maga is egy meghatározott világrend, a mi világrendünk, a *keresztény* világrend terméke.

Azonban akármi is legyen a véleményünk a nyugati média által manapság elterjesztett világnézeti sémákról, doktrinális világképekről, ahhoz, hogy akármilyen színvonalú publikummal is a párbeszédet meg tudjuk teremteni, a nyugati közvélemény széles körében elfogadtatott világszemléletből kell mint hivatkozási vagy legalábbis mint vitaalapból kiindulni. E doktrínák ugyanis öntudatlanul is beették magukat mind a tömegek, mind az ún. elit gondolkozásmódjába – s az elfogadásukban közvetlenül érdekelt befolyásos csoportok folytonos ismételgetéssel azt besulykolják s ébren tartják. (Gondoljunk az exportmaximalizálás előnyeit hangoztató külkereskedelmi lobbi hírverésére!)

Ökonomizmus

Mik korunk propagált gondolkozás- és látásmódjának alapfeltételezései, amelyek annál is inkább mélyen ülők, mert jobbára hallgatólagosak, implicitek?

Tekintsük át néhány pontban!

1. Az *ökonomizmus* egyik ilyen hittétel. Nemcsak a marxizmusnak, hanem a mai liberális világszemléletnek is tantétele, hogy a Gazdaság az egész világtörténelem elsődleges hajtóereje.

S ha elfogadjuk, hogy a gazdasági számítás magának az emberi ésszerűségnek a megtestesülése, a környezeti kényszerek alól való felszabadulás, az üdvözülés és haladás fő forrása, minél fejlettebb, racionálisabb lesz az emberek gondolkodásmódja, annál egyetemesebb kell hogy legyen a Gazdaság uralma. A legalapvetőbb emberi kötelék pedig a *piac* lesz, amelyen a tőketulajdonhoz jutott egyén befektetése, s (annak híján) a saját (munka)erejét a vásárra vivő ember ára, értéke megmérettetik. Így jelentik, főleg a szerencsések és élelmesek szemében, végső soron a piac megfellebbezhetetlen, állandó és korlátlan rögtönítélkezései a „természetjogi igazságszolgáltatás", az áhított *meritokrácia* eljövetelét.

A *gazdasági fundamentalizmus* azt követeli meg, hogy ha a társadalmi értékrendek ütköznek, mindig a gazdasági szemponté legyen az utolsó szó. A kulturális és társadalmi javakat azok gazdasági hasznosságának, reklámhordozó értékének kell alárendelni – különben, úgymond, a társadalom lemarad a korszerűség kíméletet nem ismerő versenyében.

E tannak megfelelően a Gazdaság szuverenitását különösen az állammal és a közhatalommal szemben kell érvényesíteni, előnybe részesíteni, fölénybe juttatni; s akár tekintélyelvű, akár a nemzet közakaratát kifejező demokratikusan megválasztott kormányról van szó, mert a magánosítás a társadalmi folyamatok ésszerűsítésének fő letéteményese.

A teória a bolsevizmus neveltjeinek eredetinek tűnhet. De a gazdaságtörténészek jól tudják, hogy tulajdonképpen a gazdasági világválság és a rá válaszoló szocialista mozgalmak előtti őskapitalista ideológiának új körettel való egyszerű felmelegítéséről van szó, amelyet a chicagói 1976-os Nobel-díjas Milton Friedman ultraliberális monetarista közgazdász, Pinochet generális tanácsadója testesít meg.[1] Nem hiába mondják, hogy a divat megújításához, megreformálásához elég a fél évszázada megjelent archivált divatlapokat újra fellapozni!

2. A társadalmi fejlődés ilyen ortodox-liberális értelmezésének messzemenő *társadalompolitikai következményei* vannak. A magántőke, mint minden haladó ésszerűsítés letéteményese, előfeltétele, lehetőleg korlátlan (kivételeket alig tűrő) működési szabadsága lesz a legalapvetőbb emberi jog. Az angolszász politológiai iskola szerint olyan társadalmi berendezés megvalósíthatatlan, amely a magántőke jóakaratán múló politikai és kulturális pluralizmusnál szélesebb körűt biztosítana. (Churchill szerint ez még a legkevésbé rossz rendszer.)

A magántőke szent és sérthetetlen szabadságjogának tisztelete tette a Nyugat szemében Franco és Pinochet rendszerét annyira szalonképessé, hogy vele szövetkezhetett, annak ellenére, hogy a többi szabadságjogot véresen eltiporták. Jeanne Kirkpatrick[2] asszony, a Georgetown Egyetem jogásza, az USA ENSZ-küldöttségének volt vezetője kovácsolta a tekintélyelvűség és totalitarianizmus közti megkülönböztetést azért, hogy a kubai rendszerrel szemben alkalmazott kettős standardot legitimálja.

Az általános gazdaság-központú világszemlélet (torz)tükrében a magántőkés mint a társadalom „kenyérkeresője", értékteremtője jelenik meg – míg az *állam* mint egy adószívó vámpír és korlátokat állító lábatlankodó; s *a többi társadalmi* tevékenység, mint a kultúra és a sport pedig (ha az áruk eladását reklámozással nem segítik elő) mint valami haszontalanság.

A közhatalom[3] egy megtűrt „szükséges rossz", amelyet, mint egy csőszt, csak akkor hívják, ha a *tőkések egymás közti* piaci osztozkodásának kaszinói játékrendjét a határidős (ún. *futures* és *derive*-) ügyletek válságba keverik, vagy ha a tőzsdén kívül zajló visszásságokat – a tőkével nem rendelkezők dologtalanságát, nyomorát, hajléktalanságát – valamiféle (nép)jótékonykodással el kell takarítani vagy legalábbis takarni.

Az ökonokratikus tőkés világrendben[4] az áruba nem bocsátható, *non-marketable* (eladhatatlan) *kultúra* (vagy divatosabban kultúrtermékek maguk) is, akárcsak az állam, a heréskedő haszontalanság kategóriájába esik, s a *business*-nek az adókedvezmények által megtakarított szponzoráló kegyeinek lesz alárendelve, mondhatnánk kiszolgáltatva – akárcsak a média és a politikai pártok.

Globalizmus

3. A magánosítás ortodox-liberális ideológiájának újdonsült, időszerűsített változata a *globalizmus,* ami nagymértékben – ahogy azt a 15. fejezet címében jeleztük – a világgazdaság oltárán bemutatott exportáldozat kultuszában jelenik meg. A méretgazdaságosság (hangzatosabban angolul: *economy of scales*) triviális megállapításának a világgazdaságra való kivetítésével az lesz elfogadtatva, hogy minél nagyobb – nem is feltétlenül specializált – transz-

nacionális holdingok uralják a világpiacot, annál olcsóbban fognak mindent gyártani, s ez (ha nem előbb, akkor talán utóbb) csak előnyére válhat a világ aprajának-nagyjának.

Mivel pedig a világ vagy 200 országra oszlik, az államoknak avval, hogy a nemzetgazdaságot a világgazdaság bizonytalanságától és labilitásától határokkal védik, újra csak a kerékkötő, negatív szerep jut osztályrészül, mint a világ haladását gátló valamiféle történelmi csökevény. Ezt az első pillanatra ésszerűtlennek tűnő „gáncsoskodó" képét csak úgy enyhíthetik az államok, hogy a közteherviseléstől borzadva menekülő, a hontalanságot önként vállaló transznacionális társaságokat vámmentes zónákkal vagy adóparadicsommal magukhoz édesgetik, egymástól ideiglenesen átcsalogatják.

A világgazdaság és -piac standardizált egységesítésére épülő globalizáló, „szép új világ" félreérthetetlenül magának a *világhatalomnak de facto magánosítására* irányul. Közismert tény, hogy *a)* egyrészt nincs az egész „világra kiterjedő, demokratikus közakaratot kifejező közhatalom", *b)* másrészt az egyre nagyobb holdingokba összezárkózó transznacionális konglomerátumok költségvetési lehetőségei messze felülmúlják az államok túlnyomó többségének rendelkezésére álló *költségevetést.*[5] A gazdasági magán-tőkebirodalmaknak fúzió által való koncentrációja gigantikus méreteket ölt. A *Mergerstate Review* jelentése szerint a cégbeolvasztások és -összevonások az USA-ban túllépték 1997-ben a félmilliárd dollárt (675 milliárd volt), s világszerte az egybilliót. A tőkés „magán-kiskirályságok és -hercegségek" fúzióval és felvásárlással magán-világbirodalmakká való egyesítésének hőstörténete nem ért véget, hanem töretlen lendülettel tovább tobzódik. 1999 első felében összesen 500 milliárd dolláros nemzetközi *(cross-border)* operációt jelentett. Téves lenne azt hinni, hogy a kartellellenes törvénykezés ennek korlátot szab, ugyanis az nem vizsgálja a cégek abszolút nagyságát, csak mint egy piaci forgalmi rendészet arra igyekszik ügyelni, hogy egy-egy sajátos piac vonatkozásában egyik cég se jusson uralkodó helyzetbe. F. M. Scherer és David Ravenscraft (Brookings Institution) számításai szerint a konglomerátumok összeolvasztásának általános gazdasági hasznossága nincs kimutatva – még a részvényesek szempontjából sem! Viszont tény és való, hogy a születő privátbirodalmak közvetetten politikai hatalmat nyernek, s az is, hogy e globalizációs folyamat során 1983 és 1992 között évente 100 milliárd dollár vándorolt az USA-ba.

– Ha az államok java része már *szegényebb* a kordába tartandó globális tőkés társaságoknál, és

– a multinacionálisan szervezett magántőkével szemben *földrajzilag* is szűkebb szinten szervezettek, olyan kész helyzet alakul ki, amelyben az államhatalom a magántőke hatalmának többé már nem is konkurense.

A. Sampson még 1973-ban a *The Sovereign State of ITT*-ről írt (New York) művében ecseteli, hogyan teremtenek e nemzetközi cégek *„corporate patriotism"*-ot (a márkás céghez való hűségeskü, titoktartás stb. révén). Ma már e transznacionális részvénytársaságok vagy franciául *société anonyme*-ok – nem államok az államban, hanem államok *feletti transzcendens* testületek. Az egyetemes méretű, fuzionáló magántőke nem áll messze attól, hogy egy olyan kizárólagos világhatalmat konstituáljon, amelyet csak a *részvényesek demokráciája legitimál.*[6] Az új tőkés világrend ezen elképzelését a *MAI (Multilateral Agreement on Investment)* vagy magyarul Multilaterális Befektetési Megállapodás néven lebegtetett szerződéstervezet jól illusztrálja. Miután az 1994-ben Marrakeshben aláírt világméretű – ma 140 államot átfogó – szabadkereskedelmi övezetet teremtő, genfi székhelyű világkereskedelmi szervezet, a WTO még nem garantálja a kultúra alkotásainak mint egyszerű fogyasztási cikknek, valamint a tőkének gátlástalan,[7] „határtalan" *és* lehetőleg kockázatmentes globális áramlását az OECD-n belül, a nyugati beruházóköröket képviselő, trilaterális konklávé olyan megállapodást készített elő, amely *a priori* megkötné az államok kezét abban, hogy a transznacionális direkt

tőkebefektetéseket egy-egy ország és nép nemzetgazdasági és társadalompolitikai érdekeinek megfelelően szelektálja és működését (rend)szabályozza.[8] A külföldi beruházások egyedi alapon történő elbírálásának és engedélyezésének szuverén jogáról az államok lemondanának; sőt a szerződés alkalmazásának és a nemzeti törvényekkel való összeegyeztethetőségének megítélését a nemzeti törvényszékek hatásköréből a nemzetközi tőke választotta döntőbíróságba „utalnák át".

A tőketulajdonosok jogait így kodifikáló dokumentumot a WTO ultraliberális akkori vezérigazgatója, Renato Ruggiero „az egységes világgazdaság alkotmányá"-nak *(„Constitution for a single global economy")* nevezte, míg a francia országgyűlés külügyi bizottságának volt elnöke, Jacques Lang az effajta ökonokratikus csúcsszervezkedést „a minden demokratikus ellenőrzés feletti transznacionális nagytőke szovjetjé"-nek hívta.

A *MAI* korai nyilvános leleplezése révén egy interkontinentális koalíciónak sikerült a „részvényesek világalkotmány-tervezetét" egyelőre a WTO sublótjába visszaszorítani. Ugyanennek a világméretű koalíciónak a népmozgalma 1999-ben Seattle-ben, szinte utcai harcok árán, sikeresen újra elejét vette annak, hogy a most már az új-zélandi Mike Moore vezette WTO-nak – többek között – a szolgáltatások és tőke „féktelen" nemzetközi áramlására vonatkozó szerződéstervezeteit megtárgyalják. Ezen erőfeszítések újrafelvételét a WTO attól reméli, hogy a legagilisabb ellenzékieket valahogyan soraikba integrálva megszelídíti.

Kelet mint nem-nyugat

4. A globalizmus egy értéksemleges versenyben az *egyetemes* ésszerűség elterjesztését ígéri, s a nemzeti, nyelvi és más folklór különbségeket mint csökevényeket a lokális rezervátumok lomtárába utalja. De tüzetesebb vizsgálat elárulja, hogy a mai transznacionális globalizáció *meghatározott geopolitikai* vonzatokhoz kötődik.

A közvéleményalkotó újságírók és más *(soft science)* írástudók a globalizáció „folyósítását" egy sematikus manicheus világképbe erőltették: a Nyugat közvéleménye jelenlegi gazdaságközpontú világszemléletének megfelelően a világ legkülönbözőbb kultúrköreihez, civilizációihoz tartozó népeket, nemzeteket (barbár módon) kizárólag aszerint rangsorolták, hogy egy-egy lakos mennyire jövedelmező, (környezete átalakítása árán) mennyi piacon pénzzé tehető cikket termel ki.

Majd, minden más társadalompolitikai meggondolástól[9] függetlenül, (a nagyjából) az OECD-be tömörült *Nyugat* az egész maradék világot egy zsákba rakja. Mint ahogy Kishore Mahbubani oly találóan kifejezte: *The West and the Rest.*[10] A nyugat a Maradék világot egyszer harmadiknak nevezi, egyszer Keletnek, egyszer Délnek. E pongyola terminológia teljesen logikus, mert e metageográfiai kifejezéseknek ezen összefüggésben úgy sincs más konkrét tartalmuk, mint az üresség – amely arra szolgál, hogy a Nyugat saját jelentéstartalmát kidomborítsa, s hogy utánzással azt befogadtassa.

A *Kelet* fogalma alatt például a nyugati szellemtudományok civilizációs szempontból annyira *heterogén, egymástól is* annyira eltérő nemzeteket vesznek egy kalap alá, hogy a nyugati ökonokráciából való kizártságuk az egyetlen közös vonásuk. A Kelet csak egy hiányosság, egy negatívum, egzotikus ésszerűtlenségek összessége, egy *nem-Nyugat*; nem egy alany, hanem egy passzív tárgy, csak beruházások befogadására való hodály. Ezért adtuk e kötetnek a *Nyugat van, Kelet nincs* címet.

Ne felejtsük el: a Nyugat a világ több mint 3/4 részét gyömöszöli így pökhendi fölénnyel, lekezeléssel e jellegtelen zsákba, amely – mint a *MAI* fóruma is mutatja – nem partner a

dialógusban, hanem csak nyugati tanácsok és utasítások passzív címzettje. Különben is, mivel állítólag történelmi szükségszerűség, hogy a Nyugat business civilizációja a világ globális jövőjének előképe legyen, az egyetlen értelmes vita csak arról folyhatna, hogy melyik nép hogyan, milyen úton-módon tudná *leggyorsabban* a nyugati modernizációt utánozva „magát korszerűsíteni", „felzárkózni", a Nyugathoz „hasonulni" – még ha e „serdülő nemzeteknek", „új demokráciáknak" pár „helyi érdekű" vargabetű meg is engedtetik.

Amerikanizmus

5. Végül, ha szemérmesen is van jelezve, a globalizált világnak felfestett körképen csak úgy lehet eligazodni, ha mindenki idővel töri, megérti a körkép *anglo-amerikai kultúrnyelven* írt feliratát. Mióta anglo-Amerika a világháborús önmészárlásból a Marshall-segéllyel s az abból kinőtt OECD-vel, majd a NATO-val, kisegítette Nyugat-Európát, bele kellett törődnie a technológiai mannával történt *kulturális árukapcsoláshoz:* határtalan utat nyitni az *anglo-American way of life* szimbólumainak, intézményeinek és kultúrcikkeinek.

Az angol nyelvű népközösség pedig nagyvonalúan ajánlja fel anyanyelvét globálisan az egész világ kozmopolita kultúrembereinek használatra, mintha csak egy nyelv anyanyelvi státusa, kulturális beágyazottsága a kommunikálásnál másodlagos kérdés lenne.

A renitenskedőkkel viszont a neoimperiális anglo-Amerika propagátorai[11] elhitetik, hogy technikai leírásokat és parancsokat csak otrombán lehetne más nyelven megfogalmazni.

Mind a Puerto Ricó-i kérdésben elfoglalt, mind az USA-ba délről beszivárgó *latinó*-k anyanyelvhasználatát a törvény szigorával kordában tartó soviniszta álláspont, mind pedig az ésszerűnek és korszerűnek egyáltalán nem mondható angol birodalmi mértékegységekhez – mint a láb, hüvelyk, font – való görcsös ragaszkodás együttesen mutatja, hogy az ún. modernizáció nem kultúrsemleges. A kulturális hagyományától is elválaszthatatlan anglo-amerikai nyelvnek a gazdasági terjeszkedéssel való módszeres árukapcsolásáról van szó.

A *fenti öt pont*ban összefoglaltuk a globalizmus jövőt ígérő ideológiáját, amely azt tanítja, hogy mivel a helyek, intézmények, emberek a modern távtechnológiák révén az egész világon könnyen és rendszeresen elérhetők lettek, „következésképpen" az egész emberiség és minden egyén jóléte azon múlik, hogy a tőkeerős transznacionális beruházó mamuttársaságok minél gátlástalanabbul választhassák meg, világszerte mikor, hová, mibe fektetnek be. Ez pedig, úgymond, csak úgy lehetséges, ha a nemzeti határokat mint akadályokat lebontják, akárcsak az állami előírásokat, még ha e rendszabályokat és tilalmakat demokratikus mandátummal rendelkező államok közérdekből állítják is fel.

Mint arra többek közt Armand Mattelart a közélet privatizációjáról szóló tanulmányában felhívja a figyelmet, a magántőke szponzorálással, PR és hirdetés kapcsán saját kezdeményezésre egyre több társadalompolitikai funkciót is – kedve szerint – ellát, nagyvonalúan eltart, s formálja természetesen saját képére és hasonlatosságára.[12]

A kulturális hagyományok és civilizációk sokasága a termékek egységesítése és a termelés, gazdálkodás ésszerűsítése szociológiai kerékkötőjének kétes hírébe kerül.

De a „lokális kultúrák" közül mégis egy kivételt képezne, nevezetesen az anglo-amerikai, mert, úgymond, az ésszerűsítés megköveteli, hogy a majdani egyesített világ társadalma egy nyelven értesse meg magát, s a történelmi szükségszerűség úgy hozta, hogy „történetesen" ez az anglo-amerikai anyanyelvközösségé legyen. Ezek az alapvonások jellemzik azt a globális jövőmodellt, amelyet *a világ anglo-amerikai magánosításának* nevezünk.

Kérdőjelek

Mármost egyáltalában megkérdőjelezhető-e ez a modell?

– vajon üdvös-e egyáltalán az emberiségnek a globalizmus által való megváltása körül kétségeket kelteni?

– vajon elkerülhető-e egyáltalán e trend, vagy történelmi szükségszerűségről lévén szó, s Ionesco tanmeséje szerint jobb minél előbb a globalizmus orrszarvúival együtt üvölteni?

– A kívánatosságára vonatkozó elvi,

– az ígéretességére vonatkozó tapasztalati és

– a bekövetkezésére vonatkozó geopolitikai meggondolások azonban *relativizálják* ezt a Nyugat egész látóhatárát betöltő jövőképet.

Már a gazdasági történések elméleti vizsgálata kimutatja, hogy az egyes cégek hiába is keresik a termelési tényezőknek a fizetőképes keresletnek legésszerűbben megfelelő bevetését,

a) a piac utólagos és kizárólagos összehangoló szerepe *elégtelen* nagy nemzetgazdasági károkat okozó válságok kizárására, megelőzésére,

b) sőt magával az egyes cégek ésszerűen kitervelt beruházásainak jövedelmezőségével is a valóság utólag láthatóan csúfot tud űzni, s gyakran azokat csődbe kergetni.

c) S az állam, a közakarat beavatkozására nemcsak a tőkés befektetők békés jóléte szempontjából van szükség, hanem azért is, mert a többi ember, a munkaerő nemcsak termelési tényező, hanem a Gazdaság értelme, létalapja. S ha a vállalkozók a jövedelmezőség érdekében gépeket hagyhatnak lomtárban porladni, mindazonáltal a kihasználatlan munkaerőnek tovább kell élnie!

Így az összes cégek maximális jövedelmezősége sem biztosítja azt, hogy e vektorok eredője a maximális *nemzetgazdasági* jövedelmezőséget biztosítsa; ugyanis a cégek nem tudják be önköltségeik számításába azt, hogy ilyen és ilyen termelési mód hogyan fecsérli el a nemzeti vagyont, amihez pedig a Természetnek minden, még ingyenes kincse is tartozik, akárcsak a parlagon hagyva öregedő kiképzett „munkaerőpark". Ugyanis, szemben a nemzeti könyvvitellel, e tényezők módszeresen kimaradnak az angolszász hagyományú egyéni könyvvitelből.[13]

d) Végül emlékeztetni kell arra, hogy ha a Gazdaság molochja követelményeit a társadalomra rá akarja kényszeríteni, ezt *csak* annak nevében tudja megtenni, hogy a termelés *társadalompolitikai célok* megvalósítását *szolgálja,* annak előfeltétele. Mihelyt a Gazdaság csak a tőzsdei kaszinók játékszere, *parancsai társadalmilag érdektelenné válnak.*

Márpedig a globalizmus a *laissez-faire* ökonokráciát a népek, anyanyelvek, nemzetek, írásmódok, hagyományok, államok és civilizációk feje felett az egész földtekére ki akarja elsődlegesen terjeszteni, az egész világot egy törvényeken kívüli szabad kikötővé, zónává tenni.

Mint már említettük, az exportálást mindenáron növelő neomerkantilizmus e szemlélet sarkköve. Pedig, ha

e) egy vállalat nagy gazdasági térben akar működni, s e tér nemzet*közi,* ez csak sokrétű, új típusú (jogi, politikai, kulturális stb.) *többlet-kockázatot* jelent. Ezért is részesíti előnyben a beruházó az olyan nagy gazdasági tereket, amelyek *egy államon belül* léteznek, mint az USA, Kína, India.

Emlékeztetni kell arra is, hogy a nemzetközi szabad kereskedelemnek az ún. nemzetközi munkamegosztás nevében való propagálása jórészt egy alibi, mert hiszen a spekuláns és más nemzetközi pénzügyi forgalomnak a tulajdonképpeni áruforgalom csak 40-ed része.

f) Aztán egyes gazdaságok exportorientáltsága úgysem lehet *egyszerre minden* Gazdaság megváltó angyala, megszabadítva azt a felesleges készletek fojtogatásától; azon banális oknál fogva, mert a világ összes állama exportjának és importjának összege pontosan *zéró.*

A török, magyar és más, exportról álmodó (fogyasztási cikkek behozatalára is) határtalanul nyitott gazdaságokban idővel az import jobban növekszik, mint az export, s így a belső termékek piaca végül csak zsugorodik.

g) Valójában a munkamegosztás korláttalan nemzetköziesítése (főleg politikai világhatóság híján) a társadalmak, a világ- és nemzetgazdaság *labilitását,* válságveszélyességét erősen növeli – nem is szólva az elnyújtott szállítási vonalak okozta szennyeződés ökológiai többletkockázatáról.[14] (A *boom-bust* ciklusok ugyanis nemzet*közi* szinten sokkal hevesebbek, mint nemzeti szinten.)

Tehát a világkereskedelemnek, pontosabban a *kül*kereskedelemnek a világgazdaságnál *sokkal gyorsabb* kiterjesztésére vonatkozó globalista tendencia kívánatossága[15] egyáltalában nem bizonyított. A valóságközeli gazdaságelmélet azt diktálja, hogy az egyes nemzetek gazdaságpolitikája ne vakon az *export maximalizálását* hajtogassa, hanem gazdasága sajátos nagyságának, struktúrájának és fejlődési szakaszának megfelelően *optimalizálja* azt.

h) Végül a gazdaságközpontú gondolkodás avval zsarolja a társadalmat, hogy, úgymond, „ami nincs megtermelve, azt nem lehet *elosztani".* Viszont az is köztudott, hogy a piac bálványozásának örve alatt az alapvető emberi szükségletek „fizetőképes formátumban", vagyis keresletként nem képesek jelentkezni, míg a keresőképes munkaerőket a termelésből a magántőke szabadon kirekesztheti vagy éhbérért dolgoztatja.

Az utolsó évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy a világ merkantilista globalizálásának piacmechanizmusai mind nemzetközi, mind nemzeti szinten a vagyon- *és* a jövedelemkülönbségeket csak növelték, s a stabil társadalmak derekát alkotó középosztályokat szalámitaktikával elvékonyították. A statisztikai réteg-szeletelés bármelyik módszerét is használjuk, e megállapítást az adatok igazolják. Robertson Roland *Globalization* című munkájának 340. oldala egy pezsgőspohárra emlékeztető görbét ábrázolt, mert e szélsőséges forma lapos felső kelyhével, karcsúsodó középső nyakával s egyre szélesedő lapos talpával a globalizációs jövedelemelosztást jellemzi. Jó nevű közgazdászok, mint az MIT-n Krugman és Thurow, csak a magyarázaton vitatkoznak, nem az alapvető tényeken.[16]

E problematika a hazai szaksajtóban is nyilvánosságot kapott többek között Falussy Béla (KSH), Kolosi Tamás (TÁRKI), Körösi István (VGKI) és Szarka Sándor írásai nyomán, mert e szempontból Magyarország nem kivétel, hanem tendenciájában szélső eset![17]

De mit jelent az társadalompolitikailag, hogy a személyi jövedelem elosztása egyre egyenlőtlenebb?

Azt, hogy az alapszükségletek helyett a piacon elsősorban új keletű szerkentyűk, *gadgetek* iránti igények jelennek meg fizetőképes kereslet formájában, s mivel a fizetésképtelen szükséglet az ökonokrácia néma leventéje, a gazdaságközpontú gondolkozásmód, világnézet szofizmája lezárult: „nincs kereslet, tehát nincs szükséglet sem!" A potenciális kereslet pedig, amely *más elosztásarányokból eredne,* a hit és álmodozás virtuális világába lesz utalva. „Éhes disznó makkal álmodik!"

És a többi civilizáció?

Miután a nyugati *business*-központú globalizmus perspektíváját felvázoltuk és értékeltük, felvetődik a kérdés, hogy *vajon az anglo-Amerika vezette nyugati „világfejlesztés" olyan elkerülhetetlenül el fog-e terjedni, mint azt az ún. Trilaterális Bizottság és más okkult grémiumok a jövő világtörténetére rá szeretik olvasni*.

Z. Brzezinski, a Carter-tanácsadó New York-i professzor és kollégái[18] szerint *grosso modo* az egész jövő világ paradigmatikus (példaszerű) előképe New York mint *global city* lenne – kevert népességeivel, amelyek idővel feladva anyanyelvüket egységesen az anglo-amerikai kultúrnyelvet fogadják el.

Engedtessék meg, hogy ezen „meglátást" tiszteletlenül *békaperspektívának* nevezzük. Valóban mi, akik a világot a judeo-keresztény eredetű, aránylag homogén nyugati kultúrkörből szemléljük, akarva-akaratlanul felnagyítjuk a körünkben látottakat, tapasztaltakat, s hajlamosak vagyunk azt az egész földtekére kivetíteni, amely pedig nemcsak területben és emberiségében sokszorosa a Nyugatnak, de *több más írásmódú* civilizációt is rejt magában. Természetesen a gazdasági statisztikák mámorítóak, s megtáltosodhatunk tőlük, hiszen 1960-ban a világ (áru)termelésének 59%-át az OECD országai produkálták; viszont hosszú távon az előrejelzések szerint még a gazdasági fölény sem ilyen egyértelmű, mert 2030-ra ez a viszonyszám már 29%-ra zsugorodik.

Hasonló „tetőződés" léphet fel az anglo-amerikai kultúrnyelv hordozta nyugati civilizáció távlati terjeszkedését illetően. Tény és való, a II. világháború után, Európa romjain az angol nyelv térhódításában szinte erőltetés nélkül maga mögé rendelte a kontinensünkön uralkodó németet, s az olyan „világnyelveket" is, mint a francia, portugál és a spanyol. E feltűnésmentes betörést azonban leegyszerűsítette, megkönnyítette az a tény, hogy mindezek a kultúrák együttesen az aránylag koherens *latin írásmóddal* fémjelzett nyugati civilizációhoz tartoznak.

Azt pedig, hogy egy-egy írásmódbeli egyezés és különbség milyen mély szellemtörténeti gyökerekről árulkodik és milyen mély szakadásokat, schismát jelent, azt ma Európa jelen történetén is leolvashatjuk. Mit is jelentett az ortodox greco-cirill és latin (római katolikus) törésvonal az egynek kikiáltott szerb-horvát „nyelvcsaládon" belül!

S Románia és Törökország az első világháború után, a 20-as években nem írásmódja „latinosításával" igyekezett az európai civilizáció mellett hitet tenni? S vajon a NATO és EU kibővítési ütemterve nem követi-e – a „visegrádiak" nyomán – nagyjából, „véletlenül" e vonulatot?

De azon kaptuk magunkat, hogy világszemléletünk megint csak a mi Nyugat-központú békaperspektívánkban rekedt meg!

A világ szenvtelen, egyetemes szemlélete felfedi előttünk, hogy hiányos, hibás, sőt *számunkra* végzetes is lehet az az elképzelés, hogy a fehér bőrűek észak-atlanti kultúrkörén kívül nincs ma más, *mint egy harmadik világi civilizáció,* amelyet egyszerűen a nyomor, tudatlanság és önkény jellemez.

Valódi civilizáció az, amelynek kiterjedt népessége sajátos írásmódjával közös értékeknek és felhalmozott (beavatott) ismereteknek válik tartós hordozójává, letéteményesévé, örökösévé.

Egy *írás,* még ha nem is kifejezetten szentírás őrzésére és terjesztésére fejlesztették ki, majdnem mindig írástudói beavatottságot szolgált. (Egyébként így van ez ma Nyugaton a matema-

tika, logisztika és a kémia jelrendszerével is!) Egy-egy nép kultúráját egy-egy *anyanyelv*(rendszer) jellemzi. (Fekete Afrikában vannak törzsek, amelyek nyelvüket valóságos titokként őrzik!) De civilizáció nem állhat fenn írás(mód) nélkül!

*Minden civilizáció*nak egy kollektív életmódrendszer a sajátja. Ezt

a) az *„írás”*-tudók rögzítette értékrend,

b) a kialakult és állandóan változó, alkalmazkodó *kollektív önfenntartás,* megélhetésmód szervezeti (és könyvviteli) szabályai, s

c) a *fajfenntartás*ból adódó antropológiai adottságok együttesen határozzák meg.

A munkatársi, rokoni és írott hagyományőrző együttműködés tart össze minden civilizációt, de *más-más összetételben,* ötvözetben. Ha az emberi értékrend egyetemes is, de mivel az értékek nincsenek szükségképpen összhangban egymással, azokat *rangsorolni* kell, s ezt más-más civilizáció eltérően teszi.

Vannak civilizációk, ahol elvárják, hogy az ember a pénzért kockáztassa egészségét, sőt esetleg életét, másutt a szellemi-jelképes értékekért vagy rokonért való odaadást tartják ésszerűnek, s ez találkozik nagyobb megértéssel.[19]

Mármost a világba való tágabb körültekintés elárulja, hogy a judeo-keresztény tradícióból kinőtt, de „felvilágosodott”, gazdaság-központú nyugati *business* civilizáció mellett *legalább három más, élő civilizáció*nak lehet beleszólása abba, hogy milyen legyen az egyetemes világcivilizáció, amellyel – ha lesz ilyen – minden kultúrkör (ön)elidegenedés nélkül, spontánul azonosulni tud.

Nevezzük meg azokat!

– A *Védá*-t terjesztő *(déva)nágari*[20] írásmóddal összekötött *bhárati*, vagyis indiai,

– a nem is alfabetikus képíráson alapuló *kínai* civilizáció, s

– a Koránt rögzítő és terjesztő arab jellegű írásmódú *muzulmán* kultúrkör mindegyike *egyenként* olyan belső azonosulási maggal rendelkezik, amely elejét veszi annak, hogy egy egyetemes emberi civilizáció a világ elamerikanizálódásával essen egybe ahelyett, hogy a *civilizációk közti alku eredője* lenne.

1. *India* (hindiül *Bhárat*) az egyetemes sokistenhívésre épült óriásbirodalom. (A bráhmanista világszemlélet mind a világrendszerek, mind a világképek többességét megengedi!) Bár „Hindusztán” hivatalosan szekularizált, de alig van még egy ilyen, egész civilizációt kitevő ország, amelynek szerves gondolkodás-, kollektív magatartás- és életmódját egy több évezredes (a beleszületett kasztok adta endogámiájában megerősített) kultúrhagyomány szimbolizmusa olyan egyetemesen áthatná. Hiába remélték a volt gyarmatosító angolok, hogy India többnyelvűsége elég lesz azon „kultúrcsapdának” felállításához, hogy az indiaiak egymás közt is főleg angolul érintkezzenek. Valójában Indiában ma sem beszél több, mint a lakosság 5%-a angolul. S mint azt az 1998-ban a függetlenség félévszázadának ünneplése is tanúsította, „Hindusztán”-ban a gyarmati tradíció mögött egyre inkább saját, évezredes, a Védára utaló és egységesen a *dévanágari* írásban terjesztett kultúröröksége éli meg, új formákban, reneszánszát.

2. A *kínai* civilizáció gondolkodásmódja és fogalomalkotása azon képírásban gyökeredzik, amely a különböző tájszólású kínaiakat és a kínai kultúrkörhöz tartozó japánokat, koreaiakat és vietnamiakat arra képesíti, hogy mind az évezredes írásos hagyatékot, mind pedig (az elit) *egymást írásban* megértse. Az Egész összefüggésében való világszemléletét, a *san je jia*

univerzizmusát a törvénytisztelő konfuciánus szociáletika, az önkibontakozást kultiváló buddhizmus és a természettel megbékélő taoizmus összeegyeztetése adja. (Ez a többvallásúság megengedi, hogy a hívők számának összessége a lakosságnak akár 120%-át tegye ki, mint Japánban.) Japán, a világ legrégibb megszakítatlan monarchiája, akárcsak a világ legnagyobb birodalma, Kína, féltve őrzi kultúrája egyöntetűségére épülő geopolitikai egységét. A darabjaiból, *puzzle*-ból összetákolandó Európa népeinek akarva, nem akarva meg kell ezt érteniök és elfogadniok. Kína figyelembe veszi, hogy *jelenleg a nemzetközi* élet fő nyelve az angloamerikai, még ha azt az emberiségnek alig 10%-a érti. Azonban a milliárdos Kína számára a „nemzetközi nyelv" nem jelent automatikusan *globális nyelvet*. Számára a nemzetközi nyelv nem bír ugyanavval a jelentőséggel, mint olyan törpeállamok számára, mint Svájc, hazánk vagy Izrael. Az amerikanizáló angol nyelv csak itt-ott, a „kínai elefánt" tengerparti kérgét és pár óriásmetropolisát perzselte meg. Mind a kínai közélet, mind a népi, *mind az intellektuális vérkeringés* túlnyomóan kínaiul folyik. Meddőnek tűnnek azok a törekvések, amelyek akár Kínának amerikai merkantilista hírverés által való elárasztására, a kínai kultúrörökség „lokál folklórra" való süllyesztésére, akár pedig ezen egységes civilizáció-állam szétdarabolására irányulnak.

3. A Korán terjesztésére használt arab írásmód által összefogott *muzulmán* civilizáció nem öltött testet egy óriásbirodalomban, mint a két előző – még ha a próféta, Mohamed remélte is, hogy ez lesz az abszolút egyistenhívés gyümölcse. Így a világ milliárdnyi muzulmánját – még ha egy aránylag folytonos geopolitikai területen él is – egy 55 tagállamú *nemzetközi* szervezet, az Iszlám Konferencia Szervezete (IKSZ) képviseli. Ez az egyetlen (hit)vallási alapú kormányközi nemzetközi szervezet.

A könnyen érthető iszlám hit értékskáláján az együttérzésnek előkelő hely jut. A muzulmán civilizáció az, amely az összes közül a legkevésbé fajgyűlölő. Az IKSZ hivatalos nyelve természetesen az arab. S a gyarmatosítás alól felszabadult muzulmán államokon belül az tapasztalható, hogy a modernség mézesmadzagát mutogató, vetélkedő franciáknak és angoloknak hátat fordítva az arab (jellegű) írásmódú oktatás nyer teret.

Végül mindhárom említett nem latin írásmódú és jobbára nem fehérbőrű népességű civilizáció *viszonylagos* terjedését a világ *demográfiai* adatai is csak alátámasztják.

Elképzelések és realitások

A mai világhelyzetet áttekintve dióhéjban, milyen tendenciákat tapasztalhatunk? Mik lehetnek elvárásaink?

Tény és való, hogy a korszerű távközlés és közlekedés egyre intenzívebben hálózza be az egész világot, s aki ennek folyományait elhanyagolja, struccpolitikát folytat.

1. Azt az elterjedt közhelyet azonban, hogy *következésképpen mindenki egymástól kölcsönösen* függ, már minősítés nélkül nem lehet elfogadni. A valóságban azt tapasztaljuk, hogy valamiféle *szimmetrikus interdependencia,* kölcsönös egymásrautaltság helyett, a tesséklássék „kölcsönös függés" jelszava alatt, az amerikanizált Nyugat (hírverő, hegemonikus merkantilizmusa által) *egyoldalúan* igyekszik uralni a világ többi kultúrkörét; s a Nyugat divatos világába csak gyenge, átstilizált, foszlányos befolyásokat enged be. A film és média világpiaca jól dokumentálja e ténymegállapítást.

2. A világ egyesítésére szánt másik felkapott üdvtan a különböző civilizációkhoz tartozó népek vándorlás által[21] való keveredése. De ez is megreked az élettől elszakadt retorika

szintjén. Ugyanis egyrészt a burkoltan javasolt modell, a New York-i olvasztótégely csak mindenki „el-anglo-amerikanizálódását” ígéri; másrészt még ha mától fogva a népek világszerte maximálisan keverednének is, az egységes emberfaj akkor sem jelenne meg évezredvégünk horizontján, hanem az újabb 2000 évet igényelne.

Roland Robertson a *Globalization*[22]-nek szentelt munkájában helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy az egyetemes világcivilizációhoz *több mint egy út* vezet, s a világon már léteznek *regionális* „*mini*globalizációk”.

Mint kifejtettük, az arab-muzulmán scripturájú civilizáció kontinenseket fog át, s a kínai és indiai máris egész civilizációs óriásállamokat hozott létre s tart fenn.

Ezen részegységeket a Nyugat (még hegemonikus megfélemlítéssel kísért) világpiaci párbajban sem tudja lehengerelni, és a globalizáció érdekében „önfeláldozásra” bírni. Valójában a Nyugat diktátumára épített együttműködés egy kihívó – s részben naiv –, világégéseket kockáztató elképzelés.

Még ha a Nyugat önmegbízott, újdonságterjesztő misszionáriusai el is özönlik a többi kultúrköröket standardizált, divatos portékáikkal, ez sem hoz létre egy olyan *univerzális civilizációt*, amelynek összehangolt értékrendjében a különböző „fajtájú” és hagyományú népek egyaránt otthon érzik magukat, vele azonosulhatnak.

Nem a világ külkereskedelmének maximalizálása, hanem inkább a *létező kultúrköröknek az összes felek által optimálisnak tartott, kiegyensúlyozott, föderatív együttműködése* ígéri az emberiség békés boldogulását.

Félő azonban, hogy az anglo-Amerika vezette, erőfitogtató Nyugat újabb „véráldozat” nélkül nem fog rádöbbenni arra, hogy a szimulációs modellek derűlátó előrejelzései ellenére – akárcsak a vietnami háború idején – a világuralomért folyó mérkőzésnek nem lesznek nyertesei.

JEGYZETEK

[1] M. Friedman tanácsainak hosszú távú következményeiről lásd: James Petras – S. Vieux: The Chilean 'Economic Miracle': An Empirical Critique. *Critical Sociology.* 17 (1990) 2. sz., 56–72. l.

[2] Kirkpatrick, J. D. J.: *Dictatorships and Double Standards*. New York, 1982.

[3] Már nemcsak Amerikában, hanem egyre inkább Európában is több a magántulajdont és módos személyeket védő magánrendőrség, mint az állami karhatalom. (Genf kantonban például 1996-ban 1594:1400 volt az arány.)

[4] Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism.* New York, 1976.

[5] A *Fortune* folyóirat által 1995-ben felsorolt 500 legnagyobb vállalat közül 139-nek nagyobb az évi bevétele, mint a világ 180 országa közül 120-nak, vagyis 2/3-ának a bruttó hazai terméke (GDP). Mivel pedig egy állam nem rendelkezik a GDP egésze felett, hanem csak saját költségvetése felett, az államoknak valóban csak 20%-a, vagyis alig 3 tucat államnak van elvben erőforrása ahhoz, hogy ellenálljon e transznacionális társaságok kihívásának. Lásd még Brendan, Martin: From the many to the few: Privatization and globalization. *Ecologist.* 26 (4), 1996. július, 145–154. l.

[6] Susan Strange a Cambridge UP-nél 1996-ban megjelent *Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy* című könyvében e képet mint történelmi szükségszerűséget igyekszik elfogadtatni. Lásd még Magocsi Pál Róbert: *The Rise and Decline of the Nation State.* (Cambridge UP, 1992.)

[7] Ha a nemzetközi direkt beruházások egyelőre messze el is maradnak a belföldiek mögött, de az 1970-es évek óta évente szinte megduplázódtak, s 1996-ban elérték a 350 milliárd dollárt, s mint említettük, a – jövőre is spekuláló – ún. *futures* eurodollár stb. spekuláns nemzetközi tőkeforgalom ma 4–5 billió dollár. Az összes pénzügyi forgalom az áruforgalomnak 40-szerese. Közben 25 amerikai multinacionális cég a világ beruházásainak több mint felét teszi ki.

[8] A hazai olvasó tájékozódhat a New York-i People-Centered Development Forum vezetőjének egy, Amerikában kevésbé ismert, de magyarra lefordított könyvéből (Korten, David: *When Corporations Ruled the World.* West Hartford, CT: Kumarian Press, 1995).

Egyébként mihelyt 1996-ban az Organization for Economic Cooperation and Development élére a kanadai politikust, Donald Johnstont kinevezték, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet aktivista szerepre tört.

[9] A UN Program for Human Development *Human Developement Report*-jai mutatják, hogy egy-egy ország gazdasági fejlődése nem párhuzamos a társadalompolitikaival.

Georges Wolinski a humoristának megengedett túlzással jól jellemzi legújabb könyvében Kubát, mint az egyetlen latin-amerikai országot, ahol több a prof., mint a tanuló, több az orvos, mint a beteg, több a rendőr, mint a bűnöző – és több analfabéta a turisták körében, mint a bentlakókében. (*Monsieur Paul à Cuba*. Párizs, 1998.)

[10] In *The National Interest.* Nyár 1992, 3–13. l.

[11] Donald, Wilhelm: *Global Communication and Political Power.* New Brunswick, NJ, 1990. és Joshua, A. Fishman et al.: *Post-Imperial English: Status Change in Former British and American Colonies, 1940–90.* Berlin, 1996.

[12] Mattelart, A.: *Advertising International: The Privatization of the Public Space.* New York, 1991. Goldblatt, D. et al.: Economic Globalization and the Nation-State: Shifting Balances Power. *Alternatives*. 22(3) 1997. július 269–285. l. – Scholte, Jan: Global Capitalism and the State. *International Affairs.* 73(3), 1997. július, 427–452. l. – Evans, P.: The Eclipse of the State? Reflection on Statehood in an Era of Globalization. *World Politics.* 50(1) 1997. okt., 62–87. l. – Cable, V.: Globalisation; can the State strike back? *World Today.* 52(5) 1996. május,

133–137. l. – Hyug Baeg, Im: Globalisation and Democratisation. Boon Companions or Strange Bedfellows? *Australian Journal of International Affairs*. 50(3), 1996. nov., 279–291. l.

[13] Ankerl, G.: *Concept de l'investissement dans l'homme comme de la politique de répartition.* Párizs, 1966. 130. l.

[14] Schrecker, T.: *Surviving Globalism: The Social and Environmental Challenge.* New York, 1997. Rajni, Kothari: Globalization. A World Adrift. *Alternatives.* 22(2), 1997. ápr., 227–267. l.

[15] David Paul, a Stanfordi Egyetem gazdaságtörténésze megjegyzi, hogy 1970 óta az USA külkereskedelme a bruttó hazai termelés 13%-áról 30%-ra emelkedett, de a nem tőkebefektetésből élők („those whose incomes are not linked to the rapid rise in the stock market" „since... profits have done well") általános életszínvonala nem emelkedett, s a munka termelékenysége is csak évente 1,2%-kal emelkedett, pedig az utolsó évszázadban (!) az átlagos termelékenység-emelkedés felülmúlta a 2%-ot, s mindez az új technikák és elektronizálás ellenére. David ezt azzal magyarázza, hogy a megtakarított munkaerő hozamát felemésztették a hirdetésekre és a marketingre való fokozott ráfordítások. Ami a nemzet s főleg a világgazdaság össztermelékenységének (Ankerl 1966 98. skk. l., Ankerl 1978, Ankerl 1989.) a globalizáció által való állítólagos javulásának „kiszámítását" illeti, ez úgyis egyre inkább illuzórikus, mert egyrészt a munkatermelékenység nem tévesztendő össze egy nemzetgazdaság össztermelékenységével (Román Zoltán), másrészt a termelékenységi mutatók mindenhogyan inkább az iparra szabott indikátorok, viszont 1999-ben az USA nem-mezőgazdasági magánszektorában tevékenykedők 77%-ban „szolgáltatásbeliek".

[16] A főleg munkájukból s a főleg tőkéjükből élők személyi jövedelemkülönbségének növekedése elkendőzésére az USA-ban többnyire két fogást használnak: azt regionális különbségnek akarják feltüntetni vagy a részvényvásárlás „népszerűsödésére" hivatkoznak. De W. Michael Fox és R. Alm (*Myths of Rich and Poor.* New York, 1999) könyvéből is kiderül, hogy éppen a gyarapodó városi lakosság körében nőtt az egyenlőtlenség. Earl Evelth pedig kimutatta, hogy bár az amerikai háztartások több mint fele valóban rendelkezik értékpapírokkal, azonban a „portfolio"-k (médian) középértéke nem éri el a 20 000 dollárt, s így a széles tömegek számára ez nem ad több jövedelmet, mint egy lottócédula. Lásd még Bihr A. – Pfefferkorn R.: *Dechiffrer les inégalités.* Párizs, 1999. A *Millennium*-nak – 25(3) – 1996 téli különszáma a *Poverty in World Politics: Whose Global Era?* kérdésének van szentelve.

[17] A Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem felmérése szerint a legszegényebb és a leggazdagabb tized jövedelmeinek aránya hazánkban 1988-ban 1:4,6 volt (sőt 1985-ben csak 1:4), amely a kiegyensúlyozott skandináv elosztásnak felelt meg, míg 1995-ben már 1:7,3 az arány, ami a német- és franciaországi arány, míg Kínában 1995-ben csak 1:3 az arány. Falussy György (Központi Statisztikai Hivatal) szerint, ha hazánk rétegeit statisztikailag tovább szeletelnénk, a helyzet még szélsőségesebbnek mutatkozna.

[18] Brzezinski, Z.: *Between Two Ages: America's Role in the Technotronic Era.* New York, 1970. Ohmae, K.: *Triad Power.* New York, 1985. Ohmae írja: „planting for a global harvest." Crozier Michel Brzezinskivel írt bevezetést a Trilaterális Bizottság *The Crisis of Democracy* című jelentéséhez (New York, 1975).

[19] Ankerl, G.: *Toward a Social Contract on World-Wide Scale.* Research series No. 47, ILO, Genf, 1980, 4–9. l. Ankerl, G.: Développement occidental, progrès sociétal et solidarité politique pour un pluralisme civilisationnel. In: *Mélanges*. Párizs: Berger–Levrault, 1988, 223–240. Ankerl, G.: Variation of the Concept of Tolerance According to Different Civilizations. In *Democracy and Tolerance.* UNESCO, Párizs, 1995, 59–78. l.

[20] *Dévanágari* szanszkritul azt jelenti, hogy „az istenek írása".

[21] Az ENSZ *World Population Monitoring 1993* szerint (New York, 1996) 125 millió ember, vagyis a világ lakosságának csak 2-3%-a nem él abban az országban, ahol született, s a legszámosabb vándorlás a nem-nyugati civilizációk *körén belül* zajlik le. (Vö. *International Migration.* HROWP 54, Washington, 1997.)

[22] Robertson, R.: *Globalization: Social Theory and Global Culture.* Newbury Park, CA, 1992.

Anyanyelv és kultúrközösség, írás és civilizáció

Előző tanulmányainkban foglalkoztunk a jelenleg is élő, különböző írás(mód)ú civilizációkkal s a Nyugat-központú globalizmushoz való viszonyukkal. Úgyszintén a Kárpát-medencei magyar nyelvterületek megőrzésének kérdésével.[1] A jelen írásunkat e két, a mai szakosított világban látszólag egymástól távol eső problémakör közötti összefüggéseknek szenteljük.

Nyelv, beszéd és írás

Az emberi társadalmak létezése, egyikhez vagy másikhoz való tartozásának alapfeltétele egy nyelv elsajátítása. A *nyelv* ugyanis az a legátfogóbb kommunikációs jelrendszer, amely révén az egyazon nyelvközösséghez tartozók megállapításokat, ismereteket, elképzeléseket, gondolatokat, de érzelmeket, akaratmegnyilvánulásokat, parancsokat is közölhetnek egymással.

A legtöbb európai nyelven ezen általános használatú jelrendszer egy testrészünkkel, a nyelvvel van spontánul társítva, ami közvetlenül köti azt a *beszélés*hez. A nyelvi kommunikációnak a beszéddel való azonosítását egyes társadalmak – így az európaiak – tovább erősítették azzal, hogy fonetikus írásra tértek át.[2] Ezen azonosítás odáig ment, hogy az embert az énekesmadarakkal állították versenybe, mondván, nekik – és esetleg a delfineknek – van fejlett hangkifejező skálájuk, *s így* esetleg van nyelvük is. Azt azonban eddig senki sem vonta kétségbe, hogy írni csak az emberiség tud!

A társadalomlélektanból ma már tudjuk, hogy a nyelvi kifejezőkészség sajátos emberi kognitív folyamatok eredménye. S a gondolatoknak, „agytermékeknek" szavakba vagy más nyelvi kifejezésekbe való öntését, „megfogalmazását" mentális képek, *jelképek* közvetítik.[3]

E megállapítás – Szabó Dezső szavait kissé szabadon idézve – „teljesebb látóhatárt" nyit ki számunkra: *jelek rajzolása vagy írás* lehet „hangoztatott" szavak fonetikus leképzése, de lehet attól önálló, elsődleges *nyelvi jelrendszer* is. A jelenlét-kommunikáció[4] keretén belül a szavakba tagolt beszélés mellett a süketnémák artikulált gesztikuláló, „térbe rajzoló" eszmecseréje is mutatja a nyelv és beszéd egymástól való függetleníthetőségét.

Ha hajlandók vagyunk a nyugati világot elhagyni, s más kultúrkörhöz (vagy az általunk elfogadott szóhasználat szerint más civilizációkhoz) tartozó társadalmakkal is foglalkozni – amit a szociálantropológia szívesen, a szociológia kényszeredetten tesz[5] –, akkor a kínai civilizáció esetében azt tapasztalhatjuk, hogy ma is érvényesülő írásmódjuk nem a beszélt nyelvnek másodlagos ábécével vagy szillabikus jelekkel való többé-kevésbé fonetikus „lekottázása", hanem közvetlenül „rajzolt-ecsetelt" képírás eredetű. Annak ellenére, hogy a kínai karakterek nagyszámú kiejtési utalást is tartalmaznak, olyan írásmódról van szó, amely egyrészt lehetővé teszi, hogy a *mai* kínai évezredekkel előbb megírt gondolatokat el tudjon olvasni, másrészt, hogy a Kína négy fő beszédmódjához tartozó vidékek minden írástudó lakosa, bár másként kiejtve, de megértse ugyanazt a szöveget. Ez a több ezer karakterből (ideogramból) álló jelrendszer évezredek és embermilliárdok közti közvetlen közlést tesz lehetővé, beleértve az írástudó koreaiakat,[6] japánokat és vietnamiakat, vagyis egy egész civilizációt fog össze. Jelenlét-kommunikációban ez az összetartozás úgy fejeződik ki, hogy ha két eltérő „tájbeszédű" kínai eszmecserét szeretne folytatni, akkor a másik markába rajzolja meghatározott sorrend szerint a *közös* írásjeleket. Minden hasonlat sántít, de a közérthetőség kedvéért a kínai civilizáció írásos egységét összehasonlíthatjuk avval az indo-arab eredetű számjelrendszerünkkel, amelyet a mi számító nyugati civilizációnk könyveiben használ;

ugyanis a svéd, portugál vagy a magyar másként ejti ki e számjegyeket, de egyformán veti papírra e tízes számrendszer szimbólumait.[7]

Civilizációk és az írások

Miután rámutattunk a nyelv és beszéd közti megkülönböztethetőségre, az *írásmód* sajátos szociológiai jelentőségét vizsgáljuk. A nyelvek használta jelek akár képírásból, akár kiejtésből származnak, jórészt a nyelvközösségnek kollektíve produkált egyezményes jeleiről van szó. A nyelv eredetére csak az utal, hogy az egyikben „képutánzó" jelek is találhatók, a másikban viszont csak a kiejtésben fordulhatnak elő hangutánzó szavak. De a lényeg nem is ez, hanem az, hogy az írások megfelelő használatra lettek létrehozva, ideák emlékezetbe és kőbe való vésésére, valamint azok terjesztésére. Az Írás ország-világ előtt megvallja egy „olvasótábor-hoz" való tartozást.

Mint másutt már megírtuk, ideológiai vakság, egyszerű figyelmetlenség vagy tudatlanság folytán nyugati politológusok a Délszláv Szövetségi Köztársaság szétesésével kapcsolatban azt hangoztatták, hogy azelőtt az egymás beszédét megértő horvátok és szerbek nemcsak békében éltek egymás mellett, de úgy, hogy azt sem tudták, ki szerb és ki horvát. A leg-elemibb szociográfiai megfigyelés lehetővé tette volna ezen utóbbi állítás balgaságát bebizonyítani. A buszban és nyilvános helyeken cirill betűs újságot olvasó szerbnek azonnal feltűnik, ha a szomszédja latin betűs lapot böngész. E példa rámutat arra, hogy azokat, akiket írásmódjuk tesz egymástól megkülönböztethetővé, nem az választja el egymástól, hogy ki-ki a beszédet egyszerűen másként „kottázza le", hanem e mögött mélyebben szántó különbségek vannak. Nem szükséges részletezni, hogy a szerb-horvát beszédet a görög ábécé[8] (863-ban a pápa ellenzésével született) cirill változata szerint író szerbek szegről-végről Szent *Cirill* tanítványainak kései ortodox *pravoszláv* leszármazottai – míg a horvátok a nyugat-európai *latin* írásváltozattal a nyugat-európai kultúrvilág tradícióját viselik magukon. A jugoszláv válság körüli ellentétes táborok hamar napvilágra hozták azon gyökereket, amelyeket az egyén „önteremtését" valló gazdaságcentrikus liberális doktrína szívesen utal a régészetbe. Valóban, Horvátország függetlenségének gyors elismerésében a római katolikus egyház és a Vatikán aktív szerepet játszott Németország segítségével. S a szerbek ma is számíthatnak a szintén cirill írásmódú ortodox oroszok, bolgárok – s a NATO- és EU-tag –, görögök rokonszenvére. Románia sajátos eset, mert akárcsak Törökország,[9] az 1920-as évek óta kísérletet tesz arra, hogy valamilyen nyugat-európai hitre való áttérés nélkül írásának latinítása révén átálljon, hitet tegyen a nyugati civilizáció mellett.

Törökország példájával eljutottunk a kérdés egy általánosabb megvizsgálásához. Mint már kifejtettük, egész civilizációt átfogó, jelenleg is széles körben használatos írásmódok különböző szent-írásként kezelt ősbölcsességek, kinyilatkoztatások hordozójaként, terjesztő-jeként jöttek létre és élnek. Ez egyben érthetővé teszi a hozzájuk való ragaszkodást, még akkor is, ha a nyugati felvilágosultság gazdaságossági okoskodásai (retorikája) szerint azon írások ésszerűtlenebbek a latinnál, s általában az írásmódok többessége ésszerűtlen. Mivel az Írás *Mi*-érzést kialakító kollektív önazonosulásnak is hordozója, úgy sem fogadhatjuk el, hogy a nyelvek és írások többességét egyszerűen felváltható vagonokból összeállított üzenetszállító szerelvénynek, konvojnak tekintsék. De még pusztán pragmatikus szempontból sem egyező a nyelvészek véleménye arról, hogy melyik írásmód jelrendszere és -állománya kívánatosabb,[10] felsőbb- vagy alsóbbrendű.

Az *arab-muzulmán* civilizáció tanúsítja az Írás mély jelentését egy civilizáció meghatározásában, összetartásában és elhatárolásában. 'Korán' olvasást jelent. Az elnevezés tehát kifejezi,

hogy az arab írásmód és a muzulmán civilizáció elválaszthatatlanok egymástól. Az arab írás elsődleges missziója a Korán terjesztése (Szúra XCVI,4). A muzulmán vallást nem úgy terjesztik, hogy a Koránt minél több nyelvre lefordítják, hanem éppen fordítva, a megtérő mint hívő a Korán-iskolában az arab által lesz írástudó. A fajbeli megkülönböztetést nem ismerő muzulmán civilizációban az igazhívők egysége az Írás, a Korán éthoszának követésében áll. A szépírás, a *kufik* vagy *naski* kalligráfia kifinomultsága kifejezi az írás szentségét. Írott levelet szemétbe dobni a muzulmán számára szentségtörés. Hogy Szenegáltól Indonéziáig milliárdnyi embert tart össze az arab ige, ezt az tovább erősíti, hogy nemcsak a különböző muzulmán országok írástudói leveleznek arabul, s az Iszlám Konferencia szervezetének 55 országa arabul írja szerződéseit, s vált jegyzéket, hanem a perzsa és más írásmód-variációk is az arabon nyugszanak.[11] A muzulmán pakisztáni urdu is beszédben ugyanahhoz az indo-arjai központi nyelvtörzshöz tartozik, mint a hindi, de azt ők perzsa-arab *nastalik* írásmóddal vetik papírra, míg a hindu ág a szanszkrit nyelv *dévanágari* ábécéjével teszi azt. (Hasonló példát láttunk a szerb-horvát beszéd írásmódjainak esetében.)

Bár a hindu vagy *bhárat* civilizációban egy hajszállal kisebb hangsúly esik az Írásra, mint az arab-muzulmánban, azonban ezt a civilizációt is *saját írásmód jellemzi*. A részben szillabikus[12] *bráhmi*ból származó dévanágariban lett leírva több mint egy évezrede a hindu szentírás, a *Véda,* a szanszkritül recitált „szájhagyomány" pontos megőrzésére. A *'dévanágari'* szanszkritül „istenek városának írása", mert valószínűleg Benáreszből származik. A jelenlegi legelterjedtebb hindi nyelv és variánsai is e részben szillabikus fonetikus írásmódban jelennek meg. Bár a közel milliárdnyi hindunak a 325 „beszédmódját" s több mint másfél ezer tájszólását 25 írásmódvariáns fogja össze,[13] a nemrégiben Budapesten is tanított T. K. Oommen szerint az indiai írások legtöbbjét az „írástudó" hindu el tudja olvasni. Ahogy előző írásainkban kifejtettük, legalapvetőbb intézményeiben a *Véda* éthoszát mintázó, hivatalosan szekuláris India – Kína mellett és szemben az európai kis nemzetállamokkal – nem egynyelvű nemzetállam, hanem igazi civilizáció-állam.

A több mint három évezreden keresztül megőrzött *kínai* óriásbirodalom minden sarkában olvasható piktogafikus eredetű írásmód garancia arra, hogy Kína marad a civilizáció-állam prototípusa. Bár a kínai képírás nem is volt az első a világon, de a benne rejlő alkalmazkodó-, túlélőképesség, monumentális maradandóság a civilizációalkotó.[14] A ma is élő kínai karakterírás nemcsak egyszerű eredeti, de passzív hordozója a három – konfuciánus, buddhista és taoista – tanításból ötvözött univerzista kínai világszemléletnek, hanem ideogramrendszere a gondolkodásmódot is formálja, a tanítások nagyobb áttekinthetőségét, „egész látóhatárt" kínál. A nyugati civilizáció felsőbbrendűségének hirdetői avval érvelnek, hogy a modern ismereteket nem lehet vele pontosan leképezni evvel a körülményes írással, s a karakterekben így is, úgy is a fonetikus összetevők aránya nő. (Meg kell jegyezni evvel kapcsolatban, hogy a kínai karakterek kiejtési elemei a képírásmód formájához igazodnak, „hasonulnak", s nem alfabetikus jelek.) Azonban amíg magukat a nyugati beszélt nyelveket többé-kevésbé fonetikusan „lekottázó" írásmódok nem teszik lehetővé a különböző, bár latinul írt beszédek egyetemes megértését (ami szerepet játszik az európai politikai egységmozgalom nehézségében!), addig a kínaiak egymást írásuk által megértik, civilizációjuk „szkripturális közösségében" élnek. Ezt a Nyugati civilizáción belül csak az angol beszéd hegemonikus elterjesztése ígéri. Mint már említettük, nem felel meg a valóságnak az sem, hogy a kínai írásmódot *lehetetlen* „machine-readable" formába átültetni.[15] Félreértés ne essék, nem a kínai civilizáció felsőbbrendűsége mellett szólnak ezen érvek, hanem csak amellett, hogy implicite se tekintsük atavisztikusnak, a miénknél eleve elmaradottabbnak, amely állapoton csak többek között a mi ábécénk elfogadásával tudna túljutni.

Anyanyelv és írás

A német nyelvész, Harald Haarmann felesége finn bíró. Így a balkáni nyelvek Finnországban élő specialistája nem anyanyelvi környezetben éli mindennapi életét. Számos munkája közül nekünk, magyaroknak – a már idézett – az „Írás univerzális történelme" mellett különösen tanulságos „Az európai kisnyelvek szociológiája" (*Soziologie der kleinen Sprachen Europas.* Hamburg, 1997). Haarmann kutatásai megerősítik azt a korábbi megállapításunkat, hogy a beszéd és az írás – a beszélt és írott nyelv – *külön* figyelmet érdemel.

Az anyanyelv, amelyen először megszólalunk, mint egy beszédközösség *(speech community)*[16] tagját, általában szülőföldjének mint nyelvterületnek közvetlen kultúrközösségébe avatja be, az embert az iskolában elsajátított (helyes)írás módja viszont egy tágabb, de meghatározott civilizáció globalitásába utalja. Ennek megfelelően Haarmann utóbbi idézett könyvének kifejező alcímet adott: „Nyelvökológiai adalékok" *(Materialien zur Sprachökologie)*. Nyelvökológiailag a magyar anyanyelv az embert a Kárpát-medencébe helyezi, míg az iskolázott embert a latin írásmód a nyugati civilizációhoz csatolja.

Az anyanyelv, a szülői otthon nyelvének elsajátítása azonban nemcsak időrendben előzi meg az írás megtanulását, hanem annak módjában és intim önazonosító jelentésében is. A nyelvi kompetenciával foglakozó tudósokat – így az MIT-n N. Chomskyt – régóta foglalkoztatja az, hogy hogyan lehet olyan magabiztosan egy nyelvet mint anyanyelvet elsajátítani a szókincs és nyelvtan módszeres „bemagolása" nélkül. E „pedagógiai csoda" természetesen a hivatásos nyelvtanárok érdeklődését is felkeltette, hogy titkát ellessék. S bár módszeres interdiszciplináris vizsgálatok folytán sikerült a folyamatot körülírni,[17] de e rejtély még ma sem talált megnyugtató, átfogó, tudományosan szavatolt magyarázatra. E titok megfejtése részben abban rejlik, hogy az „emberke" nagyon is formálható állapotban, még szinte magatehetetlenül merül el a gondozó anya(nyelv)i környezetében. Az intim családi műhely melege egyik feltétele annak, hogy az ember akadozás nélkül sajátítsa el a közvetlen környezetében beszélt nyelvet. A beszélés kompetenciájának szinte játszva bővülő szókincse meghitt körülmények közti megszerzésének egyik eredménye az is, hogy az ember anyanyelve egyrészt egész életét kísérő önazonosságának oszlopa lesz, másrészt általában kiejtése, akcentusa, hanglejtése a társadalom számára is azonosítja az egyének eredetét. Még egyazon nyelvterületen belül is a *tájszólás,* mint a magyarban a göcseji, a franciában a marseille-i vagy a svájci vaud-i egész életre szól. (Köztudott az is, hogy a latinul író Janus Pannonius versei szülőföldjéről árulkodtak: mert hogy „hol született, látszik a vers ütemén").

Az anyanyelv ilyen normális családi körülmények között való megszerzése a lélektani és beszélési zavarok, nehézségek valószínűségét csökkenti, s talán az élet kellemét, jól megalapozott, zökkenőmentes lefolyását is elősegíti. Mindazonáltal az anyanyelvi szocializáció fenti modellje zavarja azok világképét, akik nemcsak elfogadják az egyének és családok társadalmakat keresztező nagy ki-bevándorlását (ahogy a magyar nyelv talán tapintatlanul, kertelés nélkül kifejezi), magyarán a „cigányéletet", hanem főleg doktrinális okokból azt *szorgalmazzák*, sőt a globalizációs haladás nevében ahhoz a menetelési parancsot ki is adják. A fenti leírásunk azonban nem valamiféle kívánatosság diktálta önkényes mintagyűjtés eredménye – mint az oly gyakran előfordul a társadalmi kutatásokban –, hanem a „medián" esetet tükrözi, mert – kontinensük békaperspektíváján túlmenő – *világméretű* statisztikai tény, hogy jelenleg a világ lakosságának legfeljebb 5%-a nem él abban az országban, ahol született.

Mivel a beszélt anyanyelvvel szemben az írás elsajátítása már egy egész, kultúrákat átfogó civilizációba avatja be az embert, az írás és olvasás oktatásába a társadalmak maguk is egyre

inkább beavatkoztak, a családdal szemben arra vonatkozó „felelősséget vállaltak”: bevezették a *kötelező* elemi iskolai (nép)oktatást. Ezért még ha az óvodába „kényszerülő” gyermek már a kisiskolában is a betűvetésre gondolva tanul rajzolni, mégis az írott nyelv módszeres elsajátítása *gyökeresen* más feltételek közt zajlik le, más benyomást hagy maga után, mint az anyanyelvi beszédé – mint ahogy a rendeltetése is más célokat szolgál.

Maradjunk egyelőre azon egyszerű, szabványos esetnél, amelynél a serdülő az iskolában beszélt anyanyelvére építő írást sajátítja el. A magyar nyelv esetében ez a beszédnek többé-kevésbé fonetikus „lekottázását” jelenti. A különböző – generatív és transzformális (Harris) – nyelvtanokra épülve alapvetően két módszer alkalmazható, illetve a kettő kombinálása lehetséges. Az analitikus módszer a szavak (el)olvasását fokozatos és lineáris „kibetűzésük” által tanítja. A másik, a globális módszer, amelynek a belga orvos-pedagógus, Decroly Ovide volt egyik úttörője, a szavak jelentését a szövegek böngészéséből, a mondatbeli összefüggésből hámozza ki. Számunkra itt az az érdekes, hogy e látszólag csak pragmatikus didaktikus kérdések mögött nyelvelméletek húzódnak meg. Ugyanis ha a nyelvet nem *eleve* azonosítjuk a beszéddel, hanem egy elvontabb „mentális képrendszerként” fogjuk fel, amelynek a beszélés és az írás két párhuzamos lehetséges megjelenési formája,[18] akkor az írás és olvasás elsajátítása során az emberi (táv)közléshez szükséges szimbolikával barátkoztatja meg a tanító először a csemetéket, amely túlnyúlik azon, amit a mi földrészünkhöz tapadt fonetikacentrikus nyelvelmélet elbír. Anélkül, hogy részletekbe mennénk, világos, hogy az analitikus és a globális módszer oktatási hatékonysága aszerint változik, hogy fonetikus ábécéjű, szillabikus vagy közvetlenül szintetikus, képírás eredetű karaktereket használó civilizációban élünk.

Az *iskolaköteles* kort elért serdülő a viszonylag homogén kultúrájú társadalmakban, mint Japán – s nagyrészt a trianoni Magyarország –, anyanyelvének megfelelő írásmódon tanul meg írni és olvasni. De ez már majdnem mindenütt nem meghitt családi környezetben történik, hanem hatósági tanfelügyelettel a háttérben iskolai tantermekben lesz „folyósítva”, ahol az egykorú tankötelesek egymással is versengő *peer group*-ja, kisebb-nagyobb osztálya néz farkasszemet az (államilag) kinevezett professzionális (köz)oktatóval. Ez a sematizált alaphelyzet már láthatóvá teszi, hogy az írástudásra szánt emberke szocializációja már a *speech community*-nél tágabb – múltbeli „emlékiratokat” olvasó és jövőt (elő)író – írásos civilizációba avatja be. Amit az iskolában megtanul, önazonosságának az is szerves része lesz, de már a létfunkcióktól távolabbi „ésszerűbb”, személytelenebb szférájában.

Az őt először megszólaltató szülői környezet elhagyásakor a nagy megrázkódtatás éri azt az iskolaköteles gyereket, akinek ott saját tapasztalatból rá kell ébrednie arra, hogy még ha ugyanazt az írásmódot is kell tanulnia, mint osztálytársainak, de egyazon írásjeleket, ábécét azok nem anyanyelve szerint olvassák, s a *szavak*nak a *mondatok*ban sem elhelyezésük, sem jelentésük nem egyezik anyanyelvéével.

Az egy-egy írástudás jellemezte kultúrkörbe való belépés még ennél is nagyobb sokkot jelent annak a kisebbségben élő, beiskolázott gyereknek, akit olyan írásmód megtanulására kényszerít a törvény, amelynek esetleg szülei még betűit sem tudják elolvasni, „dekódolni” saját anyanyelvükön. Nem kell itt feltétlenül civilizációs határokon tudatosan „áthágó”, vállalkozó szellemű bevándorolókra gondolni – például a nyugati országba bevándorolt kínai csemetére, akit a (be)vándorlás vastörvénye az angol nyelven való tanulásra kényszeríti –, elég a *kárpátaljai vagy a délvidéki őshonos magyar* sorsán eltűnődni.

Az 1970-es években, amikor még az USA-ban az angol nyelv nem érezte annyira veszélyeztetve egyeduralmát, a szövetségi bíró *Lau* elismerte az iskolakötelesség szülte lehetséges önkényt, s salamoni bölcsességű döntést hozott. Eszerint nem lehet egy gyereket olyan nyelvű oktatásba kényszeríteni, amelyet nem ért meg. Ez a józan, általánosan elfogadható elv a

Kárpát-medencei utódországokban az őshonos magyar gyerekek iskolai oktatási nyelvének alkotmányos emberi jogi maximája is lehetne. Elfogadtatása aláhúzná azt, hogy az anyanyelv védelmének első sorában természetesen a *család* áll. Ugyanis ha kisebbségi sorban a magyar családok – akár kényelemből, akár opportunizmusból – elhanyagolják az anyanyelv továbbadásának elsődlegességét, s már magának a magyar beszédnek a megtanítását a tanítóra hárítják át, akkor még a Lau-elv elfogadása sem kötelezheti az iskolai hatóságot az anyanyelv helyes írásának megtanítására, s következésképpen a magyar nyelvnek oktatási nyelvként való *használatára*, a *magyarul* való oktatásra.

Nyelvünk „használati értéke" a többnyelvű és írásmódú Kárpát-medencében

Az anyanyelv beszélésébe az ember beleszületik, mondhatni „ingyen" kapja családi „jussként", s így egyben egy beszédközösség aktív tagjává „avatják". A számolást, írást és olvasást már a kötelező beiskolázással kényszerítik az emberre, hogy, úgymond, a társadalmának hasznos tagja legyen. E folyamat azonban többnyelvű országban „idegen nyelvű" tanítást jelenthet. Mivel az ember mélyen és aránylag könnyen csak anyanyelvének írását és olvasását képes megtanulni, az anyanyelvben rejlő önazonosítás adta minden érzelmi kérdést félretéve, ész érvekkel kell a családokat meggyőzni az idegen nyelv tanulásáról, kimutatva annak *hasznosságát*. (Az a mértékadó kifejezés, hogy valaki egy idegen nyelvet *anyanyelvi szinten* sajátított el, kimondja a lényeget.)[19]

A környező utódországok nyelveiben ugyanis nem rejlik valami olyan *intrinsic* érték, amely hasznosságukat eleve egy olyan teljesen kifejlett nyelv fölé helyezné, mint a magyar. Mint azt már kifejtettük, egy-egy nyelv használati értéke nem belső tulajdonságában rejlik, hanem ki-ki számára abban, hogy *időben-térben melyik szférában, nyelvi környezetben* éli le életét. Különböző szférák mindennapi életében *nem* ugyanannak a nyelvnek van a legnagyobb használati értéke. Ez vonatkozhatik egy országhatárral körülvett területre, de egy vidékre, megyére, járásra vagy városra is. A szociállingvisztika pragmatikája szerint egy idegen nyelv sikeres elsajátításához elengedhetetlen az, hogy a tanuló belássa annak hasznosságát. Ezt az orosz nyelv hazai kötelező oktatásának ösztövér eredménye jól illusztrálja. De tény és való: egy-egy nyelvet egy-egy állam területén mesterségesen is hasznossá lehet tenni annak *kizárólagos hivatalos nyelvvé* való nyilvánításával, amely a közélet egyetlen előírt írásmódjává válik. Az ország fő nyelvén való oktatás kötelezettsége alkotmányos előírásának jogi eszközét a hazánkat körülvevő, többnyire újdonsült államok arra használják fel, hogy megfosszák a magyarok anyanyelvét írásos státusától, a korszerű köz- s nyilvános életben való részvételtől diszkvalifikálva, használatát visszaszorítsák a családi terefere magánszférájába. A magyar nyelv így ott idővel *de facto* lefokozódna az írással nem rendelkező „tájbeszéd" státusába. E stratégia azt célozza, hogy a magyar írás szabatos, szógazdag megtanulása *haszontalan* legyen. Jogi mesterkedések[20] tehát egy nyelvnek mint kötelező államnyelvnek kincstári hasznosságot kölcsönözhetnek egy ország területén, s e kincstári hasznosságra a karhatalom emlékeztetheti azokat, akik semmibe mernék venni. Ezt a nemrég előfordult felvidéki esetek jól példázzák.

De helyezzük e Kárpát-medencei kérdést tágabb perspektívába! Bonface Pascal[21] francia tudós századunkat a „szecesszió, a szeparatizmus századának" nevezte. Valóban 1500-ban Európában csak félszáz politikai egység létezett, a XIX. században meg csak egy tucat nemzetállam, míg 1994-ben kontinensünk már újra 50 államra oszlik. 1994-et megelőzően a világ 175 államának csak 10%-a volt nyelvileg homogén (vagyis a lakosságnak kevesebb mint

10%-a volt kisebbségben), s 88 országban a lakosság 25%-ának nem az ország fő nyelve volt az anyanyelve.[22] Az önállósodásokkal az országok homogenitása általában nőtt.

Az utóbbi évtizedekben a Kárpát-medence is három államszétesésnek volt színhelye. Az utódországok megszaporodtak, kisebbedtek. Így paradox módon több utódországban nőtt a magyar anyanyelvűek aránya. Hazánk több mint fél évszázados feldarabolása ellenére is a Kárpát-medencében a magyar nyelv továbbra is a *legelterjedtebb,* s így a kommunikáció leghasznosabb *regionális nyelve*.

Mint kifejtettük, egy-egy nyelv használhatósága, hasznossága, használati értéke attól függ, hogy időben és térben a társadalmi élet melyik területén milyen mértékben lehet vele „kijönni", boldogulni. Jóllehet nyelvünk uralkodó a Kárpát-medencében, azonban e vidék egyben három nyelvi erő vonzókörében is van: az interkontinentális érintkezést biztosító *angol*nak, a helyi történeti gyökerekre is építő legnagyobb európai kontinentális nyelvnek, a *német*nek és a szerteágazó *szláv* nyelvek hálózatának. Míg az utóbbi cirill írásmódot propagáló globális igénye a Szovjetunió szétesésével eltűnt, addig az orosz hanyatlás árnyékában felélesztett kisebb szláv nyelvek helyi kizárólagossági igénye nőtt meg intenzitásban, amelyek az állami erőltetés, ráerőszakolás kíméletlen eszközével igyekeznek ezen igényüknek érvényt szerezni. E sovinizmus jellemzi a szláv testvérek egymás közti viszonyát is: a szlovákoknak a csehekkel szembeni, s az ukránoknak az orosszal, a cirill írású szerbeknek a csonka Jugoszláviában a horváttal szembeni magatartását.

A felvázolt helyzetben a magyar nyelv hasznossága elsősorban mint anyanyelvnek elterjedtségére támaszkodhatik, arra, hogy az írásának és olvasásának elmélyült elsajátítása anyanyelven a leggazdaságosabb. A *tapasztalati nyelvszociológiai* vizsgálatok pedig azt mutatják, hogy ahol koncentráció révén egy országosan kisebbségben lévő „nyelvcsalád", nyelvközösség helyi, regionális *többségét* meg tudja őrizni, szerezni, kiterjeszteni, e nyelvterületen nyelvének használatát a többségi nép számára is elengedhetetlenné, s így hasznossá tudja tenni. Ha a helyileg erősen többségi nyelv a munka- és szórakozóhelyeket, a nyilvános tereket, s mindenütt a nyilvánosságot, ahol általában szabad térrel rendelkezik, anyanyelvi (fel)iratokkal és beszéddel *tudatosan valóban kitölti*, nyelve dinamizmusát fellendítheti.

E nyelvvédelmi politikával szemben a liberális doktrina szembehelyezi a többnyelvűség kozmopolita közömbösségét. A „szűkkeblű nacionalista" nyelvi befelé fordulással szemben, úgymond, egymás nyelveinek elsajátítása a népeket egymáshoz közelebb hozza, a megértést, egyetértést segíti elő. Tüzetes *tapasztalati* vizsgátok azonban felmutatták e doktrína hiányosságát, felületes szlogen jellegét; nevezetesen azt, hogy az együtt élő népek egymás nyelvét csak a legritkább esetben sajátítják el *kölcsönösen*. Mihelyt egy kisebbség teljesen kétnyelvű lesz, a többség az udvariaskodáson túl alig látja annak hasznát, hogy a helyi kisebbség nyelvét megtanulja, nyelvtanulási kedvét inkább a befolyásosabb angol vagy német nyelv tanulásában éli ki. Logikus az a meggondolás, hogy két más anyanyelvű egyén eszmecseréjéhez, „megértéséhez, egyetértéséhez" *felesleges,* hogy mindkettő elsajátítsa a másik nyelvét. E tendenciák miatt a szorgalmazott kétnyelvűség egy labilis, átmeneti állapot, amely az adott idő- és térbeli összefüggésben az erősebb nyelvnek a másik rovására való terjedésének kedvez, rugalmas asszimiláció szálláscsinálója.

Alig van a világban egy nép, amely olyan módszeres figyelemmel kísérte volna nyelve északamerikai fennmaradásának sorsát, mint a kanadai franciák, hogy egy önmegőrzési stratégiát dolgozzanak ki. Pedig nyelvük használatának fennmaradását kisebbségi sorban a tengerentúli „anyaország", Franciaország távollétében nem olyan helyi nyelvekkel szemben, mint a román, szlovák, ukrán, szerb és horvát kell kiharcolniok, mint a magyarnak, hanem a nyugati civilizá-

ciónak jelenleg legbefolyásosabb nyelvével, az angollal szemben. Munkásságuk eredménye ezért különösen tanulságos.

Az 1998-ban nyilvánosságra hozott negyedszázadra (1970–1996) vonatkozó kanadai adatok szerint szövetségi szinten a lakosság kétnyelvűsége terjedt, s főleg a kisebbségi franciaajkú lakosság körében: a francia anyanyelvűeknek közel 40%-a vallja magát kétnyelvűnek, míg az angoloknak kevesebb mint 10%-a. Evvel párhuzamosan a francia mint mindennapi használati nyelv országszerte visszaesett, jóllehet a vizsgált periódus kezdete óta szövetségi szinten a francia is hivatalos nyelv lett. E tendencia alól azonban Québec tartomány, ahol a franciák nagy többségben vannak, s nyelvük a köz- és nyilvános élet minden területén elsődlegességet élvez, kivételt képez: ott az utóbbi negyedszázadban a francia nyelvnek a mindennapi életben való használata nőtt.

A nyelvvédelmi stratégia számára mire lehet ebből és más többnyelvű ország esetéből következtetni?

A kétnyelvűség nem terjed szimmetrikusan, s ennek következményeképpen a kisebbségi nyelv mint *használati nyelv* csak meghatározott körülmények között nem esik vissza; nevezetesen olyan „nyelvterületen" belül, ahol az országos viszonylatban kisebbségben lévők jelentős helyi többséget alkotnak. A kisebbség fenntartásának leghatékonyabb módja tehát nem az, hogy *egyformán* védik az utódországokban a diaszpórát és a magyar többségű körzeteket, településeket. A falukból városba való természetes vándorlás keretében a magyarság érdeke a magyarokat a magyar többségű városok felé irányítani. Míg a Bukarestbe, Kijevbe, Pozsonyba vagy Belgrádba vándorló magyarság anyanyelvének használatát nem tudja a mindennapos életre rákényszeríteni – s gyerekeik magyar iskoláztatása is csak „diszfunkcionális hősiesség" eredménye lehet –, addig többek között Beregszászon, Dunaszerdahelyen, Szabadkán vagy Marosvásárhelyen – s az azokat körülvevő többé-kevésbé összefüggő zónákban – a mindenkori politikai helyzetnek megfelelően olyan helyi autonóm kollektív életmódot lehet az anyanyelvnek a nyilvános életben való tényleges, tevékeny használatával teremteni, hogy az ország fő nyelvét beszélő odatelepülőknek is érdeke fűződjön ahhoz, hogy megtanuljon magyarul, mert anélkül nem tud jól boldogulni.

A *nyelvterületet védő koncentrációs stratégia* az, amely a jelenlegi szociállingvisztikai és kommunikációs szociológiai vizsgálatok szerint a különböző történelmi-politikai események folytán kisebbségi sorba került nyelvközösségek szempontjából a leghatékonyabb, mert a „búsmagyarkodó voluntarizmus" helyett elismeri, hogy az anyanyelv írásának iskolai megtanulásához alapvető motívum annak későbbi mindennapos használhatósága.

Végszó

Tanulmányunk célja nem egyes kérdések elmélyítése volt, hanem az, hogy az írott és beszélt nyelvnek az egyének és társadalmak azonosságában játszott összefüggéseit teljességében mérjük fel és tekintsük át. Az írás az emberiség sajátos vívmánya. A civilizációkat az írásmódok szembeötlően megkülönböztetik egymástól. Szent Írások, kinyilatkoztatott vagy más úton meggyőző „alapigazságok" hordozói-, rögzítői-, terjesztőiként ragaszkodnak hozzájuk egy-egy kultúrkör vagy civilizáció társadalmai. Így korunkban a görög-etruszk eredetű latin írás a keresztény alapú nyugati civilizáció hordozója, az arab az arab-muzulmáné, míg a dévanágari írásrendszerben a hinduk érzik otthon magukat. Az univerzista kínai civilizáció az egyetlen, amelynek három évezredre visszanyúló írásait a tanult kínai ma is el tudja olvasni.

Szemben a többi többé-kevésbé fonetikus írásmóddal, e képírásból kiinduló fogalomleképző, ideografikus jelrendszer a kínai világlátás „szemüvege”.

Az egyén elemi társadalmi azonosságát az első gesztikulálás után az anyanyelven való megszólalás adja meg. Az anyanyelvi beszéd elsajátításának otthonos körülménye, módja összefonódik magával a nyelv- és kultúrközösséghez való tartozással. Az anyanyelv írásának iskolai megtanulása viszont már egy egész kultúrkör, civilizáció tagjává avatja. Így a magyar nyelv latin írása nyelvközösségünket a nyugati civilizációhoz sorolja.

Az egyes civilizációknak geopolitikai kiterjedésük van, különböző nyelvterületekre osztva. Valamennyi kultúrközösségnek mind önazonossága, mind élete leegyszerűsítése szempontjából alapvető (lét)érdeke, hogy fenntartsa nyelvterületén az anyanyelv használati értékét.

JEGYZETEK

[1] *Valóság* 1994/8, 1995/1, 1995/10, 1997/1. 1997/8; *The Hungarian Quarterly* Tavasz 1994; *Magyar Kisebbség* 1996/4; *Hitel* 1991/4; *Magyar Szemle* 1993/9; 1995/4; *2000* 1998/2; *Forrás* 1998/9; *Europa Ethnica* 1994/2. Lásd e kötetben a 4., 5. és 6. jegyzetet.

[2] Haarmann, H.: *Universalgeschichte der Schrift.* Frankfurt, 1990, 555–556. l.

[3] Az emberi fogalmak elsődlegesen jelképes megjelenítésére intuitíve a – Kínával és az univerzalitással sokat foglalkozó – filozófus Leibniz a *Méditation sur la connaissance, la vérité et les idées*-jével már a XVII. században felhívta a figyelmet. „Connaissance aveugle"-ről ír.

[4] Ankerl G.: *Kommunikáció és építészet.* Műszaki, 1991, 113-142. l. Meyer-Eppler, W.: *Grundlagen und Anwendung der Informationstheorie.* 2. kiadás, Berlin, 1969.

[5] Ankerl G.: *Face au synchronocentrisme, la sociologie est-elle l'histoire immédiate de l'ère audio-visuelle?* In *Sociologues allemands: Etudes de cas en sociologie l'historique et non-historique*. 13–31. l. Párizs-Neuchâtel, 1972 és in *European-American Journal of Methodology: Quality and Quantity,* vol. V, 1 sz. 209–223. l.

[6] Mint már írtunk erről a *Valóság*-ban (1995/1), a koreaiak a XV. század óta egy nagyon egyszerű sajátos fonetikus írásmódot is használnak, a *hangul*t.

[7] A tíz ujjat pragmatikusan követő valós számrendszerünk csak 9 jelből áll. A latin számrendszer az 5. ujjnál alkalmaz új jelet (V). Külön értekezés tárgya lenne annak magyarázata, hogy miért nem használja a Nyugat a latin ábécével a számrendszert is. G. Peano és más számelméletes matematikusok szerint a kettős számrendszer a logikus, tehát természetes. Klaus, Georg: *Wörterbuch der Kybernetik*. Berlin, 1968, 720–721. l.

[8] Bár a világ pár ezer írásos nyelve nincs még mind feltérképezve, de eddigi ismereteink szerint a görög írásban teljesült ki a (föníciai) ábécé úgy, hogy megkülönböztette a magán- és mássalhangzókat. A szemita nyelvek ábécéje – arab, héber stb. –, valamint a szillabikus indiai bráhmi írásmódja a mássalhangzókon „gyökeredzik". Ruhlen, M. (szerk.): *A Guide to the World's Languages.* I. kötet: *Classfication*. Stanford UP, 1987. Haarmann: id. mű. 288. l.

[9] Kemal Atatürk Törökországában több mint fél évszázad óta egy katonai szekularizmus képviseli az intézményesített „nyugatiasodást".

[10] Yuen Ren Chao: *Language and Symbolic Systems.* Cambridge UP, 1968. 126. és 217. l. Chao szerint például a latin ábécé túl kevés elemből áll. Optimálisabb lenne az 1000–1100 kínai karakter és a latin ábécé 36 betűje közt egy mértani középértéket venni, 170 jelet. Számos más pragmatikus meggondolás is megjelent a szakirodalomban.

[11] Jellemző az írásmód és a muzulmán civilizáció intim kapcsolatára az, amit U. A. Smirnov emel ki a *The Lahndi Language*-ban (Moszkva, 1975, 27. l.). Nyugat-Pandzsábban a lakosság a *lahnda* nyelvet beszéli, de míg ugyanazon beszélt nyelv írásához a hindu lakosság a szintén bráhmi eredetű *lahnda* ábécét – mai verziója a *szindhi* – használja, amely hasonló a *márvári mahajani* és a Kasmírban használt *sarada* ábécéjéhez, a muzulmán többség az arab írást. A nyelvek magyar megnevezésében Fodor Istvánt (*A világ nyelvei.* Akadémiai, 1999.) követjük.

[12] A bráhmi írásmód szillabikus jellegéről lásd: J. Friedrich-t: *Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung.* Heidelberg, 1966, 125. l. és Chan (id. mű 121–122. l.).

[13] *Indian Systems of Writing* (Government of India Press, 1966, 7–11.). A 25 indiai írásmódba a nem-hindu kisebbségek írásmódjai is bele vannak számítva, így a muzulmánoké. Paradox módon, India óriás mivolta folytán a csak 11,3%-ot kitevő muzulmánok mégis a világ összes államai közül itt a legszámosabbak. A 325 tájbeszédből 14 hivatalos nyelvként van elismerve, s a 25 írásmódvariánsból 19-et lehet hivatalos kommunikációban használni.

[14] Sampson, G.: *Writing Systems.* London, 1987. Haarmann: id. mű 1990, 555. l.

[15] Haarmann: id. mű 1990, 555. l.

[16] Haarmann, H. (1990, 124. l.): „...die Schrift ist... ein historischer Kulturträger, und als solcher übernimmt die Funktion eines Kulturmusters wie die gesprochene Sprache für die Mitgleider einer Sprachgemeinschaft."

[17] A szociállingvisztikai, kognitív pszichológia mind a tanulás, mind a kommunikatív pragmatika szempontjából vizsgálta, összehasonlította az L1 és L2 *(first and second languages)* elsajátítási folyamatát. Liz Temple, a Sydney NSW egyetem tanára kimutatja, hogy még annál is meg lehet különböztetni az anyanyelvet a később tanulttól (L2), aki az utóbbit is „tökéletesen" megtanulta, mert többször habozik és tart szüneteket, kevésbé folyékonyan beszél. Temple, L.: Memory and Processing Modes in Language: Learner Speech Production. In *Communication & Cognition.* 1/2 1997, 75–90. l. – Lásd még Vosniadou, S.: Towards a Revised Cognitive Psychology for New Advances in Learning and Instruction. In *Learning and Instruction 6,* 1996, 95–110. l. A legújabb kutatások alapján mondhatni, hogy míg az anyanyelv elsajátítása a *behavioral* szociálpszichológiához „tartozik", a második nyelv megtanulása már főleg a *kognitív* tudományokhoz. Kahn, Pfeufer Robbie: *Bearing Meaning: The Language of Birth.* Urbana. IL., 1995. Bloom, Lois: *The Transition from Infancy to Language: Acquisition the Power of Expression.* Cambridge UP, 1993. Narasimhan, R.: *Language, Behavior: Acquisition and Evolutionary History.* London, 1998.

[18] Vö. Fodor, J. A.: *The Modularity of Mind.* Cambridge, MIT Press, 1983.

[19] Manchón-Ruiz, Rosa M.: Learning's Strategies in L2 Composing. *Communication & Cognition* különszáma: Communication, Cognition, and Second Language Acquisition. 1997. 1/2, 91–114. l. Ruiz elemzései mutatják, hogyan marad az anyanyelv a 2. (L2) vagy 3. (L3) megtanult nyelvvel szemben a hivatkozási alapstandard „rescanning" révén.

[20] Egyébként, mint már jeleztük, a kaliforniai *Proposition 227* mintájára az USA szövetségi állami szintjén az Emerson Amendment révén hasonló jogi eszközökkel igyekszik az angol nyelvnek a spanyollal szembeni hivatalosságát a közügyekben és az oktatásban kizárólagossá tenni.

[21] Boniface, P.: The Proliferation of States. In *The Washington Quarterly* 1998/1.

[22] A statisztikák helyes értelmezése kedvéért meg kell jegyezni, hogy még ha a világ *államainak* java része heterogén is, az olyan nagy civilizációs államok, mint Kína homogenitása miatt a világ *lakosságának* nagy része mégis nyelvileg homogénnek mondható országban él.

SZINTÉZISEK

Szociálökológiai stratégia a Kárpát-medence őshonos magyarsága fennmaradásáért

1. Az anyanyelv mindennapos, nyilvános és közéleti használata nem személyes jog, amelyet egy-egy (be)vándorló „magával hoz”, hanem egy területen csoportban élő, őshonos lakosság kollektív joga.

2. Egy nyelv általános (köz)használatához és továbbadásához (tanításához) való jog nyelvterületre vonatkozik, ahol az jelentős számú lakos anyanyelve, s arra a településre-vidékre is, ahol az ország többségi nyelvével szemben a „nemzetiségi” nyelv az ott élő lakosság többségének anyanyelve. (A történelmi tényezőkön kívül, a demokratikus államalkaton belül a számbeli különbség tesz elsősorban egy nyelvet „nemzetivé”, „nemzetiségivé” vagy „helyivé”. A csak diaszpórában élő nép nyelve nem válhat hivatalos nyelvvé.)

3. Az anyanyelv használata nem szűkebb értelemben vett kulturális „tevékenység”, hanem egy társadalom szociálökológiai életfunkciójához (röviden: megélhetéséhez) szükséges érintkezés általános eszköze. (Elsajátításának hasznosságát is e közhasználat hitelesíti.)

4. Konkrétan, egy nyelvterület fennmaradása nemcsak (kultúr)közönség, olvasótábor fenntartásában áll, hanem abban, hogy a vidék többségi nyelve a kollektív élettevékenységek elsődleges nyelve legyen, hogy az ország többségi nyelve, mint környezeti nyelv, legyen tanított nyelv, s minden szinten a „vidék többségének anyanyelve” legyen az oktatás nyelve, ahogy a közéletben nemcsak a közzétevésé, hanem a tanácskozás, közigazgatás, ügyintézés, és az igazságszolgáltatás elsődleges munkanyelve is: a politika mellett a tömeghírközlésé, a kereskedésé, termelésé és a szabadidőtöltésé. (Az ENSZ 1979-es kisebbségi jelentésének II. függelékében [30–39] részletes felsorolás található. – Szociológiailag a helyi nyelv általános használatának legkézzelfoghatóbb tapasztalati ismérve, hogy nyilvános helyen, utcán az egymást nem ismerő lakosok milyen nyelven szólítják meg egymást.)

5. A kisebbségi nyelv egyenlőségéhez való jog nem abszolút, hanem a kisebbség számával, nyelvterülete homogenitásával arányos. (Az analóg egyenlőség elve szerint pl. Svájcban a német, francia, olasz és rétoromán nyelv nemzeti nyelv, az első három teljesjogú szövetségi hivatalos, a rétoromán megyei hivatalos nyelv; s az első kettő a szövetségi munkanyelv.) Csak az a politikai stratégia lehet tehát hatékony, amely az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és őrvidéki magyarság számára arányosan egyenlő jogokat akar elérni.

6. A kisebbség elnyomásával vagy beolvasztásával szembeni, csonkulás nélküli (szociálökológiai) fennmaradást biztosító stratégiának azon övezetekre kell elsősorban alapoznia, figyelmét összpontosítania, ahol a magyar nyelv (leginkább) többségi, nevezetesen megyei, járási, majd falusi szinten (Hargita, Kovászna, Marosvásárhely, Dunaszerdahely, Komárom, Szabadka, Beregszász).

7. A kisebbség kollektív jogaiért vívott békés harc eredményessége szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy főbb társadalmi és művelődési intézményeinek székhelye a többségében magyarlakta vidék szívében, legnagyobb városában összpontosul-e, ahol a mindennapi élet magyarul zajlik. A „közönség”-gel való intenzív, szerves interakció ugyanis hatványozza a hatást. Ezért kell magyar kultúrházakat – és konzulátusokat – Pozsony helyett Dunaszerdahelyre, Ungvár helyett Beregszászra, Újvidék helyett Szabadkára, Bukarest helyett erdélyi magyar nagyvárosokba helyezni.

8. Ahogy az anyanyelven való kommunikálás nemcsak kultúrtevékenység, a dinamikus, sikeres kisebbségvédő politikának még a mezőgazdasági hagyományú magyar nép esetében

sem szabad múzeumfalvakban, folklórrezervátumokban való elsáncolásra koncentrálódnia. A városba való vándorlás világtendenciáját el kell fogadni, s azt inkább anyanyelvvesztés nélküli mozgalommá fejleszteni, elősegítve a magyar nyelvterületi településhálózaton belüli centrumok felé való vándorlást, illetve visszavándorlást (pl. Erdélybe).

9. Minden eredményes anyanyelvet védő, kibontakoztató mozgalomnak alapja magának a szóban forgó vidék lakossága belső igényeinek társadalmi szervezkedés útján való mozgósítása, kollektív akaratnyilvánítása. A svájci és kanadai francia kisebbség e kitartó, hatékony akcióknak beszédes példáját adja.

10. Az utódországok kisebbségének erőfeszítéseit az (anya)ország állami és társadalmi segítsége különösen azért egészítheti ki, mert szomszédos. Lényeges, hogy gyakorlatiasan az összes közlekedési, hírközlési, vámhatósági (és átváltási) intézkedésnél a magyar hatóságok azoknak a személyek és magyar kultúrtermékek (nyomtatványok, újságok, könyvek, rádió, tv) forgalmára való hatását mindig, módszeresen értékeljék.

11. Az anyaországnak államközi egyezményekkel a határok lebontásán kell munkálkodnia. Azonban ez egyedül a kisebbségek kollektív jogait nem biztosítja, mert az elsősorban ez „utódállamok" belső és nem külső szuverenitásának ügye. Különben a határok leépítése (visszájára fordulva) éppen a kisebbség „határtalan kitessékelésének" eszközévé válhat.

12. Az utódállamok szuverenitásának gondos tiszteletben tartása mellett a Kárpát-medence-i magyarság különböző vidékei társadalmi együttműködésének ezer (szála és) formája szorgalmazható, míg az állam többoldalú, nemzetközi – európai, ENSZ- – kisebbségvédő charták kezdeményezésével biztosíthat a kisebbségnek jogokat.

13. A külpolitikai stratégia nélkülözhetetlen eleme a konkrét és részletes kötelezettségeket tartalmazó kétoldalú szerződés. Ilyen egyezmények létrejöttének és tényleges betartásának előfeltétele, hogy ne külső nyomásra legyenek megkötve, hanem kölcsönös előnyökön alapuló, széles körű együttműködést szentesítsenek. (Általánosságokban mozgó, magas szintű ünnepélyes szándéknyilatkozatok ezeket nem helyettesítik, sőt, a rájuk következő csalódásból fakadó polémiák a konkrét haladás kerékkötői lehetnek.) Az utódállamokban uralkodó, esetleg többnyelvűségre épülő szövetségi államberendezés adta lehetőségeket autonómiák teremtésére ki lehet használni, gondosan elkerülve a tagköztársaságok viszályaiba való beavatkozást. Végül, mind a „Nyugattal való megleckéztetés", mind a jó példaadás a korszerű reálpolitika szempontjából utópisztikus, sőt fonákjára is fordulhat. (Az olaszországi osztrákok és a finnországi svédek mintájára az elcsatolt területek tömbmagyarságának „kisebbségi" jogi kezelése és a hazai szétszórt törpekisebbségek kezelése között nem lehet azonosság, hanem csak arányosság.)

14. Kivételesen, az utódállamokban történő flagráns jogfosztás vagy rendkívüli, drámai események esetén (pl. szövetségi állam szétesése, polgárháború) az (anya)ország a kisebbségek saját politikai szervezeteitől – vagy mellett – ideiglenesen átveheti (e szervezetek kifejezett kérésére) nemzetközi szervezeteknél az érdekképviseletet.

15. Az (anya)országnak rendelkeznie kell egy koordináló szervvel, amelynek rutinfeladata az elcsatolt területek, tömbben élő magyarsága helyzetének és sorsa alakulásának *a)* állandó, módszeres figyelemmel kísérése, különösképpen a magyar anyanyelvű népesség szaporodását és vándorlását illetően a társadalompolitikai és jogi feltételek alakulásának tükrében; s mindezt nem hungarológiai nép- és kultúrtörténet, hanem a hatékonyan összehangolt – különböző szintű –, állami (és társadalmi) *b)* politikai akció helyes időbeni tervezése és kivitelezése, valamint *c)* eredményességének felmérése szempontjából.

A különböző anyanyelvű, fajú és gazdálkodású (háztartású) népességek kölcsönösen hasznos együttéléséről

0.1. Földkerekségünk

– különböző származású,

– anyanyelvű (s írásmódú) és

– megélhetés(mód)ú emberekből áll.

Kölcsönösen gyümölcsöző, tartós együttműködésük kibővítése az egyetemes emberiség számára három problémakört vet fel, nevezetesen

– a különböző társadalmak közti összeférhetőség (vö. világbéke),

– a köztük való (nép)vándorlások, valamint az azokból adódó

– vegyes (keveredéses) társadalmakban az együttlakás, együttélés rendezését.

0.2. Utópisztikus az a kísérlet, amely a felsorolt három problematikát egy teljesen kevert népességű világtársadalomra redukálja. Ugyanis még ha ma a világ népessége valamilyen világnézeti meggondolást követve maximálisan kezdene is keveredni, a teljes „megkevertség" – a nagy számok szabályai szerint – nem következhetne be kb. 100 generáció, vagyis i. u. 4000 előtt Godsby, R. A.: *Race and Races*. New York, 1977. 89. l. (Egyébként a faji homogenizálás az emberiség csoport-biodiverzitását csökkentené.)

I. Népvándorlás (migráció)

I.1. Amíg világállam nem létezik, az akárhová való – feltételek nélküli – vándorlás (és letelepülés) nem lehet egyetemes alapvető emberi jog. Viszont leszármazása mindenkinek biztosít valahol bizonyos őshonossági előjogokat.

I.2. Mivel az egy területen való szervezett együttlakás, együttélés alapvető közös elvek széles körű elfogadását teszi szükségessé – s egyetlen állam sem teljesen értéksemleges, teljesen szekularizált –, a be- és áttelepedés joga nem lehet korlátlan, hanem a befogadó társadalom és a bevándorló közti életmódbeli eltérés függvénye adta integrálhatóság mértéke szerint állapítandó meg.

II. Vegyes társadalmak

II.1. Nincs és sohasem létezett olyan demokratikus vagy más, államba szervezett ország, ahol minden lakosnak egyenlő politikai jogai vannak.

II.2. A politikai jogok alapvetően az állampolgársággal függenek össze. Az pedig függhet a születési helytől (illetve „őslakosságtól") – *jus soli* –, vagy ahogy a nem angolszász európai kontinensen, a vérrokonsági leszármazástól *(jus sanguinis)*. Egyik elvnek sincs egyetemes érvénye.

II.3. Az új bevándorlók egy társadalomba való beilleszkedésének gyorsasága fordítottan arányos a felnevelő és a befogadó társadalmak közti civilizációs – vallási, nyelvi, faji és politikai-gazdasági – távolsággal (különbséggel).

II.4. Praktikus szociológiai meggondolások alapján megvalósíthatatlan, hogy egyetlen polgárnak abszolút személyes joga legyen, hogy anyanyelvét a közéletben mindenütt használja. E jog léte és kiterjesztése elkerülhetetlenül annak függvénye, hogy a nyelv az adott ország (és *jurisdiction* vagy *constituency*) polgárai hány százalékának anyanyelve, s használata területileg hogyan oszlik meg. Minden más álláspont vagy üres demagógia, vagy nem a szó szoros értelmében vett jogról van szó.

II.5. A többségi népnek az államalkotó önrendelkezés joga is a fenti elv alapján jár ki.

II.6. A helyi többséggel rendelkező nyelvcsoportok önkormányzati (autonómia-)joga nem azonos az önrendelkezés jogával, mert míg az utóbbi az állam külső szuverenitását (függetlenségét, felségjogát) érinti, addig az a belső szuverenitást.

II.7. Az ún. „nemzet"-közi politikának az államok belügyeivel való merev bipoláris szembeállításának feloldása, „fokozatosítása", viszonylagosítása megkönnyítheti adott geopolitikai helyzetben a népek együttélését. Mivel a világ 1994-ben 175 független államának csak 10%-a tekinthető egynyelvűnek, és 88-ban, vagyis a felében az anyanyelvi kisebbség az összlakosság több mint 25%-át teszi ki, egy fokozatosan differenciált önkormányzati berendezés jobban biztosíthatja a társadalmi békét és együttműködést, mint a többségi határozás elvének az egész állam területére való központosító alkalmazása.

II.8. Több ország politikai integrációja gyakran épül birodalmi hegemóniára, okoz általában többnyelvűséget – sőt, nemegyszer több írásmódúságot, amely gyakran többvallásúsághoz is kötött (vö. szerbek és albánok Jugoszláviában, görög és latin írásmódúak az Európai Unióban, hinduk és muzulmánok Indiában).

II.9. A többségi döntés elvének csak a demokráciának a polgárok egyenlőségére alapozott konszenzusának pragmatikus alkalmazása ad létjogosultságot. Mihelyt egy társadalom annyira megosztott, hogy minden polgár nem kerülhet egyező valószínűséggel a többségbe, a többségi döntés elvének egyöntetű használata nem felel meg a demokrácia alapelvének, és kétkamarás döntésrendszerrel kell a kisebbség vétójogát biztosítani.

II.10. Alaptalan az a megállapítás, hogy az amerikai feketéket, indiánokat, európai és ázsiai bevándorlókat csak a bőrük színe különbözteti meg. Éppen úgy alaptalan állítani, hogy egyik vagy másik hegemonikus (vö. angolszászok) civilizációs csoport általában felsőbbrendű lenne a másikkal szemben. Csak ez utóbbi állítás épül faji előítéletre.

II.11. A kommunikáció teremti meg a társadalom koherenciáját. Egymás megértése részleges, fokozatos, és mélysége attól függ, milyen jelrendszert osztanak. (Ahogy régi barátok, sőt egy tájszólást vagy rétegnyelvet beszélők is jobban megértik egymást, mint két jöttment; az egy anyanyelvűek megértése elmélyültebb, mint a második nyelven beszélgető „eszperantóké"; vö. spanyol anyanyelvűek az angol nyelvű USA-ban.) Egy többnyelvű és írásmódú ország nehezen ér el alkotó egységet.

II.12. Mindenkinek és minden csoportnak joga, hogy azokkal társuljon külön, akikkel kedve tartja, s anélkül, hogy ezt valamilyen hatóság felé (nyilvánosan) meg kellene indokolnia.

II.13. Az altruizmus mint mindenki iránti azonos fokú szolidaritás (anyával, testvérrel, rokonnal, idegennel stb.) nem természeti törvény. Az összetartás (kohézió) minden társadalomban fokozatos, ami különösen feltűnő vegyes társadalmakban. Ha érdekütközés van, az egyén

személyi joga, hogy eldöntse: vérrokonát, „osztálytársát”, földijét, „nyelvrokonát”, hitsorsosát vagy honfitársát részesíti-e előnyben („első” segélyben).

II.14. Ha több különböző anyanyelvű csoport lakik egy településen, és semmilyen nyelven nem értik meg egymást, együttélésük sokban a különböző állatfajtákéhoz hasonlít.

II.15. Mivel a különböző nyelvcsoportokat sokszor a mindennapos életben tényleg nehezen összehangolható gondolkodás- és életmód választja el (pl. harangozás, müezzinek), a településeken együtt élők sűrű érintkezésének és keveredésének intézményes erőltetése nem növeli feltétlenül a megértést és együttműködést, hanem erőszakot, sőt polgárháborút is szíthat.

II.16. Jogállamban a hatósági rendészetnek kizárólagos joga kényszer alkalmazása. Sem faji, sem nyelvi, sem gazdasági (parasztszövetség, szak-) szervezeteknek, sem privát rendőrségeknek nincs ehhez több joga, mint az egyénnek önvédelme szempontjából. Jogállamban az újságírók mentelmi joga, mint privilégium, is megalapozatlan.

II.17. Egy népnek a kultúrák iránti tolerancia önmagában nem adhat azonosságot, csak kiegészítheti azt; mint ahogy multikulturalizmus sem létezhetik „monokultúrák” nélkül.

II.18. A kettős állampolgárság a mai „új-nomád” társadalmakban – az azt csökkenteni kívánó nemzetközi szerződés ellenére – növekszik. De a kettős elkötelezettség miatt ilyen állampolgárok megválaszthatósági, közhivatal-viselési jogának esetleges korlátozása nem sérti eleve a jogegyenlőség elvét.

III. Különböző civilizációjú társadalmak közti viszony

III.1. Mivel – ahogy azt többek között az „Emberek és a népek jogai 1981-es Afrikai Chartájának” 5. és 19. cikkelye is kinyilvánította – a népek egyenlőek és önállóak, minden, az érintett állam által nem megengedett olyan nemzetközi beavatkozás, amely nem minden állam esetében alkalmazható, sérti a törvényesség egyetemességének elvét. (Pl. az ENSZ Biztonsági Tanácsa állandó tagállamai az irányukban alkalmazandó kollektív katonai megtorlást vétójoguk gyakorlásával megakadályozhatják.)

III.2. Mivel minden nép és állam érdeke nem esik eleve egybe, a nemzetközi kapcsolatoknak mindenáron való maximalizálása és az embereknek, mindenféle közleménynek és árunak teljesen korlátlan közlekedése a jelenlegi világhelyzetben nem feltétlenül kívánatos a kialakuló sokszínű világcivilizáció kibontakozása szempontjából. Minden látszat ellenére, valójában egyesek hegemóniájához és mások értékeinek eltiprásához és elidegenedéséhez vezethet. A (legalább hosszú távon) kimutathatóan kölcsönös érdekeket szolgáló kapcsolatok szolgálják csak a világ békés fejlődését.

FORRÁSOK

ad 1.: *2000.* 3–7 és in Monory M. András – Tillmann, J. A.: *Ezredévi beszélgetések.* Kiút, 1998., 26–43. l.

ad 2.: *Valóság.* 1996/6., 1–10. l.

ad 3.: *Politikatudomány.* 1986/3., 69–84. l.

ad 4.: *Hitel.* 1991/4., 36–38. l.

ad 5.: *Magyar Szemle.* 1993. szeptember, 906–920. l. és a *Nemzet és társnemzet* című kötetben, 1993. The Natives' Right to Speak Publicly Hungarian in the Carpathian Basin. *Hungarian Quarterly.* 1994. II.

ad 6.: *Valóság.* 1995/10., 1–14. l. A *Rész és egész* című kötetben. Budapest, 1998., 27–40. l.

ad 7.: Mother Tongue and Others: The Use of One's Mother Tongue in a Mixed Society. *Család, Gyerek, Ifjúság.* 1994., 3–4., 11–15. l.

ad 8.: *Valóság.* 1997. I. 1–11. l.

ad 9.: *Magyar Szemle.* 1995. április, 428–438. l. (With Dirk Pereboom: The Relative Social Connectedness or Coherence in Europe Measured by a Preference Indicator of Telecommunication. *Cahiers de sociologie économique et culturelle.* 1995. 6. és *Communications and Strategies* 1995.1, 117—130. l.)

ad 10.: *Valóság.* 1994/8., 80–91. l.

ad 11.: *Valóság.* 1999/4., 1–14 l.

ad 12.: *Magyar Szemle.* 1994/4., 422–436. l.

ad 13.: *Valóság.* 1997/8., 1–14. l.

ad 14.: *Valóság.* 1985/5., 62–69. l.

ad 15.: *Valóság.* 1995/5., 1–10. l.

ad 16.: In *A mai világ és a jövő forgatókönyvei.* 1997., 533–553. l. (Rövidebb változat: *Valóság*. 1995/1., 18–33. l. Angol változat: *Democracy and Tolerance,* Paris, UNESCO, 59–78. l.)

ad 17.: *Forrás.* 1999/1., 21–32. l. *Népszabadság.* 1998. 4. 11. Húsvéti hétvégi melléklet.

ad 18.: *Valóság.* 1998/10., 22–31. l. *Iskola és anyanyelv*. Budapest, 1999.

ad 19.: *Új Magyarország.* 1991. jún. 17. és *Európai Idők.* Marosvásárhely, 1991.

ad 20.: *Magyar Kisebbség.* 1995/2., 170–174. l. Theses on Migration, on Society Mixed with Natives and Immigrants and on Relation between Societies of Different Civilizations. *Europa-Ethnica.* 1994/2., 70–73. l.

TÁRGYMUTATÓ*

A

alapszerződések 87, 91
Algéria 33
alkotmány 43, 47, 54, 65, 77, 91
alkotmányosság 54
állam 277, 279, 283
államnyelv *lásd* hivatalos nyelv
anglo-amerikai hegemónia 110
angol (nyelv) 103, 105, 110, 117, 121, 281, 286, 287
angolszász sovinizmus 113
anyanyelv 63, 74, 75, 78, 81, 94, 100, 102, 106, 114, 115, 160, 262, 281, 286, 297, 298, 300, 311, 315
anyanyelv-használat 82, 83
arab (nyelv) 105, 121, 160, 161, 163, 178, 249
arab írás 180, 242, 249, 288
arabok 196, 197, 199, 296
Ausztria 131, 173, 228
autonómia 84
Ázsia 191, 193–195

B

bevándorlás *lásd* vándorlás
Bharati 111, 178, 183, 203, 243
bolsevizmus 171, 185

C

cirill írás 295
Cirill, Szent 295
civilizáció 172, 174, 178, 184, 185, 194, 202, 203, 242, 286, 294

D

Dél-Tirol 70, 71, 87, 93
demokrácia *lásd* népuralom

E

egyenlőség analóg vagy arányos 49, 62, 69
Egyesült Államok 102, 104

* A számok a nyomtatott kiadás oldalszámait jelzik! *(Az elektronikus változat szerk.)*

elektoralista 31
elit 32, 53, 113, 184, 204, 243, 254, 263, 275
elitizmus *lásd* establishment
elitteória 37
emberi méltóság 30
Erdély *lásd* Románia
értékek rangsorolása 240
establishment 27, 34, 36, 50, 271
Európa 118, 136, 139, 141, 147, 174, 189, 196
„Európai normák” 93
export *lásd* még világgazdaság 223, 227, 232, 284

F

fajgyűlölet 174, 185, 241
Fekete-Afrika 105
Felvidék *lásd* Szlovákia
Finnország 91
fonokrácia 113, 115
földrajz 188, 190, 197

G

globalizmus 110, 111, 114, 119, 184, 226, 255, 261, 262, 277, 283

H

harmadik világ *lásd még* Kelet 36, 172, 176, 184, 201, 286
határ 257
hindu *lásd* Bharati
Hindusztán 197
hivatalos nyelv 74, 83, 87, 88, 94, 105, 121, 123, 302
Hyde Park Corner 46, 241

I

identitás 106
írás 88, 104, 111, 121, 130, 140, 174, 178, 182, 185, 190, 285, 286, 294, 299, 300
írásmód *lásd* írás
írásrendszer *lásd* írás
Iszlám Konferencia Szervezet 163, 164, 169, 178–180, 196, 249, 250, 288, 296

J

jelenlét-kommunikáció 108, 127, 133
Japán 247, 261, 288
Jugoszlávia 61, 64, 104

K

Kanada 69
Kárpátalja *lásd* Ukrajna
Kelet 176, 192–194, 198, 200, 259, 280
kétnyelvűség 102, 106
keveredés, népeké 101
Kína 110, 196, 242, 246, 288, 294
kínai nyelv 111, 117, 121, 178, 182
kisebbség 79
koherencia 202
kölcsönös *lásd* szimmetrikus kölcsönösség elve
közjó 44
külkereskedelem *lásd* világgazdaság

L

Latin-Amerika 105, 115
legitimáció 47
hagyományos 51
karizmatikus 47, 53
legális 39, 52
liberalizmus 29, 30, 39, 49, 81, 255
lobbi 41, 226
„lokális kultúra” 112

M

magánosítás 278
magántulajdon 30, 44, 264
multikulturális 111
munkanyelv *lásd* struktúrnyelv

N

NATO 111, 112, 172, 175
nemzetállam 74, 87, 147, 256
népszavazás 41
népuralom 39, 48, 205, 256, 257
népvándorlás 101, 106

NY

nyelvhasználat 63, 71
nyelvterület 66, 74, 298, 311
Nyugat 174, 176, 177, 196, 202, 252, 259, 280, 289

O
olasz (nyelv) 87
Olaszország 91

Ö
ökonokrácia 285
ökonokratikus 112, 184, 201, 230, 259, 261
ökonomizmus 141, 172, 173, 175, 229, 255, 261, 262, 275
önkormányzat 84, 85
önrendelkezés 72, 89, 190
őshonos 66, 74, 180

P
pártprogram 44
piac 30, 44
„piacdemokrácia” 30, 172
pluralizmus 141, 144, 174, 203, 244, 271, 277
politikai következetesség 29
populizmus 32

Q
quorum, választási 31, 47

R
radikális 32
rasszizmus *lásd* fajgyűlölet
régió *lásd* vidék
Románia 61, 104, 131

S
spanyol 88, 113
struktúrnyelv 84
Svájc 64, 102, 103, 228

SZ
szabadelvűek 90
Szerbia *lásd* Jugoszlávia
szimmetrikus kölcsönösség elve 110, 112, 158, 161, 163, 175, 228, 289, 303, 317
Szlovákia 69, 104, 132
szociálökológia 60, 78, 81, 94, 100, 106, 147, 311
szolidaritás 126, 173, 240, 250
szubszidiaritás elve 86, 240

T

tabu *lásd* tilalomfa 241
távközlés 108, 126
telekommunikáció *lásd* távközlés
térkép 190
természetjog 63, 77
Tiers-monde *lásd* harmadik világ
tilalomfa 32, 51
tolerancia *lásd* türelem 111, 179, 180, 239, 240, 245, 250, 254, 255, 257, 258, 263, 271
többségi döntés elve 48, 86, 89
tömbmagyarság 90, 94
tömeg 32
transznacionális 109, 225, 230, 277
türelem 111, 257
türelmesség 248, 251, 253
tűrés 248

U

újpogányság 254
Ukrajna *lásd* Kárpátalja
USA *lásd* Egyesült Államok
utódállam 94

V

Vajdaság *lásd* Jugoszlávia
vándorlás 106, 115, 245, 289
védőállam 76
védőhatalom 76, 78
vidék 147
világcivilizáció 112, 178, 184
világgazdaság 228, 230
világkereskedelem 229
viszonosság *lásd* még szimmetrikus kölcsönösség 148, 264

E kötet elviszi az olvasót az *Értől az Óceánig*. A szerzőt, hazánk egyetlen hűségnyilatkozattal rendelkező városának (Sopron) szülöttjét, pesti műegyetemi tanulmányainak elvégzése után a szovjet invázió kiszorította a Kárpát-medencéből. Gazdaság-szociológiai doktori értekezését Párizsban publikálta, majd az Atlanti-óceán másik partján, Montrealban és a cambridge-i M.I.T.-n kapott egyetemi tanári megbízást. Tanított német és svájci egyetemeken, nemzetközi szervezetek (ILO, UNESCO) felkérései alapján vizsgálatokat végzett a világ különböző részein. E könyv esszéi 1985 és 2000 között íródtak, párhuzamosan a *Coexisting Contemporary Civilizations* című monográfiájával. A címadó cikk alapvető fogalmi megújhodás szükségességét hirdeti, ugyanis a viszonylag egységes *Nyugat*tal szemben a *Kelet* tradicionális vagy harmadik világi poszteurokoloniális fogalma negatív és üres. Csak a magát felsőbbrendűnek nyilvánító nyugati világ által kieszelt ideológiai konstrukció. Tapasztalati tény ugyanis, hogy a kínai, indiai, arab-muzulmán civilizáció legalább annyira különbözik egymástól, mint mindegyikük a nyugati civilizációtól. A tanulmánykötet arra is választ keres, hogy a Kárpát-medence legnépesebb közössége – a magyarság – miként tudja megőrizni kulturális azonosságát a globalizációs folyamatban.

1480 Ft

ISBN 963 379 649 0

9 789633 796498